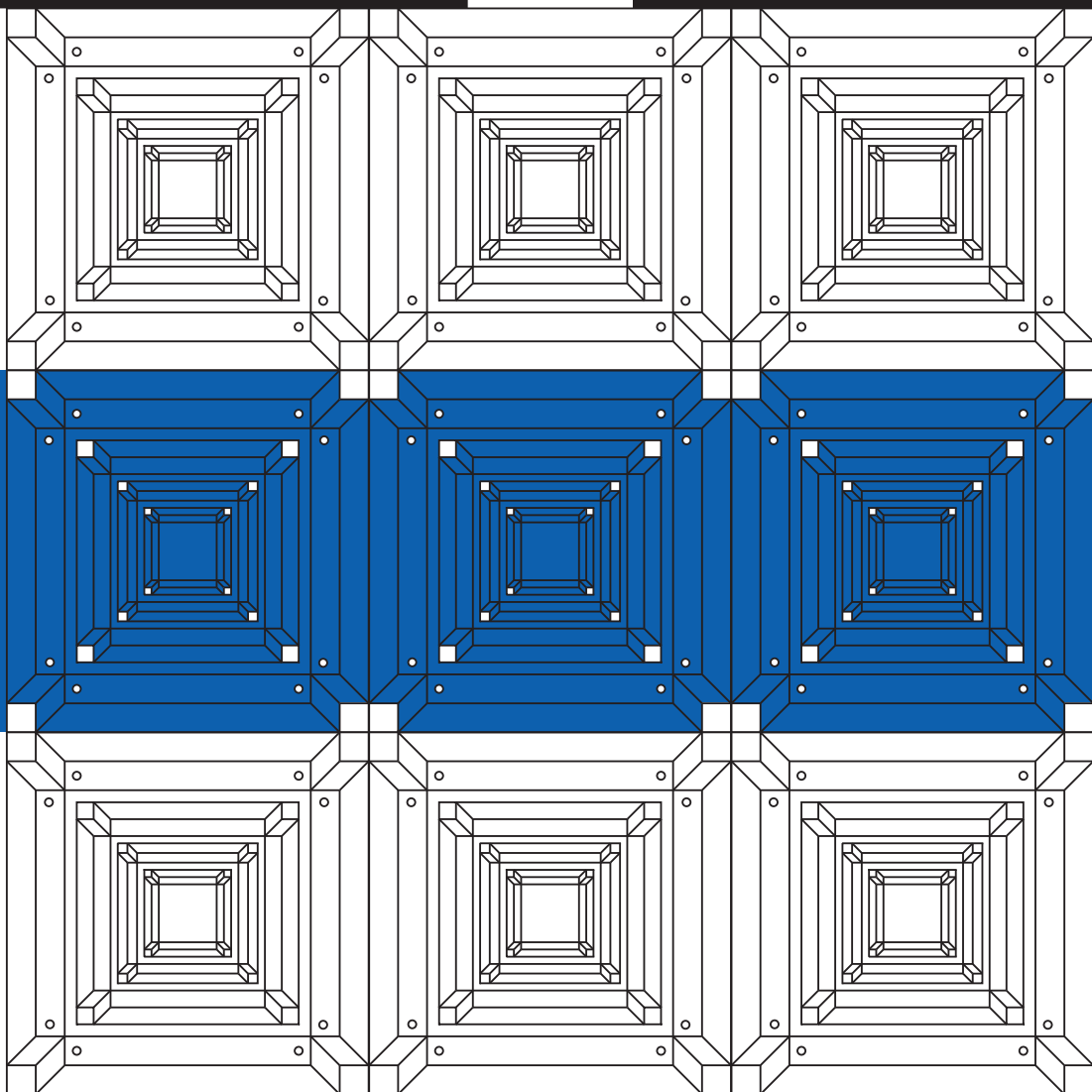

**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

2

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor:

dr. Zdenko Čepič (odgovorni urednik), dr. Damijan Guštin (glavni urednik),
dr. Aleksej Kalc, dr. Boris Mlakar, dr. Avguštin Malle, dr. Dušan Nečak,
dr. Janko Prunk, dr. Franc Rozman, dr. Mario Strecha, dr. Mojca Šorn

---

Redakcija zaključena 10. 12. 2012

Za znanstveno vsebino tekstov in točnost podatkov odgovarjajo avtorji.

Lektor: Tine Logar

Naslovnica: Janez Suhadolc, dipl. ing. arh.

Prevodi: Borut Praper – angleščina

Bibliografska obdelava: Igor Zemljič

Izdaja:

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, Republika Slovenija
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail (odgovorni urednik) zdenko.cepic@inz.si

Številka vpisa v razvid medijev:

720

Založil:

Inštitut za novejšo zgodovino s sofinanciranjem Javne agencije za knjigo
Republike Slovenije

Računalniški prelom:

MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena: 15,00 EUR

Zamenjave (Exchange, Austausch):

Inštitut za novejšo zgodovino
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, Republika Slovenija

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v bazi Historical Abstract in
ERIH – European Reference Index for the Humanities

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Janez Cvirn, Najdenišnice – nagrada za lahkomiselnost in nemoralnost :
o ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja 7
*Foundling Homes – Reward for Recklessness and Immorality on the Abolishment
of the Foundling Home in Ljubljana in the 1860s*
UDK 364-55-058.862(497.4Ljubljana)"186"
- Andrej Studen, »Vprežna konja, rjava, v najboljših letih,
poceni prodam...« : začetki oglaševanja v ljubljanskem časopisu Laibacher
Zeitung 45
*»Two Draft Horses, Brown, in their Prime, Sold Sheap...« the Beginnings
of Advertising in the Ljubljana Newspaper Laibacher Zeitung*
UDK 659.1(497.4):070(Ljubljana)"18"
- Igor Ivašković, Trialistični koncepti in alternative v luči
primorskega časopisja 69
Trialist Concepts and Alternatives in the Primorska Region Newspapers
UDK 342.24(497.4-11)"19"
- Dunja Dobaja, Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v
Sloveniji v letih 1918–1929 97
*The Position of Women and Children in the Programmes of Slovenian Political
Parties Between 1918 and 1929*
UDK 305(497.4Ljubljana):323.1"1918/1929"
- Željko Oset, Ustanovitev Glasbene akademije v Ljubljani 113
The Founding of the Music Academy in Ljubljana
UDK 378.2+373.5(497.4Ljubljana)
- Mojca Šorn, Jure Gašparič, Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije
na pragu druge svetovne vojne: priprava na zračni napad in evakuacijo 127
*National Assembly of the Kingdom of Yugoslavia at the Brink of World War II:
Air-raid Preparations and Evacuation*
UDK 328(497.1Beograd): 355.469.2"1941"
- Marica Karakaš Obradov, Migracije Slovencev na hrvaško območje
v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo) 139
*Migrations of Slovenes into Croatian Territory During World War II
(Refugees and Emigration)*
UDK 314.151.3-054.74(497.5)(=163.6)"1941/1945"

Janja Paškulin, Študentsko gibanje na Poljskem leta 1968	175
<i>Student Movement in Poland in 1968</i>	
UDK 378.091.8(438) "1968"	

Uroš Svete, Manevrska struktura Narodne zaščite med strateškim konceptom in taktično realizacijo	189
<i>Manoeuvre Structure of National Protection (MSNP) Between Strategic Concept and Tactical Realisation</i>	
UDK 355.43(497.4) "1991"	

Marjan Malešič, Civilna obramba med osamosvajanjem Slovenije	213
<i>Civil Defence in the Process of Attaining the Independence of Slovenia</i>	
UDK 355.58(497.4) "1991"	

ZAPISI – NOTES

Matjaž Ravbar, Letališča na soški fronti	231
<i>AirFields at the Soča Front</i>	
UDK 656.71:94(497.4-15) "1915/1917"	

Dejan Vončina, Sestra Hermina (Justina) Pacek – fotografinja med sestrami usmiljenkami	257
<i>Sister of Mercy and Photographer Hermina (Justina) Pacek</i>	
UDK 77:929Pacek H.	

Marjan Toš, Tlakovci spomina	271
------------------------------------	-----

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA – HISTORICAL DOCUMENTATION

Peter Vodopivec, Prispevek za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni	275
---	-----

JUBILEJI – JUBILEES

Janko Prunk – sedemdesetletnik (Damijan Guštin)	295
Zdenko Čepič – šestdesetletnik (Jurij Perovšek)	300

POSVETOVANJA – SYMPOSIUMS

Mednarodni znanstveni simpozij Gospodarska in družbena zgodovina med retrospektivo in perspektivo/ Economic and Social History from Retrospective to Perspective, Ljubljana, 14.–16. 11. 2012 (Janja Sedlaček)	311
---	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Zvonka Zupanič Slavec, Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) in stavbenik Josip Slavec (Mitja Sunčič)	317
Zoltán Gál, The Golden Age of Local Banking (Virag Rab)	319
Andrej Pančur, Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta (Marjan Toš)	322
Blaž Torkar, Prikriti odpor : ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno (Martin Premk)	326
Jože Lampret, Med zvezdo in križem: spomini Jožeta Lampreta (Dunja Dobaja)	329
Milan Sovilj, U potrazi za nedostižnim. Jugoslovenko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949 (Željko Oset)	336
Aleksander Lorenčič, Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004) (Jože Prinčič)	339

Uredniška navodila avtorjem

---

1. *Prispevki za novejšo zgodovino* so znanstvena revija, izdaja jo Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, Kongresni trg 1. Revija objavlja izključno članke s področja novejše zgodovine.
2. V reviji so objavljeni prispevki v slovenskem jeziku, povzetki (summary) pa v angleškem ali nemškem ali italijanskem ali francoskem, izvleček (abstract) pa v angleškem.
3. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (43.200 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) in v odtisu. Avtor mora navesti sledeče podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte (e-mail).
4. Oddani prispevek mora imeti tudi **izvleček** in **povzetek** (praviloma do 3000 znakov – 45 vrstic). **Izvleček** (do 250 besed) mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka; pri pisanju se uporabljajo celi stavki; izogibati se je treba slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora vsebovati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog zakaj je bil napisan ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela). K izvlečku mora avtor dodati **ključne besede**, ki odražajo vsebino prispevka in so primerne za indeksiranje. Oddani prispevek mora imeti navedbo ustrezne klasifikacije – kategorije uveljavljene v sistemu COBISS (izvirni znanstveni članek, pregledni znanstveni članek, poljudni članek, ...).
5. Besedilo prispevka mora biti pregledno in razumljivo strukturirano, tako da je mogoče razbrati metodo dela, rezultate in sklepe. Na koncu mora biti navedena **uporabljen literatur in arhivski fond**.
6. **Opombe** morajo biti pisane enotno. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene - citirane literature). Bibliografska opomba mora ob prvi navedni vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja: naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani (primer: monografija: Jurij Perovšek: Liberalizem in vprašanje slovenstva : nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929. Ljubljana: Modrijan, str. ...; revija/zbornik : Ervin Dolenc: Slovensko zgodovinopisje o času med obema vojnoma in kulturna zgodovina. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 38, 1998, št. 1–2, str. 43–57.), nato pa se uporablja smiselna okrajšava (navajati: dalje ...). Pri navajanju arhivskih virov je treba navesti najprej arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru da ga uporabljamo večkrat navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (škafle) in arhivske enote; mogoče ja navesti tudi naslov navajanega dokumenta.
7. Prispevki so recenzirani; **recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je prispevek uvrščen v objavo.
8. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatkov odgovarja avtor.
9. Uredništvo prejete prispevke lektorira, avtor **lekturo** pregleda in jo avtorizira. Uredništvo posreduje avtorju prvo **korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvu v roku treh dni. širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). Drugo korekturo opravi uredništvo.
10. Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo na uredništvu (zdenko.ceplic@inz.si).

1.01
Prejeto 5. 7. 2012

UDK 364-55-058.862(497.4Ljubljana)"186"

Janez Cvirn*

Najdenišnice – nagrada za lahkomišelnost in nemoralnost.
O ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja

---

IZVLEČEK

Naraščanje števila zapuščenih otrok (najdencev) je že v predmarčnem obdobju sprožilo javno razpravo o reformi (katoliškega) najdeniškega sistema. Leta 1846 je ravnatelj ljubljanskih lokalnih in državnih dobredelnih zavodov dr. Raimund Melzer objavil obsežno študijo o najdencih v Avstriji, s posebnim poudarkom na Iliriji, ki je predlagala korenito reformo najdeniškega sistema (odpravo načela anonimnosti pri sprejemu v porodnišnico in ob oddaji otrok v najdenišnico). A z reformo so se začeli intenzivno ukvarjati šele po obnovi ustavnega življenja, ko se je dežela Kranjska soočila z izjemnimi stroški za oskrbo najdencev. V razpravi, ki je potekala v kranjskem deželnem zboru v letih 1866–1870, se je le nekaj (ustavovernih) poslancev poistovetilo s stališčem Društva zdravnikov na Kranjskem, ki je najdeniško vprašanje pravilno razumelo predvsem kot pereče socialno vprašanje. V ekspertizi, ki so jo v društvu izdelali konec leta 1867, so možnost za znižanje števila najdencev v javni oskrbi videli v ukinitvi načela anonimnosti in doslednem spoštovanju § 167 občega državljanskega zakonika, ki je skrb za (nezakonske) otroke nalagal očetom, predvsem pa v uvedbi državne podpore revnim nezakonskim materam. Z ustrežno državno »subvencijo« (do prvega oz. do šestega leta otrokove starosti) bi lahko samske matere same poskrbele za lastne otroke, kar bi najbolj koristilo otrokom. (Materinska oskrba je v vsakem primeru boljša kot rejništvo). A velika večina poslancev je vprašanje najdencev presojala z moralnega in finančnega zornega kota. Delili so mnenje Janeza Bleiweisa, češ da so najdenišnice institucije, ki spodkopavajo temelje meščanske družbe in krščanske morale. Na Bleiweisovo pobudo je slovenska večina kranjskega deželnega zbora 24. avgusta 1870 sprejela sklep o ukinitvi najdenišnice (s 1. julijem 1871). Ukinitve je sicer razbremenila deželni proračun, a je dodatno otežila položaj nezakonskih mater in otrok.

Ključne besede: najdenci, najdenišnica v Ljubljani, nezakonski otroci, detomor, Raimund Melzer

---

* dr., redni profesor, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: janez.cvirn@guest.arnes.si

ABSTRACT
 FOUNDLING HOMES – REWARD FOR RECKLESSNESS AND IMMORALITY
 ON THE ABOLISHMENT OF THE FOUNDLING HOME IN LJUBLJANA
 IN THE 1860S

Already in the Pre-March period the growing number of abandoned children (foundlings) gave rise to a public discussion on the reform of the (Catholic) foundling system. In 1846 the manager of the local and national charity institutions of Ljubljana Dr Raimund Melzer published an extensive study on foundlings in Austria with special regard to Illyria, proposing a thorough reform of the foundling system (the abolishment of the principle of anonymous admission of mothers to the maternity hospital and children to the foundling home). However, the reform was only looked into more intensively after the restoration of the constitutional life, when the province of Carniola faced the extraordinary costs of foundling care. In the discussion taking place in the Carniola Provincial Assembly between 1866 and 1870 only a few members of (German) Constitutional Party identified with the standpoint of the Association of Medical Doctors in Carniola, which correctly saw the question of foundlings mostly as a pressing social issue. The majority of members of assembly judged the issue of foundlings from the moral and financial viewpoints. They shared Janez Bleiweis's opinion that foundling homes were institutions which undermined the foundations of the bourgeois society and Christian morality. On 24 August 1870, at Bleiweis's initiative, the Slovenian majority of the Carniolan provincial assembly adopted a decision on the abolishment of the foundling home (as of 1 July 1871). The abolishment may have relieved the provincial budget, but made the position of illegitimate children and their mothers even worse.

Key words: foundlings, Ljubljana foundling home, illegitimate children, infanticide, Raimund Melzer

Od razglasitve posebne instrukcije sodiščem glede preprečevanja detomora (13. oktobra 1755), ki je nadzor nad ravnanjem s samskimi nosečnicami poverila gosposkam in državnim uradom,¹ je izšla vrsta predpisov, s katerimi je absolutistična država – v želji po hitrejši demografski rasti – poskušala izboljšati položaj nezakonskih mater in nezakonskih otrok.² Zlasti Jožef II. je pod vplivom razsvetljenskega diskurza o detomoru vzpostavil soliden sistem zaščite samskih mater in nezakonskih otrok,³ ki ga je nadgradil z vzpostavitvijo mreže porodnišnic in naj-

¹ Instruktion für die Gerichte in Absicht des Kindermorde, 13. oktober 1755.

² Dragica Čeč: Nasilne detomorilke ali neprištevne žrtve? Spreminjanje podobe detomora v 18. in začetku 19. stoletja. V: Acta Histriae, 2007, št. 2, str. 426–427.

³ Verena Pawlowsky: Die Mütter der Wiener Findelkinder. Zur rechtlichen Situation ledig gebärender Frauen im 18. und 19. Jahrhundert. V: Frauen in der Geschichte des Rechtes. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. München 1997, str. 368–371.

denišnic. Po vzoru porodnišnice in najdenišnice na Dunaju, ustanovljenih leta 1784,⁴ so do začetka devetdesetih leti podobne zavode ustanovili tudi v večini deželnih glavnih mest zahodne polovice države.⁵ V Ljubljani so ju ustanovili z dekretom z dne 21. marca 1787, v okviru meščanskega špitala v Špitalski, današnji Stritarjevi ulici, pa sta začeli delovati konec decembra 1788.⁶

Porodnišnice so bile v prvi vrsti pribežališča (Zufluchtsorte), ki naj bi nezakonske matere (le izjemoma tudi poročene in vdove) rešila »pred sramoto in stisko«. ⁷ Osnovnemu cilju sta služili načelo anonimnosti ob sprejemu in bivanju v porodnišnici ter možnost oddaje otroka v javno oskrbo.⁸ »Durch die heimliche Aufnahme lediger Mutter in eine Gebäranstalt und die anschließende anonyme Abgabe des Kindes in ein Findelhaus konnte die Schande unehelicher Mutterschaft verdeckt, die Verfehlung den Unkeuschheit ausgetilgt und die Bekehrung der Sünderin zu einem unbescholtenen Lebenswandel erleichtert werden.«⁹ S tajnim ali vsaj diskretnim porodom v porodnišnici in možnostjo oddaje otroka v javno oskrbo so želeli nezakonskim materam omogočiti socialno rehabilitacijo, hkrati pa zaščititi nemočna bitja, sad njihovega »grešnega življenja«, pred izpostavitvijo (Weglegung) ali celo detomorom. »Schutz der unehelichen Kinder, durch Unterbringung derselben in eigene Anstalten und Schutz der Mütter durch die Geheimhaltung der Mutterschaft – waren die leitende Principien des Findelwesens.«¹⁰

⁴ Podrobneje o dunajski najdenišnici Verena Pawlowsky: Mutter Ledig – Vater Staat. Das Gebär – und Findelhaus in Wien, 1784–1910. Innsbruck 2001 (dalje Pawlowsky, Mutter Ledig – Vater Staat).

⁵ Najdenišnic niso ustanovili na Ogrskem, Hrvaškem, v Slavoniji, Vojni krajini, Bukovini, Šleziji, Salzburgu, na Koroškem, Goriški – Gradiški in Istri. V tirolskem Trentinu so jo ustanovili leta 1833. – Johann Ernest Tettinek: Die Armen-Versorgung in Oesterreich oder Zusammenstellung sämtlicher das Armenwesen betreffenden Gesetze und Verordnungen. Salzburg 1846, str. 56.

⁶ Raimund Melzer: Geschichte der Findlinge in Oesterreich mit besonderer Rücksicht auf ihre Verhältnisse in Illyrien. Leipzig 1846 (dalje Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich), str. 27; Sonja Anžič: Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918. Ljubljana 2002 (dalje Anžič, Socialna politika na Kranjskem), str. 61; Boris Golec: Tržaški in ljubljanski najdenčki v kumljanskih hribih. V: Kronika, 1989 (dalje Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki), str. 192.

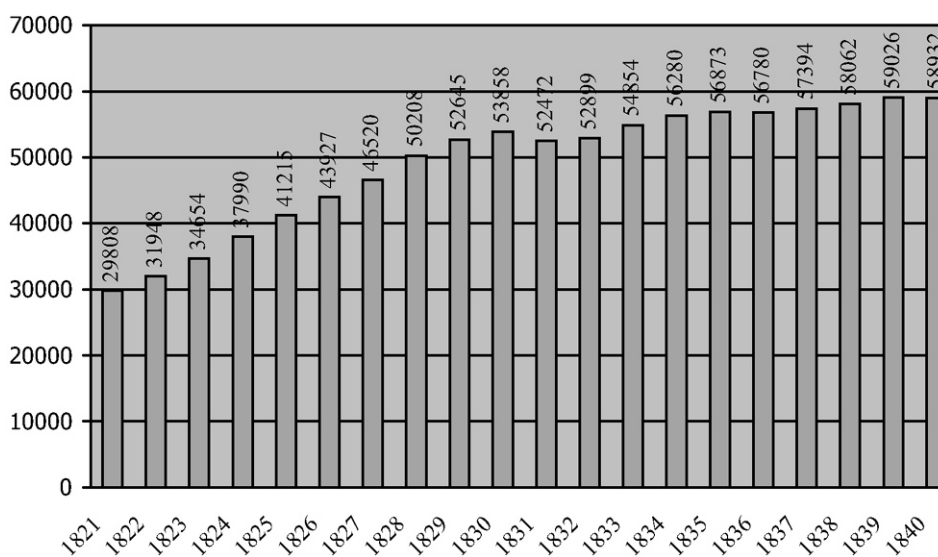
⁷ Nachricht über die Einrichtung des Hauptspitals in Wien, 20. junij 1784. V: Handbuch aller unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1784, Sechster Band, Wien 1786 (dalje Handbuch, 1786), str. 210; Inge Zelinka: Der autoritäre Sozialstaat: Machtgewinn durch Mitgefühl in der Genese staatlicher Fürsorge. Wien / Münster 2005, str. 89.

⁸ »Keine Person, die aufgenommen zu werden verlangt, wird um ihren Namen, und destoweniger um den Namen des Kindervaters gefragt«. Nachricht. V: Handbuch, 1786, str. 210.

⁹ Hans-Christoph Seidel: Eine neue 'Kultur des Gebärens'. Die Medikalisierung von Geburt im 18. und 19. Jahrhundert in Deutschland. Stuttgart 1998, str. 238.

¹⁰ Stenografični zapisnik devete seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 9. septembra 1868. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v tretji sesii druge volitivne dobe od 22. avgusta do 3. oktobra 1868, str. 169–176.

Tabela 1: Število najdenцев v javni oskrbi v Cislajtaniji v letih 1821–1840

Vir: Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 186

V letih po ustanovitvi je bilo število porodov v ljubljanski porodnišnici sorazmerno stalno. V prvem desetletju (1789–1798) je v porodnišnici rodilo 577 nezakonskih mater, kar je za približno 10% presevalo predvidenih 52 porodov letno. V naslednji dveh desetletjih se je število porodov v povprečju gibalo pod sistematizirano mejo (najnižjo točko je doseglo v času Ilirskih provinc), po letu 1819 pa je začelo hitro naraščati. V letih 1789–1841 so v ljubljansko porodnišnico sprejeli 4254 žensk (4142 samskih, 78 poročenih in 34 vdov), ki so rodile 4751 otrok.¹¹

Vzporedno z gibanjem porodov v ljubljanski porodnišnici se je gibalo število najdenцев, ki so v skoraj 90% primerov izvirali iz v ljubljanski porodnišnici rojenih otrok.¹² V prvem desetletju je ljubljanska najdenišnica poskrbela za 715 otrok pretežno revnih nezakonskih mater. V drugem in tretjem desetletju se je – zaradi različnih vzrokov – število najdenцев nekoliko zmanjšalo, a po koncu Ilirskih provinc in velike preživetvene krize 1816/17 se je – vzporedno z naraščanjem prebivalstva in števila nezakonskih otrok – krivulja najdenцев strmo dvigovala.

¹¹ Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 220.

¹² Pravih najdenčkov (odloženih oz. izpostavljenih otrok) je bilo malo. V letih 1820–1834, ko so v ljubljansko najdenišnico sprejeli 1740 otrok, je bilo pravih najdenцев le 36 (ali 2,07%). Kar 1754 (ali 90,46%) najdenцев se je rodilo v ljubljanski porodnišnici. Prim. Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 192.

Tabela 2: V ljubljanski porodnišnici rojeni in v javno oskrbo sprejeti najdenci (1789–1841)

Leto	A	B	Leto	A	B	Leto	A	B
1789	25	41	1807	73	81	1825	143	154
1790	57	78	1808	75	85	1826	148	162
1791	61	72	1809	57	60	1827	142	153
1792	74	86	1810	37	42	1828	181	195
1793	87	104	1811	40	51	1829	163	178
1794	83	107	1812	32	38	1830	136	149
1795	68	85	1813	32	44	1831	157	170
1796	51	64	1814	36	42	1832	140	153
1797	39	41	1815	36	41	1833	124	132
1798	32	37	1816	53	66	1834	146	155
1799	41	45	1817	63	77	1835	124	129
1800	33	37	1818	61	79	1836	140	158
1801	36	44	1819	93	110	1837	162	182
1802	54	67	1820	105	130	1838	181	205
1803	45	50	1821	128	155	1839	156	172
1804	43	45	1822	108	132	1840	149	162
1805	45	63	1823	125	149	1841	166	178
1806	42	48	1824	123	138	1842		201

A=v porodnišnici rojenih otrok; B= v najdenišnico sprejetih najdenčkov
Vir: Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 189–191

V letih 1821–1840 se je število najdenčev v zahodni polovici države podvojilo. Ob tradicionalno visokem številu najdenčev v »italijanskih provincah« (Lombardiji, Benečiji, Dalmaciji),¹³ kjer so že od srednjega veka poznali anonimni sistem od-dajanja otrok v »vrtljive predale« (Ruota, Findelwinde, Drehlade), je v predmarcu za največ otrok skrbela najdenišnica na Dunaju.¹⁴ V dvajsetih letih 19. stoletja je oskrbovala več kot tretjino vseh najdenčev v monarhiji. Leta 1821 je število otrok v

¹³ O najdenčih v Italiji David I. Kertzer: *Sacrificed for Honour. Italian Infant Abandonment and the Politics of Reproductive Control*. Boston 1993; David I. Kertzer: *Gender Ideology and Infant Abandonment in Nineteenth-Century Italy*. V: *Journal of Interdisciplinary History*, 1991, št. 1, str. 1–25; David I. Kertzer: *The lives of foundlings in nineteenth-century Italy*. V: *Abandoned Children*. Cambridge 2000, str. 41–56; Volker Hunecke: *The abandonment of legitimate children in nineteenth-century Milan and the European context*. V: *Poor Women and Children in the European Past*. London / New York 1994 (dalje Hunecke, *The abandonment of legitimate children*), str. 117–138.

¹⁴ Dunajska najdenišnica je v letih 1784–1910 v oskrbo sprejela 730.130 otrok. Od tega jih je 493.670 (ali 68%) umrlo pred iztekom rejniške dobe. Prim. Pawlowsky, Mutter Ledig – Vater Staat, str. 199 sl; Ulrike Schöps: *Kindesaussetzung – Wahrheit und Mythos*. Norderstedt 2010, str. 57.

njeni oskrbi znašalo 37% in leta 1827 42,6% vseh najdencev v zahodni polovici države. Po letu 1830 ji je z različnimi omejevalnimi ukrepi uspelo zaježiti priliv novih najdencev (leta 1840 je oskrbovala le še 28% vseh najdencev v monarhiji), a še vedno je oskrbovala več otrok kot vse najdenišnice v dednih deželah skupaj.¹⁵ Najdenišnici v Pragi in Gradcu,¹⁶ ki sta zasedali drugo in tretje mesto v dednih deželah, sta po številu oskrbovanih najdencev daleč zaostajali za Dunajem. Vendar sta bili veliko večji od najdenišnic v Lvovu, Brnu, Linzu, Trstu, Trentinu in Ljubljani. Najdenišnica v Ljubljani, ki je še v dvajsetih letih oskrbovala več otrok kot najdenišnice v Lvovu, Brnu in Linzu, je v tridesetih letih prišla na zadnje mesto. Vseeno se je v letih 1821–1842 število najdencev v njeni oskrbi skoraj potrojilo.¹⁷

Z izjemo najdenišnice v Trstu (1769), ki je po italijanskem vzoru premogla »vrtljivi predal« (Ruota),¹⁸ so v dednih deželah glavni kontingent najdencev sestavljali v porodnišnicah rojeni nezakonski otroci, ki so jih matere po porodu prepustile javni oskrbi. Nezakonske matere iz premožnejših slojev so morale ob oddaji otroka plačati polno sprejemno takso (Einkaufs-Taxe, Findeltaxe), ki naj bi zadoščala za oskrbo otroka do konca rejniške dobe, manj premožne naj bi plačale nižjo pavšalno sprejemno takso. V ljubljanski porodnišnici je na začetku polna sprejemna taksa znašala 136 gld in pavšalna 12 gld.¹⁹ A z odredbo ilirskega gubernija z dne 23. decembra 1817 so uvedli tri različno visoke sprejemne takse. Takso v višini 100 gld so morale plačati tiste nezakonske matere, ki so bile v porodnišnici (proti plačilu 1 gld dnevno) deležne oskrbe prvega negovalnega razreda. Matere, ki so v porodnišnici plačale takso drugega negovalnega razreda (30 kr dnevno), so ob oddaji otroka plačale 50 gld. Nezakonske matere, ki so jih v porodnišnici oskrbeli v skladu s standardi tretjega negovalnega razreda (12 kr dnevno), so plačale 24 gld.²⁰ Z najvišjim sklepom z dne 20. julija 1829 so uvedli

¹⁵ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 186.

¹⁶ V Gradcu so porodnišnico z najdenišnico ustanovili že leta 1764. Zavoda sta se otepala s pomanjkanjem prostora, zato so ju konec leta 1788 preselili v poslopje nove splošne bolnišnice v Paulustorgasse. Prim.: *Geschichte der Stadt Graz*, Band 2, Graz 2003, str. 302–304, 348.

¹⁷ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, 190.

¹⁸ Tržaško ruoto (Findelwinde) so ukinili s 1. novembrom 1867. Prim. Anžič, *Socialna politika na Kranjskem*, str. 64.

¹⁹ Ko so z novo sistematizacijo (28. 7. 1796) predvideli brezplačno oskrbovanje največ 206 otrok revnih nezakonskih mater iz Ljubljane, ki so rodile v porodnišnici, so ob sprejemu otrok preko zgornje meje zahtevali plačilo pavšalne sprejemne takse (30 gld) od ljubljanskega magistrata. Plačilo pavšalne sprejemne takse je bilo obvezno tudi za sprejem otrok revnih nezakonskih mater, rojenih izven ljubljanskega pomirja. A slednje so sprejemali le, če število sistematiziranih mest ni bilo preseženo. V nasprotnem primeru so morale poskrbeti za otroke domovinske občine matere. Dvorni dekret z dne 28. 7. 1796 za kranjsko deželno glavarstvo. – Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer, Band 9, Wien 1816, str. 15–17; Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, 29.

²⁰ V Ljubljano pristojne matere, ki so jih v porodnišnici oskrbeli v skladu s standardi tretjega negovalnega razreda, so plačale le 12 gld sprejemne takse. Nižja sprejemna taksa za nezakonske matere iz Ljubljane je bila posledica dejstva, da je v deželni glavni fond precej prispevalo mesto Ljubljana. – Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, 59.

enotno sprejemno takso v višini 168 gld in 40 kr, kolikor naj bi državo v povprečju stala desetletna oskrba vsakega najdenca.²¹ A že na začetku leta 1832 so se – po vzoru Dunaja²² – vrnili k sistemu treh taksnih razredov (80, 50 in 24 gld).²³ Leta 1857 so takso prvega razreda zvišali na 84 gld, takso drugega razreda na 52 gld 50 kr in takso tretjega razreda na 25 gld.²⁴ V tej višini so ostale vse do ukinitve najdenišnice leta 1871.

S sprejemnimi taksami se je v deželni najdeniški fond nateklo le malo denarja. Zlasti število »samoplačnic«, ki so ob oddaji otroka plačale najvišjo sprejemno takso, je bilo v primerjavi s plačnicami drugega in zlasti tretjega razreda ves čas zane-marljivo. Število slednjih pa je vedno bolj zaostajalo za številom revnih nezakonskih mater, ki jim – ob predložitvi ubožnega spričevala – za oskrbo v porodnišnici in ob oddaji otroka ni bilo treba plačati. (Leta 1843 so npr. od najdeniških taks dobili le 266 gld, kar je predstavljalo le 1,85% potrebnih sredstev za oskrbo 936 otrok).²⁵ Za brezplačno pomoč pri porodu in oskrbo svojega otroka so se morale »oddolžiti« s tem, da so bile »študijski objekt« učenkam babištva, potem pa so določen čas opravljale službo do jilje v porodnišnici. Obravnava nezakonskih mater iz višjih in nižjih družbenih slojev je bila radikalno različna. »Der Blick auf die unehelichen Mütter der Findlinge kannte ... zwei Extreme: hier die Verführte Unschuld und dort die gefallene Dirne. Die beiden Gegensätze korrelierten gleichzeitig mit Klassenzuweisungen an die Frauen.«²⁶

²¹ Prav tam, str. 82.

²² Prav tam.

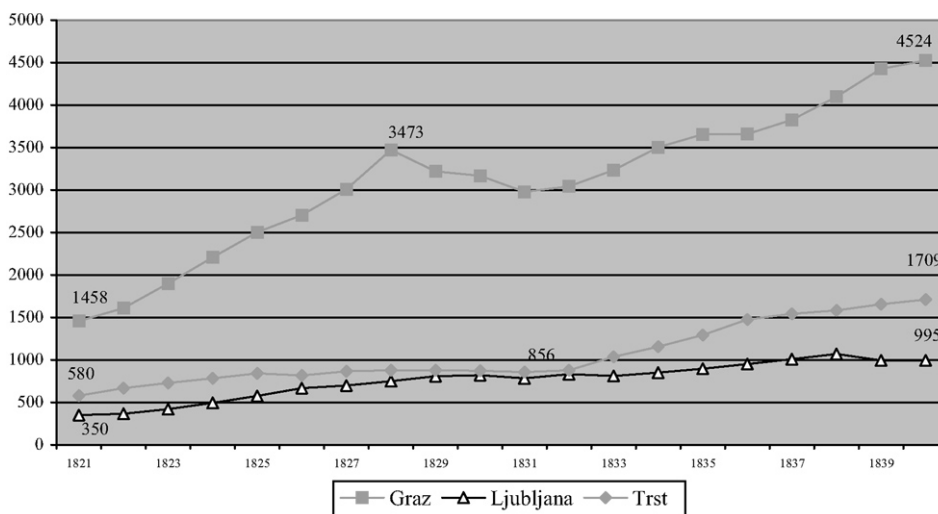
²³ Sprejemno takso 80 gld so morali plačati za izven Kranjske rojene otroke. Takso 50 gld za na Kranjskem, a izven porodnišnice rojene otroke, in za v ljubljanski porodnišnici rojene otroke, so plačale matere za negovalno takso prvega razreda (1 gld dnevno). Sprejemno takso 24 gld so plačale nezakonske matere, ki so bile v porodnišnici deležne oskrbe drugega ali tretjega negovalnega razreda (40 ali 30 kr dnevno). – Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 84.

²⁴ Prim. Alois Valenta: *Die Landes-Findelanstalt für Krain. V: Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters, Erster Jahrgang*, Prag 1868 (dalje Valenta, *Die Landes-Findelanstalt für Krain*), str. 126–127.

²⁵ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 158.

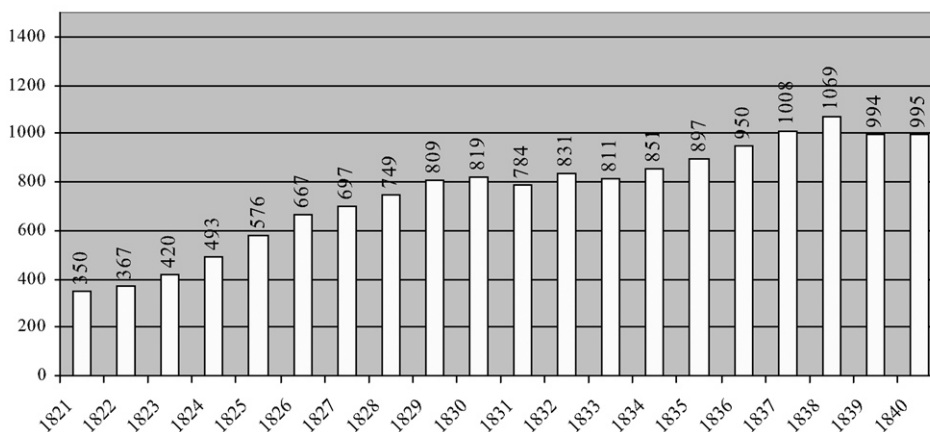
²⁶ Pawlowsky, *Mutter Ledig – Vater Staat*, str. 47.

Tabela 3: Število oskrbovanih otrok v najdenišnicah Gradec, Trst in Ljubljana v letih 1821–1840

Vir: Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 186

Tabela 4: Gibanje števila najdenčkov v oskrbi najdenišnice v Ljubljani (1821–1840)

Vir: Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 186

Naraščanje stroškov

»Najdenišnica ni imela svojih prostorov in razen sirotinskega očeta tudi svojega osebja ne.«²⁷ Bila je zavod za posredovanje v porodnišnici rojenih nezakonskih otrok rejniškim družinam na podeželju. »Oče sirot najdenčka odda v rejo na deželo nekaj dni po porodu, takoj ko se oglasi rejnica in primarij porodnišnice da svoje mnenje.«²⁸ Rejniki so za oskrbo najdencev dobivali denar iz deželnega najdeniškega fonda. Višina oskrbnine, ki so jo najdenišnice izplačevale rejnikom, je bila odvisna od finančnih zmožnosti dežele in gibanja življenjskih stroškov. Na podlagi odredbe notranjeavstrijskega gubernija z dne 15. aprila 1789 so rejniki otrok ljubljanske najdenišnice za prvo leto oskrbe dobivali 20 gld, v naslednjih letih pa 12 gld letno.²⁹ Leta 1796 so rejnino za najdenca v prvem letu starosti znižali na 18 gld, rejnino za oskrbo v naslednjih sedmih letih pa so zvišali na 15 gld. Julija 1804 so rejnino za prvo leto oskrbe zvišali z 18 na 24 gld, rejnino za naslednjih sedem let pa s 15 na 18 gld.³⁰ Višina oskrbnine za otroke do izpolnjenega prvega leta starosti (24 gld) se dolgo časa ni spreminjala. Zato pa so – glede na gibanje cen – večkrat spremenili višino rejnine za otroke od drugega leta starosti dalje. Z ukazom gubernija z dne 14. decembra 1817 je rejnina za oskrbo otroka od drugega do osmega leta starosti znašala 12 gld letno, rejniki pa so dobili tudi letni prispevek 3 gld za obleko.³¹ (Konec leta 1823 so oskrbovalno dobo znižali z osem na sedem let, leta 1825 so jo zvišali na 12 let, leta 1829 pa spet znižali na 10 let.). Leta 1829 so rejnino za čas od drugega do desetega leta starosti spet zvišali na 15 gld letno, rejnina za prvo leto je ostala 24 gld. Za slepe in invalidne otroke so z dekretom 30. septembra 1829 določili višjo oskrbnino.³² Z ukazom deželne vlade z dne 1. julija 1857 je bila oskrbnina do prvega leta starosti 31 gld in 50 kr, v naslednjih 9 letih pa 22 gld in 5 kr.

Ob primerni rejnini so kmečke družine poskušali motivirati za oskrbo najdencev še z različnimi premijami in dodatki. Ob prevzemu otroka so rejnice dobile povrnjene potne stroške in opremo za otroka: »povijalno posteljico, ki sestoji iz dveh vatlov koca, treh velikih plen, dveh povojev za roke, malega povoja za popek in dveh velikih povojev.«³³ Da bi rejnice posvetile ustrezno skrb negi dojenčkov, so jim po dopolnjenem prvem letu starosti najdenca izplačali posebno premijo. Leta 1796 je premija znašala 4 gld, leta 1804 so jo zvišali na 4 gld in 30 kr, leta 1857 na

---

²⁷ Anžič, Socialna politika na Kranjskem, str. 62.

²⁸ Fran Viljem Lipič: Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane. Ljubljana 2003 (Lipič, Topografija), str. 327–328, 330.

²⁹ Ukaz notranjeavstrijskega gubernija z dne 15. 4. 1789. V: Handbuch aller unter der Regierung des Kaiser Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Sisematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1789, Siebenzehnter Band, Wien 1790, str. 723–725; Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 26.

³⁰ Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 33.

³¹ Prav tam, str. 64.

³² Prav tam, str. 77.

³³ Lipič, Topografija, str. 327–328, 330.

4 gld in in 72 ½ krajcarjev. Za otroke med drugim in osmim (desetim) letom starosti so krušni starši dobivali tudi dodatek za obleko, ki je npr. leta 1817 znašal 3 gld.³⁴ Rejnikom so po potrebi povrnili tudi stroške za zdravila in zdravstveno oskrbo najdenčev, ki so v celotni desetletni rejniški dobi v povprečju znašali 5 gld in 40 kr.³⁵ Kmečke družine so poskušali motivirati za oskrbo najdenčev tudi z drugimi ukrepi. Z ukazom dvorne pisarne z dne 6. septembra 1804 so jim ponudili možnost, da z brezplačno oskrbo dveh najdenčev do dvanajstega leta starosti (vsaj eden mora biti deček) osvobodijo svojega sina vojaške obveznosti.³⁶

Višina rejnine, ki jo je za oskrbo otrok krušnim staršem plačevala ljubljanska najdenišnica, je bila ves čas nižja od rejnine, ki jo je za oskrbo najdenčev namenila tržaška najdenišnica. Na začetku 19. stoletja, ko je ljubljanska najdenišnica rejnikom plačevala 18 gld v prvem in 15 gld v naslednjih sedmih letih, so rejniki tržaških najdenčev dobivali 30 gld v prvem in po 24 gld v naslednjih letih (ter 5 gld subvencije za obleko). Zaradi tega so kranjski kmetje v rejo raje jemali tržaške kot ljubljanske najdenčev. Že zelo zgodaj se je razvila prava trgovina s tržaškimi najdenčev, ki se ni prav nič ozirala na dobrobit otrok.³⁷ Ljubljanska najdenišnica se je ves čas soočala s problemom pomanjkanja primernih krušnih staršev. Že leta 1804 je direkcija ljubljanske najdenišnice ugotavljala, da nezakonske matere, ki rodijo v rodnišnici, uspejo oddati otroka v rejo le, če rejnikom doplačajo razliko do zneska, ki bi ga dobili za oskrbo najdenca iz tržaške najdenišnice.³⁸ Pomanjkanje rejnikov je doseglo vrh v letih 1828/29, ko je najdenišnica začasno prenehala sprejemati najdenčev. Nezakonske matere, ki so želele oddati otroka v javno oskrbo, so si morale same poiskati primerno rejniško družino.³⁹ V tridesetih letih je postalo pomanjkanje rejnic nekaj običajnega. Leta 1840 je vodstvo najdenišnice razmišljalo, da bi rejniške družine poiskalo na sosednjem Štajerskem in celo v obmejnih območjih Hrvaške in Vojne krajine.⁴⁰ A problem pomanjkanja rejnic ni bil omejen le na ljubljansko najdenišnico. V drugi polovici dvajsetih in prvi polovici tridesetih letih je na Kranjskem upadlo tudi zanimanje za oskrbo tržaških najdenčev. Na to je v precejšnji meri vplivala prepoved oddajanja otrok posebnim »prenašalkam najdenčev« (16. junija 1825), ki so hodile po otroke v Trst in jih proti plačilu provizije oddajale v rejo za-

³⁴ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 64.

³⁵ Prav tam, str. 82.

³⁶ Prav tam, str. 35; gl. tudi Alenka Puhar: *Prvotno besedilo življenja*. Ljubljana 2004 (dalje Puhar, *Prvotno besedilo življenja*), str. 331.

³⁷ Več let trajajoča preiskava ljubljanskega deželskega sodišča (1817–1823) je pokazala, da so kmetje iz moravske fare, ki so množično jemali v rejo najdenčev iz Trsta, za njih zavestno slabo skrbeli, da bi čim prej umrli. Njihove smrti niso naznanili najdenišnici, ampak so ob rednih pregledih najdenčev »očetu sirot« kazali svoje lastne ali sosedove otroke. Prim. Gorazd Stariha: *Krvave rejnice*. O primerih zlorabe rejništva iz prve polovice devetnajstega stoletja. V: *Zgodovina za vse*, 2010, št. 1, str. 5–18.

³⁸ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 34.

³⁹ Prav tam, str. 86.

⁴⁰ Prav tam, str. 151.

interesiranim rejnicam.⁴¹ (Ker je leta 1834 v tržaški najdenišnici na oddajo čakalo sto kranjskih najdencev, so 6. marca 1835 prepoved preklicali).⁴² A glavni vzrok je bil naraščajoči strah pred okužbo s sifilisom,⁴³ ki mu je botrovalo osveščanje prebivalstva glede škrljevske bolezni.⁴⁴

Zaradi naraščanja števila najdencev se je ljubljanska najdenišnica že od samega začetka soočala s pomanjkanjem denarja. S sistematizacijo leta 1796 so število brezplačno sprejetih najdencev znižali z 230 na 206, a v naslednjih letih so morali zgornjo mejo znova in znova zviševati. V prvih treh desetletjih obstoja najdenišnice je stroške za oskrbo najdencev zniževala tudi izjemno visoka smrtnost otrok v porodnišnici in v prvih mesecih oskrbe, ki je v posameznih letih znašala več kot 80%.⁴⁵ Od ustanovitve do leta 1804 je najdenišnica sprejela 1003 otroke, a leta 1804 so iz glavnega ubožnega fonda plačevali oskrbnino le za 157 najdencev.⁴⁶ Finančne težave ljubljanske najdenišnice je omilil dekret dvorne pisarne z dne 19. februarja 1819, s katerim so porodnišnice in najdenišnice razglasili za državne ustanove in jih (od 1. novembra 1819) sofinancirali iz kameralne blagajne.⁴⁷ Od 14.501 gld in 23 kr, ki so jih leta 1843 porabili za oskrbo najdencev, je kar 9.900 gld pokrila dotacija iz državnega zaklada.⁴⁸ A spričo hitrega naraščanja števila najdencev v predmarčnem obdobju tudi državna pomoč ni zadoščala. Ljubljanska najdenišnica je poskušala zajeziti naraščanje stroškov z različnimi ukrepi. Leta 1821 so tako ukinili prakso brezplačnega sprejema otrok revnih, v Ljubljano pristojnih nezakonskih mater. Stroške za njihovo oskrbo v porodnišnici (30 kr dnevno) in najnižjo sprejemno takso (24 gld) za oddajo otroka v rejo je odslej plačeval ljubljanski magistrat.⁴⁹ Plačilo najnižje pavšalne takse za otroke revnih nezakonskih mater z domicilom izven Ljubljane so izterjali od njihovih domovinskih občin (oz. okrajnih gosposk).⁵⁰ A po veliki krizi s

⁴¹ Prav tam, str. 67; Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 194.

⁴² Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 103; Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 194.

⁴³ Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 67, 86; prim. tudi David I. Kertzer: Syphilis, foundlings, and wetnurses in nineteenth-century Italy. V: Journal of Social History, 1999, str. 589–602.

⁴⁴ »Uebrigens werde die Verbreitung der Lustseuche unter dem Landvolke auch den Findlingen zugeschrieben, was ebenfals die Lust zu ihrer Uebernahme vermindere ...« – Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 86; prim. tudi Zvonka Zupanič Slavec: Endemski sifilis – škrljevska bolezen na Slovenskem. Razvoj in širjenje bolezni po naših krajih v prvi polovici 19. stoletja. Ljubljana 2001.

⁴⁵ V letih 1820–1834 je na Kranjskem umrlo kar 3367 rejencev, od tega 779 najdenčkov (23,1%) iz ljubljanske in 2588 najdenčkov (76,9%) iz tržaške najdenišnice. Prim. Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 193.

⁴⁶ Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 34.

⁴⁷ Dekret dvorne pisarne z dne 19. 2. 1819 o pokrivanju stroškov dobrodelnih zavodov. Prim. Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Veroordnungen für die Oesterreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer, Band 47, Wien 1821, str. 36–38.

⁴⁸ Melzer, Geschichte der Findlinge in Oesterreich, str. 158.

⁴⁹ Prav tam, str. 50.

⁵⁰ Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 192.

pomanjkanjem rejnikov so začeli razmišljati tudi o drugih ukrepih. Ko je konec leta 1830 dvorna pisarna ilirski gubernij povprašala, kako bi državno blagajno razbremenili naraščajočih stroškov za najdence, so v Ljubljani med drugim predlagali skrajšanje oskrbovalne dobe na osem let, uvedbo posebne doklade na zemljiški in hišni davek, pa davek na luksuz in pasji davek ter uvedbo posebne poročne takse.⁵¹ Deset let kasneje so začeli razmišljati o temeljitejši reformi najdeniškega sistema, ki bi izničila načelo anonimnosti in – v skladu z določili občega državljanskega zakonika – breme vzdrževanja nezakonskih otrok prenesla na očete.⁵²

Eden izmed glavnih kritikov obstoječega najdeniškega sistema je bil ravnatelj državnih in dobrodelnih zavodov v Ljubljani dr. Raimund Melzer (1808–1872),⁵³ ki je pod vtisom strokovne razprave o reformi najdeniškega sistema v Franciji⁵⁴ leta 1846 v Leipzigu izdal obsežno študijo o zgodovini najdenčev v Avstriji s posebnim poudarkom na razmerah v Iliriji.⁵⁵ Zavračajoč ideje Malthusa in angleških političnih ekonomistov,⁵⁶ je v najdenišnicah še vedno videl nujno potrebne institucije »krščanske milosrčnosti«, toda hkrati se je zavzel za korenito reformo celotnega najdeniškega sistema.⁵⁷ Na podlagi podrobne analize statističnega gradiva in sprejemnih protokolov ljubljanske najdenišnice je zavrnil v javnosti prisotno mnenje, češ da so glavni vzroki za naraščanje števila nezakonskih najdenčev naraščajoča stiska nižjih slojev prebivalstva, razkroj moralnih vrednot in še vedno preoster socialni pritisk na nezakonske matere. Omenjeni vzroki naj bi imeli le omejen vpliv na naraščanje števila najdenčev. Število najdenčev naj bi naraščalo zaradi naraščanja prebivalstva in hkratnega zniževanja smrtnosti otrok. A k zviševanju njihovega

⁵¹ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 95.

⁵² Prav tam, str. 76.

⁵³ O dr. Raimundu Melzerju (1808–1872) gl. France Kidrič: Raimund Melzer, dostopno na: elektronska izdaja Slovenskega biografskega leksikona (SBL) na <http://nl.ijs.si/fedora/get.sbl:1636/VIEW/>; nekrolog v: *Laibacher Zeitung*, 3. 7. 1872.

⁵⁴ V tridesetih letih so francoska Akademija znanosti in umetnosti in še štiri druge učene združbe razpisale nagradno anketo o reformi najdeniškega sistema. Prvo nagrado Akademije v višini 3000 frankov je prejela študija *Histoire statistique et morale des enfants trouvés*, ki sta jo leta 1837 izdala lyonska zdravnik Jean François Terme in Jean Baptist Monfalcon. Tri leta kasneje sta svojo študijo dopolnila in izdala pod naslovom *Histoire des enfants trouvés* (Paris 1840), ki je k raziskovanju spodbudila Melzerja.

⁵⁵ Raimund Melzer: *Geschichte der Findlinge in Oesterreich mit besonderer Rücksicht auf ihre Verhältnisse in Illyrien*. Leipzig 1846.

⁵⁶ Melzer je angleške politične ekonomiste obtožil, da razglašajo »die Wohlthätigkeit für ein Hinderniß des Wohlstandes, verdammten die absolutesten Wahrheiten des Christenthums, vergreifen sich an den Pflichten, welche die Regierung mit dem Volke verbinden, verwerfen jede Pietät und bringen zu den Armuth noch die Verzweiflung.« – Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 2.

⁵⁷ Melzerjevi pogledi na socialno vprašanje so se oplajali iz idej francoskega katoliškega reformatorja Albana de Villeneuve-Bargemonta, ki je edino zdravilo proti revščini videl v krščanski milosrčnosti. V svojem delu je uporabil Bargemontovo knjigo *Economie Politique Chrétienne ou Recherches sur la nature et les causes du pauperisme*. Bruxelles 1834.

števíla naj bi pomembno prispeval tudi »katoliški« najdeniški sistem, kakršen je uveljavljen tudi v Avstriji.⁵⁸ »Das katholische System trägt an und für sich zur Vermehrung der Zahl der Findlinge bei und muß den Ursachen dieses Uebels beigehzählt werden.«⁵⁹ Načelo anonimnosti pri sprejemu v porodnišnico in ob oddaji otroka naj bi spodbujalo nezakonske matere, da se vse prelahko odločijo za oddajo lastnega otroka v rejo. »Die Anstalten, welche geschaffen waren, um die Sittereinheit zu bewahren, fingen an, dieselbe zu untergraben. Je strenger das Princip des Geheimnisses gehalten wurde, je consequenter dasselbe ausgeführt und je weiter es ausgedehnt wurde, um desto unverschämter wurde es gemißbraucht.«⁶⁰ Zato je predlagal zaostritev pogojev za sprejem najdenčkov: ukinitev možnosti anonimne oddaje otrok (še zlasti sistema vrtljivih predalov) in ugotavljanje očetovstva nezakonskih otrok, tj. vpeljavo protestantskega najdeniškega sistema.⁶¹

Spor med Trstom in Ljubljano

Melzerjeva študija je naletela na ugoden odmev v evropski strokovni javnosti. Knjigo so pozitivno ocenili v ugledni *The British and Foreign Medical Review or Quarterly Journal of Practical Medicine and Surgery*.⁶² V *Oesterreichische Zeitschrift für Rechts- und Staatswissenschaft* jo je kot izjemno ocenil dr. E. A. Jonák, ki jo je primerjal celo z odmevno študijo Parent-Dùchateleta o prostituciji v Parizu.⁶³ Manj odmeva je Melzerjeva študija našla pri avstrijskih oblasteh. Po izbruhu revolucije 1848/49 so razmišljanja o nujni reformi najdeniškega sistema izginila z dnevnega reda avstrijske politike. Toda neoabsolutistična racionalizacija državne uprave, ki je – s cesarskim odlokom z dne 14. septembra 1852 – s proračunskim letom 1854 (torej od 1. novembra 1853) financiranje deželnih dobrodelnih zavodov znova preložila na pleča dežel (izjema so bile Tirolska, Dalmacija in deloma Spodnja Avstrija – dve tretjini stroškov za dunajsko najdenišnico je še vedno krila država), je znova sprožila vprašanje reforme najdeniškega sistema.

---

⁵⁸ T. i. katoliški najdeniški sistem je počival na treh temeljih: 1. prepovedi ugotavljanja očetovstva nezakonskega otroka; 2. materialni in moralni zaščiti nezakonske matere; 3. sprejemu otroka v javno oskrbo. – Hunecke, *The abandonment of legitimate children*, str. 123.

⁵⁹ Melzer, *Geschichte der Findlinge in Oesterreich*, str. 283.

⁶⁰ Prav tam, str. 15.

⁶¹ Protestantski sistem je poznal ugotavljanje očetovstva in skrb za oskrbo (nezakonskih) otrok prenašal tudi na sorodnike po materini in očetovi strani. – Hunecke, *The abandonment of legitimate children*, str. 123.

⁶² *The British and Foreign Medical Review or Quarterly Journal of Practical Medicine and Surgery*, Vol. XXII, October 1846, str. 338–348.

⁶³ *Oesterreichische Zeitschrift für Rechts- und Staatswissenschaft*, Jahrgang 1847, Erster Band, Wien 1847, str. 167–175.

Sprva so v razpravi prevladovali ekonomski momenti. Novemu bremenu so se posebej odločno poskušali upreti v Trstu, kjer so v svoji najdenišnici v glavnem skrbeli za otroke, ki so bili (po domovinski pristojnosti mater) večinoma iz sosednjih dežel. Po podatkih tržaškega magistrata naj bi leta 1855 kar 60% otrok v oskrbi tržaške najdenišnice izviralo iz Kranjske, 14% iz Istre, 10% iz Goriške, 10% iz drugih dežel in le 6% iz Trsta.⁶⁴ Tržaško namestništvo je že 9. oktobra 1853 od Kranjske zahtevalo, da zaradi velikega števila kranjskih najdenecv prispeva k stroškom tržaške najdenišnice v višini 13.910 gld letno. A namestništvo v Ljubljani je zahtevek zavrnilo. Načelno je sicer bilo pripravljeno prispevati za oskrbovanje »kranjskih« najdenecv v oskrbi tržaške najdenišnice, vendar le na podlagi natančnih seznamov porodnic in najdenecv iz Kranjske, ki naj vsebujejo podrobne osebne podatke o nezakonskih materah (ime, kraj rojstva, stan, starost, trajanje in znesek stroškov oskrbe). Podatke naj bi potrebovali zato, da bi lahko denar za oskrbo otrok izterjali od tistih mater (staršev), ki so sposobne plačati sprejemno takso. (Le za revne nezakonske matere naj bi stroške v celoti pokrili iz deželnega fonda). Stališču kranjskega namestništva je z dopisom 6. decembra 1853 pritrdilo tudi notranje ministrstvo. Ko je tržaško namestništvo z noto 25. februarja 1854 od Kranjske zahtevalo plačilo 3457 gld in 15 kr za stroške vzdrževanja kranjskih najdenčkov v zadnjih treh mesecih (november 1853. – januar 1854.), ne da bi predložilo seznam najdenecv, je kranjsko namestništvo – sklicujoč se na stališče notranjenega ministrstva – plačilo previsokega zneska zavrnilo. V Trst je nakazalo le mesečni znesek 1158 in 25 kr, hkrati pa je tržaško namestništvo znova pozvalo, naj svoje zahtevke podkrepí z natančnimi seznamí porodnic in najdenecv. Svoj sklep, da pavšalnih zahtevkov Trsta ne misli plačevati, je sporočilo v dopisu notranjemu ministrstvu 17. marca 1854. V dopisu so poudarili, da velika večina Kranjic, ki rodijo v Trstu in nato oddajo otroka v tamkajšnjo najdenišnico, v Trstu dela in biva že več let, da so torej njihovi otroci v resnici tržaški otroci. Med njimi da je mnogo takih, ki v Trstu delajo že več kot deset let in bi torej morale imeti domovinsko pravico v Trstu. (Le malo naj bi bilo Kranjic, ki gredo v Trst samo rodit in oddat svojega otroka). Oporekali so trditvam tržaškega namestništva, češ da ima od tržaške porodnišnice in najdenišnice koristi predvsem dežela Kranjska. »Krain hat keinen Nutzen von der Triester Gebär- und Findel-Anstalt, wohl aber hat es wegen der Nähe von Triest in gedachter Beziehung den Nachteil, daß die krain. Bevölkerung dahin angelockt wird, und sehr häufig physisch und moralisch verdorben nach Krain zurückkehrt – und dem Geburtslande gar häufig als eine bleibende Bürde zur Last fällt.«⁶⁵

⁶⁴ Edinost, 28. 12. 1878. Domnevno število najdenecv iz Kranjske je bilo bistveno višje od deleža prebivalcev iz Kranjske v Trstu. Ob popisu prebivalstva 31. 10. 1857 je bilo 50,1% prebivalcev Trsta rojenih v Trstu, 11% jih je izviralo iz Goriške, 7,4% iz Furlanije, 7,3% iz Kranjske in 5,0% iz Istre. Prim. Dean Krmac: Istrani u Trstu prema prvom habsburškom modernom popisu stanovništva. V: Historijski zbornik, 2010, št. 1, str. 138–139.

⁶⁵ Stenographisches Bericht der fünfunddreißigsten Sitzung des Landtages zu Laibach am 26. März 1863.

A ker zaradi načela anonimnosti in sistema vrtljivega predala (Ruote) v Trstu poimenskih seznamov porodnic in najdencev niso mogli sestaviti, je tržaško namestništvo vztrajalo, naj se v Ljubljani zadovoljijo z letnimi sumarnimi podatki, ki stroške med sosednje dežele delijo glede na število prebivalstva. Ko je z dopisom z dne 22. junija 1854 v Ljubljano spet poslalo zahtevek za povračilo stroškov za domnevne kranjske porodnice in najdence od decembra 1853 do junija 1854 v višini 8108 gld 55 kr, je kranjska deželna vlada za posredovanje zaprosila notranje ministristvo. Slednje je z odlokom 13. avgusta 1854 spet pritrdilo stališču Kranjske. Zato je kranjska deželna vlada od tržaškega namestništva zahtevala vračilo 1158 gld in 25 kr, ki jih je marca 1854 že poslala v Trst. Tržaško namestništvo je 22. decembra 1854 v Ljubljano sporočilo, da zaradi slabega finančnega položaja denarja ne more vrniti, a v naslednjem letu ga je vrnilo.⁶⁶

V drugi polovici petdesetih let so stroške za najdence v celoti pokrivali iz deželnih fondov. A tržaški magistrat se ni sprijaznil z nastalim stanjem. Leta 1860 se je obrnil na pomoč direktno na cesarja. Po posredovanju cesarja je notranje ministristvo 26. junija 1860 deželno vlado v Ljubljani vprašalo, ali je pripravljena pokriti stroške za kranjske porodnice in najdence v Trstu. Toda deželna vlada v Ljubljani se pritisku notranjega ministristva ni vdala. S sklicevanjem na odloka notranjega ministristva iz let 1853–1854 je zahtevek tržaškega magistrata označila za nezakonit.⁶⁷

Ko so po obnovi ustavnega življenja deželne fonde izročili v upravo deželnim zborom, je tržaški magistrat (deželni odbor) svoj pritisk na Kranjsko (ter Goriško in Istro) zaostрил. Od Kranjske je zahteval povračilo 328.872 gld za porodnice in najdence s Kranjske od novembra 1853 dalje. A kranjski deželni odbor je njihove zahteve vztrajno zavračal. Povsem nesprejemljiv se mu je zdel znesek 141.226 gld za najdence, »v očitno najdeniško zibelko (Findelwinde) položene, v katero so otroke (nezakonske in zakonske) pokladale babe v Trstu«. ⁶⁸ Tržaškemu magistratu je uspelo doseči, da mu je 4. decembra 1861 državno ministristvo priznalo upravičenost povrnitve stroškov za porodnice in najdence iz sosednjih dežel od novembra 1853. V odloku državnega ministristva je stalo, naj se predstavniki deželnih odborov Trsta, Kranjske, Istre in Goriške sami dogovorijo o načinu povračila stroškov. O odloku ministristva in zahtevku tržaškega magistrata, naj dežele Kranjska, Istra in Goriška plačajo stroške »za oskrbovanje nosečih žensk in nezakonskih otrok v tržaški porodnišnici in najdenišnici od leta 1853«, je kranjski deželni odbor razpravljal na seji 23. avgusta 1862. Na predlog Janeza Bleiweisa so odborniki sprejeli načelno stališče, češ da tržaški magistrat »nima nikakoršne pravice od Kranjske dežele zahtevati povračila za otročnice in najdence, ker razmera, postavno izrečena, med posameznimi deželami je bila ta, da Tržačani so imeli v svoji porodnišnici in najdenišnici naše, mi v Ljubljani pa njihove ženske in otroke; s to vzajemnostjo smo bili bot v teh stroških.«⁶⁹

⁶⁶ Prav tam.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ Novice, 5. 2. 1873.

⁶⁹ Prav tam.

To stališče je Bleiweis zagovarjal na sestanku predstavnikov Trsta, Goriške, Istre in Kranjske pod predsedstvom dvornega svetnika barona Sigmunda Conrada-Eybesfelda 1. in 2. decembra 1862 v Trstu. Bleiweis se je v pogajanjih skliceval na dekret s 14. septembra 1852 in kasnejše odredbe notranjega ministrstva, ki niso ukinile načela reciprocitete, na koncu pa je tržaškimi »kunštnim računarnjem«⁷⁰ zabil, da Kranjska ne bo plačala zahtevane vsote za nazaj. Kranjska da bo v bodoče plačevala stroške za porodnice in najdenice s Kranjske, vendar ne za otroke, ki so položeni v odprto zibel. Na sestanku je oporekal argumentom predstavnikov tržaškega magistrata, češ da daje Trst kruh velikemu številu ljudi s Kranjske, kar da prispeva k blaginji dežele Kranjske. Bleiweis je opozoril, da Kranjci, ki delajo v Trstu, prispevajo k blaginji Trsta in ne Kranjske. Zato je menil, da so otroci Kranjci, ki delajo v Trstu in tam zanosijo, v bistvu tržaški otroci. Med kranjskimi najdenčki v oskrbi tržaške najdenišnice je le majhen del otrok tistih Kranjci, ki so zanosile doma in se odpravile roditi v Trst. V glavnem gre za Notranjke iz treh obmejnih okrajev dežele Kranjske. Krivdo za visoko število kranjskih najdenčkov je pripisal ureditvi tržaške porodnišnice. Za razliko od ljubljanske tržaške porodnišnice noseče nezakonske ženske v oskrbo sprejema že v sedmem ali osmem mesecu nosečnosti, po porodu pa jim za dojenje otrok plača 3 gld mesečno (v Ljubljani morajo tri mesece dojiti brezplačno). Najdenčki so večinoma otroci Kranjci, ki že leta živijo in delajo v Trstu, se tam pokvarijo in zanosijo. »Nun müssen wir auch bedenken, wenn diese Individuen in Triest der Corruption verfallen, so kehren sie dann oft in den späteren Jahren physisch und moralisch verdorben in unsere Heimat zurück.«⁷⁰ V domovino se vrnejo fizično in moralno uničene ter znova obremenijo deželni fond (bolnišnico in prisilno delavnico). Argumente predstavnika Trsta, češ da Trst ne zmore stroškov za porodnice in najdenice iz sosednjih dežel, je zavrnil z ekonomskimi razlogi. Trst je svobodno pristanišče, ki ima vrsto privilegijev in velike prihodke, zato naj nosi tudi stroške, ki so posledica teh privilegijev. Kranjska takih privilegijev nima, je pa zato nadpovprečno obremenjena z nastanitvijo vojske. Takoj ko se bo povečalo število vojakov v deželi (kot 1859/60), bo sta ljubljanska porodnišnica in sifilitični oddelek bolnišnice znova nadpovprečno obremenjena, kar bo pognalo stroške v višave.⁷¹

Bleiweis se je v razpravi – iz moralnih, socialnih in finančnih razlogov – zavzel za čimprejšnjo reformo najdeniškega sistema, ki naj privede do postopne ukinitve najdenišnic. Predlagal je, naj se zaostri sprejem v porodnišnico in najdenišnico z ugotavljanjem očetovstva otrok. Očetje so v skladu s § 167 občega državljskega zakonika (ODZ) dolžni poskrbeti za svoje otroke.⁷² Predstavnikom tržaškega ma-

⁷⁰ Stenographisches Bericht der fünunddreistigsten Sitzung des Landtages zu Laibach am 26. März 1863.

⁷¹ Prav tam.

⁷² § 167 občega državljskega zakonika iz leta 1811 se je glasil: »Živiti nezakonskega otroka je sosebno oče dolžan; če pa on tega ne premore, prehaja ta dolžnost na mater«. Prim. Občni deržavljski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva, I., Dunaj 1853, str. 65.

gistrata je zagrozil, da bo v primeru, če ne odstopijo od svojih nerealnih zahtev, Kranjska z radikalnimi ukrepi skrčila priliv tržaških najdenčkov v deželo Kranjsko. Število tržaških najdencev na Kranjskem je visoko zato, ker tržaška najdenišnica rejnikom plačuje višje rejnine kot ljubljanska. A po desetih letih ti najdenčki ostanejo na Kranjskem in okrepijo »proletariat«: najprej padejo na pleča občin, potem pa – zaradi svojega življenja – povečajo stroške deželne bolnišnice in prisilne delavnice ter izdatno obremenijo deželni fond.

Pobude za reformo najdeniškega sistema

Na seji kranjskega deželnega zbora 26. marca 1863 je Bleiweis poslance seznanil s potekom pogajanj v Trstu.⁷³ V poročilu je znova poudaril neupravičenost zahtev tržaške občine. Zahteva Trsta po participaciji ok. 30.000 gld letno za porodnice in najdence iz dežele Kranjske se mu je zdela nesprejemljiva, saj Kranjska iz deželnega fonda porabi med 27 in 28 tisoč gld za lastno porodnišnico in najdenišnico. V poročilu je ostro kritiziral t. i. katoliški sistem porodnišnic in najdenišnic in predlagal, da bi bilo treba preiti k protestantskemu sistemu, ki ne pozna najdenišnic. »Ich Glaube, unser Land wird dadurch zu keinem protestantischen werden, wenn wir diese wohlbegründete Reorganisation unser Gebär- und Findel-Anstalten anstreben.«⁷⁴ Vsekakor je potrebna reorganizacija obeh zavodov. Na podlagi Bleiweissovega poročila o sestanku o Trstu je deželni zbor na seji 26. marca 1863 sprejel sklep, da dežela Kranjska stroškov za porodnice in najdenčke iz Kranjske ne bo plačala za nazaj in tudi v bodoče ne, dokler ne pride do temeljite reforme dosedanjega porodniškega in najdeniškega sistema. (Enak sklep sta sprejela tudi istrski in goriški deželni zbor). Vsi so se strinjali, da je treba težiti k postopni ukinitvi najdenišnic.⁷⁵

A reforme porodnišnice in najdenišnice se je kranjski deželni odbor resneje lotil šele leta 1866, ko so se pokazali učinki državnega zakona o pokrivanju stroškov v javnih porodnišnicah in umobolnicah z dne 17. februarja 1864, ki je z letom 1865 pokrivanje stroškov za porodnice in umobolne urejal v skladu z načelom domovinske pristojnosti.⁷⁶ Od leta 1865 je morala Kranjska plačevati stroške za porodnice s Kranjske v tržaški in drugih porodnišnicah, kar je hudo obremenilo deželni proračun. Zato so v deželnem odboru začeli resno razmišljati o reformi porodniškega sistema in postopni ukinitvi najdenišnice.

---

⁷³ Stenographisches Bericht der fünunddreistigsten Sitzung des Landtages zu Laibach am 26. März 1863; Novice, 5. 2. 1873.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Namesto dotlej veljavnega načela reciprocitete so bile od 1. 1. 1865 stroške za porodnice (ali umobolne) dolžne plačevati dežele, iz katerih so bile porodnice (umobolni). – Reichsgesetzblatt (dalje RGrBl), 1864/22.

Pobudo za reformo je spet dal Janez Bleiweis. Na seji deželnega zbora 13. decembra 1866 se je kot poročevalec finančnega odbora znova zavzel za reformo porodnišnice in postopno ukinitve najdenišnice.⁷⁷ Obsežno poročilo je ugotavljalo, da so stroški za porodnišnico in najdenišnico previsoki. Ob koncu leta 1865 je bilo v deželni oskrbi kar 1397 najdenčkov, kar pomeni izjemno obremenitev deželnega proračuna.⁷⁸ V proračunu za leto 1867 je bilo za porodnišnico predvidenih 9.606 gld in za najdenišnico 25.886 gld. A za ukinitve najdenišnice se ni zavzel le zaradi finančnih razlogov. Poročilo finančnega odbora je s primerjavo podatkov o detomoru in izpostavljanju otrok v protestantskih in katoliških deželah (povzeli so jih po Melzerjevi knjigi) dokazovalo, da npr. v Prusiji in Veliki Britaniji, kjer nimajo najdenišnic, detomorov skorajda ne poznajo, medtem ko so v katoliški Franciji zelo pogosti. (V letih 1825–1838 so jih zabeležili 2549). Do enakih ugotovitev je poročilo prišlo s primerjavo podatkov med Koroško in Kranjsko. Na Koroškem, kjer najdenišnice nimajo, sta detomor in izpostavljanje otrok veliko redkejša kot na Kranjskem. Že na podlagi podatkov o detomoru in izpostavljanju otrok je poročilo ugotavljalo: »Die Findelanstalten sind Privilegien der Sittenlosigkeit und vermindern die besagte Verbrechen der Fruchtabtreibung und des Kindsmordes nicht.«⁷⁹ Dodaten argument za ukinitve najdenišnice so člani finančnega odbora videli v visoki smrtnosti najdenčkov do prvega leta starosti, ki naj bi v nekaterih deželah znašala celo več kot 70%. Enako kot Melzer (1846) so tudi člani finančnega odseka menili, da tiči glavni vzrok za naraščajoče število najdenčkov v načelu »Geheimhaltung der Eltern der uneheliche Kindern«. Načelo anonimnosti naj bi naravnost spodbujalo oddajo otrok v najdenišnice. To je še posebej vidno v italijanskih deželah, kjer je v veljavi odprti »sistem zibelke« (Ruota, Findelwinde, Drehlade). Sklicujoč se na študijo Fr. S. Hüglja o najdenišnicah v Evropi so trdili, da so najdenci, ki so deležni slabe oskrbe in vzgoje, glavni kontigent obsojencev v prisilnih delavnicah in kaznilnicah.⁸⁰ Poročilo je v najdenišnicah videlo nagrado za lahkomišelnost in nemoralnost. S podpiranjem »samskih vlačug« (lediger Dirnen) in njihovih pankrtov naj bi družba delala krivico revnim staršem, ki v potu svojega obraza skrbijo za svoje otroke. Le zakaj bi davkoplačevalci podpirali vlačuge, ne pa poštenih in delavnih staršev? Na koncu je Bleiweis v imenu finančnega odbora navedel še en argument v prid ukinitve najdenišnice. Obstoječi najdeniški sistem naj bi bil v nasprotju z določili § 167 ODZ, ki obvezuje očeta, da poskrbi za svojega nezakonskega otroka.

⁷⁷ Stenographisches Bericht der zehnten Sitzung des krainischen Landtages zu Laibach am 13. December 1866; Laibacher Zeitung, 14. 12. 1866.

⁷⁸ Leta 1866 so rejnikom otrok do enega leta starosti plačevali 31 gld 50 kr, za otroke od dopoljenega prvega do desetega leta starosti pa 22 gld 5 kr oskrbnine letno. – Laibacher Zeitung, 14. 12. 1866.

⁷⁹ Stenographisches Bericht der zehnten Sitzung des krainischen Landtages zu Laibach am 13. December 1866; Laibacher Zeitung, 14. 12. 1866.

⁸⁰ Fr. S. Hügel: Findelhäuser und das Findelwesen Europa's, ihre Geschichte, Gesetzgebung, Verwaltung, Statistik und Reform. Wien 1863.

Zaradi tajnosti nezakonskih očetov vsa skrb za otroka pade na nezakonske matere, kar je nepravilno.⁸¹

A ker naj bi najdeniški sistem že prešel »v meso in kri« nižjih slojev prebivalstva, je finančni odbor predlagal postopno ukinitve najdenišnice. Pred končno ukinitvijo bi bilo treba zaostriti sprejem najdenčkov, ukiniti načelo anonimnosti in poskušati ugotoviti očeta nezakonskega otroka, ki je po § 167 ODZ dolžan poskrbeti za svojega otroka. To naj bo prvi korak na poti k dokončni ukinitvi najdenišnice. Poročilo finančnega odbora, ki je deželnemu odboru nalagalo, da do naslednjega zasedanja deželnega zbora pripravi predlog reforme (ukinitve) najdenišnice, so poslanci sprejeli brez razprave. Soglasno so potrdili tudi dopolnilni predlog slovenskega poslanca dekana Tomana, ki je v generalni debati predlagal, da je treba že pred končno odločitvijo zaostriti pogoje sprejema najdenčev. Sprejemali naj bi le nezakonske otroke Kranjic, ki so dokazano revne. Najdenčke naj bi dali v rejo v tisto občino, v kateri prebiva mati. Občine naj bi imele pravico, da poskušajo ugotoviti očeta otroka, in v skladu s § 167 ODZ od njega zahtevati, da prispeva k vzdrževanju. Matere, ki rodijo v porodnišnici proti plačilu takse, naj bi si – če želijo otroka oddati v najdenišnico – rejnike poiskale same in jih tudi plačale.⁸²

Poročilo finančnega odbora, ki ga je Bleiweis pod svojim imenom objavil v decembrski številki revije *Blätter für Staatsarzneikunde*,⁸³ je bilo uvod v široko javno razpravo, ki so se je v naslednjih mesecih udeležili najuglednejši avstrijski zdravniki. Le dva dni po seji kranjskega deželnega zbora, ki je sprejela sklep o postopni ukinitvi najdenišnice, je na zborovanju dunajskih okrajnih zdravnikov in zdravnikov za uboge (15. decembra 1866) ugledni zdravnik dr. Ludwig von Karajan predstavil svoj predlog reforme najdeniškega sistema. Karajan je predlagal ukinitve obstoječih najdenišnic in uvedbo decentraliziranega sistema jasli (*Kleinkinderbewahranstalten*) in porodnišnic v manjših mestih, ki naj bi jih financirala država, vodile in nadzirale pa občine. (Obstoječe najdenišnice naj bi se spremenile v nekakšne »zbirne hiše«, ki bi distribuirale najdenčev v jasli). Njegov predlog so z manjšimi popravki potrdili na sestanku odbora dunajskih okrajnih zdravnikov 12. januarja 1867. Dopolnila so bila usmerjena v zmanjšanje števila najdenčev in njihovo boljšo oskrbo. Cilj naj bi dosegli z ukinitvijo anonimnosti pri porodu in oddaji otrok v najdenišnico, obveznem imenovanju skrbnikov otrok, ustanovitvijo otroških bolnišnic in s »subvencioniranjem« nezakonskih mater do izpolnjenega prvega leta starosti otroka.⁸⁴

⁸¹ Stenographisches Bericht der zehnten Sitzung des krainischen Landtages zu Laibach am 13. December 1866; *Laibacher Zeitung*, 14. 12. 1866.

⁸² Prav tam.

⁸³ Bleiweisovo poročilo je v reviji *Vierteljahrsschrift für die praktische Heilkunde* (Praga 1868) za nestrokovno in površno označil praški zdravnik dr. Gottfried Ritter von Rittershain.

⁸⁴ *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters, Erster Jahrgang*, Prag 1868 (dalje *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters*), str. 230.

Predlog dunajskih okrajnih zdravnikov je v Wiener Medizinische Wochenschrift ostro kritiziral primarij in ravnatelj najdenišnice v Pragi dr. Gottfried Ritter von Rittershain,⁸⁵ ki je odločno nasprotoval ukinjanju najdenišnic (oz. spreminjanju najdenišnic v »zbirne hiše« za najdenčke) in ustanavljanju otroških jasli na podeželju. Tudi sam je videl možnost za zmanjšanje števila najdenčkov v finančni podpori revnim nezakonskim materam (do izteka prvega leta starosti otroka), ki bi po porodu same poskrbele za svojega otroka. Hkrati se je zavzel za poostreni nadzor nad oskrbovanjem in vzgojo otrok pri rejnikih, ki da praviloma nista ustrezna.⁸⁶ A nasproti Rittershainu so se dunajski prof. Josef Škoda in še nekateri drugi člani dunajske Družbe zdravnikov (Gesellschaft der Aerzte) na seji 15. maja 1868 zavzeli za ukinitvev najdenišnic.⁸⁷ Prof. Škoda je pri utemeljevanju svojega predloga navajal podobne argumente, kot jih je navajalo Bleiweisovo poročilo oz. poročilo finančnega odseka kranjskega deželnega zbora. Najdenišnice ne preprečujejo detomora, abortusa in izpostavljanja otrok, poleg tega je umrljivost najdenčkov do prvega leta starosti nadpovprečno visoka (v dunajski najdenišnici naj bi dosegala do 80%), zato ni razloga za njihov nadaljnji obstoj. Namesto najdenišnic naj oskrbo za otroke prevzamejo njihove matere (in očetje), pri čemer naj revnim materam dajejo subvencijo iz deželnega fonda. Le v primeru smrti, bolezni ali zaporne kazni matere bi take otroke prevzele v (začasno) oskrbo občine. Za oskrbo zapuščenih otrok bi bilo treba v večjih mestih ustanoviti otroške azile. Prof. Škoda je na koncu predlagal: 1. oddaja otrok proti plačilu sprejemne takse naj se ukine; 2. revnim materam naj se plača posebna subvencija, da bodo lahko same skrbele za svoje otroke; 3. v najdeniški oskrbi nahajajoče se otroke naj prevzamejo matere, ki se jim plača primerna rejnina; 4. po določenem roku naj se otrok ne sprejema več v najdenišnico – matere so jih dolžne prevzeti v lastno oskrbo.⁸⁸

Predlog Društva zdravnikov na Kranjskem

V strokovno javno razpravo so se vključili tudi člani izjemno aktivnega Društva zdravnikov na Kranjskem. Na pobudo Moriza Gausterja so na rednem mesečnem sestanku 13. aprila 1867 imenovali poseben odbor (Moriz Gauster, Karol Bleiweis, Alojz Valenta, okrajni ranocelnik Jansekovič), ki naj bi zavzel stališče do sklepa deželnega zbora z dne 13. decembra 1866. Na sestanku so kranjski zdravniki že v naprej določili načela, po katerih naj bi se strokovni odbor ravnal pri pripravi eks-

---

⁸⁵ Gottfried Ritter von Rittershain: Die notwendige Reformen des Findelwesens in Oesterreich und die von Dr. Von Karajan und dem Comité der wien. Bezirks- und Armenärzte veröffentlichten Vorschläge zur Neugestaltung desselben. V: Wiener Medizinische Wochenschrift, 16. 2. 1867; 20. 2. 1867; 23. 2. 1867; 27. 2. 1867; 2. 3. 1867; 6. 3. 1867.

⁸⁶ Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindesalters, str. 230.

⁸⁷ Prav tam.

⁸⁸ Prav tam.

pertize. Načela so ugotavljala, da so porodnišnice potrebne, da pa je treba obstoječi najdeniški sistem korenito reformirati: ukiniti je treba načelo anonimnosti pri oddaji otrok in tajnost očetov ter zaostri pogoje za sprejem najdenčev. Možnost zmanjšanja števila najdenčkov so – kot Karajan in Rittershain – videli v subvencioniranju nezakonskih mater do prvega leta otrokove starosti in v oddaji najdenčkov v rejo njihovim lastnim materam (ali očetom oz. sorodnikom) proti plačilu polovične rejnine. Načela za izdelavo ekspertize so predlagala tudi skrajšanje rejniške oskrbe pri tujih rejnikih z 10 na 9 let, pri starših (ali sorodnikih) pa na 6 let.⁸⁹

Odbor za izdelavo izvedenskega mnenja, ki je člane pozval, naj mu s svojimi predlogi pomagajo pri izdelavi ekspertize, se je lotil dela. Njihovo izvedensko poročilo, ki ga je z nekaj tehtnimi pripombami »dopolnil« tudi dr. Raimund Melzer, je na sestanku Društva zdravnikov za Kranjsko 14. decembra 1867 predstavil Moriz Gauster⁹⁰ Ljubljanski zdravniki, ki so pri pripravi izvedenskega mnenja izhajali iz načel humanosti, pravičnosti do nedolžnih otrok in prizanesljivosti do nezakonskih mater, a tudi iz upoštevanja visokih stroškov za najdenčce, so v svoji ekspertizi zavrnil ali relativizirali večino argumentov v prid ukinitve najdenišnice, ki jih je na seji 13. decembra 1866 sprejel deželni zbor.⁹¹ Povsem neprimerni so se jim zdeli moralni razlogi. Tudi sami so se strinjali, da so nezakonski otroci žrtve greha, nemoralnosti in lahkomišelnosti svojih mater (staršev), toda hkrati so menili, da je treba gledati v fenomenu nezakonskih otrok in najdenčev v prvi vrsti socialni problem. Delež nezakonskih otrok in najdenčev je najvišji med nižjimi družbenimi sloji, ki imajo pomanjkljivo izobrazbo, živijo v slabih življenjskih razmerah in si zaradi revščine (in oviranja porok) ne morejo ustvariti lastnega ognjišča (družine). Toda v interesu države in družbe je, da se tudi za njih ustrezno poskrbi.⁹² Sami v najdenčih niso gledali le bremena za družbo, ampak človeški kapital, ki lahko koristi državi. Vsaka izguba otroškega življenja, vsak napačen razvoj otroka pomenita tudi gospodarsko izgubo za državo. »To ni prazna humanitarna fraza, to je ekonomski aksiom.«⁹³

Tudi naraščajoči stroški za najdenčce, ki jih mora dežela pokrivati z dokladami na direktne davke, se ljubljanskim zdravnikom niso zdeli dovolj tehten razlog za zaprtje najdenišnice. Rešitev so videli v zaostritvi pogojev sprejema najdenčev v javno oskrbo. Če v najdenišnico ne bi sprejemali otrok staršev, ki lahko sami poskrbijo zanje, bi se stroški za oskrbo najdenčev bistveno zmanjšali. Za najdenčce je mogoče poskrbeti tudi z veliko manjšimi sredstvi.

⁸⁹ Laibacher Zeitung, 16. 5. 1867.

⁹⁰ Prav tam, 20. 12. 1867. O Morizu Gausterju gl. Katarina Keber: Zdravnik Moriz Gauster in njegova zdravstvena statistika iz leta 1859. V: Arhivi, 2010, št. 2, str. 288–291; Ivan Pintar: Mavricij Gauster, dostopno na: elektronska izdaja SBL na <http://nl.ijs.si/fedora/get.sbl:0545/VIEW/>

⁹¹ Izvedensko mnenje je objavljeno v: Laibacher Zeitung, 4. 1. 1868; 7. 1. 1868; 8. 1. 1868; 9. 1. 1868; 10. 1. 1868; 13. 1. 1868; 14. 1. 1868; 15. 1. 1868; 16. 1. 1868.

⁹² Prav tam, 4. 1. 1868.

⁹³ Prav tam.

V nadaljevanju so relativizirali pavšalne trditve poročila, češ da najdenišnice v ničemer ne prispevajo k zmanjšanju detomora, abortusa in izpostavljanja otrok. Strinjali so se, da statistični podatki podpirajo navedene trditve, a hkrati so opozorili, da samo s statistiko ne pridemo do prave slike problema. Ko nasprotniki najdenišnic navajajo primer Koroške, ki nima najdenišnic, a je število detomorov in zapuščenih otrok nižje kot na Kranjskem, pozabljajo na različne mentalitete v obeh deželah: »Die moralischen Anschauungen, welche in den Volksitten und Volksgewonheiten ihren Ausdruck finden, sind in beiden Ländern sehr verschieden.«⁹⁴ Statistike ne povedo, da so na Koroškem, deželi z najvišjo stopnjo nezakonskih otrok v monarhiji, do nezakonskih mater veliko bolj tolerantni kot na Kranjskem. Na Koroškem nezakonske matere brez težav dobijo službo, medtem ko se jih na Kranjskem vsi otepajo.⁹⁵

Tudi podatki o visoki stopnji smrtnosti najdenecv, kot jih izkazujejo statistike, se jim niso zdeli zadosten razlog za ukinitvev najdenišnic. Nedvomno je res, da je umrljivost najdenecv višja kot umrljivost nezakonskih otrok (umrljivost slednjih pa je višja kot umrljivost zakonskih), toda statistični podatki o umrljivosti najdenecv se nanašajo le na umrljivost otrok v najdenišnici (porodnišnici) pred oddajo otrok v rejniške družine. Visoka stopnja umrljivosti otrok po porodu je posledica slabe organiziranosti najdenišnic. A za razliko od velikih najdenišnic (npr. dunajske) naj bi bila umrljivost otrok v ljubljanski najdenišnici bistveno nižja. Še veliko nižja od avstrijskega in evropskega povprečja naj bi bila umrljivost otrok pri rejniških družinah. V političnem okraju Kamnik naj bi bilo v desetletju 1856–1866 v reji 508 ljubljanskih in tržaških najdenčkov. Od 508 otrok jih je v celotnem obdobju umrlo 178 ali 35%, kar je veliko pod evropskim povprečjem umrljivosti otrok (44%).⁹⁶

Zdravniki so v svojem poročilu nasprotovali tudi stigmatizaciji najdenecv in nezakonskih otrok kot viru kriminala. Čeprav nekateri v najdenicah vidijo kar nekakšno »permanentno revolucionarno organizacijo zoper npravstvene zakone in družbeni red«, je to stališče napačno. Najdenci nikakor niso bolj nagnjeni k zločinu kot ostali otroci in še posebej na Kranjskem ne predstavljajo glavnega kontingenta prestopnikov in zločincev.⁹⁷

Izvedensko mnenje je svarilo pred uvajanjem »protestantskega sistema«, ki skrb za najdence prelega na pleča občin. Če bi dali najdenčke v oskrbo občinam, bi to drastično poslabšalo njihov položaj, saj večina občin (z izjemo Ljubljane) nima dovolj sredstev za vzdrževanje lastnih revežev. Dežela bi si morala prizadevati, da bi najdenišnice spet dobile status državnih zavodov, kakršnega so imele do leta 1852. To bi bilo še posebej koristno za Kranjsko, ki je kot mejna dežela velikokrat polna vojske. (Po veliki nastanitvi vojske v letih 1859/60 je število nezakonskih rojstev

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Prav tam.

⁹⁶ Laibacher Zeitung, 7. 1. 1868.

⁹⁷ Prav tam.

opazno poskočilo).⁹⁸ A tudi če od države ne bodo dobili podpore za vzdrževanje najdenišnice, je mogoče z reorganizacijo najdeniškega sistema ustrezno poskrbeti za vse pomoči potrebne otroke.

V nadaljevanju svojega izvedenskega mnenja so kranjski zdravniki skicirali svoj predlog reforme najdeniškega sistema, ki je bil tudi v primerjavi s predlogi Ludwiga von Karajana in Gottfrieda Ritterja von Rittershaina izjemno napreden. Predlog je želel znižanje stroškov doseči z ukinitvijo preživetega načela anonimnosti, ugotavljanjem očetovstva in finančnimi podporami materam samohranilkam.

Predlog reforme, ki so ga strnili v 12 točk, je predvideval naslednje ukrepe:

1. Po vzoru francoskega sistema »sécours aux filles-mères« bi bilo treba revnim nezakonskim materam pomagati z enoletno denarno podporo. Gre za pomoč v kritičnem času po porodu, ko ne morejo delati oz. same poskrbeti zase in za svojega otroka. »Mutter und Kind würden dadurch öfters einander erhalten und dadurch für beide ein moralischer Gewinn erzielt. Die Eheschließung mit dem Kindervater befördert.«⁹⁹ A do porodniške podpore naj bi bile upravičene le tiste revne nezakonske matere, ki bodo v resnici sposobne poskrbeti za svojega otroka in mu nuditi tudi primerno moralno vzgojo. Seveda bi se lahko v praksi dogajalo, da matere vzamejo podporo, potem pa po šestih mesecih otroka vseeno prinesejo v najdenišnico. A tovrstne zlorabe bi bilo mogoče preprečiti s tem, da materam v stiski ponudijo možnost, da same skrbijo za svojega otroka proti plačilu polovične rejnine. Pomisleki moralistov, če da bi to pomenilo podpiranje kurbarije, niso upravičeni. »Wir sind der Ansicht, daß es nicht wahrhaft christliche Moral ist, wenn man in solchen Unterstützungsfragen nur den etwa möglichen üblen Einfluß hervorkehrt, umd die Humanitätsfrage dabei zur Seite zuschieben.«¹⁰⁰ S finančno podporo bi nezakonskim materam pomagali, da se dvignejo z dna, se poročijo in si ustvarijo človeka dostojno življenje. Z olajšanjem sklepanja porok bi se zmanjšalo število nezakonskih otrok in bi se okrepila morala.

2. Otroke, ki so v reji pri tujih rejnikih, bi lahko v lastno oskrbo prevzele matere, pa tudi očetje in sorodniki otroka po materini in očetovo strani. Edini pogoj za prevzem otroka v lastno oskrbo naj bo sposobnost vzdrževanja in moralne vzgoje otroka.

3. Nezakonskim materam, očetom ali sorodnikom otroka, ki bi prevzeli otroka v lastno oskrbo, bi do otrokovega šestega leta starosti plačevali polovično rejnino. S tem bi matere formalno postale rejnice lastnih otrok in bi bile podvržene nadzoru najdenišnice kot vsi ostali rejniki. Če mati (oče, sorodniki) ne bi dobro skrbela za otroka, bi ji ga lahko vodstvo najdenišnice odvzelo in ga dalo v rejo tujim ljudem. »Die Kindern wird die Mutterpflege erhalten, welche häufig – obwohl bei unehelichen Kindern durchaus nicht immer – besser ist, als die Pflege bei Fremden;

⁹⁸ Laibacher Zeitung, 8. 1. 1868.

⁹⁹ Prav tam, 10. 1. 1868.

¹⁰⁰ Prav tam.

die Mütter würden dadurch – obwohl nicht immer – doch häufig von neuem Falle zurückgehalten; die Eheschließung mit dem Vater des Kindes wird befördert.«¹⁰¹ Tudi z oddajo otrok v rejo bližnjim sorodnikom bi se okrepila vez med otrokom in družino. Otroka ne bi oropali družine, nezakonske matere pa bi imele večjo možnost, da se poročijo.¹⁰²

4. Obstoječe različno visoke sprejemne takse (Einkaufs-*Taxe*) ob oddaji otrok v najdenišnico bi bilo treba ukiniti in jih nadomestiti z enotno takso v višini realnih stroškov vzdrževanja najdenцев.¹⁰³

5. Sprejem otrok v najdenišnico naj bo možen le ob »evidenci« matere. Načelo anonimnosti, ki so ga uveljavili ob ustanovitvi najdenišnic v 18. stoletju, je zastarelo in škodljivo.¹⁰⁴

6. Nezakonske matere, ki imajo denar (premoženje) in bi se rade rešile sramote, naj plačajo polno rejnino za oskrbo svojih otrok. (Tudi od samoplačnic je treba vzeti osebne podatke).¹⁰⁵

7. Če matere nimajo premoženja ali njihovo premoženje ne zadošča za pokritje vseh stroškov oskrbe, naj se razlika pokrije iz premoženja očeta. Zato bi morali v bodoče od mater zahtevati, da povedo, kdo je oče njihovega otroka. Namesto veljavnega pravila: »Mater certa, Pater semper incertus«, se naj uveljavi načelo: »Pater est, quem justae nuptiae declarant«. Ko vodstvo najdenišnice ali skrbnik najdenca od matere izvesta za ime očeta, morata sprožiti postopek ugotavljanja očetovstva po sodni poti. Po sodni poti dokazanega očeta je treba prisiliti, da v skladu s členom 167 ODZ prispeva k vzdrževanju otroka. »Warum soll der vermöglichste Mann frei ausgehen und den Landesfond für ihn die Kosten für sein Kind tragen lassen«.¹⁰⁶

8. Če se finančni položaj nezakonske matere po brezplačni oddaji otroka v rejo izboljša, mora plačati sprejemno takso.

9. Oskrbovalna doba najdenцев v tuji oskrbi naj bo 9 let, v oskrbi lastne matere (ali sorodnikov) pa 6 let. Skrajšanje dotlej veljavne rejniške dobe z 10 na 9 let je potrebna zaradi finančnih težav dežele Kranjske. Skrajšanje rejniške dobe ne bo bistveno vplivalo na položaj najdenцев, saj jih na kmetih že pri 7–8 letih uporabljajo kot pastirje, pri desetih letih pa že gredo služiti. Po mnenju zdravnikov bi sicer bilo idealno, če bi za najdenцев skrbeli do trenutka, ko bi si bili sami sposobni služiti kruh, vendar so s tem povezani preveliki stroški. Za lažje osamosvajanje najdenцев naj bi vodstvo najdenišnice otrokom poskušalo najti zaposlitev v obrti, kjer da si je mogoče zagotoviti boljše eksistenco kot v vlogi kmečkih poslov na podeželju. K primerni oskrbi najdenцев naj bi rejnike spodbujali s posebnimi premijami, kot so običajne v

¹⁰¹ Prav tam.

¹⁰² Laibacher Zeitung, 13. 1. 1868.

¹⁰³ Prav tam.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Prav tam.

¹⁰⁶ Laibacher Zeitung, 14. 1. 1868.

Franciji. Nadzor nad skrbjo za najdence in njihovo vzgojo naj bi ob najdenišnici izvajali posebna filantropska združenja in zlasti duhovščina. S tem bi bil narejen velik korak k humanosti, civilizaciji in solidarnosti.

10. Nezakonskim materam, ki same skrbijo za svoje otroke, naj se (polovična) rejnina izplačuje le šest let. To jih bo prisililo, da se poskušajo poročiti.

11. V reformirano najdenišnico bi sprejemali le:

- nezakonske otroke, rojene v deželni porodnišnici, ki jih matere dajo v rejo;
- nezakonske otroke, ki so bili oddani v najdenišnico največ osem dni po porodu izven porodnišnice, ko mati ni mogla pravočasno priti v porodnišnico (Gassen-geburten);
- nezakonske otroke do šestega leta starosti, za katere matere ne morejo več skrbeti same ali so zaradi materine smrti postali sirote. (Take otroke napoti v najdenišnico občina, ki naj prispeva dve tretjini stroškov za njihovo oskrbo);
- nezakonske otroke premožnejših mater (staršev), ki plačajo polno sprejemno takso. Tem otrokom naj najdenišnica določi skrbnika, ki bo skrbel za zaščito njihove pravice do dedovanja;
- izpostavljene (odložene) otroke. Za njih naj polovico stroškov pokrije občina, v kateri so bili najdeni. (Če se kasneje starši odkrijejo, občina denar izterja od njih);
- zakonske otroke do šestega leta starosti, katerih starši so zaprti ali so jih zapustili. Za njih naj plača stroške občina ali država.¹⁰⁷

12. Ohrani naj se načelo oskrbe najdencev pri zasebnih rejnikih. Najdenišnica naj bo le nekakšna »zbirna in predajna postaja za najdence« (Sammel- und Uebergungsstation für die Findlinge), ki otroke po največ 14 dneh odda v oskrbo rejnikom.¹⁰⁸ Za rejnike naj bi bili primerni le tisti zakonci, ki se lahko izkažejo s potrdilom okrajnega oblastva, da so sposobni preživljati in moralno vzgajati otroka. Najdenišnica naj bi dajala otroke v rejo le rejnicam, ki dojijo svoje otroke in imajo dovolj mleka. (Umetno hranjenje otrok je škodljivo). Rejnicam, ki ne dojijo, naj bi otroke zaupali v rejo le v primeru, da za dojljlo najamejo mater otroka. (Mati naj otroka doji do izpolnjenega osmega meseca starosti). Da bi zagotovili kvalitetno oskrbo najdencev, bi bilo treba znesek rejnine zvišati na nivo tržaške najdenišnice in dobre rejnike nagraditi s premijami. Z istim namenom ne bi smela nobena družina imeti v reji več kot dva najdenca. Krušnim staršem, ki otroke fizično in psihično zanemarjajo in jih ne pošiljajo v šolo, bi morali otroke nemudoma odvzeti in jih črtati s seznama rejnikov. (Rejniškim družinam, v katerih so umrli več kot 4 najdenčki, ne bi smeli več dajati otrok v rejo). Pravico do odvzema najdenca naj bi imel najdeniški zavod tudi v primeru, če želijo starši ali sorodniki prevzeti otroka v lastno oskrbo.¹⁰⁹ V rejniških pogodbah naj bo zapisana dolžnost krušnih staršev, da otrokom nudijo starševsko pomoč do 16. leta starosti. Do tega časa mora biti najdenec

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Laibacher Zeitung, 15. 1. 1868.

¹⁰⁹ Prav tam.

pri njih v službi, razen če si – s privoljenjem krušnih staršev – najde drugo službo. Načeloma naj najdence dajejo v rejo na podeželje, kjer se njihov položaj bistveno ne razlikuje od položaja drugih otrok. A krušne starše je treba skrbno izbrati. V veliko pomoč najdenišnici bi bilo, če bi primerno rejnico poiskala mati ali občina, v kateri ima mati domovinsko občino. Vsakemu najdencu je treba postaviti skrbnika (kot je običajno v protestantskih deželah), da se ga ne oropa pravic do dedovanja po materi (ali morda po očetu). Skrbnik naj ima nad rejniki tudi moralni nadzor.¹¹⁰

Na koncu svoje ekspertize so kranjski zdravniki podali še smernice za reorganizacijo porodnišnice. Tudi v porodnišnici naj bi od porodnic v bodoče vzeli popolne osebne podatke. Brezplačno bi sprejemali le tiste nezakonske matere, ki predložijo ubožno spričevalo, izdano od občine ali okrajnega glavarstva. Pred 36 tednom nosečnosti nosečnic v porodnišnico ne bi sprejemali, razen iz zdravstvenih razlogov. Za revne nezakonske matere bi stroške poroda krili iz deželnega fonda, vendar pod pogojem, da pristanejo na vlogo učnih objektov za babice. V porodnišnici naj bi ostale največ 14 dni po porodu, potem bi jo morale zapustiti. V primeru bolezni bi jih iz porodnišnice prestavili v ustrezen oddelek bolnišnice. Ob odhodu naj bi vsaki revni nezakonski materi dali tudi rekonvalescenčni prispevek.

Poročilo deželnega odbora (1868)

Izvedensko poročilo, ki naj bi služilo deželnemu odboru kot strokovna osnova za pripravo predloga reforme obeh dobrodelnih zavodov,¹¹¹ je dobra dva mesece kasneje podprla kratka študija Alojza Valente o detomoru na Kranjskem. V njej je primarij ljubljanske porodnišnice in ravnatelj deželnih dobrodelnih zavodov dokazoval, da je relativno nizko število detomorov na Kranjskem (v letih 1835–1866 je bilo zaradi detomora obsojenih le 74 žensk) posledica obstoja najdenišnice.¹¹² V prid obstoja najdenišnice je govorilo tudi Valentovo poročilo o razmerah v ljubljanski najdenišnici v letih 1857–1867, ki ga je objavil v praškem *Jahrbuch für Physiologie und Pathologie des ersten Kindersalter* (1868). V njem je Valenta z natančnimi podatki dokazal, da je smrtnost najdencev v oskrbi ljubljanske najdenišnice nižja kot v drugih tovrstnih zavodih v Cislattjaniji.¹¹³ Od skupaj 2939 najdencev, ki so bili v letih 1857–1867 v oskrbi ljubljanske najdenišnice, jih je deseti rojstni dan dočakalo 1421 ali 48,3%.¹¹⁴

---

¹¹⁰ Prav tam

¹¹¹ Laibacher Zeitung, 20. 12. 1867.

¹¹² Alois Valenta: *Zur Statistik der Kindesmorde in Krain*. Wien 1868; o detomoru v notranjeavstrijskih deželah gl. tudi Elke Hammer-Luza: *Kindsmord. Seine Geschichte in Innerösterreich 1787 bis 1849*. Frankfurt am Main 1997; Elke Hammer-Luza: *Detomor v mariborskem in celjskem okrožju v 18. in 19. stoletju*. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2009, št. 4, str. 60–78.

¹¹³ Valenta, *Die Landes-Findelanstalt für Krain*.

¹¹⁴ Prav tam.

Tabela 5: Smrtnost najdenцев v času oskrbovanja po starostnih skupinah

V hiši	Pri rejniških družinah									
	0–1	1–2	2–3	3–4	4–5	5–6	6–7	7–8	8–9	9–10
708	553	127	66	26	22	8	5	2	–	1
24,0%	19,0%	4,4%	2,2%	0,9%	0,7%	0,2%	0,1%	0,06%	–	0,03%

Vir: Alois Valenta, Die Landes-Findelanstalt für Krain, str. 129

A ekspertiza Društva zdravnikov, ki v najdenicah ni več gledala moralnega, ampak socialni fenomen, je bila za člane deželnega odbora z Bleiweisom na čelo vse preveč filantropska. Pri pripravi svojega predloga so se člani deželnega odbora bolj kot na stališča domačih zdravnikov ozirali na mnenja tistih avstrijskih in domačih strokovnjakov (npr. dunajskega prof. Josefa Škode in upravitelja ljubljanskega špitla Šukleta), ki nadaljnjemu obstoju najdenišnic niso bili naklonjeni. Na njihovo stališče pa je vplival tudi 29. februarja 1868 razglašeni državni zakon o financiranju najdenišnic, po katerem so bile dežele od 1. julija 1868 dolžne pokrivati stroške za svoje najdenice, ki so bili v javni oskrbi v drugih deželah.¹¹⁵

Poročilo deželnega odbora, ki ga je Bleiweis predstavil na seji kranjskega deželnega zbora 9. septembra 1868, je imelo enake argumente kot poročilo finančnega odseka iz leta 1866.¹¹⁶ Ugotavljalo je, da najdenišnice že dolgo niso več v skladu s cilji, zaradi katerih so jih v času Jožefa II. ustanovili: »Um uneheliche Kinder vor Weglegung zu bewahren und gegen Ermordung zu schützen, andererseits aber die Mütter vom gennanten Verbrechen abzuhalten und vor Profanirung zu schützen.«¹¹⁷ Proti obstoju najdenišnic naj bi govorili naraščajoči stroški za oskrbovanje najdenцев, ki bremenijo davkoplačevalce, ter statistični podatki, ki jasno kažejo, da najdenišnice ne zmanjšujejo detomora, abortusa in izpostavljanja otrok. Proti nadaljnjemu obstoju najdenišnic govori tudi izjemno visoka smrtnost najdenцев, ki da je najmanj za 20% višja kot smrtnost otrok izven rejniške oskrbe. Na Kranjskem je – po izračunih prof. Valente – smrtnost najdenцев sicer precej nižja od avstrijskega povprečja, a še vedno previsoka. Zoper najdenišnice pa govorijo tudi moralni razlogi: najdenišnice same po sebi spodbujajo nenravnost. Nezakonski očetje, ki ostanejo skriti in nočejo poskrbeti za svojega otroka, so z oddajo otrok v javno oskrbo nagrajeni za svoje početje. A pomemben argument proti najdenišnici je tudi

¹¹⁵ RGBl, 1868/15; gl. tudi Anžič, Socialna politika na Kranjskem, str. 63.

¹¹⁶ Stenografični zapisnik devete seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 9. septembra 1868. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v tretji sesii druge volitvene dobe od 22. avgusta do 3. oktobra 1868, str. 169–176; poročilo je Bleiweis objavil pod svojim imenom v samostojni knjižici z naslovom Zur Reform des Findelwesens im Herzogthume Krain (in der Landtagssitzung am 9. September vorgetragen vom Bleiweis), Ljubljana 1868.

¹¹⁷ Prav tam.

usoda nedolžnih otrok, ki jih najdenišnica pošlje v rejo. V kakšne roke pridejo? Načeloma naj bi bili rejniki materialno preskrbljeni in moralno neoporečni, a zaradi nizke rejnine, ki se giblje med 22 in 31 gld letno, so najdence pripravljene sprejemati le revne (proletarske) družine, ki si z rejnino izboljšajo svoj gmotni položaj, otroke pa zavestno zanemarjajo.¹¹⁸ Sklicujoč se na mnenje upravitelja špitala Šukleta, so odborniki poudarili, da najdenci v povprečju telesno in duševno precej zastajajo za ostalimi otroki. Tudi nadzor nad rejniškimi družinami je skrajno pomanjkljiv. Oče sirot jih pregleda le dvakrat letno, ko rejnikom izplača obroke za oskrbo. Pri vizitacijah pa se dogajajo najrazličnejše mahinacije. Pogosto se dogaja, da krušni starši ne prijavijo smrti najdencev, potem pa ob vizitacijah očetu sirot kažejo svoje lastne ali sosedove otroke.

Po mnenju deželnega odbora obstoječi najdeniški sistem najdencev ne oropa le njihovih staršev, ampak tudi državljskih pravic, zlasti pravice do dedovanja, ki jim po ODZ pripadajo.¹¹⁹ Zaradi načela »oficijelne tajnosti očeta« nezakonskega otroka najdeniški sistem ruši temelje meščanske družbe. Nezakonska mati se znajde sama in v stiski in je prisiljena dati otroka v javno oskrbo. Zato so odborniki v poročilu poudarili: »Das gegenwärtige Findelwesen steht im grellsten Widerspruche nicht nur mit dem Naturrecht, nach welchem die Erzeuger für ihr Kind selbst sorgen sollen, sondern auch im Widerspruche mit dem Begriffe eines Rechtsstaates, welcher weniger das Geheimniß der Aeltern, als die Forderung der Natur und das Rechtsprincip zu wahren, – anstatt der Verführer gegen das Opfer, das Opfer gegen den Verführer zu schützen hat.«¹²⁰

A deželni odbor se je zavedal, da bi takojšnja ukinitve najdenišnice, ki da je prešla »v meso in kri« kranjskega prebivalstva, lahko imela negativne posledice (zvišalo bi se število detomorov), zato naj bi pred dokončnim zaprtjem najdenišnice najdeniški sistem temeljito reformirali. Reforma naj bi počivala na treh temeljnih načelih:

¹¹⁸ Na to je v svojem poročilu opozoril tudi Alois Valenta. Premožni kmetje naj ne bi sprejemali najdencev, ker da temu nasprotujejo tudi nekateri okrajni uradi in zlasti duhovščina. »Der Pfarrer gibt keine Erlaubnis, und damit hat die Sache ein Ende. Wagt es trotzdem Jemand, unterstützt von einem toleranten Bezirksamte oder liberalen Gemeindevorstande, einen Findling hinauszunehmen: so hat er so viel Plackereien von dem Seelsorger zu erdulden, dass ein solches Beispiel kräftig genug wirkt, jede andere Partei von einem ähnlichen Schritte abzuschrecken. Man findet in Krain sehr viele wohlhabende Bezirke, in welchen fast kein Findling vorkömmt, weil der einigermassen besser stehende Landmann sich lieber, wie leicht begreiflich, ohne diese geringe Aushilfe wie immer durchbringt, als dass er sich lästigen Zwistigkeiten mit dem Pfarrer aussetzte. Dies wagt eben nur der Aermere, den die Noth dazu zwingt, und gewiss ist gerade mit dieser Art Pflegparteien weniger gewonnen.« – Valenta, Die Landes-Findelanstalt für Krain, str. 127–128.

¹¹⁹ Stenografični zapisnik devete seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 9. septembra 1868. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v tretji sesii druge volitvene dobe od 22. avgusta do 3. oktobra 1868, str. 169–176.

¹²⁰ Prav tam.

1. Odpraviti je treba načelo anonimnosti (tajnosti) očetov in mater.
2. Uresničiti je treba §§ 166, 167 in 168 ODZ, ki določajo pravna razmerja med starši in njihovimi otroki.¹²¹
3. Pravne interese nezakonski mater in nezakonskih otrok naj v skladu s § 171 ODZ zastopajo njihove domovinske občine.

V skladu s temeljnimi načeli je deželni odbor poslancem predlagal:

1. Revnih nosečnic, ki ob sprejemu v porodnišnico ne plačajo negovalne takse, naj v porodnišnico – razen v primerih rizične nosečnosti – ne sprejmejo prej kot v zadnjem tednu nosečnosti. (Prej, a ne pred 36. tednom nosečnosti, je mogoče sprejeti tiste nosečnice, ki bodo služile kot učni objekti babicam). Brezplačno sprejete nosečnice se morajo ob prihodu v porodnišnico izkazati z ubožnim spričevalom od župana in župnika, ki mora obvezno vsebovati osebne podatke porodnice (in njenih staršev).

2. Od nosečnic, ki jih sprejmejo v porodnišnico brez ubožnega spričevala, ker jih ne morejo zavriniti, mora osebne podatke pobrati uprava dobrodelnih zavodov, ki nato pridobi ubožno spričevalo od domovinske občine porodnice.

3. Nezakonske matere, ki ne sodijo na Kranjsko, morajo ob oddaji otroka v najdenišnico plačati polno sprejemno takso v višini 335 gl. Če kasneje otroka vzamejo iz reje, se jim – razen v posebnih primerih – razlika do polne takse ne vrne.¹²²

4. Vsaka v porodnišnico brezplačno sprejeta nosečnica, ki želi otroka oddati v najdenišnico, je direktorji dobrodelnih zavodov dolžna izdati ime očeta. Ugotavljanje očetovstva naj poteka v tajnosti.

5. Oskrba revnih neporočenih nosečnic, ki so v porodnišnico sprejete brezplačno na podlagi ubožnega spričevala, se pokrije iz deželnega fonda. V porodnišnici skrbijo zanje v skladu s standardi 3. negovalnega razreda. Brezplačno oskrbo morajo »odslužiti« kot študijski objekt učenkam babištva in po porodu kot dojilje.

6. Po oddaji otroka v najdenišnico naj uprava dobrodelnih zavodov sporoči županu občine, v kateri ima mati (otrok) domovinsko pravico, naj v sodelovanju z lokalnim župnikom v 14 dneh poišče primerno rejniško družino. Če občina rejnikov ne najde, mora otroka v oskrbo prevzeti mati ali ožji sorodniki otroka po materini ali očetovi strani.

7. Deseti dan po porodu naj porodnica zapusti porodnišnico in se preseli v oddelek za dojilje, kjer mora kot dojilja služiti 14 dni. Šele nato se lahko vrne v

¹²¹ § 166 ODZ se je glasil: »Ali tudi nezakonski otrok ima pravico, od svojih staršev tirjati njih premoženju primerno preživljanje, izrejo in preskrbljenje, in pravice staršev čez-nj segajo tako dalje, kolikor namen izreje tirja. Sicer pa nezakonski otrok ni pod pravo očetovsko oblastjo svojega zarodnika, temuč ga namestuje varh.« § 168 pa je določal: »Dokler mati svojega nezakonskega otroka, prihodnjemu namenu primerno, sama izrejata hoče in more, ga ji oče ne sme vzeti; on mora pa vendar stroške preživljanja opravljati.« – Obči deržavljanski zakonik, str. 65–66.

¹²² Z zvišanjem polne takse za sprejem otrok mater, ki niso pristojne na Kranjsko, so želeli preprečiti, da bi matere iz sosednjih dežel oddajale otroke v javno oskrbo na Kranjskem zgolj zato, ker je v Ljubljani nižja sprejemna taksa (kot v Trstu ali Gradcu).

domovinsko občino. Bolne porodnice naj se oddajo v oddelek za ženske bolezni v bolnišnici. Če porodnica umre, se otroka nemudoma odda v oskrbo rejnikom, ki jih je priskrbel občina. Revne matere brez sredstev, ki se z otrokom vračajo v domovinsko občino, dobijo potne stroške v višini enega do dveh gld.

8. Če mati in oče ne razpolagata s sredstvi za vzdrževanje otroka, prevzameta stroške vzdrževanja deželni fond in domovinska občina matere. Stroške za nezakonske matere in otroke v času bivanja v porodnišnici in oddelku za dojilje plača deželni fond, od štirindvajstega dneva pa skrb za otroka do desetega leta starosti prevzame domovinska občina. Oskrba najdencev spada v okvir ubožne oskrbe, za katero so pristojne občine. V izjemnih primerih naj bi občinam pri oskrbi najdencev pomagal deželni fond. A ker temu nasprotuje § 4 zakona z dne 29. februarja 1868, je treba notranje ministrstvo zaprositi za spremembo omenjenega člena.

9. Rejniki se morajo izkazati s potrdilom župana in župnika, da so sposobni vzgajati otroka. Rejnina naj se izenači z rejnino, ki jo krušnim staršem izplačuje tržaška najdenišnica. Do prvega leta starosti otroka naj rejniki prejmejo iz najdeniškega fonda 37 gld, v naslednjih 9 letih pa po 31 gld 5 kr rejnine letno. Najdenišnica ima pravico rejnikom, ki ne izpolnjujejo svoje dolžnosti, otroka odvzeti.

10. Stroški za brezplačno sprejete porodnice, ki ne sodijo na Kranjsko, se izterjajo od pristojne dežele na podlagi zakona z dne 29. februarja 1868.¹²³

Poročilo deželnega odbora je s predlagano reformo želelo doseči naslednje: »Durch diese Einrichtungen werden den armen, durch das gegenwärtige demoralisierende Findelsystem in die Welt gestoßenen Wesen die Rechte wieder gegeben, welche demselben nach dem Naturrechte und nach den Bestimmungen des bürgerlichen Gesetzbuches gebühren, – das Kind, welche nach dieser Einrichtung aufgehört hat, ein rechtsloses Wesen zu sein, steht nun unter dem Schutze des Gesetzes, hat einem Vormund, lebt als Familienglied der Heimatgemeinde seiner Mutter, oder wird von ihr selbst gepflegt, – durch das Aufhören des Systems des offiziellen Geheimnisses wird endlich der Sittlichkeit aber auch dem Landesfonde geholfen, welcher aus dem Blutgelde armer Steuerträger die Folgen der Unzucht oft notorisch sehr vermöglicher Väter oder auch nicht zahlungsfähiger Mütter oder deren Aeltern bezahlen muß.«¹²⁴ Zato je na koncu pozvalo deželni zbor, naj poročilo potrdi in pooblasti deželni odbor, da do naslednje sesije izdela zakonski osnutek in hkrati prosi vlado, naj spremeni člen 4 zakona z dne 29. februarja 1868.¹²⁵

A poslanci o poročilu niso takoj odločali. Na predlog Luke Svetca ga je najprej obravnaval specialni odbor deželnega zbora, ki je poslancem predstavil svoje poročilo

¹²³ Stenografični zapisnik devete seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 9. septembra 1868. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v tretji sesii druge volitvene dobe od 22. avgusta do 3. oktobra 1868, str. 169–176.

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam.

na seji 2. oktobra 1868.¹²⁶ Glede na visoke stroške za najdence se je specialni odbor v glavnem strinjal s stališči deželnega odbora, je pa – na pobudo poslanca viteza Kalteneggerja – izrazil pomislek glede prenosa najdeniške oskrbe na občine in nameravane dokončne ukinitve najdenišnice. Dokler občine ne bodo sposobne same oskrbeti najdencev, o ukinitvi najdenišnice ni mogoče razmišljati. Ukinitve najdenišnice v Ljubljani ne bi razbremenila deželnega fonda stroškov za najdence, saj bi potem Kranjice še bolj kot prej hodile rojevat v Trst in oddajale otroke v tržaško najdenišnico, kar bo dodatno obremenilo deželne finance. V skladu z zakonom z dne 29. februarja 1868 bo dežela plačevala visoke stroške za kranjske najdence v oskrbi tržaške najdenišnice, pri čemer ne bo imela nobenega vpliva na definiranje pogojev za sprejem v oskrbo in nobenega nadzora nad njimi.¹²⁷ A poslanci so poročilo deželnega odbora skoraj brez sprememb potrdili. Deželnemu odboru so naložili, naj do prihodnje sesije pripravi osnutek zakona o reformi najdeniškega sistema.¹²⁸

Ukinitve najdenišnice

Že 9. marca 1869 je deželni odbor s posebno okrožnico pozval kranjske župane, naj poskušajo preprečiti vse prepogosto »podajanje« samskih nosečnic v tržaško porodnišnico in oddajanje otrok v tamkajšnjo najdenišnico.¹²⁹ Poleti 1869 pa se je lotil zaupane mu naloge. A med pripravo zakonskega osnutka so ga »presilni stroški v ljubljanski najdenišnici in v vnanjih najdenišnicah, ki se zdaj po novi državni postavi od 29. februarja 1868. leta deželnemu odboru na znanje dajejo vsaki mesec«, tako prestrašili, da je opustil pripravo »naročene mu postave«.¹³⁰ Natančen izračun deželnega računovodstva je namreč pokazal, da znašajo stroški za oskrbovanje 1032 domačih najdencev 24.926 gld, stroški za 796 najdencev v oskrbi drugih dežel (8 v Gradcu, 5 na Dunaju, 1 v Pragi in 782 v Trstu) pa kar 35.527 gld, torej skupaj 60.453 gld letno.¹³¹ Povedano drugače: od 14 krajcarjev priklade na direktne davke požrejo stroški za najdenci 6 krajcarjev. Člani deželnega odbora so se zato začeli spogledovati z idejo o ukinitvi najdenišnice – »brez skušanja kakih reform«. Na začetku avgusta 1869 so se obrnili na zgornjeavstrijski deželni odbor v Linzu z vprašanjem, ali je imela ukinitve linške najdenišnice (1868) kakšne negativne posledice. Ko so 16. avgusta 1869 od njega dobili odgovor, češ da »odstranena najdenišnica nikakoršnih škodljivih nasledkov nima, samo v porodnišnico

---

¹²⁶ Stenografični zapisnik edenindvajsete seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 2. oktobra 1868. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v tretji sesii druge volitvene dobe od 22. avgusta do 3. oktobra 1868, str. 524–527.

¹²⁷ Prav tam.

¹²⁸ Prav tam.

¹²⁹ Anžič, Socialna politika na Kranjskem, str. 63–64.

¹³⁰ Novice, 24. 11. 1869. Delovanje deželnega zbora kranjskega 1869. leta, III.

¹³¹ Prav tam; gl. tudi Puhar, Prvotno besedilo življenja, str. 329.

dohaja manj nosečih žensk in po takem ima učilnica nekaj manj materiala»,¹³² so se dokončno odločili, da deželnemu zboru predlagajo zaprtje najdenišnice in ustrezno reformo porodnišnice.

Poročilo deželnega odbora (6. oktobra 1869), ki ga je na na seji deželnega zbora 13. oktobra 1869 predstavil Janez Bleiweis, je poslancem predlagalo, naj se s 1. julijem 1870 najdenišnica ukine.¹³³ Od tega dne naj najdenišnica preneha sprejemati najdence, skrbi naj le še za najdence, ki so že v javni oskrbi (pri rejnikih). V izogib stroškom za kranjske najdence v tržaški (in drugih) najdenišnicah naj deželni odbor ministrstvo za notranje zadeve prosi, »da prihodnjemu državnemu zboru predlaga premembo državne postave od 29. februarja leta 1868. leta o tem, da deželni zakladi tacih dežel, v katerih ni najdenišnic, niso dolžni plačila za najdence (Findelgebühren) odrajtovati vnanjim najdenišnicam, temuč da plačajo le stroške za ženske svoje dežele, ako so revne, dokler so v porodnišnici bile.«¹³⁴ Za razliko od najdenišnice pa naj se porodnišnica ohrani, »ker je potrebna tako, kakor iz drugih ozirov bolnišnica, da namreč noseče ženske imajo pribežališče, v katerem morejo poroditi, in da se vzdrži učilnica za babice.«¹³⁵ Toda način sprejemanja nosečnic v porodnišnico naj se temeljito spremeni. Po novem naj bi jih sprejemali že po preteku osmega meseca nosečnosti in jim dovolili, da v oskrbi ostanejo še štiri tedne po porodu. Poleg samskih naj bi sprejemali tudi tiste omožene nosečnice, ki so »dokazano revnega stanú in ktere zadnje tedne nosečnosti težko stane, si z delom svojih rok kruh služiti (delavkam in drugim takim)«. ¹³⁶ Njim bi se z brezplačnim sprejemom v porodnišnico »velika dobrota naklonila, da 4 zadnje tedne svoje nosečnosti brez plačila dobijo pomoči v porodnišnici.«¹³⁷ Vsaka brezplačno sprejeta nosečnica naj se – kot doslej – izkaže »z veljavnim ubožnim listom« in se obveže, da bo služila »za poduk šolski, in ako bi treba bilo, za dojenico (amo)«. ¹³⁸ Negovalne takse za samoplačnice naj ostanejo enake, še naprej naj veljajo tudi določila, ki zadevajo »varstvo skrivnosti njihove nosečnosti in njihovega poroda.«¹³⁹

V generalni debati je predlogu deželnega odbora znova oporekal vitez Kaltenegger. Poslanske kolege je opozoril, da se bo z ukinitvijo porodnišnice v Ljubljani zgolj povečalo število kranjskih najdencev v tržaški najdenišnici, kar bo dodatno obremenilo deželni fond. (Povprečni strošek za najdenca v oskrbi ljubljanske najdenišnice znaša 24 gld, za najdenca v oskrbi tržaške najdenišnice pa 44 gld

¹³² Sporočilo deželnega odbora o porodnišnici in najdenišnici ljubljanski. V: Obravnave deželnega zbora Ljubljanskega v četrti sesii druge volitvene dobe od 15. 9. do 22. 10. 1869. Priloga 74.

¹³³ Prav tam.

¹³⁴ Prav tam.

¹³⁵ Prav tam.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ Prav tam.

¹³⁸ Prav tam.

¹³⁹ Prav tam.

letno).¹⁴⁰ Zaradi Kalteneggerjevih pomislekov je deželni zbor predlog deželnega odbora dal v vnovičen pretres združenima ustavnemu in finančnemu odseku deželnega zbora. Na odločitev obeh odsekov je poskušalo vplivati Društvo zdravnikov, ki je ukinitvi najdenišnice nasprotovalo. V imenu društva je Moriz Gauster 19. oktobra 1869 v *Laibacher Zeitung* objavil članek *Die Krainische Findelanstalt*, ki je obžaloval odločitev deželnega odbora o ukinitvi najdenišnice in opozoril na upravičenost argumentov viteza Kalteneggerja. Z ukinitvijo ljubljanske najdenišnice se obremenitev deželnega fonda zagotovo ne bo zmanjšala, ker se bo povečalo število kranjskih najdenecv v oskrbi tržaške najdenišnice. Poleg tega bo del bremena padel na občine, ki za oskrbo otrok nimajo sredstev. Zato bi bilo bolje najdenišnico ohraniti in zgolj zaostri pogoje za sprejem najdenecv. (Tudi spodnjeavstrijski deželni zbor na Dunaju se ni odločil za ukinitvev, ampak za reformo najdenišnice). A Gausterjev članek članov obeh odsekov ni prepričal. Odseka sta načelno potrdila upravičenost predloga deželnega odbora.¹⁴¹

Toda predloga deželnega odbora o ukinitvi najdenišnice poslanci niso več obravnavali. Dne 22. oktobra 1869 je namreč deželni predsednik predčasno zaključil zasedanje deželnega zbora,¹⁴² da bi preprečil sprejem resolucije, ki se je zavzemala za enakopravnost slovenskega jezika in na koncu omenjala program zedinjene Slovenije. Novice so zadevo komentirale: »Škoda, da deželnemu zboru zavolj nezgodnjega sklepa letos ni bilo mogoče, odpraviti, kakor je namerjal, deželno najdenišnico, kar bi prihranilo... sčasoma deželi zeló velike stroške, ki znašajo zdaj za najdenecv sploh okoli 60.000 gold. na leto, kar samo pobere 6% deželne priklade.«¹⁴³

Predlog deželnega odbora je deželni zbor obravnaval v naslednji sesiji. Po predstavitvi odborovega poročila na seji 24. avgusta 1870 je pomisleke zoper predlog izrekel deželni predsednik, ki je navajal enake argumente kot leto poprej Kaltenegger in Društvo zdravnikov. A v specialni debati je poročevalec Janez Bleiweis vse pomisleke zoper ukinitvev zavrnil.¹⁴⁴ Na podlagi njegovih argumentov je deželni zbor sprejel naslednje sklepe:

S 1. julijem 1871 se ljubljanska najdenišnica dokončno ukine. Od tega časa se v javno oskrbo ne vzame noben najdenec več. Najdenci, ki so že v deželni oskrbi ali pridejo v deželno oskrbo do konca junija 1871, »ostanejo v deželni oskrbi po pravih zdaj še veljavnih.«¹⁴⁵

¹⁴⁰ Stenografični zapisnik trinajste seje deželnega zbora Ljubljanskega dne 13. oktobra 1869. V: *Obravnavne deželnega zbora Ljubljanskega v četrti sesii druge volitvene dobe od 15. 9. do 22. 10. 1869*, str. 140–141; *Laibacher Zeitung*, 14. 10. 1869.

¹⁴¹ *Novice*, 24. 11. 1869. *Delovanje deželnega zbora kranjskega 1869. leta*, III; prim. tudi Jelka Melik: *Skladi kranjskega deželnega premoženja*. V: *Kronika*, 1976 (dalje Melik, *Skladi kranjskega deželnega premoženja*), str. 166.

¹⁴² *Novice*, 10. 11. 1869. *Delovanje deželnega zbora kranjskega 1869. leta*, I.

¹⁴³ *Novice*, 24. 11. 1869. *Delovanje deželnega zbora kranjskega 1869. leta*, III.

¹⁴⁴ *Laibacher Zeitung*, 26. 8. 1870; 28. 8. 1870.

¹⁴⁵ *Novice*, 14. 9. 1870.

Deželni odbor naj prosi ministrstvo notranjih zadev za spremembo zakona o financiranju najdenišnic z dne 29. februarja 1868, po katerem »deželni zakladi tatic dežel, v katerih ni najdenišnic, niso dolžni plačila za najdence odrajtovati vnanjim najdenišnicam, temuč da plačajo le stroške za ženske svoje dežele, ako so revne, dokler so v porodnišnici bile«. ¹⁴⁶

Deželni odbor naj se s tržaškim deželnim odborom dogovori, »da se sprejemanje kranjskih otrok v najdenišnico tržaško kar največ mere omeji«. ¹⁴⁷

Od 1. julija 1871 naj za sprejem v porodnišnico veljajo nova pravila, ki jih je deželni odbor predlagal na seji deželnega zbora 13. oktobra 1869. ¹⁴⁸

Deželni odbor naj županom s posebno okrožnico pojasni, da je sklep posledica skrbi za davkoplachevalce, pa tudi »za nezakonske otroke, kateri imajo po družbinskem in naravnem pravu pravico do tega, da njihovo izrejo pred vsem prevzame žlahta in da prvo dolžnost med vsemi imata oče in mat otrokova«. ¹⁴⁹

Deželni odbor se je takoj lotil naloženih mu nalog. S prošnjo za spremembo državnega zakona o financiranju oskrbe najdencev z dne 29. februarja 1868 se je obrnil na notranje ministrstvo in se poskušal dogovoriti s tržaškim deželnim odborom o omejitvi sprejema kranjskih najdencev v tržaško najdenišnico. A odborova akcija ni bila uspešna. Zato je 9. marca 1871 s posebno okrožnico županom ukazal, da ob izdaji ubožnih spričeval revnim (samskim) nosečnicam, ki nameravajo roditi v porodnišnici, jasno povedo, da lahko gredo rodit le v ljubljansko porodnišnico. Na domovinski list naj obvezno napišejo: »Ta list velja samo za pot v Ljubljano in za sprejem v ljubljansko porodnišnico«. ¹⁵⁰

Podrobneje je razloge za ukinitvev najdenišnice in reformo porodnišnice deželni odbor županom pojasnil v posebni okrožnici 18. junija 1871. V uvodu je okrožnica občinske predstojnike prepričevala, da najdenišnice že dolgo časa »ne zadostujejo blagemu namenu, po katerem so se napravile nekđaj.« Najdenišnice ne »zmanjšujejo hudodelstev detomorstva, izpoloženja otrok in odganjanja telesna sadú«, poleg tega pa so povezane z »neizmernimi« stroški (več kot 60.000 gld letno), ki bremenijo deželni proračun: »Da sami ti stroški se poplačajo, treba je po 6 odstotkov priklade zemljiške, hišne in druge direktne davke nakladati našim ljudem.« ¹⁵¹ Takšna obremenitev davkoplachevalcev naj bi bila krivična, saj naj bi bilo med najdenci veliko otrok premožnih očetov, ki so »skriti ostali« in »namesto njih je dežela prvih 10 let plačevala stroške, potem pa, če si sami niso mogli kruha služiti, so prišli na glavo tisti občini, v kateri je mati domá.« ¹⁵² Okrožnica je župane poskušala prepričati, da bo ukinitvev najdenišnice najbolj koristila prav najdencem, ki da zaradi

¹⁴⁶ Prav tam.

¹⁴⁷ Prav tam.

¹⁴⁸ Prav tam.

¹⁴⁹ Novice, 14. 9. 1870; Laibacher Zeitung, 26. 8. 1870; 28. 8. 1870.

¹⁵⁰ Novice, 5. 7. 1871; gl. tudi Puhar, Prvotno besedilo življenja, str. 329; Anžič, Socialna politika na Kranjskem, str. 64–65.

¹⁵¹ Novice, 5. 7. 1871.

¹⁵² Prav tam.

»slabega njihovega oskrbovanja na telesu in duši hirajo ali celo pomrjó«. ¹⁵³ Matere, tudi revne, za svoje otroke praviloma bolje skrbijo »kakor rejniki najdencev, kateri si iščejo le dobička, sebi izročene rejence pa večkrat zanemarjajo, da niso za nobeno delo pripravni in pridejo poslednjič občini (soseski), v katero po domovinski postavi spadajo, kot lenuhi na glavo«. ¹⁵⁴ A revnim materam, ki bodo po porodu in štiritedenskem bivanju v porodnišnici prišle domov z otrokom, je treba priskočiti na pomoč. Deželni odbor je apeliral na župane, naj pazijo, »da se s krščansko ljubeznijo ravna z ženskami, ki so večidel nedolžne pregreška, zaradi kterega one in njih otročiči velike nadloge trpijo«. ¹⁵⁵ Ko se z otrokom vrnejo domov, naj jim županstva pomagajo »s tem, da primerno podučijo svoje soseščane in jim na srce pokladajo usmiljenje do takih nesrečnih žensk, da jih, če ne morejo otroka v rejo kam drugam dati, ne spodé neusmiljeno od hiše, kadar si iščejo službe ali dela, in jih ne pahnejo v revščino, v kateri bi morale obupati. Gospodarji se bodo kmalu sami prepričali, da ne trpijo škode, ako vzamejo tako žensko spet v službo; kajti skušnja uči po drugih deželah, kjer tudi nimajo najdenišnic, da take ženske to, kar pri delu zamudijo s skrbjo za otroka svojega, nadomestijo z večo pridnostjo in njim skazano dobroto povrnejo s tem, da je njihovo srce bolj privezано na hišo tacega milostljivega gospodarja. Tudi se malo pozná pri gospodarstvu, če se pomnoži družina za enega otroka. To pa na drugi strani deželi in plačevalcem davkov prihrani neizrečeno veliko stroškov.« ¹⁵⁶

Ljubljanska najdenišnica je v osemdesetih letih svojega obstoja oskrbela za več kot deset tisoč otrok pretežno revnih nezakonskih mater, ¹⁵⁷ ki jih je ukinitev najdenišnice najbolj prizadela. Breme oskrbe zapuščenih otrok je po novem padlo na ramena občin, ki so že tako in tako s težavo pokrivalo stroške ubožne oskrbe. Seveda pa je ukinitev najdenišnice razbremenila deželni proračun. Janez Bleiweis je na seji kranjskega deželnega zbora 22. novembra 1872 zmagoslavno poročal o finančno ugodnih učinkih ukinitve najdenišnice. Z ukinitvijo najdenišnice, ki je v zadnjih letih v povprečju sprejela 168 otrok letno, naj bi prihranili 5444 gld letno. (Povprečni stroški oskrbe za najdenca so znašali 33 gld letno). Ker pa se je z ukinitvijo najdenišnice precej zmanjšal priliv nosečnic v porodnišnico (od 1. julija 1870 do 1. julija 1871 je v porodnišnici rodilo 341 žensk, v letu po ukinitvi pa le 144 žensk), so se izdatki za porodnišnico zmanjšali za celih 3543 gld v primerjavi z letom poprej. ¹⁵⁸ (Zmanjšanje porodic je bilo tako veliko, da so se v porodnišnici soočili s »pomanjkanjem materiala« za babiško šolo). Ukinitev najdenišnice in zmanjšanje priliva v porodnišnico sta torej že v prvem letu deželo razbremenila za 9087 gld. A z navodilom županom, naj ob izdaji ubožnih spričeval in domovinskih listov žen-

¹⁵³ Prav tam.

¹⁵⁴ Prav tam.

¹⁵⁵ Prav tam.

¹⁵⁶ Prav tam.

¹⁵⁷ Golec, Tržaški in ljubljanski najdenčki, str. 193.

¹⁵⁸ Novice, 27. 11. 1872.

skam dajejo dovoljenje le za porod v ljubljanski porodnišnici, naj bi se opazno zmanjšalo tudi število Kranjic, ki so odšle roditi v Trst. Če jih je med oktobrom 1869 in oktobrom 1870 v Trstu rodilo 69, med oktobrom 1870 in oktobrom 1871 52, jih je med oktobrom 1871 in oktobrom 1872 v tržaški porodnišnici rodilo le 39.¹⁵⁹ Po Bleiweisovem mnenju se je z ukinitvijo najdenišnice dežela finančno razbremenila, pri čemer »ni škode trpela morala v nobenem oziru, kajti ni bilo slišati od abortov, nalašč narejenih, – in ni bilo čuti od izpoloženih otrok, – ni bilo čuti od detomorov.«¹⁶⁰ Poslanski kolegi so s pritrjevanjem pospremili Bleiweisovo ugotovitev: »Po takem tedaj mislim, da moramo jako zadovoljni biti v zavesti, da smo prihranili deželnemu zakladu velicih stroškov, pa smo poleg tega skrbeli tudi za bolj moralno, kajti otroke smo dali njihovim lastnim materam nazaj.«¹⁶¹ Z zadovoljstvom so sprejeli tudi razsodbo državnega sodišča z dne 1. februarja 1873, ki je zavrglo zahtevo tržaškega deželnega odbora, naj dežela Kranjska Trstu vrne 337.211 gld in 72 ½ kr za kranjske porodnice v tržaški porodnišnici (od 1. novembra 1853 do konca decembra 1864) in kranjske najdenice v oskrbi tržaške najdenišnice (od 1. novembra 1853 do konca junija 1868).¹⁶² Pika na i njihovih prizadevanj pa je bilo zaprtje tržaške najdenišnice s 1. julijem 1879, h kateremu je – s svojim pritiskom na tržaški magistrat – prispeval tudi kranjski deželni odbor.¹⁶³ Šele po ukinitvi tržaške najdenišnice so se stroški za najdenice opazno zmanjšali. Če so leta 1874 izdatki najdenišničnega zaklada znašali 32.393 gld, so se leta 1884 znižali na 8017 gld in leta 1894 na 3748 gld.¹⁶⁴

Tabela 6: Število najdenic v javni oskrbi na Kranjskem po ukinitvi najdenišnice

1876	459	1884	78
1877	266	1885	44
1878	188	1886	45
1879	139	1887	34
1880	91	1888	32
1881	83	1889	31
1882	77	1890	25
1883	66		

Vir: Franz Zupanc: Krain und seine öffentliche Gesundheit vom Jahre 1881 bis inclusive 1890 mit besonderere Berücksichtigung des Jahres 1890. Laibach 1893, str. 148

¹⁵⁹ Prav tam.

¹⁶⁰ Prav tam.

¹⁶¹ Prav tam.

¹⁶² Sammlung der nach gepflogener öffentlicher Verhandlung geschöpfte Erkenntnisse des k. k. österreichische Reichsgerichtes. Wien 1874, str. 161–165 (Erkenntniß 38).

¹⁶³ Edinost, 28. 12. 1878.

¹⁶⁴ Melik, Skladi kranjskega deželnega premoženja, str. 165.

Janez Cvirn

FOUNDLING HOMES – REWARD FOR RECKLESSNESS AND IMMORALITY
ON THE ABOLISHMENT OF THE FOUNDLING HOME IN LJUBLJANA IN THE 1860S

S u m m a r y

In the second half of the 18th century the absolutist state, in its efforts to ensure swifter demographic growth, passed a number of regulations with the aim of improving the situation of illegitimate children and their mothers. Especially Joseph II, under the influence of the enlightened discourse about infanticide, established a sound system for the protection of single mothers and illegitimate children, and enhanced it by establishing a network of maternity hospitals and foundling homes – specialised care institutions for abandoned children (foundlings). According to the model of the Vienna maternity ward and foundling home, founded in 1784, until the beginning of the 1790s similar institutions were also founded in the majority of provincial capitals in the western half of the Monarchy. In Ljubljana they were established with the decree of 21 March 1787 and became operational in the end of December 1788 in the context of the burger's hospital.

The Ljubljana maternity ward was a kind of a refuge (sanctuary) intended to protect mothers of illegitimate children from »shame and distress«. This basic goal was ensured by the principle of anonymous admission and stay at the maternity hospital and the option of giving away the child into public care. With the secret (or at least discrete) birth at the maternity ward and provision of public care for the children, social rehabilitation would be made possible for their mothers, and at the same time these helpless beings, the fruit of their »sinful life«, would be protected from exposure or even infanticide.

Illegitimate children born at the maternity hospital made up the main contingent of »foundlings«. The management of the foundling home would put them into foster care with foster parents in the rural area in exchange for foster care payment. After the Illyrian Provinces had been abolished (1813), the number of foundlings the Ljubljana foundling home had to take care of was on a steep rise. Consequently the expenses, mostly covered from the state budget since 1819 when the foundling home had been declared a state institution, also grew. Due to the ever increasing expenses for foundling care in the 1830s an urgent reform of the foundling system was considered with the aim of lowering the number of foundlings. In his resounding study on foundlings in Austria (1846), the manager of the local and national charity institutions of Ljubljana Dr. Raimund Melzer proposed a thorough reform of the foundling system. The study was critical of the standpoints of Malthus and British political economists. In the foundling homes it still saw an important institution of Christian charity, while it proposed that the number of foundlings could be reduced by abolishing the anonymity principle with regard to admitting mothers into the maternity hospital and children into the foundling home as well as by identifying the fathers of illegitimate children. Melzer's study elicited an extraordinary response from the European expert community, but was soon forgotten due to the political events at the time (the 1848 revolution). Just like in the other lands of Cisleithania, in Carniola they started reconsidering a reform of the foundling home system only after the constitutional life had been restored (1861), as they had to face the extraordinary costs of social transfers. The consideration of the reform was caused by the demands of the Trieste magistrate that Carniola should cover all the expenses incurred by the Carniolan foundlings cared for by the Trieste foundling home. The reform of the foundling system was also pursued relentlessly by Janez Bleiweis, who saw the foundling phenomenon from the moral and financial viewpoint exclusively. He believed that foundling homes were institutions which undermined the principles of the civil society and Christian morality. As soon as in 1866, at his initiative, the Provincial Assembly adopted a decision on a thorough reform of the foundling system, which was only a step on the path towards the ultimate abolishment of the Ljubljana foundling home. The Association of Medical Doctors in Carniola, headed by Moriz Gauster, tried to influence the work of the Provincial Assembly, which was to prepare suitable draft legislation. By the end of 1867 this Association wrote a special expertise on the foundling system reform. The Carniolan doctors, who correctly saw the question of foundlings

as a pressing social issue, believed it was possible to reduce the number of foundlings in public care by identifying the fathers of illegitimate children and providing state support for the mothers of illegitimate children until the age of one (or even six, if required). However, their viewpoints failed to persuade the members of the provincial committee and Provincial Assembly. The majority of the Carniolan Provincial Assembly members completely identified with the opinions of Janez Bleiweis. At the session of the Provincial Assembly on 24 August 1870 they supported a decision on the abolishment of the foundling home as of 1 July 1871. The abolishment may have relieved the provincial budget, but made the position of illegitimate children and their mothers even worse.

1.01
Prejeto 29. 6. 2012

UDK 659.1(497.4):070(Ljubljana)"18"

Andrej Studen*

**»Vprežna konja, rjava, v najboljših letih,
poceni prodam ...«
Začetki oglaševanja v ljubljanskem časopisu
Laibacher Zeitung**

IZVLEČEK

Moderna reklama se je izoblikovala v dobi industrializacije in v procesu oblikovanja moderne potrošniške družbe. Pričujoča razprava se osredotoča na začetne korake oglaševanja v ljubljanskem časniku Laibacher Zeitung v prvih nekaj desetletjih njegovega izhajanja. Ubesedeni oglasi iz tega časa so tkali pot kasnejši gospodarski reklami. V svetu rokodelstva so odklanjali vsako reklamo in kot zlo označili konkurenco, ki je določala socialni status na osnovi tržnega uspeha. Izveski rokodelcev še zdaleč niso bili reklama v modernem smislu, temveč so imeli samo funkcijo nekakšnega kašipota, ki naj bi obveščal tranzitne potnike brez poznavanja krajevene poslovne tradicije. Prehod v moderni kapitalizem ni terjal samo razmaha proizvodnje blaga in razširitve tržnega principa na človeško delovno silo, temveč tudi razširitev kapitalističnega trga. Tovarne industrijske dobe so bile osnovane na konkurenci in so merile na nadregionalni trg. Ko je prišlo do delitve producentov in potrošnikov, je reklama postala nujna, da so se oboji lahko našli. Razprava obravnava tudi nastanek novoveških adresnih pisarn (Intelligence ali registry offices) v Evropi in habsburški monarhiji, kjer so se zbirale in posredovale informacije, kjer so opravljali izmenjavo blaga, nepremičnin in obveščali o možnostih za delo in storitve. Posebna pozornost je namenjena relativno pozni ustanovitvi zasebne pisarne ponudbe in povpraševanja (Frag=und Kundschafts=Comptoir) Ignaca Karla Pichlerja leta 1816 v Ljubljani. Večina raziskave pa obravnava oglaševanje v ljubljanskem časopisu Laibacher Zeitung konec 18. in v prvih desetletjih 19. stoletja.

Ključne besede: oglaševanje, oglasi, reklama, Ljubljana, Laibacher Zeitung, adresna pisarna, pisarna ponudbe in povpraševanja (Frag=und Kundschafts=Comptoir), Ignac Karel Pichler

---

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: andrej.studen@inz.si

ABSTRACT

»TWO DRAFT HORSES, BROWN, IN THEIR PRIME, SOLD CHEAP...«
THE BEGINNINGS OF ADVERTISING IN THE LJUBLJANA NEWSPAPER
LAIBACHER ZEITUNG

Modern advertising appeared in the age of industrialisation, in the process of the formation of a modern consumer society. The following discussion focuses on the beginnings of advertising in the Ljubljana newspaper Laibacher Zeitung in the first few decades of its publication. The marketing texts from this time paved the way for subsequent economic commercials. In the world of trade crafts any and all advertising was rejected, and the competition which associated the social status with market success was branded as evil. The artisans' shop signs by no means represented advertising in the modern sense. They merely functioned like signposts, intended to provide information to transit passengers unfamiliar with the local business tradition. The transition to modern capitalism did not only call for the expanded production of goods and extension of the market principle to human workforce, but also for the expansion of this capitalist market. The industrial age factories were based on competition and aimed at the transregional market. As the division between producers and consumers took place, advertising became necessary in order for them to find each other. The following discussion also looks at the emergence of modern registry offices in Europe and in the Habsburg Monarchy, collecting and disseminating information, carrying out the exchange of goods and real estate, as well as providing information about the work and services opportunities. Special attention is paid to the relatively late establishment of Ignac Karel Pichler's private supply and demand office in 1816 in Ljubljana. However, most of the research analyses advertising in the Ljubljana newspaper Laibacher Zeitung in the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century.

Key words: advertising, adverts, marketing, Ljubljana, Laibacher Zeitung, registry office, supply and demand office, Ignac Karel Pichler

Reklama in oglaševanje tvorita osrednje področje današnje postmoderne civilizacije. Praktično povsod se opazno in globoko zajedata v vsakdanje družbeno in zasebno življenjsko okolje. V modernem tržnem gospodarstvu in medijski družbi je reklama »neobhodno potrebna komunikativna struktura gospodarskega kot tudi socialnega življenja. Omogoča stik med ponudniki in povpraševalci, prišteva se med začetnike trenda popularne kulture, ki je v zadnjih desetletjih postala prvorazredni dejavnik načina življenja.«¹

¹ Dirk Reinhardt: Vom Intelligenzblatt zum Satellitenfernsehen. Stufen der Werbung als Stufen der Gesellschaft. V: Bilderwelt des Alltags. Werbung in der Konsumgesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts. Festschrift für Hans Jürgen Teuteberg. Stuttgart 1995, str. 44 (dalje Bilderwelt des Alltags).

Javni prostor, ki ga sestavljajo množične komunikacije, je nujen predpogoj za razcvet reklame. Ta javni prostor komunikacije ima seveda svojo zgodovino, nastajal, razvijal in izpopolnjeval se je v dolgih desetletjih industrijske dobe. »Sistem masovnih komunikacij, ki se je razvil tekom zadnjih dveh stoletij, je prostor, v katerem se je reklama tudi lahko razvijala: to je dinamično življenjsko okolje, ki ima hitri ritem proizvodnje in potrošnje, tako da so, že dolgo pred televizijo, dnevni časopisi izredno pospešili proizvodnjo in distribucijo tekstov. V tem dinamičnem prostoru soobstajajo različni nivoji resničnosti, različne zahteve, obvestila in pripovedovanja; vse to pa predstavlja ustrezen vir, ki stoji oglaševalcem na razpolago in iz katerega lahko črpajo svoje navdihe za sestavljanje reklamnih sporočil.«² Strinjamo se lahko, da je »reklama znotraj simbolnih kulturnih svetov oblikovala nov nivo, ki ga poprej ni bilo. Odslej niso bili več konzumirani predmeti, temveč pomeni, in v tej signifikaciji, v procesu dajanja pomena, je reklama igrala odločilno vlogo« in se »institucionalizirala kot permanenten akt moderne kulture«.³

Moderna reklama se je izoblikovala v dobi industrializacije in v procesu oblikovanja moderne potrošniške družbe. »Kot so podjetniki in liberalni gospodarstveniki glasno pridigali njihov evangelij blaginje, so si verujoči in neverujoči začrtovali pot v obljubljeni deželo potrošniške družbe z debelimi črkami na plakatih in v oglasih. S svojo teologijo potrošnje niso več obljubljali užitka v onstranstvu, pač pa odrešitev v zdajšnjosti. Po cela stoletja trajajoči izkušnji pomanjkanja je magija blaga še toliko bolj učinkovala. Novi kredo ni imel več veliko opravka s predindustrijskim svetom dela in s takratno mentaliteto, ni imel več opravka z državno gospodarsko moralo in s tem povezanim redom. Tu je šlo nasprotno za nekaj novega, za izrabo upanja na uspeh, za sproščeni trg in egoistično konkurenco.«⁴

Barviti svet reklame kot sestavni del zgodovine medijev doslej še ni vzbudil ustreznega zanimanja med opazovalci gospodarske, socialne in kulturne preteklosti na Slovenskem.⁵ Razprava se bo osredotočila na začetne korake oglaševanja v

² Mislava Bertoša: »Jamči se za uspeh kano i za neštetnost«. O reklamnome diskurzu iz sociosemiološke perspektive. Zagreb 2008, str. 36.

³ Stefan Haas: Die neue Welt der Bilder. Werbung und visuelle Kultur der Moderne. V: Bilderwelt des Alltags, str. 77.

⁴ Peter Borscheid: Am Anfang war das Wort. Die Wirtschaftswerbung beginnt mit der Zeitungsannonce. V: Bilderwelt des Alltags (dalje Borscheid, Am Anfang war das Wort), str. 20.

⁵ Historične raziskave reklame, ki naj bi širšo javnost opozarjala na prodaji namenjene izdelke, se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja lotil Ivan Slokar, a je njegovo delo ostalo v tipkopisu. Gl. Arhiv Republike Slovenije, fond ... (AS 1871), Š. R-SLO, Kaleidoskop razvoja rokodelstva in industrije na slovenskem ozemlju, gledan skozi prizmo reklame in propagande do razpada Avstrije. Sestavil dr. Ivan Slokar, Ljubljana 1964, 127 strani (dalje Slokar, Kaleidoskop razvoja). Reklamni oglasi nam seveda lahko služijo kot nazoren zgodovinski vir pri mnogih historičnih raziskavah. Navedem naj tri izbrane primere. Oglasi predmarčne dobe so služili kot dober vir za poznavanje oblačilne kulture, snage in lepotil v delu Angelos Baš: Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času. Ljubljana 1987 (dalje Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem). Podrobno raziskavo knjigotrštva je opravila Anja Dular: Živeti od knjig. Zgodovina knjigotrštva na Kranjskem do začetka 19. stoletja. Ljubljana 2002 (dalje

ljubljskem časniku Laibacher Zeitung v prvih nekaj desetletjih njegovega izhajanja. Ti ubesedeni oglasi predmoderne dobe so tkali pot kasnejši gospodarski reklami, ki jo je pri razraščanju vse bolj prisotne konzumne družbe spremljal duh podjetnosti, individualnih naporov, konkurenčnosti in komunikacije. Obravnavala pa bo tudi nastanek novoveških adresnih pisarn v Evropi in habsburški monarhiji ter relativno pozno ustanovitev zasebne pisarne ponudbe in povpraševanja v predmarčni Ljubljani.

Nekaj značilnosti predmoderne, predindustrijske dobe

Pred prodorom moderne reklame industrijske dobe v svetu starega cehovskega rokodelstva in trgovskih omejitev še ni bilo kapitalno intenzivne modernizacije kot tudi nobenega stremjenja po povečanju produktivnosti. Mentaliteti in ravnanju rokodelcev sta skratka dajali pečat cehovska etika časti, ohranjanje običajev in korporativna povezanost. Motivacija za uspeh, stremjenje po dobičku in tekmovalnost so bili za moralne predstave rokodelcev nespodobni, rokodelci so se upirali proti vsemu »novemu in tujemu, proti napredujočim organizatorjem dela, nasploh proti vsemu, kar se je pozneje imenovalo napredek, skratka: bili so sovražni do novosti. S svojo obrtjo je bil rokodelce nedostopen tujim rokodelcem in delavcem izven ceha, varoval je svojo gospodarsko sfero, omejeval se je na delo s tradicionalnimi, običajnimi materiali, odklanjal je vsako reklamo in kot zlo označil konkurenco, ki je določala socialni status na tržnem uspehu. Ta gospodarska morala je prihajala do izraza v predpisih in zakonih. Še v 18. stoletju je bil recimo po vsej Evropi prepovedan lov na stranke s ponujanjem nižjih cen ali z drugimi konkurenčnimi ukrepi.«⁶

Kakršnakoli reklama za rokodelske izdelke v takšni tradicionalno krščansko utemeljeni gospodarski etiki, ki naj bi imela za posledico uničenje drugega, saj naj bi ga skupaj z njegovo družino pahnila v revščino, ni prišla v poštev. Izveski rokodelcev, »pritrjeni na zunanji strani delavnice, ki so opozarjali na zadevno obrt,«⁷ še zdaleč niso bili reklama v modernem smislu, temveč so imeli samo funkcijo nekakšnega kažipotona, ki je v predindustrijskem času ljudi opozarjal: »Tukaj lahko kupite to in to!« Izvesek, pa naj je bil še tako umetelen, torej ni bil tam kot »signal konkurence v kasnejšem pomenu besede, temveč naj bi samo informiral tranzitne potnike, ki niso poznali krajevne poslovne tradicije«. Tudi kričanje prodajalca na sejmu je bilo »glede na vsebino v besede pretvorjen opozorilni napis«, tisti, ki so želeli skleniti kupčijo, pa so nase opozarjali s kričanjem tudi zato, ker večina prebivalstva ni znala brati in pisati. A pohoda v bodoči čas reklame to ni zaustavilo. »V enaki meri kot se je krhala cehovska ureditev in kot je naraščala kritika poslovanja starega rokodelstva, so se

---

Dular, Živeti od knjig). Reklamni oglasi so lahko tudi vir za proučevanje modernizacije bivanja, npr. Andrej Studen: Maribor na poti v moderno mesto. V: Mesto in gospodarstvo. Mariborsko gospodarstvo v 20. stoletju. Ljubljana / Maribor 2010, str. 35–56.

⁶ Borscheid, Am Anfang war das Wort, str. 21.

⁷ Slokar, Kaleidoskop razvoja, str. 1.

množili tudi primeri, v katerih so producenti in trgovci samozavestno opozarjali na svoje mojstrsko obvladanje poklica in svoj lasten posel.«⁸

»Prototovarne« v času prehoda iz fevdalizma v kapitalizem so imele pomembno vlogo na dinamični poti oblikovanja modernih tovarn z masovno proizvodnjo, z delitvijo in organizacijo dela, z izoblikovanjem notranje hierarhije in socialnega discipliniranja in preoblikovanjem večjega dela prebivalstva v delavski razred. V njih se je odvijal proces, »ki je prispeval temeljno organizacijsko strukturo, ki so jo potem uporabili pri povsem razviti tovarni z njeno visoko naložbo kapitala, z njenimi stroji in njenim osrednjim vodstvom«.⁹ A navkljub tem učinkom, je bila »prototovarna« načeloma vključena v »neko samo parcialno kapitalistično območje, ki je znotraj celotne ekonomije še vedno igralo relativno neznatno in omejeno vlogo. S tem pa je bila odvisna od zmogljivosti in logike nekapitalističnih trgov, od dohodkov fevdalnih gospodov, neizoblikovanih možnosti potrošnje prevladujoče, z agrarno družbo zvezane množice prebivalstva in ne nazadnje z zahtevami in izdatki države. Prehod v moderni kapitalizem ni terjal samo razmah proizvodnje blaga in razširitev tržnega principa na človeško delovno silo, temveč tudi razširitev tega 'kapitalističnega' trga – in sicer tako daleč, da bo ta postal prevladujoč znotraj celotne gospodarske strukture.«¹⁰

Enostavna proizvodnja blaga mestnih rokodelcev je bila »usmerjena predvsem v pokritje potreb mesta in fevdalnih dvorov in se je pogosto odlikovala s prožnostjo ponudbe, ki so jo cehi zavestno ohranjali na skromni ravni«.¹¹ Rokodelska proizvodnja za stranke, ki se je omejevala na lokalne potrebe, še ni potrebovala moderne gospodarske reklame, ki se je razbohotila z industrializacijo. »Z mestnimi območji in lokalnimi vstopnimi dajatvami je poskušala odvrčati zunanjo konkurenco; preostalo pa je storila pomanjkljiva prometna infrastruktura. Tovarni so nasprotno že od vsega začetka manjkale takšne zakonske predprave; osnovane so bile na konkurenci in merile na nadregionalen trg. Ko je prišlo do 'delitve producentov in potrošnikov', je 'reklama postala nujna, da so se oboji lahko našli'.«¹²

Nastanek adresnih pisarn

V novem veku je situacija v velikih evropskih metropolah postajala vse bolj »zmedena, nepregledna in kaotična, tako da je bila potrebna cela vrsta posebnih institucij, da bi bila preglednejša za njihove prebivalce in obiskovalce. Naslovi v mestu in njegovi resursi so ostali nekemu od zunaj skriti oz. neznani, dokler ni obstajala institucija, ki se je ukvarjala z zbiranjem teh naslovov, torej, ki jih je pridobivala in ponujala na razpolago. Potrebne so bile lastne pisarne, da bi uprav-

⁸ Borscheid, Am Anfang war das Wort, str. 22.

⁹ Gerhard Pfeisinger: Arbeitsdisziplinierung und frühe Industrialisierung 1750–1820. Wien / Köln / Weimar 2006, str. 33.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam, str. 22.

¹² Borscheid, Am Anfang war das Wort, str. 25.

ljale z naslovi in jih posredovale naprej – adresne pisarne, institucije, na katere se lahko obrnemo (*s'adresser*), da bi zadostili svojim potrebam.«¹³ Adresno pisarno, kjer se informacije zbirajo, obdelujejo in potem dajejo na razpolago, sta Pariz in London dobila že v 17. stoletju. Obe pisarni »sta služili posredovanju informacij, opravljali naj bi izmenjavo blaga, nepremičnin in obveščali o možnostih za delo.«¹⁴

Leta 1630 je zdravnik Théophrast Renaudot v Parizu ustanovil sloviti *Bureau d'Adresse*. Sredi 17. stoletja so v Londonu nastale podobne institucije, ki so jih označevali kot *intelligence* ali *registry offices*. Največjo prepoznavnost pa si je pridobil kasnejši, leta 1750 ustanovljeni *Universal Register Office*, katerega soustanovitelj je bil pisatelj Henry Fielding. Kot njegov pariški vzornik je služil prodaji blaga, posredovanju dela, kot izposojevalnica in tudi kot potovalna agencija. Prva adresna pisarna v Berlinu je bila ustanovljena 1689.¹⁵

V literaturi se omenja, da so se mnogi poskusi ustanovitve adresne pisarne sklicevali na odlomek iz *Esejev* Michela de Montaigneja iz leta 1580, kjer pravzaprav naletimo na prvotno zamisel adresnega biroja. Umrli oče naj bi Montaigneju nekoč dejal, »da bi rad dal pobudo, da bi se v mestih ustanovila posebna služba, na katero bi se lahko obrnili vsi, ki karkoli potrebujejo, da bi svojo stvar lahko registrirali pri samo zato nastavljenem uradniku – na primer: 'Želim prodati bisere' ali 'Želim kupiti bisere'. Ta in ta bi rad imel vodiča na potovanju v Pariz; ta in ta naj bi se zanimal za slugo s temi in temi lastnostmi, ta in ta za gospodarja, ta in ta naj bi iskal delavca; eden išče to, drugi to, vsak po svoji potrebi. Takšno sredstvo za izmenjavo informacij naj bi očitno bistveno olajšalo stike med ljudmi ...«¹⁶

V habsburški monarhiji je Johannes Angelus de Sumaran že leta 1636, torej le nekaj let po ustanovitvi adresnega biroja v Parizu, zaprosil nadvojvodo Leopolda Wilhelma, če lahko odpre »javno povpraševalnico«, ki bi služila vsem, ki želijo kaj kupiti ali prodati, od vsakega pa naj bi terjali šest krajcarjev za plačilo vpisne tarife. A Sumaranov projekt ni požel uspeha.¹⁷ Čez 50 let, leta 1686, si je projekt t. i. obveščevalnega urada v svojem delu *Fürstlichen Schatz- und Rent-Cammer* zamislil kameralist Wilhelm von Schröder. Z njegovo pomočjo naj bi bil v vseh dednih deželah monarhije vzpostavljen »splošni trg«, ki naj bi omogočil »zanesljiv red v trgovanju«, ki bi bil izpolnjen s tem, »da bi rokodelci našli trgovce, ki naj bi njihove izdelke kupovali, ne da bi jim jih bilo potrebno nositi od hiše do hiše in da bi s

¹³ Anton Tantner: Adressbüros in der Habsburgermonarchie. Dostopno na: http://tantner.net/publikationen/Tantner_AdressbuerosD_InformationFNZ_2008.pdf, dne 7. 4. 2012 (dalje Tantner, Adressbüros in der Habsburgermonarchie), str. 215.

¹⁴ Anton Tantner: Das Wiener Frag- und Kundschaftsamt. Informationsvermittlung im Wien der Frühen Neuzeit. V: Wiener Geschichtsblätter, 2011, št. 4 (dalje Tantner, Das wiener Frag- und Kundschaftsamt), str. 313.

¹⁵ Podrobneje Tantner, Adressbüros in der Habsburgermonarchie, str. 217–219 in 222–224.

¹⁶ Cit. po prav tam, str. 216.

¹⁷ Prav tam, str. 219–221. Leta 2011 je bila v Wiener Geschichtsblätter objavljena tudi podrobna študija o dunajskem uradu ponudbe in povpraševanja: Tantner, Das Wiener Frag- und Kundschaftsamt, str. 313–342.

pešačenjem izgubljali čas.¹⁸ Schröder je zapisal tudi, da naj bi mnogi ljudje na deželi zaradi tega, ker naj ne bi vedeli, da v mestu obstaja povpraševanje po njihovih izdelkih, svoje blago izročili preprodajalcem, ki naj bi prispevali le k podražitvam. »Pa tudi tuji prišleki naj bi trpeli v nevednosti, saj naj bi pogosto zaman iskali prenočišče ali storitve.«¹⁹ Schröder je hotel svoj »obveščevalni obrat« organizirati po zgledu pošte, a tudi njegov predlog je ostal samo projekt, na katerega pa so se sklicevala kasnejša udejanjanja adresnih pisarn.²⁰

Leta 1707 je bila končno ustanovljena adresna pisarna na Dunaju. Poleg zastavljavnice je odprl svoja vrata urad ponudbe in povpraševanja (Frag- und Kundschaftsamt), o katerem ni veliko znanega. »Gotovo je samo to, da naj bi njegovi dohodki šli v dobro veliki ubožnici.« Za vsak vpis (protokol) v knjigo ponudbe in povpraševanja naj bi se plačalo 17 krajcarjev. Leta 1721 je »tiskar Johann Peter van Ghelen prevzel v zakup *Wienerischen Diariums* in začel kot prilogo k temu časopisu izdajati *Kundschaftsblatt*, oglasni list, ki je odtisnil tudi popis izvlečkov iz dnevnih vpisov urada povpraševanja. Leta 1728 se je urad povpraševanja končno preselil v prostore *Wienerischen Diariums* /.../, medtem ko se je *Kundschaftsblatt* pod naslovom *Post-tägliche Wiener Frag- und Anzeigungs-Nachrichten* preuredil v samostojen obveščevalni list (*Intelligenzblatt*), preko katerega naj bi urad povpraševanja postal zares popularen. Poleg prodajnih oglasov za premičnine in nepremičnine je med drugim vseboval zaposlitvene oglase, ugodne priložnosti za sopotništvo, tiralice, termine religioznih obredov in opozarjal na knjige, ki so na novo izšle, od časa do časa pa tudi poročila o naravoslovnih fenomenih ali o senzacionalnih kriminalnih primerih.«²¹

Poleg omenjene adresne pisarne je v drugi polovici 18. stoletja podobne naloge začela opravljati še mestna pošta. Leta 1772 ustanovljena »*Kleine Post*« je v prestolnici poleg razpošiljanja in dostavljanja pisem ponujala še celo vrsto drugih uslug. »Kdor je npr. imel kaj za prodati, je lahko natisnjeno ponudbo preko *Kleine Post* razdelil med dunajska gospodinjstva /.../« Ali pa: »Kdor išče določeno osebo ali stanovanje, ga lahko na zaželeno mesto pospremi naš poštni uslužbenec.« Opravila »*Kleine Post*« so bila tako podobna tistim, ki jih je opravljal urad povpraševanja, da so leta 1785 celo razmišljali o združitvi obeh institucij.²²

Dunajski informacijski urad je seveda vzbudil pozornost tudi v drugih deželah monarhije. V Pragi beležimo poskus ustanovitve urada ponudbe in povpraševanja že leta 1724, toda projekt se ni uresničil. Šele leta 1747 je bil v povezavi s tamkajšnjo zastavljavnico ustanovljen urad povpraševanja, ki je tako kot dunajski izdajal tudi oglasni list. Leta 1751 so ustanovili informacijski urad v Brnu, kjer so od leta 1755 naprej tedensko izdajali obveščevalni list (*Intelligenz-Zettel*), v katerem niso

¹⁸ Tantner, Adressbüros in der Habsburgermonarchie, str. 221.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Prav tam, str. 222.

²¹ Prav tam, str. 224–225.

²² Prav tam, str. 225.

ponujali samo blaga, namenjenega prodaji ali dražbi, temveč tudi druge oglase.²³

V notranjeavstrijskih deželah naletimo na prvi poskus ustanovitve urada povpraševanja leta 1757 v Celovcu, a projekt njegove združitve s tamkajšnjo zastavljalnico ni bil uspešen. Le kratek čas je izhajal tudi oglasni list, ki ga je 1768 začel izdajati knjigotržec Josef Schrotter. Z več uspeha pa je očitno izhajal list ponudbe in povpraševanja (*Frag- und Kundschaftsblatt*) v Gradcu, ki ga je izdajal Johann Heindl. Oglaševal je predmete, ki so bili naprodaj v graškem uradu ponudbe in povpraševanja, posredoval je stanovanja in službe in objavljaj spiske izgubljenih in najdenih predmetov.²⁴

Oglaševanje v časniku *Laibacher Zeitung*

Prvi časnik na Slovenskem, pisan v nemškem jeziku, *Wochentliche Ordinari – Laybacher Zeitungen*, je zagledal luč sveta na začetku 18. stoletja. Izhajal je v Ljubljani v letih 1707–1709. Šele leta 1775 je v Ljubljani začel izhajati drugi nemški časopis na Kranjskem *Wochentliches Kundschaftsblatt des Herzogthum Krain*. Ta ljubljanski tednik je vztrajal samo dve leti, saj je zaradi pomanjkanja številabonentov prenehal izhajati konec decembra 1776.²⁵ V osemdesetih letih 18. stoletja je v avstrijskem cesarstvu pravo poplavo tiskane besede in razcvet dotlej le skromno razvitega časopisja povzročil in spodbudil cenzurni dekret Jožefa II. z dne 11. junija 1781. »Za Dunajem, kjer je samo v letih 1781–1784 začelo na novo izhajati kar 43 (pretežno nepolitičnih) periodičnih publikacij, je časopisni boom zajel tudi provinco. Tudi v deželnih glavnih mestih so se v osemdesetih letih pojavili prvi časniki in časopisi, ki so tvorno sodelovali pri oblikovanju javnega mnenja.«²⁶ V Ljubljani sta začela izhajati kar dva nova časnika. Z novim letom 1783 je tiskar Ignaz Alois Kleinmayr začel izdajati *Wöchentlicher Auszug aus Zeitungen*. List, ki je do leta 1790 izhajal le enkrat tedensko, je Kleinmayr leta 1784 preimenoval v *Laibacher Zeitung*. 29. junija 1790 je tiskar obvestil ljubitelje časopisa, da bo ta odslej izhajal dvakrat tedensko in da bo v njem objavljaj tudi literarne in ekonomske oglase (*ökonomische Anzeigen*). Od leta 1788 mu je delal konkurenco *Laibacher Zeitung* tiskarja Ignaca Merka (*Merkische Laibacher Zeitung*), ki je izhajal dvakrat tedensko do Merkove smrti 1797. Najkasneje 1799 je izredno uspešen in podjeten ljubljanski knjigotržec Anton Degotardi začel tiskati nov, Kleinmayrju

²³ Podrobno o uradih ponudbe in povpraševanja v Pragi in Brnu Anton Tantner: *Die Frag- und Kundschaftsämter in Prag und Brünn. Informationsvermittlung im frühneuzeitlichen Böhmen und Mähren*. V: *Folia Historica Bohemica* 26, č. 2, Praga 2011, str. 479–506.

²⁴ Anton Tantner: *Frag- und Kundschaftsämter in der Habsburgermonarchie als Institutionen der Informations- und Wissensvermittlung*. V: *Mitteilungen der Gesellschaft für Buchforschung in Österreich*, 2007, št. 2, str. 17.

²⁵ Podrobneje Tanja Žigon: *Nemško časopisje na Slovenskem*. Ljubljana 2001 (dalje Žigon, *Nemško časopisje na Slovenskem*), str. 13–20.

²⁶ Janez Cvirn: »Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.« Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914). V: *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*. Ljubljana 2010, str. 13.

konkurenčni *Degotardische Laibacher Zeitung*. Degotardijeva prerana smrt leta 1800 pa je pokopala tudi njegov časopis. Mlada vdova, ki ji je pripadlo imetje, se je vnovič poročila z Janezom Leopoldom Egrom. Tudi Eger ni opustil izdajanja konkurenčnega *Laibacher Zeitung*, ki je dobil ime *Leopold Egerische Laibacher Zeitung*. Zadnja številka omenjenega časopisa je izšla 30. junija 1807, ko se konča obdobje konkurenčnih listov. Eger in Kleinmayr sta namreč začela skupaj izdajati *Vereinigte Edel von Kleinmayr'sche und Leopold Eger'sche Laibacher Zeitung*. Že leta 1809 je časnik dobil tudi prilogo *Intelligenzblatt* z oglasi, obvestili in uradnimi objavami. Po koncu Ilirskih provinc, leta 1813, se *Vereinigte Laibacher Zeitung* znova povrne, konec leta 1820 pa se dokončno preimenuje v *Laibacher Zeitung*. Leta 1813 je znova zaživela tudi priloga *Intelligenzblatt* z objavami, raznimi sporočili, oglasi o prodaji knjig in predmetov, sezname umrlih v Ljubljani, pa tudi z obvestili o koncertih, dogajanju v gledališču. *Laibacher Zeitung* je bil na Slovenskem prisoten več kot stoletje. Zadnja številka časnika je izšla 28. oktobra 1918.²⁷

Oglaševanje knjig, ki so jih ponujali številni knjigotržci, pravzaprav lahko označimo za predhodnico moderne gospodarske reklame. »Knjigotržci so veljali za 'posrednike' med pisci in bralci, še preden je bil izumljen izraz 'medij'. Obstajala pa je tudi že zavest o 'trgu'.«²⁸ Knjiga je sploh »prvo blago modernega kova. Izdati se jo mora v večji količini, da bi se tisk izplačal. Proizvodnja za znanega kupca, ki je bila prej mogoča pri rokopisnih izdajah, je odslej izključena. Zaradi tega je pri njihovi proizvodnji prišlo do tveganja, ki ni bilo lastno nobenemu od starih rokodelstev, in potrebna so bila sredstva, da bi pritegnili vso latentno povpraševanje, da bi jih spravili v prodajo.«²⁹

Kot je v študiji knjigotrštva na Kranjskem zapisala Anja Dular, so bili oglasi za knjige vse pogostejši v drugi polovici 18. stoletja. Poleg knjigotrških katalogov je že *Wochenliches Kundschaftsblatt des Herzogthum Krain* leta 1775 in 1776 objavljaj oglase o knjižnih novostih. Založniku Egerju sta se pridružila še knjigotržca Michael Promberger in Alojz Raab.³⁰ Knjigotrške oglase zasledimo tudi v časopisu *Laibacher Zeitung*. Dularjeva je kot primer natančno analizirala Kleinmayrjeve oglase iz leta 1784,³¹ v časopisu pa so objavljali oglase še »Viljem Henrik Korn, Andrej Klemens, Michael Promberger in Jurij Licht. V Merkovi različici *Laibacher Zeitung* pa so poleg založnika oglašali še Korn, Promberger in Klemens. Naročila za novice in Pratique so vsako leto prinašale tudi *Lublanske Novize*, v njih pa je bilo objavljenih še nekaj ponudb za slovenske knjige, ki so bile naprodaj pri knjigotržcih Raabu in Kleinmayrju.«³²

²⁷ Prim. Žigon, Nemško časopisje na Slovenskem, str. 21–33.

²⁸ Asa Briggs, Peter Burke: Socialna zgodovina medijev. Od Gutenberga do interneta. Ljubljana 2005, str. 110.

²⁹ Borscheid, Am Anfang war das Wort, str. 25.

³⁰ Dular, Živeti od knjig, str. 26. Gl. tudi Žigon, Nemško časopisje na Slovenskem, str. 19.

³¹ Dular, Živeti od knjig, str. 177–184.

³² Prav tam, str. 26.

Seznami knjigotržcev niso bili kratka in učinkovita sporočila, temveč se današnjemu bralcu, ujetemu v svet vse hitrejših in tudi stresnih ritmov sprememb, zdijo morda celo nekoliko dolgovezni. Ljubljanski knjigotržec Licht je tako leta 1828 našteval knjige, ki so na voljo v njegovi knjigarni, in navajal njihove cene. Sama časopisna pisarna pa je v isti številki časopisa ponujala knjige založbe Ludwiga Mausbergerja, npr. že deseto izdajo znamenitega in obsežnega bontona barona von Kniggeja *O občevanju oziroma druženju z ljudmi (Ueber den Umgang mit Menschen)* v treh delih, ali pa broširane, z lepim barvnim ovitkom opremljene *Pasje anekdote (Hunds=Anekdoten)* oziroma branje za ljubitelje psov za prijetno razvedrilo v prostih uricah. Broširana knjižica *Charlotte* za 30 krajcarjev je bila namenjena »prijetni in koristni zaposlitvi mladih dam«. 30 krajcarjev je stala tudi knjižica z 19 ilustracijami *Mlada gospodinja (Junge Hausfrau)* v elegantnem ovoju, z nasveti o toaleti, napotki za šivilje in modistke in z navodili za dobro gospodinjenje in postrežbo.³³ V prednovoletnem času istega leta pa je knjigovez Joseph Clemens najavil visokemu plemstvu in spoštovanja vredni javnosti, da je z Dunaja dobil zalogo novoletnih posetnic, almanahov, žepnih, pisalnih in stenskih koledarjev, in da je pri njem mogoče poceni kupiti tudi nabožne knjige in molitvenike v nemškem, italijanskem, francoskem in domovinskem (vaterländischer) jeziku kot tudi vse vrste glavnih in protokolnih knjig.³⁴

Knjigarna Ignaza Aloisa Kleinmayrja, če navedemo še en primer, je leta 1850 objavila t. i. »peti seznam« starih in novih knjig, katerih cena naj bi bila v večini primerov znižana za polovico. Seznam knjig je razdeljen na več razdelkov. V prvem so knjige s področja geografije, biografije, zgodovine in statistike, v drugem medicinske, v tretjem naravoslovne in v četrtem jezikoslovne knjige. Knjiga ljubljanskega zdravnika Frana Viljema Lipiča o zlorabi alkohola iz leta 1834 (*Grundzüge zur Dipsobiostatik*) je npr. stala 48 krajcarjev.³⁵

Že Ivan Slokar je v svojem poskusu prikaza razvoja rokodelstva in industrije skozi prizmo reklamnih oglasov opozoril na nekatere zgodnejše oglase o tej problematiki. Menil je, da »iz objav v časopisih izvemo mnogo nadrobnosti, ki bi jih zaman iskali v ohranjenem arhivskem gradivu«. Omenil je npr. oglas o javni dražbi Jamnikove opekarne v Ljubljani, ki je bil priobčen v *Laibacher Zeitung* 24. aprila 1789. Navaja še druge primere, denimo razglas o prodaji Kalherjevega mlina na Ljubljani (1799); prizadevanja lastnika tovarne vitriola v Ljubljani, šentjakobskega župnika Jožefa Pinhaka, da bi prodal čim več briketov iz šote (1800); oglas, da bodo v ljubljanski prisilni delavnici prodajali razno bombažno predivo (1800); oglas, da se dajejo mestne opekarne v zakup (1800); trije oglasi iz leta 1810, in sicer, da se na Ptujju na dražbi prodaja Kleinova pivovarna, da Jožefa Kučera, vdova meščanskega izdelovalca orgel, sprejme poslovodjo, in obvestilo, da je bil razglašen konkurz nad premoženjem Karla Bononija, bivšega tovarnarja svile v Ljubljani; ali iz leta 1813, da nožar Karl Ludvik Hencke (Florijanske ulice) izdeluje vse vrste

³³ Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 6. 9. 1828.

³⁴ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 30. 12. 1828.

³⁵ Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 25. 2. 1850.

kirurških instrumentov. Za Slokarja so bili zanimivi še oglasi tovarnarja čokolade v šempetrskem predmestju Petra Benazzija; oglasi podjetnega urarja Franzoya na Starem trgu št. 152, ki je popravljaval velike in male ure ter prodajal vžigalnike, ki so jih vžigali s pomočjo gob, raslih na starih bukovih deblih, in kresilnega kamna (1816); oglasi sedlarskega mojstra Antona Hessa leta 1817, ki je ponujal vozove, kolesca in stanovanjsko opremo, žimnice, blazine in posteljnino po najnovejši dunajski modi; oglasi, v katerih je lončarski mojster v Ljubljani Ivan Rastner opozarjal na izdelovanje ekstra finih belih in svetlozelenih peči (1817) itd. itn.³⁶

Ob vsem omenjenem pa se po drugi strani ne velja povsem strinjati s Slokarjevo trditvijo glede sicer res impozantnega in pomembnega podjetja – suknarne Josepha pl. Desselbrunnerja v Mostah pri Ljubljani, ki so jo »ljubljski oblastniki« 2. septembra 1790 razkazali »neutrudnemu« presvetlemu cesarju Leopoldu II., češ da je to za podjetje pomenilo »veliko reklamo«, da je »ta objava imela velik propagandni pomen«. V daljšem poročilu o obisku avstrijskega cesarja v glavnem stolnem mestu dežele Kranjske je namreč o tem povsem kratko poročal časnik *Laibacher Zeitung*, dne 7. septembra 1790. Enak učinek naj bi naslednje leto (19. aprila 1791) imelo tudi poročilo (nekaj vrstic), ki pravi, da je Desselbrunnerjevo sukarno obiskal »velik poznavalec in zaščitnik umetnosti« knez Auersperg, »ki mu je odlična ureditev tega obrata posebno ugajala«.³⁷ Menim, da gre v obeh primerih zgolj za opevanje obiska visokih in plemenitih gostov, seveda nadvse zanimivo za javnost, za naročnike časopisa, ne pa za neposredno obračanje na kupce oziroma potrošnike, kar je pač temeljna značilnost oglasov oziroma reklamnih sporočil. Enako velja tudi za vest, da je 19. januarja 1804 v Ljubljani umrl slavni graver Karl Rotter, ki pove marsikaj o tem umetniku, a je še zdaleč ne gre obravnavati kot reklamno sporočilo (*Laibacher Zeitung*, 24. 1. 1804). Ob njegovi smrti so ga hvalili, da je bila njegova umetnost zelo iskana tako doma kot v tujini, in da je izdelal razna dela za cesarico Marijo Terezijo ter dobival naročila iz Anglije, Petrograda in drugod.³⁸

Zastoj v gospodarstvu v času vojn s Francozi in Ilirskih provinc je botroval tudi zmanjšanju oglaševanja, potem pa je le-to ponovno postalo živahnije. Nov zagon oglaševanju je gotovo dal začetek izhajanja priloge *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung* leta 1813. In kaj so bralci našli v omenjeni prilogi? Če kot primer prelistamo recimo *Intelligenzblatt* z dne 14. septembra 1821, ugotovimo, da je obsegala 14 strani in objavljala razglase oz. objave gubernija, mestne in deželne pravde (sodišča) in okrožnega urada, uradne in razne (*vermischte*) objave, okrožnice (*Umlaufschreiben*), sporočila oz. informacije (*Nachrichten*) in seveda oglase (*Anzeigen*). V prilogi je objavljen še seznam umrlih v Ljubljani, povsem na začetku pa tabela, ki prinaša podatke o tedenskem vremenoslovnem opazovanju v Ljubljani.³⁹

³⁶ Slokar, *Kaleidoskop razvoja*, str. 2sl.

³⁷ Prav tam, str. 2; Ivan Slokar: *Ljubljanska sukarna*. V: *Zgodovinski časopis*, 1962, str. 75–76.

³⁸ Slokar, *Kaleidoskop razvoja*, str. 2–3.

³⁹ *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*, 14. 9. 1821. Vremenske razmere v Ljubljani so objavljali od leta 1818 (*Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*, 16. 1. 1818).

V nadaljevanju si oglejmo še nekaj izbranih primerov oglaševanja, ki poleg že omenjenih kažejo njegove prve korake še v luči drugih plati vsakdanjega življenja. Že v prvem letu izhajanja priloge *Intelligenzblatt* naletimo na zanimiv oglas, ki opozarja na značilno lokalno posebnost Ljubljane in njene okolice, namreč, da zeljar iz Krakova št. 6 prodaja dobro in čisto kisló zelje.⁴⁰

Po koncu Ilirskih provinc so ponovno zaživela tudi potovanja s poštno kočijo, zato v isti številki najdemo tudi najavo c. kr. glavne poštne direkcije, da se je potovanje s poštno kočijo od Dunaja do Vranskega provizorično podaljšalo do Ljubljane in bo potekalo vsak teden. Določila je, da bo poštni voz prispel v Ljubljano ob ponedeljkih in se vračal ob sobotah.⁴¹

Vsakoletno pustovanje je bilo gotovo ena najbolj obiskanih in mikavnih družabnih prireditiv v Ljubljani. Krojač Michael Dillena je že leta 1808 opozarjal na svojo veliko zalogo pustnih mask, ki da so že 10 let deležne splošne pohvale, strankam pa je zagotavljal tudi strogo molčečnost.⁴² Dillena je tudi leta 1816 povabil Ljubljance, da si v njegovem stanovanju Pri divjem možu ogledajo in izposodijo maske in kostume.⁴³ Iznajdljiv je bil tudi hišnik gledališča Johann Usidig, ki je leta 1828 najavil spoštovani publiki, da se v njegovem stanovanju nahaja lastna, raznovrstna in številna pustna garderoba tako za moške kot za ženske. Pri njem naj bi v času karnevala dobili tudi maske vseh vrst za kar najnižjo ceno.⁴⁴

Pozimi, v t. i. »gledališčni dobi«, ko je plemstvo in meščanstvo /hoté ali nehoté, vsaj po pravilih lepega vedenja/ rado zahajalo v gledališče, so najavljali tudi gledališke predstave. Eden izmed oglasov se je glasil takole: »Danes, 17. januarja 1828, bo v ljubljanskem stanovskem gledališču v korist igralke Josephine Fischer prvič izvedena predstava Dedna pogodba (*Der Erbvertrag*), dramatična pesnitev W. Vogla v dveh delih in petih dejanjih po Hoffmannovi povesti.«⁴⁵

Dodajmo, da je gledališče sicer že v razsvetljenem 18. stoletju predstavljalo »polje javnega življenja in prostočasnih aktivnosti, s katerim je država posredovala nove kulturne vzorce, propagirala svoje cilje in zagotavljala uresničevanje svojih novih idej«. Za razsvetljenega Josepha von Sonnenfelsa naj bi bilo gledališče »šola moralnosti« in je imelo tudi velik pomen v območju kulture osebne dobrotelosti. Vstopnina naj bi bila namreč namenjena ubožnemu inštitutu oziroma revežem in ta praksa se je v obliki propagandnih oglasov nadaljevala tudi v 19. stoletju. Oglasi v časopisu naj bi vzpodbujali čustva plemenitih in milosrdnih ljudi in so bili ključni pri zbiranju sredstev za ubožne ustanove.⁴⁶ Laibacher Zeitung je npr. 1. decembra 1826 obvestil prijatelje gledališča, da bo 5. decembra neko diletantsko društvo »v

⁴⁰ Prav tam, 3. 12. 1813.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Laibacher Zeitung, 16. in 23. 1. 1808.

⁴³ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 12. 1. 1816.

⁴⁴ Prav tam, 17. 1. 1828.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Podrobno Dragica Čeč: »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udeležanje zapovedi ljubezni do bližnjega.« Začetki sistemske oskrbe revnih v Habsburški monarhiji in pomen kulture osebne dobrotelosti v njej, tipkopis v tisku, str. 12–14.

korist tukajšnjega ubožnega fonda« v stanovskem gledališču izvedlo opero *Die Schweitzerfamilie* v treh dejanjih.⁴⁷ Predstavo so nato zaradi »nepredvidenih ovir« namesto 5. izvedli šele v četrtek, 7. decembra.⁴⁸ Na ohranjenem letaku, ki je vabil na predstavo, pa v zvezi z dobrotelnostjo lahko preberemo: »Velikodušnost plemenitih prebivalcev Ljubljane je skoraj prepogosto na preizkušnji, posebno ko gre za podpiranje ubožnih soljudi in za sušenje solza skrbi in bede /.../«. Seznanimo se tudi s cenami vstopnic »brez omejitve velikodušnosti«. Za ložo in parter je bilo treba odšteti 20, za galerijo pa 10 krajcarjev.⁴⁹

Obisk gledališča ali koncerta, kultura obiskovanja na domu, plesi, sprehajanje po Latermanovem drevoredu, vse to je bila tudi v provincialni Ljubljani zlasti za ženski del plemstva in meščanstva zgodnjega bidermajerja priložnost za razkazovanje v obleki po zadnji modi. Tega so se zavedali tudi spretni krojači, šivilje in modistke. Leta 1821 si je velik, celostranski oglas privoščil krojač Matthäus Faigel, stanujoč na Starem trgu v hiši št. 156, ki mu je posel v pokongresni Ljubljani očitno dobro cvetel. Specializiral se je za izdelovanje ženskih oblek. Milostljivo plemstvo in častivredno meščansko publiko, »ki mu že 12 let izkazuje čast s Svojim zaupanjem«, je obvestil, da izdeluje obleke po najnovejši dunajski in pariški modi in da je za ta namen naročen na modne časopise obeh omenjenih mest, ki so na ogled tudi cenjenim damam. Pohvalil se je, da je pri svojem delu zelo spreten in da ponuja najcenejše in takojšnje usluge, ter se toplo priporočal svojim strankam.⁵⁰

Nepogrešljiv modni dodatek je bil tudi sončnik, v primeru dežja pa dežnik. Pred pričetkom letnega sejma leta 1828 je s posebnim oglasom najavil svoj prihod Franz Anton Pooder, meščanski izdelovalec dežnikov iz Celovca. Sejem naj bi obiskoval že mnogo let, na omenjenem letnem sejmu pa se je priporočal z lepo izbiro svilenih dežnikov in jamčil za obstojnost barv, saj naj bi svila, napeta na dežnike, izvirala iz najboljših italijanskih tovarn. Nadvse nizke naj bi bile tudi cene.⁵¹

V Prešernovem času so dokaj pogosto oglaševali tudi lepotila in druga sredstva za snago. »Skorajda edino sredstvo za umivanje je bilo milo. /.../ V mestih so pogosto prali s pralnim, umivali pa so se z milom za umivanje /.../ in izjemoma s posebnim milom za kopanje. Milo za umivanje je imelo neprijeten vonj, ki so ga lahko odstranjevali s kolonjsko vodo. Naprodaj je bilo tudi različno odišavljeno milo, ki so si ga prav kakor kolonjsko vodo ipd. privoščili pač samo premožnejši /.../ meščani in plemiči. Od odišavljenega mila so največkrat oglašali kokosovo, nekaj manj mandljevo, jagodno in zeliščno, najmanj pa navadno odišavljeno, rožmarinovo in vrtnično milo. Od odišavljenega mila je bilo znano še palmsko in windsorsko milo iz Londona, francosko žensko milo iz Pariza, milansko in kitajsko milo. Za večino odišavljenega mila navajajo oglasi cene.«⁵²

⁴⁷ Laibacher Zeitung, 1. 12. 1826.

⁴⁸ Prav tam, 5. 12. 1826.

⁴⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), LJU-508, AŠ 16, mapa 136.

⁵⁰ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 14. 9. 1821.

⁵¹ Prav tam, 6. 11. 1828.

⁵² Baš, Oblačilna kultura na Slovenskem, str. 266 in 268.

»Za umivanje so oglašali prav tako milno mazilo in pa kolonjsko in t. i. lepotno vodo. Kolonjska voda je rabila tudi za izpiranje ust, snaženje zob, odstranjevanje zadaha in utrjevanje zobne dlesni. V ljubljanskih oglasih v obravnavanem času ni videti paste za zobe. /.../ Za britje so oglašali milo za britje, kos je veljal 20 krajcarjev, prah za britje, enkrat tudi tekoče napolitansko milo za britje, lonček je bil po 40 krajcarjev.«⁵³

»Odišavljeno milo in pa kolonjska in t. i. lepotilna voda, če so ju uporabljali za umivanje, so bile deloma tudi lepotila. Kolonjska voda in t. i. lepotilna voda pa sta bili izrecni lepotili, če sta rabili samo kot dišava ali sredstvo za negovanje kože. – Če sodimo po oglasih, je bila kolonjska voda nekaj pogostejše v navadi kakor parfumi. Od dišav sta v oglasih izpričani še dunajska lepotilna voda in dišavna voda, s katerima so odišavljali perilo in obleko, pa tudi prostore. Po izpovedi oglasov so perilo odišavljali tudi s parfumi in najverjetneje s kolonjsko vodo, ki je bila v bidermajerskem obdobju na splošno poglavitna dišava in je bilo pri plemičih in premožnejših meščanih pravilo, da so odišavljali tudi perilo.«⁵⁴ In zdaj si oglejmo nekaj konkretnih primerov:

V ljubljanskem časopisu so leta 1823 obvestili bralce, da si je Anton Mittrenga, izprašani izdelovalec parfumov in destilator na Dunaju glede na prispeli dvorni dekret pridobil petletni privilegij za izdelovanje aromatične dunajske vodice (*aromatisches Wiener=Wasser*), ki povsem nadomešča pravo, a inozemsko kolonjsko vodo (*Kölner=Wasser*), in jo celo daleč prekaša. Njena uporaba naj bi bila namreč zelo smotrna in zaradi cenenosti vsaj tako dobra kot raba kolonjske vode. Z njo se lahko odišavimo po kopianju, poškopimo obleke in perilo, primerna je za razredčenje milnice pri britju, kot sredstvo za čiščenje zraka jo lahko poškopimo po sobi, končno pa jo lahko uporabimo tudi pri odstranjevanju voščenih in drugih rahlih madežev na suknu, platnu in svili.⁵⁵

Naslednje leto je prav tako petletni privilegij dobil Joseph Franz Kaiser za svojo aromatično graško vodico (*Aroma de Grace*), poimenovano *Kaiser=Wasser*, s prijetnim, trajnim in mnogovrstnim vonjem, ki naj bi odišavljala perilo in obleke in služila kot parfum po kopianju, umivanju obraza in rok. Za očiščenje zraka naj bi z njo škropili stene ali jo izparevali v vreli vodi. Z njo naj bi podobno kot z dunajsko vodico odišavili milnico za britje in odstranjevali madeže na blagu.⁵⁶ Podobne objave gubernija zasledimo tudi v naslednjih letih.⁵⁷

Anna Bartocchini, imenovana Parižanka, pa je razglasila tedanji spoštovanja vredni publiko, da so pri njej na voljo naslednje vrste parfumerijskega blaga po ustaljenih cenah: zanesljivo sredstvo za rast las, ki deluje v roku enega meseca; stekleničko sredstva za odstranjevanje dlak na obrazu; lepotilno sredstvo, imenovano Mesečevo mleko (*Mondmilch*) za poudarek polti in odpravo gubic; milo za od-

⁵³ Prav tam, str. 268.

⁵⁴ Prav tam, str. 268 in 270.

⁵⁵ Laibacher Zeitung, 25. 11. 1823.

⁵⁶ Prav tam, 1. 6. 1824.

⁵⁷ Gl. npr. Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 22. 4. 1830.

stranjevanje kožnih madežev; olje za ohranjanje lesketajočih in skodranih las in steklenička tako imenovane *aqua turca*, ki naj bi ohranjala naravno barvo las in preprečevala njihovo prezgodnjo osivelost. Parižanko, ki se je nastanila v prvem nadstropju kavarne Teater, so stranke lahko našle dnevno od 10. ure dopoldan do 5. ure popoldan. Cenjenim porabnikom blaga ni zagotavljala samo popolnega uspeha, temveč tudi, da so njene esence pripoznane kot neškodljive tudi s strani medicinske fakultete.⁵⁸

V isti številki srečamo tudi celostranski oglas za povsem na novo izumljeno pravo kolonjsko vodo Tri lilije (drey Lilien) V. N. Zusnerja, ki je bila v Ljubljani naprodaj samo v špecerijski trgovini Josepha Schantla in v nürnberški trgovini Christophu Capreza.⁵⁹

Dolg spisek novih zalog je leta 1828 oglaševal tudi ljubljanski trgovec s knjižnim, umetniškim in glasbenim gradivom ter pisalnimi potrebščinami Leopold Paternolli. Poleg knjig, atlasov in zemljevidov, vizitk, svetih podob, litografij, igralnih kart in glasbenih not je ponujal še vžigalice, črno in rdečo pasto za brušenje britve, milo za odstranjevanje madežev, lepotilno mleko *Lait virginal de Paris*, kolonjsko in druge dišavne vodice, zobni prašek, preprosto dišeče milo, belo *Windsor* milo za britje, rdeče *Windsor* milo za odstranjevanje kožnih madežev, rožno in medeno milo za mehko in nežno kožo, pa milo za roke v škatlici, ki zdravi od mraza razpokano kožo, in drugo.⁶⁰

Parfume so prodajali tudi lekarnarji. Potem ko je c. kr. ilirski deželni gubernij z dekretom z dne 13. decembra 1838 lekarnarju Andreasu Gerlovichu izdal dovoljenje za opravljanje apotekarske obrti v Ljubljani, je ta pohitel z oglasom v lokalnem časopisu. Podpisani se je priporočal visokemu plemstvu in spoštovani publikli tako iz Ljubljane kot okolice, da v njegovi lekarni na Obrtnijskem trgu (Kundschaftsplatz, hiša št. 223) z napisom »*Zu Mariahilf*« kupijo po njegovih zagotovilih izborna in »vedno sveža« zdravila, jamčil pa je tudi za njihovo kar najhitrejšo preskrbo in dostavo. V apoteki je imel tudi zalogo parfumov po ugodnih cenah.⁶¹

Za odstranjevanje rahlih madežev na suknu, platnu in svili pa niso priporočali samo parfumov. Med oglasi srečamo tudi ponudbo raznih dvomljivih zvarkov. Wilhelm Stein iz Švice je npr. iznašel čarobno formulo za »svojo čistilno tinkturo za volneno blago«, s katero naj bi z majhnim robčkom samo narahlo podrgnili blago in zlahka odstranili mastne, smolnate, voščene in kavne madeže, potem madeže od punča, črnila, loja, tobaka, olja, lepila, barve, saj, blata, vina ter predvsem mastno umazanijo na ovratnikih in manšetah. Švicar je zatrjeval, da naj bi že v mnogih mestih požel mnogo uspeha in da naj bi povsod veliko prodal, da naj bi bila njegova čudežna tinktura tako neškodljiva kot voda, in da naj bi že en sam poskus prepričal njegove stranke, da je vse navedeno resnično. Kupce je prepričeval, da naj bi se o tem med njegovim bivanjem v mestu na lastne oči prepričale že mnoge

⁵⁸ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 19. 6. 1830.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam, 1. 11. 1828.

⁶¹ Prav tam, 29. 12. 1838.

zadovoljne stranke, in da je osebno pripravljen opraviti preizkus svojega izdelka tudi za druge interesente. Za stekleničko tinkture naj bi kupci odšteli 20, za manjšo pa 12 krajcarjev. Pristavil je, da ima na voljo tudi posebno tinkturo za odstranjevanje madežev na svili in da steklenička stane 40 krajcarjev. Dodal je, da izdeluje tudi vse vrste rož in voščenih figur, hkrati pa, da vse tovrstne poškodovane predmete za manjšo odškodnino tudi restavrira in da stanuje v gostilni Pri zlati zvezdi.⁶²

Primerna nega je bila seveda pomembna tudi za zdrave zobe. Nezdrave so sprva pulili padarji in brivci, a v predmarčni dobi so Ljubljano večkrat obiskali tudi potujoči izšolani zobozdravniki in zobni tehniki. S prvim izšolanim zobozdravnikom so se Ljubljančani seznanili že novembra 1814.⁶³ Nekaj let kasneje je bilo potujočemu zobozdravniku J. Löwyju v veliko čast, da visokemu plemstvu, slavni c. kr. vojski in spoštovanja vredni javnosti lahko najavi svoj prihod v Ljubljano, da ji ponudi večšine svojega poklica, kot tudi pomaga z operativnimi posegi v primeru ustnih bolezni. Iz oglasa razbiramo, da je plombiral votle zobe ter izdeloval umetne, »ki so povsem podobni naravnim«. Na voljo je imel tudi sredstva za vzdrževanje in zaščito zob in dlesni: tinkturo za skorbut, pa špirit ali zobni prašek za zobobol. Svoje usluge je toplo priporočal, resnično revnim pa jih je ponujal brezplačno. Stanoval je Pri divjem možu, v prvem nadstropju, soba št. 1.⁶⁴

Svoje usluge je na potovanju skozi mesto ponujal tudi diplomirani zobozdravnik Heinrich Stengel, ki se je nastanil v gostišču Pri zlati zvezdi. Poleg čiščenja, plombiranja, piljenja in puljenja zob se je pohvalil še s tinkturo, ki v trenutku ublaži zobobol, dalje z zobnim praškom, ki čisti zobe in krepi dlesni, in končno še s sredstvom za kurja očesa, ki zagotovo pomaga in nima škodljivih posledic. Manjkajoče zobe naj bi zamenjal z umetnimi, ki so povsem podobni naravnim in prav tako vzdržljivi. Resnično revnim je ponujal svoje usluge brezplačno.⁶⁵

Pomemben segment oglaševanja so bile seveda tudi ponudbe zaposlitev. Eden oglasov iz leta 1821 je oznanjal, da se s 1. novembrom pri okrajni gosposki Brdo zaposli samski poduradnik, ki ima večletne izkušnje z okrajnimi posli, drugače pa se lahko izkaže s priporočljivim moralnim spričevalom, za plačo 120 goldinarjev poleg prehrane in ostale oskrbe. Posamezniki, ki so željni in primerni za omenjeno službo, naj do 10. oktobra neposredno podajo prošnjo na omenjeno okrajno gosposko.⁶⁶

O iskanju poduradnika govori tudi oglas št. 1498 v prilogi ljubljanskega časopisa, ki pravi: »Na nekem gospostvu na Dolenjskem, brez okrajnega sodišča, se išče samski poduradnik, ki se lahko izkaže s spričevalom o znanju kranjskega jezika, ekonomije in pisarniških poslov sploh, še posebej z vodenjem zemljiške knjige.

⁶² Prav tam, 23. 6. 1835.

⁶³ Velimir Vulikić: Začetki zobozdravstva na Slovenskem. V: Slovenska kronika XIX. stoletja 1800–1860. Ljubljana 2001, str. 105.

⁶⁴ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 26. 12. 1823.

⁶⁵ Prav tam, 31. 5. 1838.

⁶⁶ Prav tam, 14. 9. 1821.

Kdor izpolnjuje gornje pogoje in si želi službe, naj se najkasneje do konca februarja 1828 javi v tukajšnji pisarni časopisa, kjer bo izvedel vse podrobnosti.⁶⁷

V časopisu so se seveda iskale tudi druge službe in ponujale razne usluge. Direkcija Filharmonične družbe je, denimo, javno oznanila, da bo za napredek glasbene umetnosti ustanovila pevsko šolo pod vodstvom učitelja Casparja Mascheka, ki se bo pričela v začetku novembra. Otroci članov družbe bodo v njej lahko peli zastonj, otroci nečlanov pa proti plačilu mesečne šolnine.⁶⁸ Poleg učitelja petja je v oglasu št. 1375 svoje usluge ponujal privatni učitelj francoščine in angleščine Carl Schroeder. Tudi on naj bi začel z nadaljevalnim in začetnim jezikovnim tečajem novembra 1828.⁶⁹

Javnost je lahko preko oglasov tudi izvedela, kam se je preselil določen urad, pisarna, prodajalna ipd. Dvorni in sodni advokat dr. I. Alb. Paschali je leta 1835 oznanil cenjenim strankam, »da se njegova pisarna sedaj nahaja v hiši barona Zoisa št. 147, na Bregu, v prvem nadstropju«.⁷⁰

V časopisu so bili dokaj pogosti tudi oglasi o prometu z nepremičninami, o oddajanju v zakup, o oddajanju stanovanj, o javnih dražbah. Pri tem je zlasti pri oddajanju stanovanj ali dajanju česa v zakup zanimivo še vedno tradicionalno pojmovanje časa. Svet predstav o času je bil namreč še vedno zavezan starim običajem, ki so, denimo, zaznamovali življenjski ritem rokodelcev, ki so se v letnem ciklusu tradicionalno orientirali po krščanskih praznikih, kot sta jurjevo (24. april) in mihaelovo (29. september).⁷¹

Oglas nekega Ljubljancana, ki je sicer vse podrobnosti zaupal kar pisarni časopisa, se je septembra 1821 glasil: »Približno 100 korakov od Bežigrada /.../ se ob prihajajočem mihaelovem daje za eno ali več let v najem velika, dobro pognojena njiva, velika skorajda 5 johov.«⁷² V isti številki beremo tudi, da se »nedaleč od Šušarskega mosta ob prihajajočem mihaelovem oddaja dobro opremljena soba. Podrobnosti izveste v uredništvu časopisa.«⁷³ Ali pa: »V hiši št. 235 na Glavnem trgu se ob prihajajočem mihaelovem oddajata prvo in drugo nadstropje, ki se vsako sestoji iz štirih prostornih sob, kuhinje, shrambe, drvarnice in podstrešne sobice. Informacije dobite pri podpisanemu na Glavnem trgu, št. 9; Joseph Cilli, italijanski trgovec s sadjem.«

Izjemoma pa naletimo tudi na oglase o dnevnem oddajanju sob: »V hiši št. 239 v tretjem nadstropju se dnevno oddajata v najem dve s pohištvom opremljeni sobi. Več izveste tam v drugem nadstropju.«⁷⁴ Oglasi, objavljeni po mihaelovem, pa so se seveda sklicevali na prihajajoče jurjevo. Oglejmo si nekaj primerov iz leta 1828:

⁶⁷ Prav tam, 1. 1. 1828.

⁶⁸ Prav tam, 6. 11. 1828.

⁶⁹ Prav tam.

⁷⁰ Prav tam, 23. 6. 1835.

⁷¹ Gl. npr. Aleksander Žižek: Rokodelci mojega mesta. Drobcji iz delovanja celjskih cehov v času krepitve centralne deželnoknežje oblasti. Celje 2000, str. 39.

⁷² Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 14. 9. 1821.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Prav tam.

V hiši št. 137 se ob prihodnjem jurjevem v prvem nadstropju oddaja stanovanje, sestavljeno iz 8 sob, kuhinje, shrambe, kleti in podstrešne sobice. Podrobne informacije daje lastnik hiše Joh. B. Aicholzer.⁷⁵ V hiši št. 8 je na jurjevo na voljo za oddajo lepo svetlo stanovanje v tretjem nadstropju, sestavljeno iz štirih ali petih prostornih sob, s pogledom na Glavni trg, s svetlo kuhinjo, shrambo, kletjo, podstrešjem in drvarnico. Najemodajalec Franz Zeschko je še pripisal, da naj se tisti, ki bi ga radi najeli, oglasijo pri hišnem posestniku v hiši št. 7.⁷⁶ Hišni posestnik hiše št. 200 na Novem trgu, poleg deželne hiše, pa je 26. decembra 1828 dal oglas številka 1593, v katerem oddaja v najem stanovanje v prvem nadstropju. Stanovanje, ki je imelo 11 sob, kuhinjo, shrambo, dve kleti in hlev za štiri konje, naj bi bilo vseljivo na jurjevo.⁷⁷ V prodajalni ljubljanskega graverja Marcusa Charla pa so lahko zainteresirani izvedeli vse o pogojih oddaje dveh stanovanj v hiši št. 6 v mestu. Selitev naj bi bila mogoča ob prihodnjem jurjevem. Stanovanji naj bi bili v drugem in tretjem nadstropju, gledali naj bi na ulico. Vsako naj bi poleg drugih udobnosti imelo tri sobe, kuhinjo, shrambo in drvarnico.⁷⁸

Oglaševalci so zainteresiranim ponujali v nakup tudi posestva in hiše, tako v Ljubljani kot drugod. Neki oglas tako pravi: »Na Spodnjem Štajerskem, ob reki Savi ležeče gospostvo Spodnja Sevnica, je v prosti prodaji. Vsi zainteresirani kupci lahko izvejo kaj več pri samih lastnikih, ki stanujejo na gospostvu.«⁷⁹ Med oglasi o prodaji hiše pa je zanimiv naslednji: »Pred kratkim na novo zgrajena hiša na Kongresnem trgu, vis-à-vis privlačnega drevoreda Zvezda in stavbe Kazine, s 16 sobami, 4 kuhinjami, 5 kamrami, 7 kletmi, 2 skladiščema, hlevom, 3 drvarnicami in lopo za vozove, poleg tega pa je drugo nadstropje možno še dograditi, je naprodaj pod zelo ugodnimi plačilnimi pogoji.«⁸⁰

Med pogostimi oglasi so bile licitacije, ki so ne nazadnje tudi nadvse zanimivo pričevanje o pretekli materialni kulturi. Javno prodajo ponuja npr. oglas iz leta 1821. Potekala naj bi 3. oktobra in morda še v naslednjih dneh v hiši grofa Alexandra Auersperga na Novem trgu, št. 221, v prvem nadstropju, od 9. do 12. ure dopoldan in od 3. do 6. ure popoldan. Naprodaj so bili različni kosi pohištva za opremo sobe: ležišča, komode in garderobne omare, skrinje, pisalne mize, čajne in igralne mizice, slavnostna jedilna miza, zofe, naslanjači, ležalniki, ogledala, ure, vse iz trdega, poliranega lesa. Na voljo je bila tudi oprema iz mehkega lesa, poleg več kuhinjskih posod in kuhinjskih potrebščin pa je bilo možno kupiti še porcelanast servis za kavo, kozarce in zalogo buteljk in končno še dobro ohranjene žimnice in posteljnino. Na dražbi sta se oba spola lahko odločila tudi za nakup rabljenih, a dobro ohranjenih oblačil. Omenjeno blago so morali kupci plačati v gotovini.⁸¹

⁷⁵ Prav tam, 1. 1. 1828.

⁷⁶ Prav tam, 17. 1. 1828.

⁷⁷ Prav tam, 30. 12. 1828.

⁷⁸ Prav tam, 30. 10. 1828.

⁷⁹ Prav tam, 1. 1. 1828.

⁸⁰ Prav tam, 31. 5. 1838.

⁸¹ Prav tam, 14. 9. 1821.

Prekupčevanje in kovanje dobičkov seveda ni obšlo provincialnega deželnega stolnega mesta. Podjetna trgovska hiša Terpinz & Fabriotti v Ljubljani, na Bregu, št. 192, v prvem nadstropju, če jo vzamemo za primer, je večkrat objavila oglas, da nenehno odkupuje vse vrste javnih državnih obveznic v najpravičnejšem razmerju v primerjavi z obstoječim borznim tečajem.⁸²

In za konec. Ponudba ljubljanskega trgovca Ferdinanda Schmidta verjetno tudi danes ne bi pustila ravnodušne še tako zahtevne sladokusce. V prvi številki priloge ljubljanskega časopisa iz leta 1828 je v oglasu št. 1502 namreč objavil cenik vseh vrst ogrskih rdečih in belih vin, avstrijskih, štajerskih in primorskih vin ter cene pripravljenih porcij raznovrstnih sirov, sardel, mariniranih jegulj, laške solate, šunke, veronske salame, jezika, oliv, bratislavskega prepečenca, lešnikov, kostanjev, praženih mandljev, bratislavskega vaniljin prepečenca ali prepečenca z mandljevim posipom. Vse naštetu so cenjene stranke lahko kupile v njegovi prodajalni na drobno na Kongresnem trgu, hiša št. 28, pri Zamorcu, kjer je bilo na razpolago tudi preostalo blago – razni materiali, špecerija, barve in semena.⁸³

Pichlerjev *Frag= und Kundschafts=Comptoir* v Ljubljani

S 1. julijem leta 1816 je tudi Ljubljana dobila prvo zasebno oglaševalno podjetje s koncesijo. Takrat je namreč Ignac Karel Pichler javnosti sporočil, da je v deželnem stolnem mestu z dovoljenjem oblasti ustanovil zasebno *pisarno ponudbe in povpraševanja* (*Frag = und Kundschafts = Comptoir*), ki naj bi bila »iz naslednjih prednostnih lastnosti za vsakogar zelo dobrodošla, lagodna in prikladno koristna, predmetnost njenega obstoja pa lahko strnemo v naslednji dve ločeni točki:

Prva točka

Vsak, ki si želi izposoditi denar, ga zamenjati ali kako drugače kupiti, vsak, ki hoče kupiti hiše, nepremičnine in izdelke, vsak, ki išče službo ali stanovanje, oziroma je zaskrbljen zaradi prehrane in uka otrok in študentov, vsak, ki želi dati v komisijsko prodajo kakršnokoli blago (z izjemo prepovedanega), vsak, ki želi potovati in išče družabnika; skratka! vse tisto, kar si ljudje želijo pridobiti ali komu priskrbeti, lahko naznanijo v tej pisarni ponudbe in povpraševanja, dopoldan od 10. do 12. ure in popoldan od 3. do 5. ure, razen ob nedeljah in praznikih, v pritličju pod oboki hiše št. 233.

Druga točka

V zvezi z vsakim gornjim povpraševanjem naj bi se torej ob predpisanih dnevih in urah v tukajšnji pisarni ponudbe in povpraševanja notiralo zadevno stranko, da bi zahtevano in zaželeno našla, ali, da bi komu kaj priskrbela. Tu in zdaj naj bi z vso pripravljenostjo poizvedeli, našli in posredovali kraj in ime, kjer naj bi iskano in

---

⁸² Prav tam, 30. 10. 1828.

⁸³ Prav tam, 1. 1. 1828.

zaželeno dobili, oziroma kraj in ime, kjer bi lahko kaj oddali oziroma spravili v promet.«⁸⁴

Podjetni Pichler je k temu dodal, da se je za vsako stranko pripravljen tudi pogajati, kadar naj bi šlo za večjo vsoto denarja. Da bi javnost prepričal, s kakšno naklonjenostjo in ustrežljivostjo želi v teh primerih vsakomur narediti uslugo, »bo za večino zbranih kupčij na hišna vrata izobesil seznam, kaj vse naj bi bilo pri njem najti, s čimer naj bi usak, v kolikor bo to mogoče, v svoje zadovoljstvo dobil zaželeno«. Ustanovitev pisarne ponudbe in povpraševanja na prej opisani način naj bi bila po Pichlerjevih zagotovilih koristna in najugodnejša za ves ljubljanski vesoljni svet. Obetal si je, »da bo vreden polnega zaupanja«, stranke pa je prosil »samo za poštnine prosta pisma in sicer na naslov pisarne ponudbe in povpraševanja v Ljubljani, sicer pisma ne bodo sprejeta.«⁸⁵

Ustanovitev Pichlerjeve adresne pisarne v provincialni Ljubljani je primerjalno seveda dokaj pozna. Na Dunaju je pisarna povpraševanja (*Fragamt*) namreč »najkasneje 1814 zamrla in se povsem porazgubila /med oglasi/ v časopisu Wiener Zeitung«. ⁸⁶ Kot zaključuje Anton Tantner, so na nekoč z visoko letječimi cilji ustanovljene adresne pisarne »potemtakem v 19. stoletju začeli gledati postrani, prišle so na slab glas, očitali so jim lahko goljufive špekulacije in šele od nedavna se te ustanove spet pojavljajo kot del zgodovine iskanja in najdevanja in lahko veljajo za predzgodovino iskalnega stroja kot je Google.«⁸⁷

O Ignacu Karlu Pichlerju pravzaprav ni veliko znanega. V oglasu za prodajo živinske soli zoper živinsko kugo v Vodnikovih *Lublanskih novizah* iz leta 1800 se pojavlja kot »štacunar per Šušarskim mostu zraven Judove gase v Lublani«. ⁸⁸ Nemirni vojni časi so usodno prizadeli tudi poslovanje trgovca Pichlerja. Leto dni pred ustanovitvijo pisarne, leta 1815, je skupaj s trgovskim družabnikom Francom Klumom zaradi prezadolženosti doživel konkurz »vsega premičnega in nepremičnega premoženja na Kranjskem«. ⁸⁹

Ob ustanovitvi pisarne je Pichler štel že 60 let. Nahajala se je v hiši št. 233 na Obrtniškem trgu (Kundschaftsplatz). ⁹⁰ Posestnica hiše je bila glede na seznam iz

⁸⁴ Prav tam, 28. 6. 1816 in 5. 7. 1816.

⁸⁵ Prav tam. Omenjeni oglas najdemo tudi med arhivskimi dokumenti, ki jih hrani ZAL, Reg. I, f. 209, fol. 879–885.

⁸⁶ Tantner, *Das Wiener Frag- und Kundschaftsamt*, str. 338.

⁸⁷ Prav tam, str. 342.

⁸⁸ Gl. oglas v: *Lublanske novize*, 29. 3. in 5. 4. 1800.

⁸⁹ *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*, 3. 3. 1815; 7. 4. 1815; 19. 5. 1815.

⁹⁰ Vlado Valenčič v svoji raziskavi uličnih imen piše, da za Kundschaftsplatz (danes Jurčičev trg) ni znan noben primeren slovenski naziv, ki bi bil v rabi. Ime trga je leta 1819 predlagal upravnik županstva (mesto župana tedaj ni bilo zasedeno) Urbas. Valenčič sicer ve, da je imel na tem trgu »svojo informacijsko in posredovalno pisarno« Ignacij Pichler, ne izjasni pa se, ali ni morda prav obstoj omenjene pisarne botroval Urbasovemu predlogu za ime trga. Dalje piše, da so leta 1848, ko so slovenili ulične napise, za trg pri Šušarskem mostu predlagali ime »Znanivni terg, vendar nič ne kaže, da ga je prebivalstvo sprejelo« in zanj so našli »novo ime Obrtniški trg, kar tudi ni ustrezalo prvotnemu pomenu«. – Vlado Valenčič: *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana 1989, str. 34

leta 1822 njegova žena Maria Theresia Pichler,⁹¹ nekoč poročena Steinwendter.⁹² Maja 1825 je hišna lastnica postala njena hči iz prvega zakona, Marija Schrey, rojena Steinwendter. Leta 1846 sta postala hišna posestnika Friderik in Emilija Schrey,⁹³ iz Friderikovega oglasa o prodaji hiše iz leta 1864 pa izvemo, da je imela 15 sob in 6 obokanih prodajaln.⁹⁴

Poleg oglasov pisarne časopisa (*Zeitung=Comptoir*) najdemo po ustanovitvi pisarne ponudbe in povpraševanja na straneh priloge *Intelligenzblatt* tudi Pichlerjeve oglase, ki se pojavljajo do srede 20. let 19. stoletja. Marca 1818 je npr. objavil, da naj se morebitni interesenti, ki bi od jurjeva dalje za 6 let želeli vzeti v najem posestvo Zlatenek pri Novem mestu, zglasijo v njegovi pisarni, kjer naj bi izvedeli vse o donosnosti posestva in o pogojih zakupa.⁹⁵ Pichler je tudi za gotovino prekupčeval z vrednostnimi papirji in prodajal predvsem srečke velikih loterij, žetone, pa tudi moderne stoječe ure, lepe bronaste kipce ter se ponujal kot posrednik pri kovanju dobičkov iz premoženja varovancev, pri iskanju velikih in majhnih stanovanj, hrane in nastanitve za mlade študente itn.⁹⁶ Kot vidimo iz oglasov, je bila v tem času očitno izredno priljubljena zlasti loterija in igralci so lahko poskušali ujeti srečo z nakupom srečk tudi v Pichlerjevi pisarni.⁹⁷

Sredi 20. let je ostareli Pichler prenehal poslovati. V ohranjeni mrliški knjigi je zabeleženo, da je bivši trgovec, stanujoč v Nemški (kasneje Križevniški) ulici, hiša št. 176, katoličan, umrl 27. avgusta 1829 v starosti 73 let zaradi starostne oslabelosti.⁹⁸

Namesto epiloga

Z industrializacijo je oglaševanje za podjetnike (kot tudi za rokodelce) postalo nujnost, če so hoteli preživeti. Z odpravo cehovskih pravil in miselnosti, z uvedbo obrtne svobode, s prihodom železnice in novih komunikacij, ki so razbile lokalna gospodarska območja, pa tudi z naraščajočo delitvijo dela, ko en proizvod izdeluje več rok, preden doseže potrošnike, izdelovalci pa ga ne izdelujejo več samo za lo-

in 48. Omenimo še, da se Valenčič ne strinja z Vilfanovim tolmačenjem imena Kundschaftsplatz (po Vilfanu lahko pomeni trg strank (kupcev) ali pa trg obvestil (javnih oznanil), ta možnost pa se mu zdi verjetnejša zaradi »javnih razglasov s Komuna, zlasti za razglase kazenskih sodb je bilo za poslušalce pred samo hišo premalo prostora in ni izključeno, da so za ta namen pritegnili tudi sedanji Jurčičev trg«). – Sergij Vilfan, Josip Černivec: Zgodovina ljubljanske mestne hiše. Ljubljana 1958, str. 101.

⁹¹ Schematismus des Laibacher Gouvernement=Gebiets für das Jahr 1822. Ljubljana 1822, str. 425.

⁹² Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 14. 6. 1825.

⁹³ ZAL, Vladislav Fabjančič, Knjiga hiš, II. del, Novi trg, str. 573.

⁹⁴ Laibacher Zeitung, 27. 5. 1864.

⁹⁵ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 31. 3. 1818.

⁹⁶ Prav tam, 26. 10. 1819.

⁹⁷ Gl. npr. oglase: Prav tam, 30. 7. 1819; 3. 7. 1821; 10. 7. 1821; 7. 9. 1821; 14. 9. 1821; 5. 2. 1822; 22. 3. 1822; 18. 6. 1822; 16. 8. 1822; 23. 12. 1823; 26. 12. 1823; 19. 10. 1824; 17. 12. 1824; 18. 10. 1825.

⁹⁸ Nadškofijski arhiv Ljubljana, MMK 1812–1835, Sveti Nikolaj – Ljubljana, št. 5, pag. 164.

kalne potrebe in morajo zanj najti tržišča, je časopisni oglas postal najpomembnejše sredstvo za doseg tega cilja. Hkrati s tem pa je v svet oglaševanja zašel nov element. »Producenti in trgovci niso več samo oglaševali, da naj bi določeno blago prispelo in da naj bi ga imeli na razpolago, temveč so začeli za svoje izdelke povsem sistematično delati reklamo. O njih pa niso dali vedeti samo enkrat, temveč so nanje v krajših ali daljših presledkih opozarjali vedno znova in znova.«⁹⁹ In ne nazadnje. Tako kot gospodarsko liberalno mišljenje in ravnanje se tudi reklama ni uveljavila kar preko noči. V civilizacijskem procesu njenega uveljavljanja in postopnega spreminjanja, ki je sledilo napredovanju modernizacije industrijske družbe, je vse do propada habsburške monarhije moč slediti prevladovanju stare, vsebinsko le malo spremenjene reklame, ki pa je bila grafično vendarle vedno bolj slikovita, privlačna in prodorna oblika časopisnih oglasov.

Večino oglasom namenjenega prostora v *Laibacher Zeitung* pa od šestdesetih let 19. stoletja naprej iz leta v leto počasi polnijo tudi s sličicami vizualno dopolnjene reklame, kot na primer za: Hollowayeve tablete za bolezn ledvic, bolečine v želodcu in ženske bolezni,¹⁰⁰ šivalni stroj,¹⁰¹ srajce, manšete, kravate, nogavice,¹⁰² parnik, steklenico francoskega *Véritable – Liqueur Bénédicte*,¹⁰³ razne stroje, odlično sredstvo *Zacherlina* proti vsem insektom, klavir, hladilno omarico, Mikuževe sončnike in dežnike.¹⁰⁴ Kot zaščitna znamka prave sladne kave se kot porok pojavlja Kneippova podoba.¹⁰⁵

Še več s sličicami pospremljenih reklamnih sporočil pa srečamo v letih pred prvo svetovno vojno. Leta 1904 sta k nakupu dragocenega pohištva vabila podjetna Ljubljanka Jakob Naglas in Franc Doberlet.¹⁰⁶ Gospodinjam so toplo priporočali pecilni prašek in vanilin sladkor Dr. Oetker,¹⁰⁷ kuho na modernem štedilniku in večni srebrni jedilni pribor.¹⁰⁸ Med oglasi najdemo tudi slikovito ponudbo čevljev, klobukov, nakita in žepnih ur.¹⁰⁹ Leta 1910 so bralci lahko opazovali podobo tovornjaka – prometnega sredstva prihodnosti.¹¹⁰

Blagovni znamki Kneipp in Dr. Oetker sta na trgu prisotni še danes. Med oglasi iz let pred veliko vojno srečamo še številne druge znane blagovne znamke, ki izpričujejo njihov pospešen prodor na nadregionalne trge, njihov nezadržni osvajalni pohod v širni svet. Med proizvodi živilske industrije lahko omenimo še juhe Knorr,

⁹⁹ Borscheid, Am Anfang war das Wort, str. 26.

¹⁰⁰ Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung, 12. 12. 1863.

¹⁰¹ Prav tam, 7. 12. 1869.

¹⁰² Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 26. 5. 1875.

¹⁰³ Anzeigblatt zur Laibacher Zeitung, 10. 1. 1885.

¹⁰⁴ Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 5. 4. 1890.

¹⁰⁵ Anzeigblatt zur Laibacher Zeitung, 23. 9. 1893.

¹⁰⁶ Amtsblatt zur Laibacher Zeitung, 16. 1. 1904.

¹⁰⁷ Prav tam, 15. 4. 1904.

¹⁰⁸ Prav tam, 16. 1. 1904.

¹⁰⁹ Prav tam, 22. 12. 1906.

¹¹⁰ Prav tam, 10. 10. 1910.

najboljšo otroško hrano Koestlin,¹¹¹ odlične začimbe Maggi,¹¹² Liebigove OXO jušne kocke in mesne ekstrakte.¹¹³ Šivilje so že dolgo navduševali priljubljeni šivalni stroji Singer.¹¹⁴ Moderne gospodinje so se odločale za nakup pralnega praška Persil.¹¹⁵ Ko je bilo stoletje še mlado, so se na cestah poleg konjskih vpreg in kočij pojavili prvi avtomobili, vedno več pa je bilo zlasti koles znamke Puch, Peugeot in drugih.¹¹⁶ V stoletju elektrike so plinsko razsvetljavo vse bolj izpodrivale žarnice, npr. Ergo-Wolfram,¹¹⁷ ali pa varčne električne žarnice Wotan avstrijskega podjetja Siemens-Schuckert.¹¹⁸ Reklama je bila iz dneva v dan odločilnejša predpostavka uspešnega prodora na trg in garant dobičkonosne prodaje tako za velika podjetja kot za male podjetnike, za rokodelce kot za velike in male trgovce. V tem se lahko strinjamo z zgovornim komentarjem karikature »Petkrat oglas dejansko znaša petdesetkrat!«, ki je v predbožičnem času privabljal trgovce, da pravočasno oddajo oglase v posebnem božičnem oglasniku časopisa *Laibacher Zeitung*. Oglase je uredništvo objavilo 9., 13., 17., 20. in 22. decembra 1913. V želji, da bi jih spodbudilo k objavi oglasa, pa jih je nagovorilo takole:

»V tokratnem božičnem času, v katerem celotna javnost še posebej pozorno spremlja oglase, ki v določeni meri predstavljajo svetovalca pri božičnih nakupih, ima gornji izrek /»Petkrat oglas dejansko znaša petdesetkrat!« svojo upravičenost. Vsak prepričljiv trgovec bi moral zato, če hoče ob božičnih nakupih dobro poslovati, že zdaj začeti z nenehno in odločno reklamo v oglasniku *Laibacher Zeitung*. Božični čas se začanja, ko se pojavijo prvi oglasi v 'našem časopisu'.«¹¹⁹

Andrej Studen

»TWO DRAFT HORSES, BROWN, IN THEIR PRIME, SOLD CHEAP...«
THE BEGINNINGS OF ADVERTISING IN THE LJUBLJANA NEWSPAPER
LAIBACHER ZEITUNG

S u m m a r y

Modern advertising appeared in the age of industrialisation, in the process of the formation of a modern consumer society. This discussion focuses on the beginnings of advertising in the Ljubljana newspaper *Laibacher Zeitung* in the first few decades of its publication and limits itself to the pre-industrial or pre-modern period. The marketing texts from this time paved the way for subsequent economic advertising, accompanied by the spirit of entrepreneurship, individual effort, competition and communication as the increasingly present consumer society developed. In the world of trade crafts any and all advertising was rejected, and the competition which associated the social status with market success was branded as evil. The artisans' shop signs by no means represented advertising in the modern sense. They merely functioned like signposts, informing the people in the pre-industrial

¹¹¹ Prav tam, 2. 4. 1898.

¹¹² Prav tam, 15. 7. 1908.

¹¹³ Prav tam, 14. 11. 1910.

¹¹⁴ Prav tam, 24. 4. 1906.

¹¹⁵ Prav tam, 1. 2. 1909.

¹¹⁶ Prav tam, 2. 4. 1898.

¹¹⁷ Prav tam, 11. 11. 1909.

¹¹⁸ Prav tam, 29. 1. 1913.

¹¹⁹ Prav tam, 17. 11. 1913.

times: »Here you can buy this and that!« The shop signs were not there in order to signify competition in the later sense of the word, since they were only intended to provide information to transit passengers, unfamiliar with the local business tradition. The role of proto-factories was also limited. They depended on the capability and logic of non-capitalist markets, income of feudal lords, vague possibilities for consumption of the majority population, restricted by the agrarian society, and also by the demands and expenses of the state. The transition to modern capitalism did not only call for the expanded production of goods and extension of the market principle to human workforce, but also for the expansion of this capitalist market – so far as to become the dominant market within the whole economic structure. The trade crafts production for individual customers, restricted to the local needs, had not yet required the modern economic marketing, which gained momentum with industrialisation. With the urban areas and local entry fees it tried to repel the foreign competition, and the rest was achieved by the poor transport infrastructure. Quite the opposite, factories lacked such pre-established legal rights since the very beginning. They were based on competition and oriented towards the transregional market. As the division between producers and consumers took place, advertising became necessary in order for them to find each other.

This discussion also looks at the appearance of the modern registry offices (*Bureau d'Adresse; Adressbüro; intelligence or registry offices*) in Europe and in the Habsburg Monarchy, collecting and disseminating information, carrying out the exchange of goods and real estate, as well as providing information about the work and services opportunities. Special attention is paid to the relatively late establishment of Ignac Karel Pichler's private supply and demand office in 1816 in Ljubljana. However, most of the research analyses advertising in the Ljubljana newspaper *Laibacher Zeitung* in the end of the 18th century and in the first decades of the 19th century. After the economic standstill during the wars with the French and the Illyrian Provinces (1809–1813) was over, advertising once again became livelier. It certainly gained momentum by 1813, when the supplement to the *Laibacher Zeitung* newspaper (*Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*) started to be published. Book adverts by numerous booksellers in Ljubljana may be deemed as the vanguard of modern economic advertising. In the second half of the 18th century these adverts became increasingly frequent, after which they would appear constantly on the newspaper's advertising pages. Many adverts also contribute to our knowledge on the development of trade crafts and proto-industry. Naturally, adverts also convey an image of the other aspects of everyday life. They refer to local peculiarities like pickled cabbage sellers, stagecoach rides, social events (carnivals, theatre, concerts), fashion, cosmetic products, supply of assorted goods stores and groceries, supply of various tinctures and other suspicious concoctions, dental services, and ads for employments, real estate, apartments, furniture, etc.

With industrialisation advertising became a vital necessity for entrepreneurs (as well as artisans). Until as late as the decline of the Habsburg Monarchy, traditional adverts, barely changing in terms of their contents, dominated the civilisational process of the introduction and gradual evolution of advertisements, following the modernisation process within the industrial society. However, the form of newspaper ads nevertheless became increasingly picturesque, attractive and insightful. Namely, since the 1860s the advertising space in the *Laibacher Zeitung* newspaper, initially filled with text adverts, became gradually, from year to year, supplemented with visual, illustrated adverts. In short, advertising was becoming an increasingly vital condition for the successful penetration of the market. It guaranteed profitable trade for large companies as well as small entrepreneurs, for artisans as well as big and small traders.

1.01
Prejeto 31. 10. 2012

UDK 342.24(497.4-11)"19"

Igor Ivaškovič*

Trialistični koncepti in alternative v luči primorskega časopisja

---

IZVLEČEK

Prispevek skozi oči slovenskega časopisja prikazuje, kako so se oblikovali odnosi do ideje o ustanovitvi tretje enote v habsburški monarhiji pred 1. svetovno vojno. Avtor najprej podaja pregled okoliščin, ki so privedle do nastanka trialističnega koncepta v habsburški politični misli, nato analizira odzive političnih skupin v kontekstu dinamičnega dogajanja na Balkanu in na koncu izpostavi ključne razloge za poraz ideje. S poudarkom na perspektivi tržaških Slovencev avtor prikazuje ključne geopolitične dileme, ki so vplivale na spremembo razumevanja trialističnega koncepta. Trializem je namreč v prvi vrsti predstavljal poskus avstrijskega manevra odpravljanja pomanjkljivosti dualistične ureditve in zmanjševanja moči Ogrske na račun južnoslovanske enote. Zaradi tega je ideja v začetku požela odobravanje pri večini Slovencev in Hrvatov, medtem ko so ji bili Madžari, Italijani in Srbi nenaklonjeni. Koncept trializma je predstavljal le eno izmed mnogih bitk v politični vojni različnih konceptov jugoslovanstva, pri čemer sta se soočali katoliška (slovensko-hrvaška) in pravoslavna (srbska) vizija. Poleg tega pa je kristalizacija geografske oblike tretje habsburške enote povzročila tudi neskladja na relacijah Slovenci – Hrvati, liberalci – konservativci ter v odnosih primorskih in kranjskih Slovencev. Neuspehu trialistične ideje je botrovalo pomanjkanje moči njenih snovalcev in prepočasno notranje usklajevanje, končno pa je vsako možnost njegove uresničitve zatrl izid 1. svetovne vojne.

Ključne besede: trializem, jugoslovanstvo, habsburška monarhija, Kraljevina Srbija, aneksija Bosne in Hercegovine, balkanske vojne, Edinost

ABSTRACT

TRIALIST CONCEPTS AND ALTERNATIVES IN THE PRIMORSKA REGION NEWSPAPERS

The following contribution describes the formation of the attitudes towards the idea of establishing a third unit within the Habsburg Monarchy before World War I, as the issue was seen by the Slovenian newspapers. First the author provides an overview of the circumstances leading to the emergence of the trialist concept in the Habsburg political thought, and then he analyses the responses of the political groups in the context of dynamic developments in the Balkans. Finally he underlines the key reasons for the demise of this idea. With an emphasis on

---

* **Mag., asistent, Ekonomska fakulteta Univerze v Ljubljani, Katedra za management in organizacijo, Kardeljeva ploščad 19, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: igor.ivaskovic@ef.uni-lj.si**

the perspective of Trieste Slovenians, the author outlines the key geopolitical dilemmas influencing the changes in the understanding of the trialist concept. As it was, trialism represented, first and foremost, an attempted Austrian manoeuvre with the aim of dealing with the shortcomings of the dualist system and reducing the power of Hungary on account of the South Slavic unit. Thus the idea was initially supported by the majority of Slovenians and Croats, while Hungarians, Italians and Serbs were not in favour of it. The trialist concept only represented one of many battles in the political struggle of the various concepts of Yugoslavism, where the Catholic (Slovenian and Croatian) and Orthodox (Serbian) vision clashed. Furthermore, the shaping of the geographical form of the third Habsburg unit also caused disagreements at the relations between Slovenians and Croats, liberals and conservatives, as well as Primorska region (Slovenian Littoral) and Carniolan Slovenians. The failure of the trialist idea was also caused by the diminishing power of its initiators and hesitant internal harmonisation. Ultimately its realisation became impossible due to the outcome of World War I.

Key words: trialism, Yugoslavism, Habsburg Monarchy, Kingdom of Serbia, annexation of Bosnia and Herzegovina, Balkan Wars, Edinost (Unity)

---

1. Uvod – okoliščine nastanka ideje in habsburški načrti

Avstro-Ogrska se je konec 19. stoletja znašla pred problemom reševanja številnih vprašanj, ki so odločala ne samo o njenem nadaljnjem razvoju, temveč tudi o sami eksistenci države. Reforme birokratskega aparata v 19. stoletju še zdaleč niso bile zadostne za konkurenčno sodelovanje v ekonomski tekmi z industrijsko razvitejšimi velesilami.¹ Položaj Avstro-Ogrske v mednarodni skupnosti je oteževala notranja šibkost, veliki habsburški monarhiji pa so se vse bolj po robu postavljale tudi manjše države. V letu 1906 je prišlo do carinske vojne s Srbijo, ta pa je imela potencial veliko večjih razsežnosti, kot se je to sprva zdelo.² Srbiji, katere odnos do Dunaja je beležil negativen trend vse od ponovnega vzpona Karadorđevićev na srbski prestol, je v tem trenutku pomoč prišla kar s treh strani. Pričakovano je srbsko oblast med prvimi podprla pariška diplomacija,³ nekoliko bolj presenetljiva pa je bila pomoč Nemčije, ki je odprla trg za srbske dobrine ter tako onemogočila hude posledice avstro-ogrškega bojkota. Zdelo se je, da na habsburško monarhijo preži tudi njen na videz naravni zaveznik, v katerem se je bohotil nemški nacionalizem in tako še dodatno ožil manevrski prostor avstro-ogrski diplomaciji. Po-

¹ Več o splošnem stanju v habsburški monarhiji Andrej Rahten: Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v Habsburški monarhiji 1897–1914. Celje 2001 (dalje Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu), str. 7.

² »Carinska vojna med Avstrijo in Srbijo se postruje. Srbi mislijo naročiti topove na Francoskem, material za železnice v Nemčiji. Vse je vneto za boj proti Avstriji, katero zadene končno škoda. Vmes ima svoje roke tudi Nemčija, ki dela proti avstrijskem prometu na Balkanu.« – Soča, 31. 1. 1906, str. 4, Razgled po svetu, Srbija.

³ John R. Lampe: Yugoslavia as history. Twice there was a country. Cambridge 2000 (dalje Lampe, Yugoslavia as history), str. 85; Đorđe Stanković: Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije. Beograd 1984 (dalje Stanković, Nikola Pašić, saveznici), str. 24.

dobno je delovala tudi Italija, sicer habsburška zaveznica od leta 1882, ki je vse bolj spodbujala iredentistične težnje habsburških Italijanov. Ob tem na Dunaju nikakor niso smeli zanemariti ruske nevarnosti, precej pozornosti pa je bilo usmerjeno tudi na osmanski imperij. Slednji se je resda v tem času bolj ukvarjal z lastnim preživetjem, vendar se je z upadom sultanove moči zastavljalo vprašanje, kdo in na kakšen način si bo prilastil ozemlja, ki jih »bosporski bolnik« ne bo več sposoben obvladovati. V tem kontekstu je bilo za Habsburžane izrednega pomena južnoslovansko vprašanje, saj so ravno ti narodi poseljevali znaten del tega politično nestabilnega področja.

Habsburški premik k aktivni politiki je zaznamovalo imenovanje Aloysa Lexa barona Aehrenthala na mesto zunanega ministra v oktobru leta 1906. Ta karierni diplomat je kot ključ rešitve za dvojno monarhijo videl preurejanje države v večentitno tvorbo, v kateri bi tudi majhni narodi lahko zadovoljili lastne nacionalne ambicije. Osnovni cilj te strategije je bilo vključevanje drugih politično-pravnih enot v življenje habsburške monarhije in posledična porazdelitev bremena, ki je do tedaj ležalo le na liniji Dunaj – Budimpešta, upajoč, da bo to zmanjšalo možnost »veta« Ogrski in preko moderatorske vloge okrepilo položaj Avstrije.⁴ Upoštevajoč to strategijo, je bil razumljiv Aehrenthalov prvi korak, ki je bil usmerjen k urejanju odnosov na slovanskem jugu monarhije. Silnice, ki so delovale k vnovični združitvi Hrvaške, Slavonije in Dalmacije s središčem v Agramu (Zagrebu), je nameraval izkoristiti v prid predvidevane notranje reforme. S potencialnim priključevanjem 5. 10. 1908 anektirane Bosne in Hercegovine (BIH) k hrvaškemu troedinemu kraljestvu bi se lahko ustvarila tretja enota, ki na dolgi rok morda ne bi bila zadnja.

V skladu z Aehrenthalovimi razmišljanji je tretjo enoto habsburške monarhije načrtoval tudi prestolonaslednik Franc Ferdinand. Slednji je v unitarističnih in nemško-hegemonističnih načrtih liberalcev in nemških nacionalistov ter v podobnih gibanjih pri Madžarih videl smrt habsburške dinastije, zato se je vse bolj obračal k podrejenim narodom na Ogrskem, med katerimi se ga je prijel sloves njihovega zaščitnika. Podobno kot pri Aehrenthalu je bila Ferdinandova vizija federacija, katero bi tvorile enote nacionalnega karakterja, vitalne zadeve pa naj bi ostale v domeni avstrijskega centra. V skupini prestolonaslednikovih somišljenikov, ki je zastopala idejo t. i. centralnega federalizma, je izstopal knez Karl Schwarzenberg, ki je leta 1910 opredelil Ferdinandovo vizijo federalizma: »Ne morem pa izreči besede federalizem, ne da bi dodal, da bi bil za federalistično ureditev samo tedaj, če bi se istočasno pristopilo k strnitvi in izločitvi skupnih zadev iz različnih delov cesarstva in bi bile te istočasno združene v skupno telo in skupni organ. ... federalizem, ki bi morebiti bil ... zlata pot med centralizmom in federalizmom, ko bi se skupne zadeve obravnavale skupno v enem telesu ... za takšen federalizem bi me lahko pridobili.«⁵ Prestolonaslednik je partnerja v prvi vrsti iskal med Hrvati, katere naj bi s

⁴ Prim. Solomon Wank: Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy. Three Secret »Mémoires«. V: *The Slavonic and East European Review* 41, 1963, št. 97 (dalje Wank, Aehrenthal's Programme), str. 513–536.

⁵ Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 109–110.

Habsburžani družila njuna skupna sovražnika; madžarski nacionalizem in velikosrbska ideja. Ferdinand je očitno menil, da Hrvaška, Slavonija, Dalmacija ter BIH naravno pripadajo Hrvatom, ki jih je zaradi zaslug pri ohranjanju monarhije v 19. stoletju treba nagraditi z združevanjem pokrajin in večjo avtonomijo na račun Ogrske. To je večkrat zagotovil tudi hrvaškemu plemiču Marku grofu Bombellesu z besedami: »Recite Vašim Hrvatom, da naj zmorejo še tokrat ohraniti svojo tradicionalno zvestobo. Takoj ko pridem na prestol, bom vso to krivico, ki se jim dogaja, poravnal.«⁶ Njegov načrt je torej predvideval ustvarjanje velikohrvaške tretje enote, ki bi se imenovala Kraljevina Ilirija. K njej bi bila priključena še slovenska področja, Vojvodina pa bi ostala znotraj Ogrske. Realizacija ideje o Iliriji naj bi bistveno zmanjšala srbske možnosti za poseg po teritoriju avstrijskega cesarstva,⁷ obenem pa povečala hrvaško-slovensko lojalnost habsburški monarhiji. Slovenija bi znotraj Ilirije imela status pokrajine, vanjo pa bi se poleg Kranjske uvrščali še Goriško-Gradiščanska, Trst s severno Istro, Koroška in Štajerska južno od reke Drave.⁸ Vizija belvederskega kroga torej ni bila le medla ideja, saj se je ureditev s tremi centri na Dunaju, v Budimpešti in v Zagrebu oblikovala do najmanjših detajlov.

Največjo oviro pri izpeljavi tega načrta je predstavljal obstoječi sistem odločanja, ki je za tako obsežne reforme zahteval pristanek Budimpešte. Da bo to vse prej kot lahko, je pokazal spor glede državnopravnega položaja BIH. Na nepripravljenost absorpcije teh dežel sta pokazala propad agrarne reforme in dejstvo, da je BIH svojo ustavo dobila šele leta 1910. Priključevanje bodisi k avstrijskemu bodisi k ogrskemu delu bi namreč predstavljalo rušenje notranjega ravnotežja. Po drugi strani pa se tudi delitev, po kateri bi Bosna pripadla Ogrski in Hercegovina Avstriji, ni zdela kot najbolj razumno dejanje. Aehrenthal si je zato v operativni fazi svoje strategije prizadeval za subdualistično rešitev. Njegov predlog iz leta 1907 je predvideval priključevanje BIH k Hrvaški skupaj z Dalmacijo, ki bi potem v celoti predstavljala poseben del znotraj ogrske polovice države. Ohranil bi se torej subdualističen model, v katerem bi se združila vsa hrvaška ozemlja s centrom v Zagrebu v okviru

⁶ Ivo Pilar: Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja. Varaždin 1990 (dalje Pilar, Južnoslavensko pitanje), str. 364.

⁷ Kvečjemu naj bi habsburški južni Slovani vplivali na Srbe tako, da bi tudi sami iskali rešitev znotraj federativnega cesarstva, saj naj bi Hrvati in Slovenci »kulturno daleč prekašali Srbe in Črnogorce«. – Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 116.

⁸ Tržaška Edinost je v tistem času z navdušenjem prenašala: »V založbi G. Freytsig in Berndt na Dunaju je izšla zemljepisna karta, v kateri je napravljena nova trialistična razdelba monarhije po idejah princa Lichtensteina. Po tej razdelbi bi se razdelila sedanja avstroogrška monarhija na tri dele in sicer v pretežno nemški, pretežno madjarski in jugoslovanski del. Madjarskemu delu bi se priklopilo Galicijo, Bukovino in poljski del Šlezije. Nemški del bi sestojal iz Češke, češkega dela Šiezre, Moravske, Gornje in Doljne Avstrije, Tirolske, Solnograške ter Koroške in Štajerske severno od Drave. Jugoslovanska država bi sestajala iz Hrvatske, Slavonije, Bosne, Hercegovine. Dalmacije, Istre, Trsta, Goriške, Kranjske, Južne Koroške od Beljaka do Spodnjega Dravograda in Štajerske južno od Drave. Meja bi bila na severu in izhodu Drava od Beljaka do Osjeka. Od Osjeka dalje do Belgrada bi mejila Donava. Bilježimo to za sedaj po dolžnosti kronistov, a o priliki se še povrnemo k temu vprašanju, ki nikakor ni več sanjarija kake razgrete glave, ampak zadobiva vedno realnejše oblike, približevaje se svoji končni rešitvi.« – Edinost, 24. 6. 1909, str. 2, Trializem.

kraljestva Štefanove krone. S tem bi bil ohranjen avstrijski izhod na Jadransko morje, obenem pa je Aehrenthal predvideval, da bi začetno povečanje ogrskega dela v končni fazi privedlo do trializma, saj bi se delež južnih Slovanov povečal do te mere, da Budimpešta ne bi mogla ustaviti njegovih emancipacijskih teženj. Po Aehrenthalu torej to »na dolgi rok ne bo vodilo h krepitvi madžarskega koncepta, temveč bo monarhijo privedlo do poti, ki je verjetno najbolj primerna za njen razvoj.«⁹ Vendar začasno povečan obseg ogrskega dela ozemlja ni navdušil Madžarov. Večina je Aehrenthalov koncept zavračala in zahtevala takojšnjo priključitev BIH k Ogrski, kar se je utemeljevalo z dejstvom, da naj bi bil ogrski kralj od srednjega veka tudi kralj Rame.¹⁰ Aehrenthalovem predlogu je bil sprva še najbolj naklonjen skupni finančni minister Ištvan Burian, vendar je kmalu tudi on spremenil svoje mnenje in je že aprila 1908 predložil cesarju spomenico, v kateri je predlagal skupno avstro-ogrsko upravo v BIH. Na Ogrskem so torej uvideli Aehrenthalov trialistični načrt, za katerega Madžari niso imeli prav nikakršnih simpatij.¹¹ Madžarsko časopisje je v večini primerov prenašalo mnenje, da bi »bila državna samostojnost (Jugoslovanom) samo na škodo ter pravi, da je v narodnem obziru razcepljenim Jugoslovanom vodstvo Madžarov, ki jih po številu, duševnem razvoju in bogastvu prekašajo, neobhodno potrebno. Jugoslovani so pa proti temu ubogi in bi jim državna samostojnost obrodila samo politične in gospodarske težave, vezani so torej na Madžare kot na svoje voditelje in protektorje. Madžarski patriot končno pravi, da se je ideja trializma porodila na Dunaju iz želje Madžarom škodovati ter jih odriniti od morja.«¹² Podobno mnenje je vladalo tudi med avstro-ogrskimi Italijani, ki so bili prepričani, da je trializem usmerjen ravno proti njim, s ciljem slovanske dominacije v Dalmaciji, na Primorskem, v Istri in Trstu.¹³

⁹ Wank, Aehrenthal's Programme, str. 521.

¹⁰ Prim. Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 76–77.

¹¹ Edinost je v maju 1909 prenesla pisanje madžarskega časopisa »Aj Ujsag«: »Dunajskim krogom, ki dobro poznajo zakulisne dogodke, je povsem dobro znano, da se Aehrenthal osebno povsem resno bavi s to idejo trializma, da bi v okvirju monarhije osnoval tretjo državo, ki bi ojačila balkansko pozicijo vladarja, a bi madjarski vpliv na ta del monarhije izključila popolnoma.« – Edinost, 11. 5. 1909, str. 1, Trializem na vidiku?!

¹² Soča, 20. 7. 1909, str. 3, Trializem in Madžari. Podobna pisanja madžarskega časopisja je prenašala tudi tržaška Edinost: »Jugoslovani ne bi mogli urediti sami tretjo avtonomno državo v monarhiji, ker niso homegen naroden element in so torej prisiljeni, da morajo biti navezani na druge narode v monarhiji. Severni Jugoslovani so protivni trializmu, ker ga smatrajo kot nevarnost za pozicijo monarhije kot velesila. – Trializem bil bi končno nevaren za Madjare.« – Edinost, 7. 8. 1909, str. 2, Madjari in trializem.

¹³ Soča je tako prenašala pisanje italijanskega časopisa Il Piccolo della sera: »Že več let sem, posebno pa po okupaciji Bosne in Hercegovine, se je ukoreninila v dalmatinskem primorju ... misel odstraniti popolnoma laški živelj z bregov Jadranskega morja. Ta misel se širi z intenzivnostjo, katere bi si ne bilo mogoče predstavljati, glede na obstoječe temeljne zakone, ki bi morali veljati tudi kadar se gre za Lahe. Med vzroki za ta preobrat je deloma nov princip takozvanega trializma, ... V tem principu vidijo Slovani možnost uresničiti to, kar se je zdelo v preteklem času samo sen eksaltirancev: sestava novega jugoslovanskega kraljestva, ki bi obsegalo poleg Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške vse dalmatinsko Primorje (pa naše Primorje tudi!) ter bi bilo združeno z Avstro-Ogrsko samo v osebi vladarja ter bi imelo svoje lastno zastopstvo. Slovanski naskok na Trst. Ta novi im-

2. Hrvaško-srbska koalicija in trializem

V središču pozornosti trialistične zgodbe so se znašli Hrvati in hrvaško historično državno pravo, vendar kljub temu trialistični načrti na Hrvaškem niso bili sprejeti enoznačno. Idejo o večji avtonomiji habsburških južnih Slovanov so sicer vse stranke pozdravljale, a sta se v Zagrebu oblikovali dve politični struji z različnimi vizijami. Reška in Zadrska resolucija sta namreč še nekaj let prej označili prevrat na hrvaškem političnem prizorišču, kot najmočnejša stranka pa se je izpostavila Hrvaško-srbska koalicija (HSK). Slednja je pri svojem prizadevanju za združevanje Hrvaške-Slavonije in Dalmacije ubrala drugačno strategijo, katere ključni element je bilo povezovanje s Srbi in Madžari proti Avstrijcem. Novi hrvaški val je s časom začel odstopati od ideje o hrvaški pripadnosti BIH in je ta področja vse bolj prepuščal Srbom.¹⁴ Supilo je kot sovražnika nedvoumno označeval Avstrijce oz. Nemce, istočasno pa Hrvaško postavljaj na stran »Vzhoda«, kar je predstavljalo dramatičen premik z vidika celotne hrvaške zgodovine. V Supilovih besedah in pogojevanju bosansko-hercegovske »sreče« z izstopanjem iz Avstro-Ogrske in posledično s priključevanjem Srbiji se je močno odražal beograjski geostrateški načrt. Dominantna struja srbske politike je namreč ravno v hrvaško-srbskem sporazumu videla ključ za razvoj srbske vizije jugoslovanstva. Po Pašiću naj bi naravna posledica dogovora med Hrvati in Srbi bilo srbsko prevzemanje vodilnega položaja, saj so ti že imeli dve samostojni državi in so uspeli ohraniti več slovanskih lastnosti ter so bili deležni večje mednarodne podpore.¹⁵ Posledično ne preseneča dejstvo, da je zmaga HSK na volitvah februarja 1908 predstavljala odmevno novico v Srbiji. Pristaši koalicije so to predstavljali kot začetek dokončne rešitve jugoslovanskega vprašanja na zahodu, panslavisti, zbrani okrog časopisa *Slovenski jug*, pa so izkazovali celo upanje, da bo do podobnega političnega sporazuma prišlo tudi z Bolgari.¹⁶

perializem je ustvaril družbe za takozvano obrambo mej v Ljubljani ter je dal sredstva in nepričakovane energije Slovanom po pridobitvi Trsta.« – Soča, 27. 12. 1910, str. 1, Slovani in Lahi ob Adriji.

¹⁴ Frano Supilo, eden izmed nosilcev politike t. i. novega kurza, je tako v hrvaškem saboru 25. 2. 1907 govoril: »Od Sadove pa sve do danas upravljena je čitava politika obiju država (Austro-Ugarske i Njemačke) u pravcu, da se našoj Hrvatskoj uklone sve zapreke, koje su na putu velikom »Drangu« ... Kad smo toga sviestni, da je naš zadatak, da budemo Balkanu zaštitni bedem a ne most, preko kojeg će onamo prelaziti neprijateljski pohodi, računati nam je u prvom redu s našom srbskom braćom ...Priznajući Srbe, mi smo ih ponovno pridobili za misao utjelovljenje Dalmaije. ... Ali ne znamo, što se zbiva s Bosnom i Hercegovinom. ... I premda su Bosna i Hercegovina turske pokrajine pod suverenitetom sultana, ipak su predane Austro-Ugarskoj, da njima upravlja, i to samo na ograničeno vrijeme, dok se prilike u njima ne srede. Ali Austro-Ugarska čini sve prije, nego li da ih sredi, te ih štoviše truje i hoće da na taj način stvori povoljan teren, na kome će nastupiti protiv Iztoka. I ako sreća dade, da Bosna i Hercegovina izađu iz okvira Monarhije, sasvim je prirodno, da će svaki pravi i poštenu Hrvat radije gledati, kako pripada bratskim Srbima, umjesto strancima, kad već ta Bosna ne može biti hrvatskom.« – Pilar, Južnoslavensko pitanje, str. 351.

¹⁵ Stanković, Nikola Pašić, saveznici, str. 22–23.

¹⁶ »14. i 15. Februara srpsko-hrvatski narod je dao potpunoga dokaza o svojoj nacionalnoj svesti i svojoj zrelosti da sam sobom upravlja, bez tuđinskih tutora. ... pobjeda koalicije ... pobjeda je i Jugo-

Popolnoma drugačen je bil odziv pri Hrvatih v BIH, ki so že pred aneksijo svarili na nevarnost pripojitve k Srbiji. Niso simpatizirali z idejo o avtonomiji BIH, ki bi tako ostala prepuščena vse močnejšim vplivom iz Srbije in Črne gore.¹⁷ K takšnemu stališču so pritegnili celo precejšnje število muslimanov in so že februarja 1908 pri Aehrenthalu zahtevali pripojitev BIH k troedini kraljevini Hrvaške, Slavonije in Dalmacije. Podobno je delovala tudi najmočnejša opozicijska stranka na Hrvaškem, Čista stranka prava (ČSP) Josipa Franka. Slednja je z odprtimi rokami sprejela belvederski plan. Zavračala je sodelovanje s Srbi, katerih obstoj na Hrvaškem so v skladu s prepričanjem Anteja Starčevića povsem zanikali, posebna srbska zavest med pravoslavnim prebivalstvom pa je po tem tolmačenju bila le posledica protihrvaške propagande.¹⁸ Vendar je bila ta struja prešibka, saj je predstavljala le en del pravašev, ki so se najprej razdelili na privržence HSK in ostale, ki so bili proti koaliciji.¹⁹ Neuskkljenost opozicije je dopolnjevala vzhajajoča zvezda hrvaške politike, Stjepan Radić, kateri je status Srbov po poreklu priznaval le pravoslavnim prebivalcem Srema,²⁰ vendar se ni izkazal kot zanesljiv partner nobeni opozicijski struji.

S približevanjem aneksije so tudi pravaši znotraj HSK začeli ponovno izpostavljati koncept hrvaškega državnega prava in pripadnost BIH hrvaškemu historičnemu pra-

---

slovenske Ideje u Hrvatskoj ... I onako isto kao što je ... moralo doći do sporazuma i izmirenja između Srba i Hrvata – jednog naroda sa dva imena, tako će jednog dana nesumnjivo ... morati doći do potpunog izmirenja i sporazuma između Srba i Bugara.« V tem kontekstu je 31. 5. 1908 uredništvo časopisa objavilo članek v podporo združevanju troedine kraljevine: »U Dalmaciji živi ogromnom većinom srpsko-hrvatski narod, čijih 97% govore srpsko-hrvatskim jezikom. ... Po državno-pravnom položaju Dalmacija pripada jedino i samo zemljama krune Sv. Stevana, Hrvatskoj i Slavoniji. ... dužnost svih narodnih političara kako u Hrvatskoj tako i u Dalmaciji da rade na tome da se ova druga reinkorporira Hrvatskoj. To oni treba da rade već i po riječkoj rezoluciji. Spajanje Dalmacije sa Hrvatskom stvar je od velike važnosti. Time bi se sloga Srba i Hrvata zanavek uspostavila i na taj način jugoslovensko bi pitanje bilo uglavnom rešeno, to je naše duboko uverenje. ... Ovakav jugoslovenski program trebao bi da obeleži najčistije izražene demokratske stranke u svih jugoslovenskih naroda. To bi bio ... program buduće politike jedne rase od Koruških planina, Jadrana, karpata do Crnog Mora i na jugu Soluna.« – Jovo Bakić: Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918–1941. Zrenjanin 2004 (dalje Bakić, Ideologije jugoslovenstva), str. 165–167.

¹⁷ V programu Hrvaške narodne skupnosti v BIH so opredelili: »Bosanski Hrvati nastojat će podržavati najbolje odnose sa svojim pravoslavnim sugrađanima, koji se zovu Srbima, ali će pri tome neodstupno ostati na načelu ravnopravnosti i uzajamnosti. No budući da bi ravnopravnost bila ozbiljno ugrožena, kad bi se Bosna i Hercegovina priklopile jednoj od postojećih balkanskih država, ne mogu bosanski Hrvati simpatizirati s nastojanjem pravoslavnog elementa, nego smatraju svojom dužnosću spram samih sebe, da svim silama pobijaju ta nastojanja. Jednako zabacuju i misao o autonomiji Bosne i Hercegovine.« – Pilar, Južnoslavensko pitanje, str. 345.

¹⁸ Prim. Ivo Banac: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika. Zagreb 1988, str. 92.

¹⁹ Nato se je v začetku 1908 formirala še Starčevićeva stranka prava, ki je nasprotno od frankovcev priznavala posebno narodnost Srbom na Hrvaškem. Še naprej je sicer zastopala tezo političnega naroda Hrvaške, po kateri so bili Hrvati edini nosilci državotvorne pravice, kar je impliciralo, da Srbi na hrvaškem področju nimajo pravice priključevanja k Srbiji.

²⁰ Prim. Branka Boban: Mladi Stjepan Radić o Srbima u Hrvatskoj i odnosima Hrvata i Srba. V: Radovi, 1995, št. 28, str. 128–137.

vu,²¹ istočasno pa so se na srbski strani intenzivirala obsojanja ideje hrvaške združitve. Srbi so, boječ se, da jim bodo Hrvati v odločilnem trenutku, ko bodo že dosegli združitev hrvaških pokrajin, obrnili hrbet, začeli odstopati od sukcesivnega pogleda na reševanje jugoslovanskega vprašanja. V tem kontekstu so se začele pojavljati tudi eksplicitne negacije hrvaškega državnega prava. Za skupino jugoslovanskih nacionalistov v Srbiji se je tako germanstvu kot največjemu sovražniku jugoslovanske ideje pridružila še ideja velike Hrvaške. Zdelo se je, da so maske dokončno padle z aneksijo. Potrdila se je namreč domneva, da so nekateri hrvaški člani HSK kljub navideznemu prepuščanju BIH Srbom, po tiho računali, da to vendarle ne bo potrebno, saj so upali, da Dunaj takšnega razpleta vendarle ne bi nikoli dovolil. Hrvaške utemeljitve o zgodovinski in pravni pripadnosti BIH k Hrvaški so močno razburile srbski del HSK in celotno srbsko javnost. V Srbiji so časopisi tekmovali v tem, kateri bo bolj obsodil akt aneksije. Tudi v *Slovenskem jugu* so odprto napadli trialistične načrte v habsburški monarhiji in grajali Hrvate, ki so podprli takšno politiko.²² Kljub tem delitvam je HSK v letu 1910 dosegla izjemen volilni rezultat in vnovič prevzela primat med političnimi strankami na Hrvaškem. Zanimivo je dejstvo, da so primorski Slovenci ravno v HSK videli recept za uspeh južnih Slovanov na poti do trializma,²³ čeprav se je kmalu pokazalo, da sami vodilni člani HSK ne delijo tega mnenja. Očitno je bilo, da so notranji spori v hrvaško-srbski struji do 1910 bili odpravljeni, nastopi njenih prvakov v javnosti pa niso prepuščali dvoma, kateri koncept jugoslovanstva je obstal znotraj koalicije. Slednjega lahko razberemo iz zapisa tržaške Edinosti, ki je decembra 1910 prenesla Supilov govor dijakom v Pragi 28. 11. 1910: »Opiranje na dela hrvatskih kraljev in srbskih carjev je napačno razumevanje zgodovine. Oni so kakor

²¹ Sodelovanje znotraj HSK je prišlo pod vprašaj že v predaneksijskem obdobju, ko je hrvaški del HSK vodil pogovore z madžarskimi klerikalci, kar je bilo dočakano na nož s strani koalicijskih privrženecv v Srbiji. To je pokazalo, da jugoslovanski koncept v HSK le ni bil jasno oblikovan in da je tudi znotraj hrvaško-srbskega združenja obstajala politična volja, ki si je prizadevala za hrvaško emancipacijo brez zapletanja s Srbijo, kar je sprožilo plaz kritik srbskega časopisja: »Ko pozna historiju ove stranke, koja i danas naglašava svoj srbofobski program ... ko zna da se ova stranka u svom proglasu od februara ove godine odrekla rečke rezolucije i povratila se državno pravnim utopijama hrv. državnog prava ... taj će odmah biti na čistu da se ova stranka opet vraća svojoj atavističkoj politici, verna programu svoga duhovnoga vođe Ante Starčevića.« – Bakić, *Ideologije jugoslovenstva*, str. 170.

²² »Politika trializma, kakva je danas kod Hrvata, nije politika sile nego molbi ... Ni u unutarnjim, ni u spoljnimprilikama Monarhije ne nalazimo mi uslove za ostvarenje trializma. ... A kada bi i bilo uslova za trializam i kada bi došlo do njega, mi ne bi mogli biti s njime zadovoljni. Mi smo za potpunu samostalnost našeg naroda, za nezavisnost, njegovu i slobodu, suverenu, van svakog »okvira.« – Prav tam, str. 141.

²³ »Nekdanji dosmrtni sovražniki Srbi in Hrvati so se združili v koaliciji, ki stoji sedaj, po dunajskem procesu, kristalno čista in trdna kakor jeklo pred svetom. Tej stranki se moramo tudi Slovenci pridružiti, ako nam je resno mari trializem, ... Zato pa moramo Jugoslovani obsojati vsak pretirani klerikalizem, naj si bode potem katoliški, pravoslavni, islamski. ... Združimo se proti skupnemu sovražniku, ki je pogubno v obmejnih deželah še jako močan! ... Naš zgled pa bo gotovo dobro vplival tudi na male stranke na Hrvatskem, v Dalmaciji, Bosni in Hercegovini. Videle bodo svojo rešitev v združenju s srbsko-hrvatsko koalicijo in z nami. Potem pa se tudi vresničijo Vodnikove besede iz njegove Ilirije oživljene: Ilirija vstani! Svobodnosti tvoje napočil je dan!« – *Edinost*, 8. 1. 1910, str. 1–2, Kdaj bomo Jugoslovani zrelji za trializem.

državniki razprostirali obseg svojih dežel, niso pa mogli s tem prejudicirati delokrogu današnjih politikov hrvatskih, oziroma srbskih. Jezik je skupen, je isti; kdor pa danes vero jemlje za oviro skupnosti, se smeši. Tudi Slovenci niso nič drugega, nego del jednega edinega jugoslovanskega naroda.« Očitno je bilo torej obračunavanje s konceptom historičnega državnega prava, kar je impliciralo poraz pravaške struje v HSK, saj je hrvaško državno pravo bilo srž oz. vsebinsko jedro, okrog katerega je pravaško gibanje sploh nastalo. Že v prvem delu govora je Supilo nakazal, da je klerikalizem drugi element, ki je v očeh koalicije bil percipiran kot temeljni nasprotnik srbsko-hrvaško-slovenski enotnosti. Ravno ta naj bi po Supilu omogočal obstoječo državno ureditev, ki je bila za južne Slovence izredno neugodna: »Jugoslovani so razdeljeni umetno v razne državne skupine, tako da posamezniki nič ne morejo, dočim bi skupno mogli veliko. V avstro-ogrski monarhiji skrbi za to razcepljenost dualizem. Zato je edino pravo stališče vsakega jugoslovanskega politika te monarhije neizprosni boj proti tej državni formi. Jugoslovani moramo skrbeti za to, da bomo odločevali sami o sebi. ... Podlaga vsake naše politike bodi sledeča: zavest, da smo Slovenci, Hrvati in Srbi en sam narod! ... Da dosežemo svobodo, se moramo boriti proti klerikalizmu! Glavno pa je radikalnost, nepopustljivost.« Teze o južnoslovanski vzajemnosti in kritika dualistične ureditve se na prvi pogled niso bistveno razlikovale od stališč slovensko-hrvaških privrženecv trializmu, vendar je Supilo ponujal povsem drugačno državno preureditev: »Stanje, v katerem se Jugoslovani nahajamo, je podobno jetnišnici, zaporu. Tu se moramo odločiti! Ali ostanemo v tej temnici – potem se ližimo svojim gospodarjem in hlinimo zadovoljstvo; ali pa ne ostanemo v tej temnici, potem pa se radikalno in brez kompromisov zavzemimo za svoje pravo. Aut – aut! ... Na moje vprašanje: kako misli on o trializmu, je Supilo na široko odgovoril v tem smislu: V Avstriji sta danes nemški in ogrski narod, narod prvega reda, vsi ostali smo narodi drugega reda. Če bi se uveljavil trializem, postali bi Jugoslovani narod prvega reda, dočim bi ostali Čehi, Poljaki, Rusini, Romuni, ki so kulturno, gospodarsko in politično močnejši od nas, narodi drugega reda. To se mu zdi nenaravno in zato nemogoče.«²⁴ Supilo je torej že v letu 1910 izpostavil radikalno zahtevo po oblikovanju južnoslovanske skupnosti izven habsburške monarhije. V sklopu te se je v HSK izoblikovala nenaklonjenost trialistični ideji, ki je bila zaznana kot habsburško-klerikalni poskus, ki bi poglobil razlike med Slovenci in Hrvati na eni ter večino Srbov na drugi strani. Sklenemo lahko, da je politika novega kurza iz Reke in Zadra preživela, spor v HSK pa se je končal s prevlado jugoslovanskega koncepta, ki je iskal pot izven okvirja habsburške monarhije, v katerega bi bila vključena tudi Srbija.

---

3. Slovenski upi ...

Slovenci so kot del katoliške južnoslovanske populacije vsekakor bili predmet trialističnih načrtov, vendar jih je njihov specifični geopolitični položaj postavljaj pred drugačne dileme, kot so jih reševali na Hrvaškem. Obrobna južnoslovanska

---

²⁴ Edinost, 2. 12. 1910, str. 1–2, Fran Supilo v Pragi.

lega, stik z romanskim in germanskim svetom ter ugodni demografski trendi v Trstu, gospodarsko in vojaško-strateško najpomembnejši jadranski luki, so predstavljali potencialni vir težav pri vključevanju celotnega slovenskega narodnostnega področja v koncept tretje habsburške državno-pravne enote.

V slovenskem geopolitičnem osrčju, na Kranjskem, je z izjemo Ljubljane močno prevladovala Slovenska ljudska stranka (SLS). Pri tej v času aneksije niso obstajale dileme glede pripadnosti BIH. Stranka je namreč ohranila močne vezi s hrvaškimi pravaši in v prizadevanju za subjektivizacijo Slovencev in preprečevanju njihove germanizacije le-te poskušala priključiti Hrvatom in hrvaškemu državnemu pravu, ki so ga priznavali tako v Avstriji kot na Ogrskem. V skladu s to strategijo so delovali vsi vidni člani SLS, med drugimi tudi Janez Evangelist Krek, ki je 18. 7. 1907 izjavil: »Imamo zapisane pravice, da smo s Hrvaško eno. In na podlagi teh pravic izjavljamo, da ne bo nikoli uspelo Slovence odvrniti od varovanja pravic Hrvaške, Slavonije in Dalmacije.«²⁵ Naslanjanje na hrvaško državno pravo in zasledovanje pravaškega trialističnega koncepta se je v danem trenutku pravzaprav zdelo kot edina strategija, ki bi lahko slovensko narodnostno ozemlje z mejo ločila od germanske Avstrije. Pričakovalo se je, da bi uprava iz Zagreba lahko zmanjšala tudi vpliv italijanske iredente, zato je sprva trialistična ideja bila z odobravanjem sprejeta tudi med primorskimi Slovenci.

Glavnega konkurenta SLS na slovenskem političnem prostoru je predstavljala Narodno napredna stranka (NNS), ki je še posebej močna poleg Ljubljane bila ravno na Primorskem (na goriškem in tržaškem), geopolitično zagotovo najbolj občutljivem področju. Tudi v NNS so sprva, podobno kot v SLS, zaradi številčne šibkosti Slovencev poskušali spodbujati združevanje okrog Hrvatov oz. Zagreba. Konec 19. stoletja so v določenem trenutku pod vodstvom Ivana Tavčarja celo prehiteli slovenske katoliške narodnjake pri ustvarjanju vezi s Hrvati. Tržaška Edinost je tako še 20 let pred aneksijo pisala: »Mnogi Slovenci sanjajo še vedno o »zedinjenj Sloveniji«. Tudi pisatelj teh vrst je gojil te želje. Pa slabi uspehi zadnjih let nas morajo prepričati, da smo mi Slovenci sami preslabi, da bi kaj tacega izvojevali. ... Najtemeljiteja pomoč pa bo, da se politično združimo s Hrvati in Bošnjaki. ... Ako se to izvede, potem pa tudi srbska kraljevina nema pogojev obstanka v sebi: da bi bila polovica Srbov v kraljevini, polovico pa v Avstriji, to nema smisla, večja in močnejša slovensko-hrvatsko-bosanska država tudi z naravno silo srbsko kraljevino k sebi potegne.« Isti prispevek v nadaljevanju utemeljuje, da za Slovence pravzaprav ni alternative, indikativno pa je tudi označevanje odnosa s Hrvati in Srbi, kar jasno nakazuje, kdo naj bi imel vlogo povezovalnega vodje: »Ako pa Avstrija Bosno ne združi s Hrvatsko, zna jo prej ali slej zgubiti. Srbijo smatrajo kot svojo dediščino in bodo tako dolgo prežali na kako ugodno priliko, da jo ugrabijo. To bi bilo pa slabo za Hrvate in Slovence. ... Brez podpore od Srbov, ki Hrvatov ne ljubijo, zapadla bi Hrvatska ali madjarskeji ali nemškeji nadvlasti. Tudi Slovenci od Srbov nemamo

²⁵ Janko Prunk, Cirila Toplak, Marjeta Hočevar: *Parlamentarna izkušnja Slovencev 1848–2004*. Ljubljana 2006 (dalje Prunk, Toplak, Hočevar, *Parlamentarna izkušnja*), str. 60–61.

pričakovati podpore. Oni so le Srbi, črtijo Hrvata in Bolgara, še Rusa ne marajo dosti, o slovanskej vzajemnosti ne marajo dosti slišati, ker sanjajo le o svojem srbskem carstvu in mislijo, da se mora Srbom pokoriti Balkan. Za usodo Slovencev bi se malo brigali, da le to pod svojo oblast dobijo, kar po njihovih mislih spada pod »srbsko carstvo«. Vse drugačni so Hrvatje. Oni so bili že volja sprejeti ime »Ilirci«, da olajšajo združenje Slovincem in Srbom; oni ne bodo zahtevali nobenih pravic, priznajo nas kot popolnem enakopravne brate.«²⁶ Glorifikacija ideje južnoslovanskega združenja okrog Hrvatov je bila torej prisotna vsaj v delu zgodovine pri obeh slovenskih političnih polih, medtem ko se je srbski integracijski potencial zaznaval ne kot jugoslovanstvo, temveč predvsem kot nevarnost velikosrbske ekspanzije, ki naj bi tako Slovence kot Hrvate poskušala pretopiti v Srbe.

Dolgo pričakovana aneksija BIH je bila s slovenskega vidika zaznana kot priložnost za povečanje števila južnih Slovanov in krepitve njihovega položaja v habsburški monarhiji, s čimer bi tretja enota postala neizogibna. Krek je zato na zasedanju avstrijske in ogrske parlamentarne delegacije 27. 10. 1908 pozdravil »prvi korak k združenju vseh južnih Slovanov naše monarhije v državnoopraven samostojen organizem pod žezlom habsburške dinastije,«²⁷ Šusteršič pa je s svojo izjavo storil še korak dalje: »... upam, da bo morda prišel čas, ko ne bodo samo Bolgari, ampak tudi nam še bolj sorodni Srbi na Balkanskem polotoku uvideli, da bi bila najboljše jamstvo za svoboden razvoj Jugoslovanov na Balkanskem polotoku balkanska federacija pod vodstvom naše monarhije.« Obenem je jasno opredelil tudi stališče glede usode anektiranega področja: »... Činu z dne 5. oktobra bo v doglednem času moral z neizogibno silo slediti drugi čin: priklopitev Bosne in Hercegovine sosednim hrvatskim deželam. Potem pa se odpre perspektiva, da se tudi naše slovensko vprašanje definitivno reši pod žezlom habsburške monarhije.«²⁸ Med slovenskimi liberalci pa je do tega obdobja že prišlo do določenih sprememb v odnosu do južnoslovanskega združenja, na kar je nakazala začetna neenotnost stališč glede pripadnosti BIH. Večina je sicer BIH videla kot področje, do katerega ima pravico Hrvatska. Goriški časopis Soča je ob aneksiji pisal: »Kam spada pravzaprav Bosna-Hercegovina? ... Mesto da bi se Bosno in Hercegovino z istočasno temeljito rešitvijo hrvatskega vprašanja zemljepisno in etnografično utelesilo hrvatskemu kraljestvu, se je ustvarilo državnoopraven neutrum, ki se ne more dolgo ohraniti, ki krši pravice hrvatskega naroda, ovira še bolj kulturalni, politični in gospodarski razvoj ter utegne biti vzrokom novega velikega nezadovoljstva in zapletajev.«²⁹ Tudi tržaški Slovenci so reagirali podobno in so v prvi mah afirmativno gledali na trialistično idejo: »Odobravamo aneksijo Bosne in Hercegovine pa le pogojno, da se narodu podeli ravnopravnost v istini in ne samo na papirju, in smo za zjedinenje Bosne s hrvatskim in slovenskim ozemljem v eno celoto pod krono habsburške dinastije

²⁶ Edinost, 17. 8. 1887, str. 1–2, Ilirija.

²⁷ Janko Prunk: Slovenski narodni programi: narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945. Ljubljana 1986 (dalje Prunk, Slovenski narodni programi), str. 27.

²⁸ Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 81–83.

²⁹ Soča, 10. 10. 1908, str. 1, Na Balkanu.

presvitlega cesarja Franc Jožefa I. Ako uspeva dualizem zakaj bi »trializem« ne bil na mestu?«³⁰ Vendar so primorski Slovenci od same aneksije uvideli, da bo trializem vse prej kot lahko uvesti.³¹ Zato so storili celo korak dalje in na podlagi južnoslovenske vzajemnosti predložili detajlno ozemeljsko razdelitev habsburške monarhije in tretje enote. Načrt Gregorja Žerjava je predlagal ustanovitev posebne enote znotraj monarhije, ki bi jo sestavljale tri pokrajine, in sicer slovenska, hrvaška in srbska, pri čemer naj bi v vsaki bila tako kraljev namestnik kot tudi pokrajinska zbornica:³² »Iz ozemlja, katero naj tvorijo del Koroške, Štajerske, Kranjska, Goriška, Gradiška, Trst z okolico, Istra, Hrvatska in Slavonija ter Dalmacija, Reka z okolico, Bosna in Hercegovina, naj se ustvari na podlagi državnopravnih titulov hrvaškega in ilirskega kraljestva ter srbske vojvodine in prirodnega prava jugoslovansko kraljestvo v okviru habsburške monarhije... Jugoslovansko kraljestvo se razdeli v tri pokrajine, srbsko, hrvaško in slovensko. Takšno pokrajino tvori ozemlje, na katerem eno pleme kompaktno prebiva in katero imej ime v historiji utemeljeno. Slovenska pokrajina bi se imenovala kraljevina Ilirija, Hrvatska: Troedina kraljevina in srbska vojvodina in bosansko kraljestvo. Vsaka pokrajina bi imela svojega kraljevskega namestnika, svojo pokrajinsko vlado in pokrajinsko zbornico. Zagreb bi bil glavno mesto jugoslovanskega kraljestva, kjer bi bil sedež osrednje vlade, odgovorne osrednjemu parlamentu.«³³ Žerjavov načrt lahko označimo kot prehodno fazo razvoja jugoslovanske ideje pri liberalnem slovenskem polu, saj je upošteval tako historično kot naravno pravo, ob čemer je predvideval nujnost srbske enote znotraj južnoslovenske entitete. Tega sicer teritorialno ni natančno opredelil, a se iz opisa vidi, da se je nagibal k stališču o srbski enoti, ki bi imela ozemeljsko diskontinuiteto, saj se Vojvodina in Bosna, ki ju je Žerjav pripisal Srbom, ne bi stikali.

---

4. ...in strahovi

Dunajske oblasti so zaradi opisanega nasprotovanja Budimpešte odlašale s končno odločitvijo o državnopravnem statusu BIH. Poleg tega so se v fazi pogajanj vse bolj začele pojavljati tudi trialistične ideje, ki so bile za Slovence sila neugodne. Šusteršič je 16. 1. 1909 v dunajskem parlamentu jasno poudaril mejo med pozitivnim in negativnim trializmom: »... treba tukaj ločiti ožji in širši trializem. Nemški politiki še niso prišli tako daleč, da bi uvideli potrebo širšega trializma, to je

³⁰ Edinost, 17. 12. 1908, str. 3–4, Vesti iz Štajerske – ob vseučiliščnem vprašanju.

³¹ »Lepa ideja, ki je pa zavisna od raznih činiteljev. Dunajska vlada na ta program najbrže ne privoli poprej, nego madjarski šovinizem. Ali potim imajo še Čehi važno besedo, kajti njih državno pravo ima še večjo zgodovinsko zaslobo nego hrvatsko. Proti uveljavljenju češkega prava pa sigurno nastopijo vsi Nemci in že 2 milijona Nemcev na Češkem je faktor, s katerim morajo vsi Slovani računati. Nemci na Češkem ne privole nikdar Čehom državnega prava brez lastne narodne avtonomije.« – Prav tam, 23. 1. 1909, str. 2, Trializem – češko državno pravo – narodna avtonomija.

³² Prim. Prunk, Slovenski narodni programi, str. 25–27.

³³ Janko Pleterski: Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje. V: Zgodovinski časopis, 1968, št. 1, str. 169–184.

tistega, ki zahteva združitev vseh habsburških dežel od Trsta do Drine. ... To je drug trializem, kakor tisti, za katerega se je izrekel voditelj krščansko-socialne stranke in za katerega so vneti tudi nekateri zelo imenitni voditelji nemške liberalne stranke, namreč ožji trializem, ki se omejuje na Hrvatsko, Slavonijo, Dalmacijo, Bosno in Hercegovino. Ako bi se trializem na ta način izvršil, potem nam nič ne koristi, ravno nasprotno, potem nam je v škodo, ker bi se zopet en del južnega slovanstva, ki nam je sedaj v ojačenje in oporo v Avstriji, odtrgal!«³⁴ Osnovna bojazen je torej bila ustanavljanje tretje enote brez Slovencev. Ti bi tako tudi institucionalno bili dokončno ločeni od ostalih južnih Slovanov, kar ob dejstvu geografske lege in številčne šibkosti Slovencev nikakor ni ponujalo dobrih obetov.

Kalkuliranje z ožjim trializmom, brez Slovencev, ali samo z enim njihovim delom, so razumljivo najteže prenesli na Primorskem. V začetku leta 1909 so se v slovenskem časopisju v Trstu in Gorici vse pogosteje začeli pojavljati prispevki, ki so kritizirali trialistično idejo,³⁵ posebej tisti del, ki se je nanašal na historično pravo: »Pustimo na stran takozvana historiška prava in zaprašene pergamente. Na podlagi takozvanega historiškega prava bi mogla morda dokazovati Italija svoje pravo do vsega Balkana, a isto morda tudi Francija; in Nemčija. Turčija bi imela »pravo« do Ogrske itd. Z eno besedo iz historiškega se more izvajati vse in nič. Ne na zaprašene pergamente, ampak na življenje, ne na historiška, ampak na narodna prava moramo opirati svoje zahteve.«³⁶ Na kritiko instituta zgodovinskega državnega prava je po vsej verjetnosti vplivalo dejstvo, da je »Pragmatična sankcija« hrvaškega sabora iz leta 1712, ki je bila edini pravni dokaz povezanosti hrvaških in slovenskih ozemelj, omenjala le Štajersko, Koroško in Kranjsko, v nobeni besedi pa ni bilo govora o Goriškem, Trstu in Istri. Primorski Slovenci so tako sicer na prelomu desetletja začeli odkrito zavračati koncept historičnega prava, ki jih je puščal ranljive v razmerju z Italijani, vendar so bili še vedno pripravljene sprejeti trializem, ki so ga Hrvati utemeljevali ravno s tem konceptom.

Z vidika ozemeljske opredelitve tretje enote bi se po vsej verjetnosti primorski Slovenci zadovoljili tudi s predlogom Henrika Hanaua iz septembra 1909,³⁷ a so bili

³⁴ Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 83–84.

³⁵ »Staro treba razrušiti, o tem so danes prepričani vsi resni politiki; a kaj naj pride na mesto dualizma? Federalizem, personalna unija, ali kaj drugega?! Govoriti se je začelo o trializmu: Avstro-Ogrska-Jugoslavija. Ali, kako naj izgleda ta trializem? Ali bi s trializmom bili dani pogoji stabilnosti?! Ali ni vdkoveč opravičen strah, da bi se v slučaju trializma, s tremi vladami, tremi parlamenti in tremi delegacijami število prepornih vprašanj ne manjšalo, ampak povečalo in še bolj kompliciralo?! ... Jasno je, da ne moremo nikdar računati na to, da bi se ta ideja rešila potom trializma, tako, da bi se k obstoječima delegacijama pridružila še tretja. Računati moramo, da se naše vprašanje da rešiti le skupno z vsem kompleksom avstrijskega vprašanja.« – Edinost, 24. 12. 1908, str. 1, Avstrijski problem I.

³⁶ Edinost, 27. 12. 1908, str. 1, Avstrijski problem II.

³⁷ »... v omenjenem zemljevidu bi tvorila Jugoslavijo Hrvatska, Slavonija, Bosna Hercegovina, Dalmacija, Istra, Trst, Goriška, Kranjska, Spodnja Koroška in Spodnja Štajerska; Madjarsko državo, Ogrska, Sedmograška, Galicija in Bukovina, a tretjo pretežno nemško državo ostale dežele monarhije. Na Koroškem in Štajerskem bi bila meja Drava, vse južno od Beljaka. Beljak, Celovec in Maribor bi ne bili več v Jugoslaviji oz. Iliriji. Na zapadu bi šla meja med Trbižem in Srednjim Logom tako, da bi

do njega močno skeptični: »Ako bi se nam ponujalo trializem, bi ga morali mi seveda sprejeti z obema rokama. Ali, ne smemo pozabiti, da bi istodobno z rešitvijo jugoslovanskega vprašanja zahtevali tudi Čehi oživotvorenje svojega državnega prava, ... Bržkone bi pa tudi Poljaki zahtevali enak položaj ... gotovo, da bi Madjari v to nikdar ne privolili.« V istem prispevku tržaška Edinost predlaga naslednjo rešitev: »Madjare bi trebalo ukrotiti ognjem in mečem, narodom na Ogrskem dovoliti nacionalno avtonomijo, pod nadzorstvom centralnega parlamenta. ... Okoli take Avstrije bi se v nekaj letih zbrale balkanske obdonavske države in Črna gora v carinsko unijo in vojaško zvezo. Avstrijska industrija bi imela tako gotovega odjemalca in lahko bi se monarhija pripravljala za marš na Solun in Carigrad. Federalistična Avstrija, katera bi bila v državni zvezi s Crnogoro, Srbijo, Bolgarijo in Romunijo, bila bi toliko močna, da bi se njej ne trebalo bati, ko bi se proti njej vzdignilo pol Evrope, dočim jo je dualizem pripravil tako daleč, da se ne more prav ganiti niti proti mali Srbiji in še manji Črnigori.«³⁸ Iz prispevka lahko razločimo nov, precej bolj revolucionaren koncept preurejanja države, in sicer v smeri oblikovanja nacionalnih držav, ki bi se formirale na podlagi narodnega prava, nad katerimi bi bdela osrednja dunajska skupščina. Poleg tega je mogoče videti, da vzrok za nasprotovanje primorskih Slovencev trializmu ni ležal v madžarski nepripravljenosti sprejeti tretjo enoto, saj bi ta bila enaka tudi ob federalni različici ureditve habsburške monarhije. V ozadju se je torej skrival izključno nacionalni motiv primorskih Slovencev, ki so v trializmu podobno kot v idejah novega kurza hrvaško-srbske politične koalicije iz 1905³⁹ videli možnost prepuščanja slovenskih teritorijev Italijanom in Nemcem.⁴⁰

---

5. Divergenca političnih strategij katoliškega in liberalnega tabora

---

Slovenski strahovi so se izkazali kot upravičeni. Zahtevam nemških liberalcev po pristopu Avstrije k Jadranskem morju so se namreč priključili tudi nemški krščanski socialisti, katerim so geopolitične prioritete očitno bile bolj pomembne od dotdanjega slovenskega zaveznitva. Junija 1909 je to povsem jasno opredelil avstrijski krščanski socialist dr. Miklas: »Če že pride do trializma, potem to na noben način ne sme biti mišljeno tako, da bi bile k trialistični velikohrvaški državi prištete tudi Kranjska, Primorska, južna Štajerska in tako dalje. Nasledek tega bi bil, da bi se resničnim nosilcem državne misli, ki na njih sloni moč cesarstva, to so alpske in

---

bil Trbiž še nemški. Najmočnejša bi bila po tej razdelitvi madjarska država. Seveda so dosedaj to le lepe sanje; vendar, če ne drugo, imamo trializem vsaj že na papirju.« – Edinost, 9. 9. 1909, str. 2, Trialističen zemljevid habsburške monarhije.

³⁸ Edinost, 28. 12. 1908, str. 1, Avstrijski problem III.

³⁹ Podrobno o implikacijah politike »novega kurza« na Slovence v Janko Pleterski: Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci. Beograd 1975.

⁴⁰ »Kako pa na jugu, ako se vresniči hrvatsko državno pravo? Od slovenskih dežel pripadala bo k večemu Kranjska z mejo Julskih planin in Karavank; vse druge pokrajine bi pa bile za nas izgubljene, ker bi si jih prisvojili Lahi in Nemci. Zato pa ima tudi za nas Slovence »narodna avtonomija« več veljave nego hrvatsko državno pravo.« – Edinost, 23. 1. 1909, str. 2, Trializem – češko državno pravo – narodna avtonomija.

sudetske dežele, zaprla pot k morju.«⁴¹ Z izoblikovanjem nemškega tabora, ki je zagovarjal ostanek pretežnega dela slovenskega ozemlja v avstrijskem delu cesarstva, se je začel krčevit diplomatski boj slovenskih poslancev tako v osrednji skupščini kot izven nje. Vse oči so bile uprte v najvplivnejšega slovenskega političnega predstavnika tistega časa, Ivana Šusteršiča. Njegova strategija priključevanja Slovencev k tretji (južnoslovanski) enoti je bila sestavljena iz dveh delov. V prvi vrsti je poskušal ustvariti južnoslovanski blok oz. združenje južnoslovanskih političnih strank, ki bi združeno delovalo v dunajskem parlamentu. Že januarja 1909 se je okoli SLS najprej formiral Slovanski centrum, nato pa Slovanska unija, v kateri so bili pripadniki različnih ideologij in različnih slovanskih narodnosti. Za Slovence je bila predvsem pomembna moč te politične koalicije, ki je s 125 predstavniki postala največja skupina v državnem zboru. Slovensko vodstvo te grupacije je vplivalo na povečanje Šusteršičevega vpliva na najpomembnejše politične odločitve. Izbran je bil celo za predsednika aneksijskega odseka, s čimer je »duševni oče«⁴² trialističnega gibanja dobil možnost aktivnega sodelovanja pri reševanju južnoslovanskega vprašanja. Drugi del politične strategije je ležal v pričakovanju zamenjave ostarelega Franca Jožefa na položaju cesarja. Šusteršič je intenzivno lobiral pri prestolonasledniku Francu Ferdinandu, kateremu je večkrat poskušal prikazati, kako interes za tretjo enoto pravzaprav izhaja iz želje po močni habsburški monarhiji: »Združitev jugoslovanskih dežel in pokrajin v tretje državno pravno telo v okviru monarhije je dinastična potreba, ker se s tem potom ustvari uspešni protiutež zoper tri najnevarnejše sovražnike dinastije: proti mažarskemu šovinizmu, proti laški in srbski iredenti. Jugoslovanska država v okviru monarhije, obsezajoča Hrvatsko in Slavonijo, Bosno in Hercegovino, srbske pokrajine Ogrske, potem slovenske in hrvatske dežele Štajerske in Koroške, bi postavila od dne do dne naraščajoče jugoslovanske narodne struje v službo dinastične svetovne politike. Habsburška jugoslovanska država bi bila sigurna podlaga prihodnje balkanske in jadranske politike monarhije.«⁴³ Razumljivo je, da se je vodja SLS v korespondenci z avstrijsko stranjo izogibal omenjanju ločevalne funkcije tretje enote med nemškim in slovenskim ozemljem in prenašal težišče na razpravo o zmanjševanju madžarske, italijanske in srbske moči. Pri tem je, vedoč za prestolonaslednikove simpatije do Hrvatov, kot temeljni element ideje tretje enote v habsburški monarhiji izpostavljal ravno hrvaško državno pravo.⁴⁴

⁴¹ Prunk, Toplak, Hočevnar, *Parlamentarna izkušnja*, str. 62.

⁴² Tako je Šusteršiča imenoval Fran Šuklje. – Fran Šuklje: *Sodobniki: mali in veliki*. Ljubljana 1933, str. 252.

⁴³ Rahten, *Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu*, str. 117.

⁴⁴ To je potrdil tudi na shodu v Ljubljani 1909: »Hrvatje in mi smo v resnici bratje, mi smo en narod in, gospoda moja, ravno zadnji meseci našega parlamentarnega delovanja so pričali, da se mi Slovenci čutimo kot veja hrvatskega naroda, hrvatskega debela. Za hrvaško pravo smo šli v boj, ker smo si v svesti, da ako Slovenci hočemo igrati vlogo v svetovni zgodovini, je le to mogoče roko v roki, ramen ob ramenu s hrvatskim bratskim narodom. Naš ideal je, to znate vsi, da v tesni zvezi s Hrvati zasnujemo pod mogočnim žezlom habsburške vladarske rodbine veliko jugoslovansko državo od Soče do Drine od Mure in Drave do Jadranskega morja. Na to meri naš boj!« – Ivan Šusteršič: *Govor načelnika S.L.S. dr. Ivana Šusteršiča*. V: *Slovenec*, 19. 7. 1909, str. 1.

Priznavanje hrvaškega državnega prava in vključevanje tako BIH kot Slovencev pod njegovo okrilje v sklopu habsburške monarhije je bila konstanta v Šusteršičevi strategiji reševanja južnoslovanskega vprašanja, pri čemer mu v obdobju pred Balkanskimi vojnama nihče v stranki ni nasprotoval. Ciljna država južnih Slovanov je po Šusteršičevem konceptu segala do Drine. Na daljši rok bi ta morda posrkala tudi Srbijo, vendar bi to za slovenske konservativce verjetno prišlo v poštev le, v kolikor bi ta sprejela njihovo vodstvo.⁴⁵ Z vidika slovenskega političnega prostora je vsekakor bilo še bolj pomembno dejstvo, da Šusteršič v svojih govorih nikoli ni omenjal Trsta, Gorice in Istre, temveč je konsistentno omenjal samo področja iz hrvaške »Pragmatične sankcije«. To je povzročilo še večji prepad med dvema najmočnejšima strankama.

Zavedanje, da bi slovenski katoliški narodnjaki v zameno za avstrijsko in italijansko podporo trializmu bili pripravljeni prepustiti Trst in Gorico onkraj meja južnoslovanske enote, je učinkovalo z ostrim zavračanjem trialističnega koncepta pri primorskih Slovencih. Od tedaj naprej se je zdelo, da se je vsa energija, ki je bila vložena v hvalospeve trializmu v preteklih letih, preusmerila v njegovo kritiko.⁴⁶ Tržaški Slovenci, zbrani okrog časopisa *Edinost*, so močno protestirali, tudi ko je pretežno hrvaški časopis »Trializem« julija 1912 utemeljeval meje južnoslovanske entitete in temu priključil tudi Gorico, obenem pa izpustil Trst »(Trializem) pravi, da Hrvati združeni s Srbi in Slovenci tvorimo »Jedinstveno tijelo«. ... Kakšno naj bi

⁴⁵ O mejah jugoslovanstva je 4. 10. 1912 spregovorila Straža, časopis pod vplivom Antona Korošca: »Avstro-Ogrska je izmed evropskih velesil najbolj interesirana na razvoju balkanskih zadev in izmed avstrijskih narodov smo zopet mi Jugoslovani, ki zasledujemo z največjim zanimanjem dogodke na balkanskem polotoku. Saj je vendar balkansko vprašanje istovetno z jugoslovanskem. ... Ne samo za Avstrijo kot celoto, temveč specielno za nas avstrijske Jugoslovane je pot do Soluna neprecenljive važnosti. Mi hočemo živeti in se razvijati, a nikakor ne vegetirati. ... kakor je nujen predpogoj vsega naše delovanje, da se gibljejo naša stremjenja pod okriljem habsburškega orla, tako je predpogoj za krepak razvoj avstrijskega jugoslovanstva, da mu je pot od Ljubljane do Soluna odprta.« – Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 125.

⁴⁶ Ko je leta 1911 z naslovom »Put do trializma« v Zagrebu izšla brošura o tretji enoti, ki naj bi obsegala le Hrvaško-Slavonijo in Dalmacijo, so v *Edinosti* reagirali: »Pomislimo samo! Hrvatska, Slavonija in Dalmacija, ki vse tri ne štejejo niti tri milijone prebivalcev, naj bi v skupnem parlamentu imela toliko zastopnikov kakor vsa Avstrija s svojimi 30 milijoni prebivalcev! ... Pisec brošurice (...) je, kakor se zdi, tudi povsem pozabil na Bosno in Hercegovino. ... Jasno in izven vsakega dvoma je, da se duvalistična forma monarhije brzimi koraki približuje svojemu bankrotu. ... (Vodilni krogi) rešitev iz sedanje duvalistične zmešnjave vidijo v trializmu. Od duvalizma je pač najbližji korak do trializma, a treba bo na vsak način iti še korak dalje – do federalizma. Bodimo si na jasnem: Ko se merodajni krogi lotijo preustrojstva monarhije, ne bodo novih tvorb izključno določali ne hrvatski, ne slovenski in tudi ne celokupni jugoslovanski interesi, temveč bodo odločevali o tem (...) v prvi vrsti dinastični interesi. ... Glede nas Jugoslovance dokazuje to posebno jasno vprašanje trializma. Nam se zdi, da je to vprašanje vrženo med Jugoslovane kakor kost, na kateri naj bi glodali, da bi med tem pojedli drugi pečenko. ... Tudi, ko bi združili vse jugoslovanske dežele monarhije v eno upravno celoto, bi bile te dežele vendarle premajhne, da bi mogle veljati kakor tretji enakopravni faktor v monarhiji. ... A kako naj bi Hrvatje sami dosegli to?! Ne smemo tudi pozabiti, da takrat, ko se bo odločevalo o novih formah monarhije, bodo imeli govoriti svojo besedo tudi severni Slovani, da niti ne govorimo o narodnostih na Ogrskem! Takrat bo možno, da dosežejo tudi Hrvatje vse to, ... a ne v trialistični, temveč v federalistični monarhiji Habsburžanov!« – *Edinost*, 3. 9. 1911, str. 1, Varanje s trializmom.

bilo to »Jedinstveno tijelo«, je razvidno že iz »Našega programa«, kjer govori o Hrvatih, Srbih in Slovencih v Banovini (Hrvatski in Slavoniji), Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Istri, pokneženi Gorici in v Sloveniji (Kranjski, Koroški in Štajerski); Slovence v »pokneženi Gorici« in v Istri je pa ta anonimni »odbor« le tako mimogrede prikrpal Hrvatom in Srbom, iz česar bi morali sklepati, da sta mu »poknežena Gorica« in Istra hrvatski ... Trsta pa »program« sploh ne omenja.« Posebej močno frustracijo je bilo čutiti, ko je bila v istem prispevku komentirana obrazložitev izpustitve Trsta iz trialističnega okvirja: »V odgovorih uredništva« čitamo: »Kolikor nam je znano, Trst ne spada v sfero trializma. V svoji večini je mesto italijansko. Ker je prvi pomorski emporij vse monarhije, zato je luka, v katero se zliva trgovina vse monarhije brez ozira na narodnost. ... Z Reko je stvar drugačna. Reka je hrvatsko mesto, pripada Hrvatski po položaju in zgodovini in bo vedno naše mesto, nikakor pa madjarsko.« Tako torej! Reka da, Trst pa ne! Seveda, ker je Reka hrvatsko mesto, se ne sme izgubiti! Trst pa (...) lahko vzame vrag! ... Le prste proč gospoda okolo »Trializma« od naše narodne lasti, od našega tržaškega ozemlja!«⁴⁷

Zavračanje trializma brez Trsta je impliciralo napore pri iskanju alternativnega koncepta, ki bi bil sprejemljiv v prvi vrsti za vse Slovence, nato pa tudi za vse slovanske stranke v habsburški monarhiji. Strategija pridobivanja češke, slovaške in poljske podpore je temeljila na federalističnem modelu državne ureditve, v katerem bi vsak narod dobil svojo federalno enoto, utemeljeno na naravnem pravu. Slovenski politik češkega rodu dr. Otokar Rybar je zato na seji bosansko-hercegoveškega odseka 20. 6. 1912 celo pozval, naj se »Jugoslovanske dežele v monarhiji ... zedinijo v avtonomno upravno okrožje. Vsled tega naj se preustroji monarhija na federalistični podlagi. 2. Za posvetovanja in odločitve o skupnih zadevah naj se ustanovi centralni parlament.« Ta naj bi po razlagi tržaške Edinosti »imel sklepati o vseh stvareh, ki se tičejo skupne armade, carine, skupnih financ in zunanjih stvari, dočim bi bili v vseh drugih vprašanjih posamezni deželni zbori povsem avtonomni.«⁴⁸ Liberalno zagovarjanje takšne federalistične ureditve z vsaj štirimi federalnimi enotami se je ohranilo praktično do konca 1. svetovne vojne,⁴⁹ vendar je večina teh pozivov ostala brez odmeva v najvišji politični sferi habsburške monarhije.

Sprememba odnosa do trializma pri primorskih Slovencih je odkrila še en ideološki spor med NNS in SLS, ki se je nanašal na odnos do razmerja med katolištvom in pravoslavjem ter posredno do Hrvatov in Srbov. Liberalno slovensko strujo je namreč motila katoliška prevlada v načrtovani južnoslovanski enoti. Zato je kljub začetni kritiki srbske avtonomaške politike v BIH,⁵⁰ Edinost kmalu začela kazati

⁴⁷ Edinost, 25. 7. 1912, str. 1, Trializem.

⁴⁸ Edinost, 23. 6. 1912, str. 1, Jugoslovansko in avstrijsko vprašanje.

⁴⁹ »Nihče ne veruje (...) tretji državi, ki bi jo tvorili Kongresna Poljska in Galicija pod habsburškim žezlom, torej nove vrste trializem: Avstrija, Ogrska, Poljska. Ako bi imelo priti do tega trializma, potem treba vprašati: zakaj ne zveznih avstrijskih držav: Avstrija, Ogrska, Poljska – Češka, Jugoslavija? Taka rešitev bi bila nekaj velikega za habsburško dinastijo.« – Edinost, 5. 9. 1917, str. 1, Razkol med Poljaki.

⁵⁰ »Srbi so glasovali ne le proti po Hrvatih predlaganem protestu proti sedanjemu režimu na Hrvatskem, temveč so podali neko posebno izjavo. Izrekli so se proti trializmu in za avtonomijo

vse večje razumevanje za njo: »(Časopis) »Slovenec« povdarja mnogo preveč združenje katolikov, namesto da bi povdarjal združenje Jugoslovancev ne glede na konfesijo. Srbi vidijo stremeljenja teh katolikov, vidijo Hrvate v Bosni proti sebi v saboru, umevno, da se ne ogrevajo za to, za kar se ogrevajo oni in ž njimi tako goreče slovenski klerikalci. Klerikalizem razdvaja ter ustvarja vedno večji prepad v srbo-hrvatskem narodu. Kdor bo na slovanskem jugu tolkel vedno le na katoliški boben, kakor »Slovenec«, ter ne bo znal lepo pomirjevalno delati glede veroizpovedanj, temu ni mar v resnici za koncentracijo vseh Jugoslovancev ... Klerikalci sanjajo o veliki jugoslovanski državi prav po klerikalno urejeni, zato govorijo toliko o skupini jugoslovanskih katolikov, pri čemur kažejo pesti pravoslavnim Srbom. Tako zakrivljajo Klerikalci, da se Srbi ne morejo čisto nič ogrevati za ponujano koncentracijo, tako jih oni sami pehajo v sanje o »Veliki Srbiji s Petrom Karajgorgjevičem na čelu«. Nič se ni čuditi potemtakem Srbom, Če izjavljajo, da hočejo avtonomijo Bosne in se odtegujejo nastavljeni koncentraciji katolikov, ker vedo, da bi s tem postavili svoje glave pod sekire rabljev s katoliško firmo.«⁵¹ Slovenski liberalci so torej poleg izpostavljanja federalistične ideje, s katero bi pridobili podporo

Bosne. ... mislimo, da prilike, kakor je bila ona v seji bosanskega deželnega zbora od minule srede nikakor niso primerne za to, da bi podajali take vrste izjave, s katerimi se takorekoč na umeten način išče nasprotstev in sporov. Morda so se Srbi – v nadi, da koristijo svoji narodni stvari – dali uporabiti le kot sredstvo one šibe, ki nas je dosedaj znala tako lepo strahovati po oni znani metodi: »Divide et impera«. ... dejstvo stoji, da so Srbi v bosanskem deželnem zboru s svojim nastopom preprečili enotni nastop deželnega zbora in s tem neizmerno škodovali skupni jugoslovanski stvari. ... Na razvalinah dualistične monarhije pa se mora izvesti nova, federalistična drž(avna) tvorba, v kateri morajo tvoriti jugoslovanske dežele posebno državnoopravno enoto. ... Če pa bosanski Srbi zahtevajo avtonomijo za svojo deželo, so seveda s tem že tudi principijelni nasprotniki združenja Bosne in Hercegovine z ostalimi jugoslovanskimi deželami, in tu so oni na povsem krivi poti. Morda goje še vedno tajno nado, da se jim posreči doseči združenje Bosne in Hercegovine s Srbijo. ... Ker so pa Srbi v deželnih zborih Hrvatske, Dalmacije in Bosne ter Hercegovine tudi sedaj v manjšini, bi s tem, da bi bili v skupnem parlamentu v manjšini, ne izgubili ničesar, pač pa bi neizmerno pridobili, ker bi bili združeni iz treh upravnih celot, na kateri so razdeljeni v eno samo. Bratom Srbom v Bosni in Hercegovini bi bilo pač želeti nekoliko več političnega obzora in umevanja duha časa.« – Edinost, 25. 2. 1912, str. 1, Srbi in jugoslovansko vprašanje. Nadaljevanje kritike je sledilo čez dva dni: »Srbski poslanci v Bosni, ki se toliko razgrevajo proti trijalizmu, ne vidijo, kako ravno oni se svojim stališčem popolne avtonomije Bosne in Hercegovine propagirajo trializem, samo da ne bi bil to avstro-ogrsko-hrvatski, niti ne avstro-hrvatsko-srbski, ampak avstro-ogrsko-bosanski! To bi bila najnesrečnejša oblika trializma. Kajti, Hrvatje in Srbi bi vendar mogli kakor narodna celota poprej doseči ravnopravnost z Avstrijo in Ogrsko, nego pa Bosna sama in le s svojo močjo.« – Edinost, 27. 2. 1912, str. 1–2, Še: Srbi in jugoslovansko vprašanje.

⁵¹ Soča, 9. 3. 1911, str. 1, O trializmu. Podobna kritike so se vrstile praktično vse do balkanskih vojn: »Klerikalci že precej časa radi govorijo o jugoslovanski državi v okvirju naše monarhije. Govorijo na shodih o jugoslovanski državi in pišejo o njej po svojih listih. ... zvestoba proti Avstriji nam ne brani, da rabimo tudi pomoči v zvezi z našimi brati Hrvatji. En narod smo z njimi in treba je, da se na jugu monarhije ustanovi novo državnoopravno telo, ki bi naj obsegalo vse dežele, koder bivajo Hrvati in Slovenci. Mi zahtevamo jugoslovansko državo, upamo nanjo, in se borimo zato z vsemi silami za trializem.« Tako je govoril poslanec Fon in tako govori, kjerkoli ga hočejo poslušati. ... Ker ima biti ta država hudo katoliška, zato ne govorijo čisto nič o Srbih. Srbi so pravoslavni; torej ne tičejo v katoliški jugoslovansko državo.« – Soča, 16. 4. 1912, str. 1–2, Trialistične šalobarde.

Čehov in Poljakov, poskušali najti zaveznika tudi pri južnih Slovanih, pri čemer sta jih geografsko periferni položaj in liberalno-panslovanska usmerjenost potiskala v srbsko naročje. Iz prispevkov je torej razvidno, da sta se združevalni jedri v jugoslovanskih konceptih slovenskih liberalcev in katoliških narodnjakov bistveno razlikovali. Medtem ko je pri slednjih ključ do južnoslovanske skupnosti bila slovensko-hrvaška enotnost, ki je temeljila na pripadnosti zahodni kulturi in rimokatoliški veroizpovedi, so liberalci v prvi plan postavljali slovanstvo kot fundamentalni element južnoslovanskega političnega povezovanja.

---

6. Krepitev srbskega položaja

Aneksija BIH je za Srbe predstavljala dokončno potrditev strahov, da se veliki nemški »Drang« ne bo ustavljal, dokler ne zadovolji habsburških apetitov po popolni kontroli Balkana. Akt je za Srbe praktično pomenil vojno napoved, ki je visela v zraku vse od začetka gospodarskih sankcij. Precejšen del javnosti je v emotivnih izbruhih zahteval novo srbsko vstajo,⁵² vendar so se diplomatski predstavniki Kraljevine Srbije branili radikalnih izstopanj.⁵³ Na srbskem dvoru so se namreč zavedali, da jim razmere v mednarodnih odnosih (še) niso naklonjene. Za razliko od Osmanskega cesarstva v 19. stoletju je bila namreč Avstro-Ogrska sposobna bistveno hitrejše vojaške mobilizacije. Poleg tega zahodni zavezniki Srbije v danem trenutku niso bili pripravljeni podpreti, še manj pa je ta lahko računala na pomoč izčrpane Rusije. Za srbskega kralja torej ni bilo smotrno slediti željam naroda po »osvoboditvi« BIH, temveč se je omejil na intenzivno diplomatsko delovanje. Medtem ko so nekateri zahtevali vsaj kompenzacijo Srbiji v obliki vzhodnega dela BIH ter izhoda na Jadransko morje,⁵⁴ je regent Aleksander v Peterburgu ruskemu cesarju predstavil širšo idejo južnoslovanske države. Po tej bi se Srbiji priključile tako BIH in Črna gora kot tudi Vojvodina, Hrvaška, Kosovo in Makedonija. Aleksander naj bi predložil celo ime nove države, ki bi jo združeval srbski monarh, Jugoslavija.⁵⁵ Odgovor na aneksijo se seveda ni omejil le na iskanje podpore pri velesilah, temveč se je politična dejavnost intenzivirala tudi v sami BIH. Razživela so se stara in formirala nova politična društva, med katerimi je izstopalo gibanje Mlada Bosna, katero je v večini sestavljalo radikalno srbsko prebivalstvo, ki je zahtevalo osvoboditev BIH ter pripojitev jugoslovanski (srbski) matici. Srbski odnos do BIH je odražalo delo beograjskega profesorja Jovana Cvijića »Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problemi«, v katerem so bili katoliški Hrvati označeni kot element, ki sodi v domeno avstrijske protisrbske politike. Srbi so po Cvijiću

---

⁵² Slovenski jug je 27. 9. 1908 zapisal: »Vojna Avstriji, čim prej vojna z Avstrijo, za vsako ceno vojna z Avstrijo! Naša jugoslovanska propaganda je danes resnično revolucionarna. Niso več potrebne besede, temveč pogum in kri, veliko poguma in veliko krvi za eno veliko zgodovinsko delo južnih Slovanov. Združite se južni Slovani v vojni proti Avstriji.« – Bakić, Ideologije jugoslovenstva, str. 118.

⁵³ Prim. Stanković, Nikola Pašić, saveznici, str. 20.

⁵⁴ Prim. Pilar, Južnoslavensko pitanje, str. 357–358.

⁵⁵ Prim. Bogdan Sajovic: Od male Srbije do velike Jugoslavije. Ljubljana 2006, str. 20–23.

predstavljali edinega legitimnega zastopnika jugoslovanstva zaradi svoje številčnosti in osrednjega geografskega položaja med južnimi Slovani. Srbsko-hrvaški nacionalni spori so bili v tem kontekstu opredeljeni kot refleksija jugoslovansko-germanskega spora, proces homogenizacije jugoslovanstva pa je bil izenačen s širitvijo srbske zavesti na preostale južne Slovane. Trialistična ideja po Cvijićevem prepričanju posledično ni bila nič drugega kot orodje proti(jugo)slovanske politike, s ciljem germanskega osvajanja Balkana.⁵⁶ Medtem ko je bila v začetku leta 1908 v liberalnih srbskih krogih še vedno opazna naklonjenost konceptu t. i. minimalnega jugoslovanstva,⁵⁷ so se tudi ti po aneksiji obrnili k ostri kritiki hrvaške in bolgarske politike. Od potencialnih partnerjev v oblikovanju širšega jugoslovanstva so bili ravno Bolgari najbolj na udaru srbskih medijev. Z geopolitičnega vidika so bili namreč Bolgari s formirano državo in izoblikovano narodno identiteto neatraktiven partner v srbskem jugoslovanskem konceptu, ki je glede na bolgarsko številčnost predstavljal močnega konkurenta za vodilno mesto v jugoslovanski državi. Aneksija je torej pospešila homogenizacijo srbskih jugoslovanskih konceptov, trializem je dobil status protisrbske ideje, Srbija pa je dokončno tudi v do tedaj panslovanskem časopisju ostala edini legitimni nosilec jugoslovanstva. Odnos v matici se je pretil tudi na politično delovanje habsburških Srbov, ki so rušili hrvaško-avstrijske trialistične poskuse, obenem pa sprejemali dualistično ureditev le v tolikšni meri, dokler se BIH ni bilo treba priključiti Ogrski. Bosansko-hercegovski Srbi so tako kljub relativno manj ugodnem položaju uspešno manevrirali in izkoriščali hrvaško-madžarska nasprotja. Z zahtevami po avtonomiji so ohranjali status quo in čakali na ukrepe matične države.⁵⁸

Nova geopolitična realnost je Srbijo postavila v izrazito neugoden položaj. Na vzhodu je namreč Bolgarija ohranjala dobre odnose tako s habsburško monarhijo kot z Rusijo in se vse bolj izpostavljala kot bodoči vodja Balkanskega polotoka. S ciljem okrepitve si je beograjski »Drang nach Südosten« izbral najšibkejši člen; usi-

⁵⁶ »... počela je (Monarhija) obečavati, da će umjesto dualizma zavesti u Monarhiji trializam, i da će treća autonomna jedinica obuhvatiti južne Slavene. Ta ideja ili obećanje jest samo sredstvo za borbu protiv srbsko-hrvatskog nacionalizma i protiv nastojanja oko nezavisnosti južnih Slavena, sredstvo, da se lakše ili da se uobče može vršiti osvajanje na Balkanu.« – Cvijić v Pilar, Južnoslavensko pitanje, str. 366.

⁵⁷ Minimalnost se je nanašala stopnjo centralizacije in prisilnega kulturnega poenotenja med južnoslovanskimi narodi oz. na homogenizacijo in dopuščanje različnosti ter avtonomnosti različnih etničnih skupin. Po obsegu teritorija pa je to pravzaprav maksimalistična jugoslovanska ideja, ki je slonela na konfederalnih načelih (prim. Bakić, Ideologije jugoslovenstva, str. 114).

⁵⁸ Analizo srbskega držanja v BIH zasledimo v tržaški Edinosti: »Bosansko-hercegovsko vprašanje postaja vedno aktuvelneje ... Samostojna madjarska narodna država je vsled prizadevanj nje nemadjarske večine prebivalstva po narodni avtonomiji nemožna ravno tako, kakor je nemožna Velika Hrvatska vsled hrvatsko-srbskega antagonizma. Od todi tudi opozicija bosanskih Srbov proti trializmu, ker zahtevajo zase marveč nacijonalno avtonomijo v okvirju skupne monarhije. Z duvalizmom se sprijaznujejo bosanski Srbi le tako dolgo, dokler ni za njih nevarnosti združenja z Ogrsko. Proti priklopljenju z Ogrsko bi se Srbi postavili solidarno s Hrvati in cislajtanskimi narodi, proti inkorporaciji v tostransko državno polovico pa bi napravili fronto skupno z Madjari.« – Edinost, 12. 4. 1911, str. 1–2, Narodna avtonomija – jedini izhod.

hajoče Osmansko cesarstvo. Pri tem je srbska diplomacija spretno pridobila zavezništvo Bolgarije, Grčije in Črne gore, ki so bili lačni osmanskega plena. Na drugi strani so se vse bolj artikulirano izražale tudi želje Albancev za politično emancipacijo. Ob želji za osvajanjem teritorija na jugu je začasno srbsko-bolgarsko partnerstvo imelo precejšen pomen tudi z vidika reševanja jugoslovanskega vprašanja in odnosov z Avstro-Ogrsko. Na to opozarja izjava srbskega ministra za zunanje zadeve Milana Milovanovića, s katero je pojasnil situacijo na Balkanu svojemu bolgarskemu kolegu Stefanu Paprikovu: »Za nas je pri tem še en pomemben vidik, ki govori v prid našega sporazuma z Bolgarijo. Vse dokler mi ne bomo povezani z vami, bo naš vpliv na Hrvate in Slovence zanemarljiv. Kljub razlikam v veri imajo ti ljudje precej podobno kulturo kot mi. Vendar oni ne vidijo Srbije kot center, ki bi jih lahko privlačil. Povsem drugače bo, če mi ustvarimo močan blok. Potem bodo vsi pravoslavni in katoliški Srbi, Hrvati in Slovenci v sosednji monarhiji začeli neizogibno gravitirati k nam.«⁵⁹ Motive za 1. balkansko vojno torej ne gre iskati samo v boju proti nevzdržnemu osmanskem imperiju, temveč je to s stališča geopolitičnega preurejanja Balkana bil le prvi korak v boju proti katoliški Avstriji za dominacijo na Balkanu. Z makrovidika je ustvarjanje zavezništva med Bolgarijo in Srbijo ustrezalo Rusiji, ki se je po porazu v vojni z Japonsko leta 1905 in diplomatskem umiku ob aneksiji BIH zopet želela angažirati na Balkanu. Tako sta balkanski državi pod ruskim mentorstvom vsaj začasno uspeli preseči nesoglasja glede razdelitve Makedonije. Vendar to zavezništvo ni trajalo dolgo. Po uspehih balkanske protiosmanske koalicije so se na diplomatskem polju znova vključile velike sile. Glavni cilj Avstro-Ogrske je bilo preprečevanje srbskega dostopa do morja in teritorialno ločevanje Srbije ter Črne gore. Po drugi strani je neuspeh pri doseganju morja Srbijo usmeril v poskus revidiranja sporazuma z Bolgarijo, kar je pripeljalo do drugega kroga balkanskih vojn in novega velikega vojaškega podviga Srbije.⁶⁰ Postala je najmočnejša južnoslovanska država, s čimer se je postavila v središče političnega dogajanja na Balkanu in si zagotovila izhodišče za uresničevanje ambicije jugoslovanskega Piemonta.

---

7. Slovensko-hrvaški odmevi

Srbski uspehi v balkanskih vojnah so na Slovenskem in Hrvaškem zbudili mešane občutke. Na eni strani so mnogi proslavljali zmage srbske vojske, posamezniki pa so se celo priključevali srbskim bojnim pohodom. V nekaterih dalmatinskih krajih, kjer je živel večji delež pravoslavnega prebivalstva, so avstrijski upravi

---

⁵⁹ Richard C. Hall: *The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War*. London / New York 2000 (dalje Hall, *The Balkan Wars*), str. 10. Podobno je srbski veleposlanik v Bolgariji Miroslav Spajlaković v Sofiji francoskemu veleposlaniku izrazil strah, da bo Franc Ferdinand s prevzemom habsburškega prestola ustanovil tretjo državo v monarhiji, ki bi lahko pritegnila tudi Srbijo in Črno goro. – Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 126–128.

⁶⁰ Detajlna analiza v Hall, *The Balkan Wars*, str. 76.

navkljub zaplapolale srbske zastave.⁶¹ Na popularnosti je zopet pridobivala HSK, ki je uspela dočarati okus jugoslovanskega zmagoslavja in poistovetiti srbski boj z lastnimi političnimi cilji. Temu je prispevalo tudi splošno politično-gospodarsko stanje na področju Hrvaške – Slavonije in Dalmacije, kjer se je nezadovoljstvo prebivalstva kanaliziralo skozi iskanje državnopravnih alternativ. Že pred balkanskimi vojnami je namreč eno krilo mladohrvaškega gibanja deloma odstopilo od načela hrvaškega državnega prava, naredilo nepričakovan prestop k jugoslovanskemu unitarizmu in zagovarjalo Srbijo kot geopolitično središče jugoslovanske države. Politični obrat je temeljili na tezi, da so Hrvati in Srbi isti narod, kar se je skladalo tako s Starčevićem kot Karadžićem razumevanjem jugoslovanstva. Po tem tolmačenju naj bi bil spor le glede poimenovanja naroda, kar je za mladohrvaško gibanje bilo marginalnega pomena. V ozračju napetosti v mednarodnih odnosih je temu gibanju pristopil tudi del predvsem študentske populacije tako iz vrst socialdemokratov kot naprednjakov, s srbske strani pa predvsem člani »Mlade Bosne«. V hrvaškem delu HSK je s prosrbskimi stališči izstopal nekdanji dunajski poslanec Ante Trumbić, ki je pridobival srbske simpatije, čeprav se je tudi sam zavedal nevarnosti uresničevanja jugoslovanske države brez Slovencev.⁶² Nasprotno so frankovci tudi po smrti Josipa Franka nadaljevali z velikoavstrijsko politiko, v katero so vključevali idejo o veliki Hrvaški. Zagovarjali so t. i. preventivno vojno zoper Srbijo in celo njeno pripojitev hrvaškemu delu habsburške monarhije. Tretjo stran v hrvaški politiki je predstavljal Stjepan Radić, ki je ravno tako zavračal idejo združitve s Srbijo, posebej po začetku njene vojne z Bolgarijo, kar je za Radića bila manifestacija agresivnega srbskega ekspanzionizma. Razmere v BIH so bile bolj kompleksne zaradi odnosov med tremi etničnimi skupinami. Srbske vojaške zmage so z navdušenjem pozdravili le Srbi, medtem ko je večina hrvaških in muslimanskih političnih predstavnikov s strahom spremljala poraze muslimanskih enot.⁶³

Vojne na Balkanu so na Slovenskem vnesle iskro razdora tudi znotraj same SLS. Časopis Slovenec je sprva izražal simpatije do slovansko-grške koalicijske in njenega napredovanja proti Turkom ter v nekaj primerih poveljeval srbsko in črnogorsko vojsko. Takšno pisanje je bilo odraz predvsem Krekovih stališč, ki se jim je zoperstavil Šusteršič, ki je poskušal popraviti okrnjene odnose z Dunajem. V sklopu potrjevanja lojalnosti cesarju je 20. 10. 1912 organiziral shod, na katerem je prišlo do združitve Vseslovenske ljudske stranke (VSL) in Vsepravaške organizacije. SLS je zopet za svojo platformo potrdila pravaški program in prizadevanje za južnoslovansko katoliško enoto znotraj monarhije. Sprejeta je bila resolucija, ki je ugotavljala, da tvorijo Slovenci in Hrvati eno narodno celoto ter želijo delovati v duhu in v smeri programa Stranke prava za enotnost, pravice in razvoj hrvaško-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. Mnenju o enotnem hrvaško-slovenskem političnem narodu ni nasprotoval niti Krek, ki je še vedno svojim

⁶¹ Lampe, *Yugoslavia as history*, str. 95.

⁶² V slednjih je videl protiutež srbski dominaciji, kar je v pismu potrdil Franu Supilu leta 1914. – Prunk, Toplak, Hočevar, *Parlamentarna izkušnja*, str. 67–68.

⁶³ Prim. Lampe, *Yugoslavia as history*, str. 99.

dijakom govoril, da so Slovenci pravzaprav »planinski Hrvatje«. Da je kroatizacija boljša od germanizacije, pa je utemeljeval tudi Aleš Ušeničnik. Slovenci naj bi namreč od Hrvatov prevzeli le jezik, z drugih kulturnih vidikov pa bi lahko precej več dali Hrvatom, s čimer bi slednji bolj postali Slovenci kot obratno.⁶⁴ V odnosih do Srbov je Krek bil pripravljen na popuščanje glede verske avtonomije, vendar le ob predpostavki, da Srbi priznajo hrvaško državno pravo. Po drugi strani tudi sam Šusteršič ni povsem odrekal pravice Srbiji za njena prizadevanja: »Srbije ne smemo ovirati, da dobi sadove za svojo slavno zmagovito vojsko. Tudi poti do Adrije skozi Albanijo ne smemo zapirati, ker bi sicer iskala te poti skozi Bosno. ... Na Balkanu nismo prišli do veljave, ker smo v notranjem slabi vsled razmer, ki jih je ustvaril dualizem. ... Kaj smo v tridesetih letih naredili iz Bosne in Hercegovine? Nezadovoljno deželo in ljudstvo! ... In kako se godi na Hrvaškem? ... V teh velikih dogodkih je vkovana Hrvaška v okove sužnosti, da bi ne mogla zasledovati svojih najvitalnejših interesov. Na ta način se ne morejo dobiti pri Jugoslovanih simpatije.«⁶⁵ Ob očitnem propadanju Osmanskega cesarstva je Šusteršič celo predlagal poskus pogajanj s Srbijo. Z morebitnim partnerstvom in podporo Srbiji pri dobivanju albanskih področij bi si po njegovem mnenju Avstro-Ogrska lahko zagotovila stabilnost na svoji jugovzhodni meji in priključila BIH k hrvaško-slovenski enoti. Bistvenih geopolitičnih razlik med Krekom in Šusteršičem torej ni moč zaznati. Še naprej je bila temeljna zahteva, da se »da hrvaškemu in slovenskemu narodu skupna domovina«⁶⁶ v habsburškem okvirju, kar je Krek potrdil še dober mesec pred sarajevskim atentatom z besedami: »Rešite jugoslovansko vprašanje tako, da boste dali katoliške Hrvate in Slovence skupaj pod avstrijskim cesarstvom, in potem bo država tako močna, da boste vedno imeli prosto pot po morju.«⁶⁷ Oba, Šusteršič in Krek, sta polagala svoje upe v Franca Ferdinanda in mu nista bila nič manj naklonjena tudi ob dejstvu, da se je ta spogledoval tudi z načrti, ki niso bili povsem v skladu s slovenskimi željami. Vse bolj realen se je namreč zdel koncept, v katerem bi Vojvodina ostala pod Ogrsko, medtem ko bi celotna Štajerska, Koroška in Goriško-Gradiščanska z mestom Trst ostali pod Avstrijo.

Slovenski liberalci so bili bolj enotni glede proslavljanja uspehov balkanske koalicije, za katero so bili v tržaški Edinosti prepričani, da je le uvod v slovansko združenje na jugovzhodu Evrope: »Borba krščanskih narodov na Balkanu je na zadnji etapi, še ena postaja in na pragu bodo velikega doma svoje svobode. In ker so v teh narodih tako ozko spojeni verski, kulturni in nacijski moment, krvavi sedaj in se bore na Balkanu tudi za svojo nacijsko idejo. In ker so ti narodi člani velike slovanske družine, spojeni z nami vsemi, ki nam je božja previdnost poklonila slovansko rojstvo in nam dala slovansko dušo, po najnežnejih, a ob najtrdnjih vezeh narodnega in krvnega sorodstva, je ta gigantska borba narodov na Balkanu –

⁶⁴ Prim. Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 121.

⁶⁵ Slovenec, 8. 11. 1912, str. 1, Naše stališče glede balkanskega vprašanja.

⁶⁶ Prav tam 16. 3. 1914, str. 1, Jugoslovani in delavstvo.

⁶⁷ Janez Krek: Jugoslovanski odgovor. Govor dr. Kreka na taboru v Šmihelu na Koroškem. V: Prav tam, 23. 5. 1914, str. 1–2.

slovanska epopeja.«⁶⁸ Srbijo je slovensko liberalno časopisje v tistem trenutku predstavljalo kot ideal borbe za jugoslovansko svobodo, dunajska protisrbska politika pa je implicitno bila enačena s protislovansko. Evforija, sprožena s prvim krogom balkanskih vojn, je posledično vplivala na izjemno povečanje števila protigermanskih in protiiitalijanskih prispevkov v časopisju primorskih Slovencev, na njenih krilih pa so nastajale še bolj radikalne zahteve po federalizaciji habsburške monarhije.⁶⁹ Tudi v prispevkih, ki so izhajali iz kroga zmernih (proavstrijskih) »naprednjakov«, so se oblikovale nove državnopravne ideje, ki niso favorizirale trializma, temveč notranjo federalizacijo in povezovanje v unijo s slovanskim Balkanom: »Zakaj nam trializem ni simpatičen. On bi nam morda neposredno koristil če bi mi misliti le egoistično na samo jugoslovanske koristi. V trenutku pa, ko je Avstrija trialistična, postane akutno vprašanje velike Nemčije, t.j. združitve pretežno nemške tretjine z Nemčijo, kar bi ne bilo le nov povod evropskim komplikacijam, marveč tudi udarec proti Čehom. Ne glede na to bi tudi velika Nemčija utegnila postati nam nevarnejša nego je zdaj (...) ter bi tako Jugoslovani ne glede na Ogre bili izpostavljeni dvema državnima imperialističnima težnjama, nemškemu pangermanizmu in ruskemu panslavizmu. ... Mi odklanjamo ruski panslavizem ravno tako kakor berlinski pangermanizem, se zavzemamo za kulturne stike med vsemi Slovani, zahtevamo samoupravo in neodvisnost Balkana, vse to pa v taki državno-pravni obliki, da bi velika Avstrija stopila v zvezo z balkansko zajednico, ter bi bila ta zveza politični izraz obstoječe gospodarske in zemljepisne skupnosti Podonavja in Balkana. ... taka ... srednje in jugovzhodna evropska organizacija ... bi držala v orientu ravnotežje Rusiji, Angliji in Italiji.«⁷⁰

Po drugem krogu balkanskih vojn je frustracija nad slovansko tekmovalnostjo povsem zamenjala navdušenje slovenskih liberalcev.⁷¹ Od tega trenutka je tudi panslavistična struja slovenskih naprednjakov zožila pojmovanje »jugoslovanskega naroda« na Slovence, Hrvate in Srbe, brez Bolgarov. Slovenski panslavisti in zagovorniki najširšega jugoslovanskega koncepta so tako odstopili od svojih idealov in se

⁶⁸ Edinost, 23. 3. 1913, str. 1, Dozoreva dan in – vstajamo!.

⁶⁹ »Kardinalna zahteva je; odprava dualizma; pozitivna zahteva: priznanje aneksije skoro cele evropske Turčije od strani balkanskih držav. Narodna samouprava ali homerule, in dokler je taka državno-pravna notranja izprememba nemogoča, upravna koncentracija Jugoslovanov v eno realno politično individualiteto namesto mnogih historično-političnih individualitet, in samostalna Hrvatska, ki bi bila z Ogrsko zvezana le v toliko v realni uniji, kakor Ogrska z Avstrijo; carinska in kasneje tudi politična zveza z balkansko federacijo«. – Soča, 1. 2. 1913, str. 1–2, Jugoslovansko vprašanje.

⁷⁰ Prav tam.

⁷¹ »Tako se prepirajo naši bratje na Balkanu med seboj po stari slovanski navadi. Rajši naj ječi nesrečna zemlja pod tujim jarmom nego da pride v last bratu sosedu; a oni zopet ne privošči temu toplega koticke v hiši, ki ni še njegova, češ: ali jaz sam ali pa, kakor pravi naš slovenski kmet, naj vzame vse skupaj vrag! ... Zastonj je pred Slovanom razgrnjena knjiga zgodovine, pisana s krvjo in nepopisnim trpljenjem; ... Spregledali bodo takrat balkanski Slovani iti njih sodeželani, ko bode Stara Srbija in Macedonija pod pestjo tujca; ... Takrat si bodo poskušali podati roke bratje in sosedje, ali težko je streti verige, se otresti pijavke, in težko ali sploh nemogoče bo podreti most, ki ga zida German preko balkanskih pokrajin, preko duš in svetinj balkanski narodov na Solun in Orient.« – Soča, 10. 9. 1912, str. 1–2, Avtonomija Albanije in Macedonije.

spriznali s politično realnostjo. Vendar se pri tem niso zavedali, da se z oddaljevanjem geopolitičnega centra prihodnje jugoslovanske države povečuje nevarnost periferizacije zahodnih primorskih krajev in zmanjšuje vrednost v očeh odločujočih političnih akterjev. Objektivnejši pol naprednjakov je očitno spregledal to nevarnost, saj je goriška Soča le dober mesec pred sarajevskim atentatom zapisala: »Manifestacije v Italiji kažejo najnovejše tendence italijanske politike. Ta politika je naperjena najprvo proti nam, Slovencem in Hrvatom. ... Italija se dandanašnji pripravlja na vojno, da zajame celo obalo od izvira Soče do Boke Kotorske. ... Iti kar je še zanimivejše, pri tem se računa na podporo Srbije.«⁷² Mešane reakcije primorskih liberalcev odražajo njihovo tavanje v iskanju rešitve za izredno težaven položaj primorskih Slovencev. Njihovi poskusi so ostali brez uspeha, saj poleg nenehnih sporov s SLS niso uspeli pridobiti pomembnejše podpore niti na južnoslovanski, še manj pa na ravni habsburške monarhije pri drugih slovanskih narodih. Lahko zaključimo, da je neuresničitev trializma na temelju hrvaškega državnega prava zadovoljila primorske Slovence. Kljub temu pa jim za to ne moremo pripisati večjih zaslug, saj so njihova delovanja večinoma ostala na margini političnega prizorišča habsburške monarhije, razloge za neuspeh koncepta je zato potrebno poiskati v širšem kontekstu mednarodnih odnosov.

---

8. Zaključek – dejavniki trialistične neuresničljivosti

Mnogi avstrijski politiki so se zavedali posledic spremenjenih razmerij moči na Balkanu in so svarili pred pasivnostjo avstrijske diplomacije. Velika srbska država namreč ne bi privlačila le habsburških južnih Slovanov, vsaj posredno bi to vplivalo tudi na češka razmišljanja o prihodnosti izven Avstro-Ogrske. Dodaten vidik nevarnosti nove situacije je izpostavil profesor Josef Redlich: »Vsak dan se bliža nevarnost za vojno z Rusijo in balkanskimi državami. ... Jasno je, da se bo, v primeru naše neaktivnosti, Balkanska zveza še naprej oboroževala, pridobila bo tudi Romunijo ... da pa bi nas vojaško tudi popolnoma uničila, se bo združila tudi z Rusijo, ki bo takrat povsem pripravljena. Ob tem ne izpostavljam, da bo Italija enostavno zasedla ostanek obale in južno Tirolsko.«⁷³ Vendar pa kljub zavedanju o posledicah, ki jih prinaša nastanek velike srbske države, v Avstriji ni bilo soglasja, kako naj se habsburška monarhija vključi v reševanje problematike. Nekateri so predlagali preventivno vojno, drugi so svarili in svetovali, naj Avstrija raje vodi pozitivno politiko do Srbije in jo privede do stanja gospodarske odvisnosti. V danem trenutku namreč za vojaški poseg ni imela nobene mednarodne podpore. Tudi Franc Jožef in Franc Ferdinand vojni nista bila naklonjena. Prestolonaslednik je bil celo proti kakršnemu koli priključevanju Srbije, kar je 1. 2. 1913 potrdil grofu Berchtoldu (Aehrenthalovemu nasledniku): »Če se vojskujemo posebej s Srbijo, jo bomo sicer v naj-

---

⁷² Soča, 16. 5. 1914, str. 1, Italija, Avstrija in Jugoslovani.

⁷³ Andrej Mitrović: *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke (1908–1918)*. Beograd 1981, str. 100–101.

krajšem času zrušili, ampak kaj potem? ... se vrže na nas vsa Evropa in nas obravnava kot kršilce miru. ... Če še niti Bosni nismo kos in nas ta zabava stane že ogromno denarja ter je leglo državnopravnih vprašanj, kaj bo potem šele s Srbijo? ... Kar pa zadeva iredento pri nas doma, ... bo ta prenehala takoj, ko bo za naše Slovane ustvarjena ugodna, pravična in dobra eksistenca.«⁷⁴ Vojna torej v tistem trenutku ni bila realna, starost cesarja in stališča Franca Ferdinanda pa so kazala na veliko večjo verjetnost nastanka tretje enote znotraj habsburške monarhije, a je to zaradi madžarskega, italijanskega in nasprotovanja dela nemških političnih skupin bil vse prej kot lahko uresničljiv cilj.

Veliko vlogo pri neuresničitvi trializma je odigralo pomanjkanje koordinirane slovenske politike. Vztrajanje na posebnem hrvaško-slovenskem statusu sta SLS in njihove hrvaške partnerje kmalu osamila v osrednji politični instituciji monarhije. Nepričakovan udarec trializmu je zadal izostanek češke podpore. Češki politiki so namreč v takšni obliki trializma zaznali nevarnost, da bodo kot edini izmed slovenskih narodov ostali osamljeni v nemškem delu monarhije ter bodo tako sami prešibki za uveljavljanje lastnih interesov. Obsojenost trialistične ideje na propad je leta 1912 opisal citat Bressnitz-Sydačova: »Nemci so najbolj ostri nasprotniki trializma, ker bi jim ta zakrčil pot k Jadranu ... Ne manj ostri nasprotniki trialistične misli so Čehi, ker ne morejo brez južnoslovanskih glasov v avstrijskem cesarskem svetu ... Ti isti razlogi so vplivali tudi na Poljake, da so odklonili trializem ... Sploh pa Italijani gledajo v trializmu svojo narodno smrt. V Ogrski so Madžari najodločneje vstali proti trializmu, medtem ko se narodnosti v Ogrski, kot na pr. Nemci, Romuni in Slovaki, ravno tako prištevajo v tihe nasprotnike trialistične misli, ker bi z odcepitvijo Hrvaške in Slavonije od zveze z Ogrsko, ostali sami z Madžari ... Preostali so torej še sami južni Slovani, vendar je norost verjeti, da bi oni sami lahko bili dovolj močni, da habsburški državi vsilijo trializam.«⁷⁵ Ne le da južni Slovani niso bili dovolj močni, precejšen del jih je celo deloval proti trializmu. Razplamtel se je katoliško-pravoslavni spor glede vodstva te entitete in njenih odnosov s Kraljevino Srbijo. Ravno v slednji so se naslajali ob številnih ovirah, na katere so naletavali pobudniki trializma, obenem pa so snovali alternativne jugoslovanske koncepte s srbskim kraljem v glavni vlogi. Trializem je tako pravzaprav predstavljal le še eno bojno polje za politično tekmo v kontekstu spopadov različnih jugoslovanskih konceptov. Končno so izid tega boja določile širše mednarodne okoliščine, ki so po 1. svetovni vojni zapečatile usodo habsburške monarhije. S formiranjem Kraljevine SHS je trializem ostal le boleč spomin v glavah njegovih privržencev in latentna grožnja za vse njegove nasprotnike.

⁷⁴ Rahten, Slovenska ljudska stranka v Dunajskem parlamentu, str. 126.

⁷⁵ Pilar, Južnoslavensko pitanje, str. 365.

Igor Ivaškovič

TRIALIST CONCEPTS AND ALTERNATIVES IN THE PRIMORSKA REGION
NEWSPAPERS

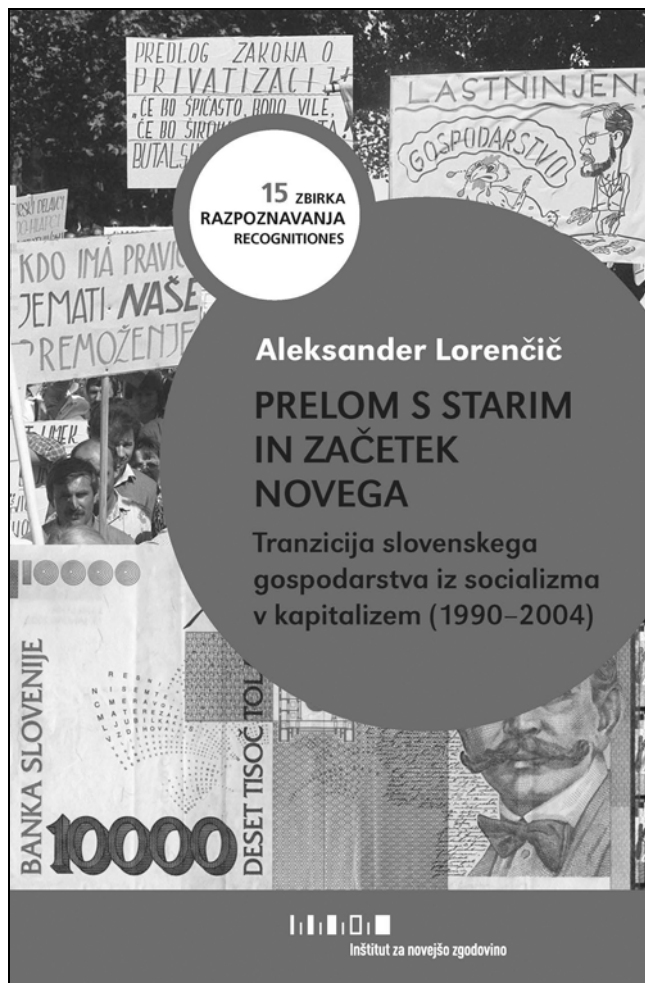

Summary

The trialist idea represented a strategy of the new wave of Habsburg politicians led by Crown Prince Franz Ferdinand. Through the trialist concept the so-called Belvedere Circle sought the possibility for diminishing the influence of Budapest and, indirectly, strengthening the power of the central authorities in Vienna. In the context of this strategy certain Croatian political circles saw the opportunity for the realisation of dreams about the territorial subjectivisation of the whole region they attributed to the Croatian state law. From the Croatian point of view this idea provided an opportunity to strengthen the weak Croatian-Slavonian autonomy and ensure the emancipation of the united Croatian territories, which had been divided between Austria and Hungary since 1867. Apart from uniting the territories of the triple Croatian kingdom, the concept of the third unit was an opportunity to include Bosnia and Herzegovina into the political-legal unit under Croatian administration. On the other hand the Slovenian attitude to trialism was ambivalent, ranging from enthusiasm to fear of Slovenians being left out of the trialist concept. In this period the Slovenian conservatives tried to ingratiate themselves with the future emperor, attempting to include the Slovenian territories under the wing of the Croatian state law while trying to make their plan appear as a part of the Great Austrian concept, where the third unit would only contribute to the emperor's power. The main problems with the attempts of realising this idea arose due to the inactivity of Emperor Franz Joseph and the opposition of German centralists as well as Hungarian nationalists. In its aspirations of controlling the Lands of the Crown of Saint Stephen, Hungary wanted to acquire Bosnia and Herzegovina while preserving an unchanged relationship with Croatia-Slavonia. The German national-liberal parties were not prepared to acknowledge a greater degree of sovereignty of the South Slavs, especially if that meant that the Germans would lose their access to the Adriatic. Therefore the Slovenian conservatives, in cooperation with the Catholic circles in Croatia and Bosnia and Herzegovina, tried to at least include the Slavic territories mentioned by the »Pragmatic Sanction« of 1712 into the third unit. This spurred the fear of the Primorska region (Slovenian Littoral) Slovenians that they alone would remain in the Austrian part of the Monarchy. Therefore Slovenian liberals, who enjoyed considerable support precisely in these territories, attacked resolutely the idea of trialism based on the concept of the Croatian state law. They sought the political support of Czechs and Poles by arguing for an alternative concept: a federation of national units, brought together by the common parliament in Vienna. Simultaneously they also sought the support of other South Slavs, hoping that the Serbian-Bulgarian successes in the first Balkan War had only been the first step towards uniting the whole Slavic south. However, their efforts were in vain, as they were unable to ensure considerable support, neither in Slovenia, nor at the South Slavic level, let alone the level of other Slavic nations in the Habsburg Monarchy. Slovenian liberals were most likely pleased that trialism as it had been outlined did not come to pass, but they cannot be seen as contributing to this fact substantially. The analysis of the attitudes of the South Slavs towards trialism shows that the Yugoslav idea was extremely dynamic. The most important opponent of the trialist system was precisely the Kingdom of Serbia. The viewpoints of various South Slavic holders of political power with regard to trialism were incompatible as far as the basic geopolitical concepts of the future Yugoslav entity were concerned: from the borders to the political and administrative centre as well as its position in the international relations. As it was, trialism represented a field of the political competition between the South Slavic nations, while the conditions of this competition were defined by the wider international political developments. The defeat of the Central Forces in World War I sealed the fate of the Habsburg Dynasty and trialism, and the alternative Serbian concept got an opportunity for realisation.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

520 strani

Cena 30,00 EUR

1.01
Prejeto 8. 8. 2012

UDK 305(497.4Ljubljana):323.1"1918/1929"

Dunja Dobaja*

Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v Sloveniji v letih 1918–1929

IZVLEČEK

Prispevek predstavi stališča slovenskih političnih strank v obdobju 1918–1929 do socialno-zdravstvenih vprašanj, zlasti do položaja žensk (mater) in otrok. Kljub idejnopolitičnim razlikam so si stranke vseh treh tradicionalnih idejnopolitičnih taborov, to je katoliškega, liberalnega in socialističnega, prizadevale za pravičnejšo socialno družbo, ki bo zagotavljala učinkovit sistem socialne in zdravstvene zaščite tudi žensk in otrok.

Ključne besede: Slovenija, politična stranka, ženske, otroci, socialna zaščita, zdravstvena zaščita

ABSTRACT

THE POSITION OF WOMEN AND CHILDREN IN THE PROGRAMMES OF SLOVENIAN POLITICAL PARTIES BETWEEN 1918 AND 1929

The following contribution presents the attitudes of the Slovenian political parties in the period between 1918 and 1929 towards the social and health issues, especially the position of women (mothers) and children. Despite the ideological-political differences the parties of all three traditional ideological-political camps – Catholic, liberal and socialist – strived for a more just society, which would ensure an efficient system of social and health protection, also of women and children.

Key words: Slovenia, political party, women, children, social protection, health protection

---

* univ. dipl. zgodovinarica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: dunja.dobaja@inz.si

---

Uvod

V prvem desetletju po nastanku skupne jugoslovanske države, to je Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, je prišlo do razcveta politično strankarskega življenja na Slovenskem. Leta 1918–1929 dejansko predstavljajo pomembno obdobje v zgodovini slovenskega naroda, saj so se v omenjenem času v slovenski politiki opredelili do skoraj vseh ključnih vprašanj, ki so spremljala Slovence tudi kasneje.¹ Tako so se opredeljevali tudi do socialnih problemov in z njimi povezanih temeljnih razvojnih gospodarskih vprašanj. Zamisli so bile različne, kar je omogočilo tudi dejstvo, da so leta 1918–1929 predstavljala edino obdobje v času obstoja obeh jugoslovanskih držav, ko se je politično življenje razvijalo v pogojih večstrankarske politične demokracije.²

Programi slovenskih političnih strank glede socialno-zdravstvenih vprašanj s poudarkom na položaju žensk in otrok

---

Po nastanku Kraljevine SHS se je še nadalje ohranila delitev slovenske politike na troje tradicionalnih idejnopolitičnih taborov, in sicer katoliškega, liberalnega in socialističnega, znotraj posameznih taborov pa je obstajala precejšnja razcepljenost. Še najbolj enoten je ostal katoliški tabor, ki ga je obvladovala Slovenska ljudska stranka (SLS). Omenjena stranka je bila tudi najmočnejša slovenska stranka v Kraljevini SHS. V SLS, ki je združevala večino slovenskega kmečkega prebivalstva, del obrtnikov, duhovščino in katoliško inteligenco, se je v letih 1919–1922 oblikovala levičarska krščansko-socialna delavska struja. Le-to je strankino vodstvo avgusta 1922 zaradi njenega močno izraženega socialnega in političnega radikalizma onemogočilo. Tako so krščanski socialisti skozi vsa dvajseta leta ostali podrejeni politiki SLS.³ SLS je sprejela svoj nov program v jugoslovanski državi 7. aprila 1920.⁴ Omenjeni program je bil oblikovan na zboru zaupnikov SLS, ki je bil 6. in 7. aprila 1920 v Ljubljani.⁵ Na omenjenem zboru je SLS ponovno utemeljila svoj že uveljavljeni krščansko-socialni program. Rešitev socialnih vprašanj je videl le na temelju krščanskih načel, zato tudi *»nobena socialna struja, ki temelji na podlagi materialističnega svobodomiselnosti, ne bo zmogla popolne rešitve socialnega vprašanja«*.⁶ Poudarjal je potrebo po oblikovanju socialno pravične države, ki naj bi s pa-

---

¹ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Ljubljana 1998 (dalje Perovšek, Programi političnih strank), str. 5.

² Prav tam.

³ Prav tam, str. 6.

⁴ V letih 1918–1920 je bila politična predstavnik katoliškega tabora Vseslovenska ljudska stranka. 7. aprila 1920 se je preimenovala v Slovensko ljudsko stranko. Skoraj celotno obdobje med obema svetovnjima vojnama ji je načeloval dr. Anton Korošec. – Prav tam, str. 64, 71.

⁵ Prav tam, str. 71.

⁶ Prav tam.

metnimi socialnimi zakoni preprečevala vsakršno izkoriščanje, nad kapitalističnim gospodarstvom pa izvajala strogo socialno kontrolo. V tem smislu se je zavzemal za ustanovitev delavske zbornice (nadzorovala bi delovna razmerja v podjetjih in oblikovala delavsko zakonodajo) za zagotovitev minimalnih delavskih plač, za uvedbo enotne delavske zakonodaje in za zaščito žensk in otrok pred izkoriščanjem v obrtnih in industrijskih podjetjih, pri čemer je program poudaril potrebo po razširitvi in okrepitvi omenjenega varstva. Tako se je izrekel za načelno prepoved dela materam v tistih industrijskih in obrtnih strokah, kjer bi jim delo preprečevalo v polni meri izpolnjevanje svojih materinskih in gospodinjskih dolžnosti. Začasne izjeme pa naj bi bile dovoljene samo za primere, kjer bi taka prepoved ogrožala preživljanje delavskih družin. Program se je nadalje zavzemal za uvedbo splošnega socialnega zavarovanja, ki bi združevalo vse vrste socialnega zavarovanja (bolniško, nezgodno, starostno, zavarovanje za onemoglost, brezposelnost ter zavarovanje nepreskrbljenih svojcev) in bi veljalo za vse državljane, ki jim zaradi nekega posebnega razloga ni bila že v naprej zagotovljena dosmrtna popolna oskrba v kakšnem javnem zavodu. Socialnost programa se kaže tudi v prizadevanjih po ustvarjanju takšnih pogojev, da bi, kolikor je le mogoče, vsaka družina dobila možnost ustvariti si lasten dom. V tem smislu naj bi se izvedla tudi agrarna reforma.⁷ Na omenjenem zboru zaupnikov je bila poudarjena zahteva po enaki volilni pravici tako za moške kot za ženske in dan predlog po oblikovanju posebnih ženskih političnih organizacij, pri že obstoječih stanovsko-političnih organizacijah pa naj bi se ustanovili posebni ženski odseki.⁸

Krščansko-socialno usmerjenost je stranka ponovno poudarila v svojem programu, oblikovanem pred volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS 18. marca 1923. Konec februarja 1923 je izdala brošuro *Sodite po delih!*, ki jo je označila kot kažipot slovenskim volilcem v boju za slovensko samostojnost. V njej je predstavila svoje poglede na notranjo ureditev skupne države, ki si jo je predstavljala kot državno skupnost Slovencev, Hrvatov, Srbov in tudi Bolgarov. Ta skupnost naj bi bila utemeljena na načelu samoodločbe narodov. SLS se je jasno opredelila za široko samostojnost Slovenije na temelju pravice slovenskega naroda do samoodločbe. Glede socialnih in gospodarskih zahtev je program ponovno poudaril pomen in spoštovanje poštenega dela in grajal kapitalistični svet, ki stoji na stališču, da je denar sveta vladar. K »spreobrnitvi« sveta naj bi v veliki meri prispevala pravilna vzgoja otrok, in sicer vzgoja na verski podlagi. V vzgojo se mora vključiti tudi šola, ki, tako pravi program, ne sme biti le »učilnica«, temveč predvsem »vzgojevalnica«, ki mora otroku vcepiti ljubezen do stanu in spoštovanje do dela.⁹ Kdor pa pošteno dela, ima pravico, da ga država oskrbi z vsem, kar potrebuje za normalno preživljanje sebe in svoje družine. Država naj bi poskrbela tudi za tiste, ki ne morejo delati. Zato je program ponovno zahteval za vse delavce, ne glede na stan, enotno in popolno socialno zavarovanje.

⁷ Prav tam, str. 10, 71, 74.

⁸ Prav tam, str. 73.

⁹ Prav tam, str. 84.

Nastanek skupne jugoslovanske države ni popeljal slovenskega naroda le v ponovni boj za narodno samoodločbo in v boj za avtonomistično-federalistično preureditev jugoslovanske države, temveč tudi v prizadevanja po izboljšanju položaja na področju zdravstva in sociale. V javnih bolnišnicah so vladale »neznosne in obupne« razmere, kot lahko beremo v časniku Slovenec.¹⁰ Bolnišnice, tako omenjeni članek, so morale ustaviti svoje navadno obratovanje ter se omejiti le na sprejem najnujnejših primerov bolezni ali poškodb. Vzrok za to je bilo dejstvo, da država ni dajala dovolj sredstev, čeprav je prevzela v svojo upravo vse javne, deželne in okrožne bolnišnice. Se pravi, da je državni aparat odpovedal v upravnem in finančnem pogledu celo v tako pomembni panogi, kot je bilo narodno zdravstvo. Članek meni, da bi bilo mogoče takšno stanje preprečiti le tako, da bi zdravstveni zavodi ostali kolikor toliko samostojni oziroma samoupravni. Zavrača trditve »glasnika slovenskih centralistov in državotvorcev« dr. Vekoslava Kukovca, ki si je »drznil javno resnico postaviti na glavo«. Namreč, dr. Vekoslav Kukovec je izhajal s stališča, da ni kriva »zdravstvene mizerije« centralna uprava, temveč nesposobnost samih upravnih zdravnikov.¹¹

Tudi Beograjska stran si je razmere v slovenskih bolnišnicah razlagala po svoje in našla »smiselne« razloge za slabo stanje. Tako je minister za narodno zdravje Omerović očital našim dobrodelnim zavodom zlorabo v upravi.¹² Bolnišnice naj bi samovoljno, brez predhodne odobritve, najele velika posojila. Ta posojila naj bi znašala pet milijonov dinarjev. Da pa bi se ti najeti krediti krili, je bila izvedena redukcija bolniškega staleža.¹³ Takšne poenostavljene razlage Beograda je časnik Slovenec označil za nesmiselne, saj naj bi centralistična uprava s tem le poskušala zakriti svojo skorumpiranost.

Tudi drugi socialno-zdravstveni zavodi v državni upravi naj ne bi bili v zavidljivem položaju. S prevzemom v upravo oblastnih samouprav se je njihov položaj postopoma izboljšal.¹⁴

Vodilna sila v taboru slovenskih unitarno-centralističnih političnih sil je bila slovenska liberalna politika, to je Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), ustanovljena leta 1918. Za strankinega načelnika je bil izbran dr. Ivan Tavčar. Od

¹⁰ Slovenec, 8. 8. 1922, str. 1, Zdravstvo in zdravniki v Sloveniji ter centralizem.

¹¹ Prav tam. Vekoslav Kukovec, pravnik, publicist in liberalno usmerjen politik, od maja 1920 do decembra 1921 je bil minister za socialno politiko in minister za trgovino in industrijo. Zagovarjal je načrte socialnih zakonov in izvedel kot minister v celi državi enotno zavarovanje delavcev.

¹² Slovenec, 27. 8. 1922, str. 1, Naše bolnice.

¹³ Prav tam.

¹⁴ Več o tem Dunja Dobaja: Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah ljubljanske oblastne skupščine v letih 1927–1929. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2008, št. 1, str. 69–90 (dalje Dobaja, Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah ljubljanske oblastne skupščine); ista: Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah mariborske oblastne skupščine v letih 1927–1929. V: Časopis za zgodovino in narodopisje, 2010, št. 1, str. 38–66 (dalje Dobaja, Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah mariborske oblastne skupščine); ista: Socialna in zdravstvena problematika v obdobju Ljubljanske oblasti in dravske banovine. V: Marko Natlačen (1886–1942). V zgodovinskem dogajanju. Ljubljana 2012, str. 139–147 (dalje Dobaja, Socialna in zdravstvena problematika v obdobju Ljubljanske oblasti).

poleti 1919 do poleti 1922 je v Sloveniji vodil stranko dr. Vekoslav Kukovec. Po organizacijskem preoblikovanju vsedrjavne Jugoslovanske demokratske stranke sredi leta 1922 je bil njen slovenski del razdeljen na ljubljansko in mariborsko oblastno organizacijo JDS. Predsednik ljubljanske je postal dr. Gregor Žerjav, mariborske pa sprva Ivan Rebek, nato dr. Franjo Lipold. V svojem programu je med drugim poudarila enakopravnost vseh državljanov, posebej žensk. Žena je, tako pravi program, možu enakopravna v kulturnem, pravnem, političnem in socialnem oziru.¹⁵ Zavzemala se je za uvedbo splošne, tajne in neposredne volilne pravice tako za moške kot ženske. Glede socialnih vprašanj je program poudarjal nujnost posebnega varstva za šibkejšje, to je za stare ljudi, mladostnike in žene. Zavzel se je za splošno bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje, brezplačno zdravniško pomoč za siromašne ter splošno delavsko socialno zakonodajo. Socialna zakonodaja naj bi varovala zdravje naroda in v ta namen regulirala delavnik in delovne pogoje, kajti »noben gospodarski napredek ni trajen, ako rentabiliteta sloni na zlorabi zdrave sile ljudstva«. ¹⁶ Pomembna zahteva stranke je bilo torej varovanje ljudskega zdravja. V programu je poudarila potrebo po reformi dotedanjih zakonov (obrtni red, stavbni red, mladinski zakon itd.) in uvedbi socialnih mehanizmov, ki bi posredno ali neposredno dvigali zdravje naroda, povečali rodnost in zmanjšali umrljivost otrok. Zlasti je bila poudarjena zahteva, da bi javna uprava varovala žensko kot mater in mladino obeh spolov. V skrb javne uprave naj bi sodila tudi podpora družinam z večjim številom otrok. Stranka se je zavzemala za uvedbo brezplačne zdravniške pomoči za nepremožne. Zlasti za tuberkulozne ljudi naj bi se zgradila ljudska zdravilišča, lekarne naj bi se odkupile v prid javnim korporacijam.

Stranka je nadalje poudarjala zahtevo po splošnem miru in se zavzela za to, da država nudi vojnim invalidom vso pomoč pri ponovni vključitvi v normalno življenje. V okviru tega je sodila tudi podpora vdovam in sirotam po moških, padlih v vojni.¹⁷

Tudi JDS je v svojem programu poudarjala pomen dela in zavračala kot krivično dejstvo, da denar gospoduje nad delom in človekom, ki dela. Zato je stranka zahtevala soudeležbo delavcev pri dobičku iz produkcije in takšno zakonodajo, ki bi varovala in branila delavca pred kapitalističnim izkoriščanjem. V programu je izrazila zahtevo po splošni socialni zakonodaji, ki bi bila v prid delavcu v vseh vrstah obratov, njegovemu zavarovanju zoper bolezni, zavarovanju za primer materinstva, proti nezgodam, za starost, za primer invalidnosti in brezposelnosti. V okviru zakonitih posebnih varstev se je program zavzemal za ureditev delovne dobe žensk, starcev, mlajših ljudi in rekonvalescentov. Pri uresničevanju bolj socialne družbe pa naj bi imela pomembno vlogo tudi šola, ki naj bi izobrazila take državljane, ki bi bili »duševno in telesno pripravljeni za praktično življenje, svobodni po duhu in željni napredka«. ¹⁸ Za uresničitev takega cilja pa je pomembno, da bi bila šola vsem

¹⁵ Domovina, 3. 5. 1918, str. 7, Program jugoslovanske demokratske stranke (J. D. S.).

¹⁶ Prav tam, str. 8.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam, str. 7.

dostopna. Zato se je stranka v svojem programu izrekla za brezplačno šolstvo in sploh za širjenje ljudske izobrazbe s knjižnicami, čitalnicami, izobraževalnimi društvi, predavanji ipd.

Svoje poglede na bistvena socialnogospodarska vprašanja sta izoblikovali tudi ostali dve liberalni stranki, in sicer Samostojna kmetijska stranka (SKS) in Narodno socialistična stranka (NSS). Samostojna kmetijska stranka je bila ustanovljena 1. junija 1919 v Ljubljani. Njen prvi predsednik je postal Jakob Kušar, od 6. marca 1921 pa ji je načeloval Ivan Pipan. Stranka je obstajala do 2. maja 1926, ko se je združila s Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev (SRSKD) v Slovensko kmetijsko stranko (SKS). Najvidnejši politik SKS je bil Ivan Pucelj.¹⁹ Stranka je že v svoji uradni izjavi z dne 10. julija 1919 poudarila, da je popolnoma samostojna kmetijska organizacija, katere cilj je izključno samo prava kmetijska politika.²⁰ V svojem programu pa je ponovno naglasila, da je njen cilj skrb za vsestransko strokovno in politično izobrazbo kmetov. Državo je pozvala, naj posveti kmetijstvu največjo pozornost, saj »propadanje kmetijstva pomeni propadanje države«.²¹ V svojem programu se ni podrobno posvečala problematiki žensk in otrok, pač pa je v deseti točki svojega programa poudarila pomen ustanavljanja zadostnega števila sirotišnic, hiralnic, ubožnic in bolnišnic.²² Skrb za kmeta in kmetijsko proizvodnjo je poudarjala tudi SKS, ki je hkrati naglašala, da bi morala država hkrati zakonsko zaščititi tudi industrijsko in obrtno delavstvo. V državno socialno politiko naj bi sodila tudi zdravstvena zaščita za državljane. Delavsko, bolniško, nezgodno in starostno zavarovanje naj bi se izvedlo na podlagi samouprave v združni obliki. Glede splošnih politično programskih načel je stranka med drugim zagovarjala enakost pred zakonom in enako volilno pravico.²³

Narodno socialistična stranka (NSS) je bila ustanovljena 7. decembra 1919 v Ljubljani. Za njenega načelnika je bil izvoljen Ivan Deržič, ki je to svojo funkcijo opravljal do 18. aprila 1926, ko je postal novi načelnik stranke Rudolf Juvan. NSS se je razvila iz liberalno usmerjenega narodno-socialističnega strokovnega gibanja, po lastni oznaki pa je bila sestavljena »iz nezadovoljnežev in razočarancev demokratske in soc. dem. stranke«, ki »s klerikalci nimajo nobenih stikov«.²⁴ Stranka se je zavzemala za evolutivno »preureditev gospodarske organizacije v smislu socializma« in oblikovanje takšnega družbenega reda, v katerem naj »postane bogastvo last teh, ki ga ustvarjajo«.²⁵ Ob ustanovitvi NSS decembra 1919 je bil sprejet tudi njen program. Stranka je posvečala socialni politiki veliko skrb, saj je izhajala s stališča, da je pogoj za zdrav razvoj naroda predvsem zdrava delavska moč, ki je

¹⁹ Perovšek, Programi političnih strank, str. 30.

²⁰ Kmetijski list, 17. 7. 1919, str. 1, Uradna izjava »Samostojne kmetijske stranke«.

²¹ Prav tam, Program »Samostojne kmetijske stranke« za Slovenijo.

²² Prav tam.

²³ Perovšek, Programi političnih strank, str. 14.

²⁴ Jurij Perovšek: Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1994, št. 2 (dalje Perovšek, Slovenski avtonomizem socialistične smeri), str. 165–166.

²⁵ Prav tam, str. 166.

sposobna organizirati »osvobojevalni boj«. ²⁶ V skladu s temi načeli se je stranka zavzemala za ureditev ženskega dela, prepoved dela otrok, skrb za ljudsko higieno, skrb za vojne vdove in sirote, za popolno bolniško, nezgodno, invalidsko in pokojninsko zavarovanje ter zavarovanje za primer brezposelnosti, za osemurni delavnik in zakonito ureditev minimalne mezde. Stranka se je zavzemala za »odbirokratiziranje« bolniških zavarovanj in pocenitev njihovih uprav, zato da bi zavarovano delavstvo lahko uživalo večje ugodnosti. Prav tako se je zavzemala za večji nadzor glede higiene in varnosti v delavnicah in rudnikih. Takšen nadzor naj bi izvajala posebna institucija, sestavljena iz predstavnikov bolniških blagajn in nezgodnih zavarovalnic. ²⁷ NSS je obstajala do 26. februarja 1928, ko se je združila s slovenskim delom Samostojne demokratske stranke (SDS). Vodstvi obeh strank sta že pred formalno združitvijo pri političnih dogodkih nastopali skupaj z namenom doseči skupne programske težnje. S formalno združitvijo je bila temu dejanskemu stanju dana tudi pravna oblika. Ob združitvi je bilo poudarjeno, da obe stranki stojita na temeljih demokracije, narodnosti, napredka in socialne pravičnosti, upoštevajoč pri tem posebne potrebe Slovenije. Skupen boj naj bi prispeval k uspešnemu prizadevanju za doseg socialnih, kulturnih in gospodarskih potreb. Zato je bila pri izvajanju programskih načel prva zapoved NSS »socialna pravičnost na vse strani«. ²⁸ Program sicer ne vsebuje določb, ki bi se direktno dotikale žensk in otrok, pač pa poudarja pomen zaščite malega človeka, saj je »danes prišlo tako daleč, da je naš človek potreben predvsem le kruha«. ²⁹ Zaradi tega je stranka tudi zavračala vsakršno razpihovanje stanovskih in razrednih strasti in si prizadevala za združitev jugoslovanskega delovnega ljudstva v enotno socialno solidarno fronto.

V dvorani Mestnega doma v Ljubljani je bil 20. januarja 1923 zbor Ravniharjevih liberalnih starinov, ki so dejansko obnovili NNS. Ustanovitelji so poudarjali, da z oživitvijo NNS nadaljujejo delo, ki so ga prekinili leta 1918, svojo politično povezanost z mladimi pa so opredelili kot »prehod skozi retorto JDS«. ³⁰ Program stranke ne vsebuje določb, ki bi zadevale položaj žensk in otrok. Poudarja pomen izobraževanja v duhu demokracije, socialne odgovornosti in narodne zavednosti. Socialno vprašanje program obravnava v tesni zvezi z gospodarskim vprašanjem. Poudarja pomen socialne zakonodaje, ki naj se dobro in temeljito pripravi, saj »zakonov ni sklepati samo pri zeleni mizi. Treba je krepko poseči v življenje samo.« ³¹ Stranka se je zavzemala za socialno pravičnost in nasprotovala razrednemu boju, saj je le tako moč oblikovati »trdno narodno in državno stavbo«. ³² NNS je kot samostojna politična organizacija obstajala do 24. aprila 1924, ko se je razpučila in združila s slovenskim delom vsedržavne Narodno radikalne stranke (NRS).

²⁶ Perovšek, Programi političnih strank, str. 34.

²⁷ Prav tam, str. 35.

²⁸ Jutro, 28. 2. 1928, str. 2, Združitev Narodno-socialistične s Samostojno demokratsko stranko.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Slovenska kronika XX. stoletja : 1900–1941. Ljubljana 1995, str. 281.

³¹ Slovenski narod, 20. 2. 1923, str. 1, Program Narodno-napredne stranke.

³² Prav tam.

V socialističen tabor so spadale naslednje stranke: Jugoslovanska socialdemokratska stranka, pokrajinska organizacija Socialistična stranka Jugoslavije in njene frakcije v Sloveniji, Delavska socialistična stranka za Slovenijo in kasneje slovenska pokrajinska organizacija Komunistična partija Jugoslavije, Socialistična stranka delovnega ljudstva in slovenski del Neodvisne delavske stranke Jugoslavije.³³ Omenjene stranke so bile enotne v kritiki kapitalističnega družbenega in političnega sistema, razdvajal pa jih je različen pogled o tem, kako doseči programske zahteve. Stranke so se, kar zadeva položaj žensk, zavzemale za politično in pravno enakopravnost moških in žensk, za pravico voliti in biti voljen, in sicer za vsakega državljan in vsako državljanke, staro nad 20 let. Na socialnem področju so stranke zahtevale osemurni delavnik, prepoved nočnega dela žensk, pravico delavcev do enotedenskega dopusta, uvedbo zakonsko določene minimalne mezde in pravico do stavke. Zavzemale so se za uvedbo enotne delavske varstvene zakonodaje, delavskega bolniškega in nezgodnega zavarovanja, uvedbo starostnega in invalidskega zavarovanja in zavarovanja v primeru brezposelnosti. Stranke so si prizadevale tudi za ustanovitev delavskih zbornic in delavskih združenih organizacij.

Neposredno pred nastankom Kraljevine SHS je bil oblikovan program Jugoslovanske socialdemokratske stranke (JSDS), ki ga poznamo pod imenom »Resolucije«.³⁴ Voditelj stranke je bil v prvih letih po prvi svetovni vojni Anton Kristan. Program je bil sprejet na socialnodemokratskih shodih, ki so potekali po Sloveniji 24. novembra 1918. V glasilu stranke je izvršni odbor predlagal ljudskim shodom po Sloveniji resolucije. Glede socialnih vprašanj je program zahteval enotno delavsko varstveno zakonodajo za vse osebe, ki so bile v mezdnem razmerju, nadalje razširitev do tedaj veljavnega obrtnega reda in vseh podobnih naredb tudi na kmetijsko delavstvo, služinčad in rudarje ter razširitev obrtnih sodišč tudi na rudarje in služinčad. Glede varstvene zakonodaje se je program zavzemal za osemurni delavnik za vse delavce in »nastavljence« in 36-urni nedeljski počitek. Program je zahteval prepoved nočnega dela za ženske. Ob sobotah naj bi ženske delale le do poldneva. Žene, tako piše program, morajo biti tudi izločene iz vseh obratov, škodljivih zdravju. Glede otrok do 15. leta je program zahteval prepoved vsakršnega produkcijskega dela. Mladoletni delavci od 15. do 18. leta naj ne bi bili zaposleni od 6. ure zvečer do 7. ure zjutraj. Program se je nadalje zavzemal tudi za reformo vajenskega razmerja, in sicer po naslednjih načelih:

Ustanovitev posredovalnic z zastopstvom učiteljev, zdravnikov, staršev, delavcev in delodajalcev, kamor bi se lahko obrnila mladina, ki je končala šolo, za nasvet pri izbiri poklica. Že sam učni načrt ljudske šole naj bi bil tako oblikovan, da bi pomagal učencem pri izbiri poklica.

Maksimalna vajeniška doba naj bi trajala dve leti, vključujoč »dobo izkušenj«. Izvzete naj bi bile specialne umetniške obrtne stroke.

Prepoved dela vajencev pri delih, škodljivih zdravju.

³³ Perovšek, Programi političnih strank, str. 12.

³⁴ Naprej. Glasilo jugoslovanske socialno demokratične stranke (dalje Naprej), 22. 11. 1918, str. 1, Resolucije.

Učni mojster je odgovoren za izučitev vajenca in nosi tudi nastale stroške v primeru podaljšanja učne dobe ali izučitve pri drugem mojstru.

Ustanovitev državnih vajenskih nadzorstev in redno nadzorovanje zdravstvenega stanja vajencev.

Ureditev obveznega obiskovanja strokovnih nadaljevalnih šol za vse mladoletne delavce in delavke do 18. leta, zaposlene v obrti, trgovini, prometu in kmetijstvu. Učni načrt naj bi obsegal vse tiste predmete, katerih znanje bi dijaki v praktičnem življenju potrebovali.

Stranka se je zavzemala za reformo bolniškega zakona v tem smislu, da bi bile bolniškemu zavarovanju podvržene vse osebe, ki so v mezdnem razmerju. Bolniško zavarovanje je zahtevala tudi za kmečke, gozdne in »domače« delavce ter služinčad. V programu se je zavzela tudi za uvedbo obveznega družinskega zavarovanja. V okviru zavarovanja proti nezgodam je med drugim zahtevala 50% povišanje zavarovalnine za vdove, ki niso bile zmožne za delo.³⁵

19. januarja 1919 je v Ljubljani potekala vseslovenska socialdemokratska konferenca,³⁶ na kateri je stranka ponovila svoje zahteve in pričakovanja. Glede socialne problematike je velik pomen dajala radikalni socialni zakonodaji, ki naj bi kapitalistom preprečila izkoriščanje delovnih ljudi. Glede na dejstvo, da je nastal na podeželju velik socialni prepad med posestniki ter bajtarji in kmečkimi delavci, in glede na to, da si je mnogo malih kmečkih ljudi prizadevalo priti v socialnodemokratsko stranko, je konferenca izrazila potrebo, da izvršni odbor izdela program tudi za kmečke ljudi in jih tako pritegne v stranko.

Smernice svojega delovanja je stranka ponovno poudarila na konferenci strankinih zaupnikov 7. in 8. septembra 1919 v Ljubljani.³⁷ V skladu s svojim prepričanjem o enakopravnosti med moškim in žensko je zahtevala splošno, enako, neposredno in tajno volilno pravico brez razlike med spoloma od 20. leta starosti dalje. Za ublažitev stanovanjske bede je državo pozvala k izdatnemu zidanju hiš za delavce in uslužbence. Poudarila je potrebo po oblikovanju učinkovite socialne zakonodaje, ki bo veliko skrb posvečala tudi zaščiti mater in otrok. Zavzela se je tudi za temeljito preureditev javne sanitetne službe ter za enotno in brezplačno javno šolstvo. Tudi nadarjeni delavski otroci naj bi imeli možnost do brezplačnega šolanja. Njihovo šolanje naj bi financirala država. Na XI. zboru JSDS 1. in 2. novembra 1919 v Ljubljani je bil poudarjen pomen socialističnega vzgojnega in izobraževalnega dela kot »bojnega sredstva proletarijata« v boju proti kapitalistični družbi in klerikalizmu. Ideja socializma naj bi se prenesla tudi med učiteljstvo in dijaštvo ter tako privedla intelektualce v »ravno isto organizacijo proletarijata«.³⁸

Dne 18. decembra 1921 se je JSDS združila v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ). Slovenski socialisti so poslej delovali v okviru pokrajinske organizacije SSJ za

³⁵ Prav tam.

³⁶ Prav tam, 21. 1. 1919, str. 1, Sklepi Vseslovenske soc. dem. konference v Ljubljani, dne 19. januarja 1919.

³⁷ Prav tam, 10. 9. 1919, str. 1, Sklepi zaupniške konference.

³⁸ Perovšek, Programi političnih strank, str. 103.

Slovenijo. Program SSJ, ki ga je sprejela JSDS na svojem kongresu 26. in 27. decembra 1921 v Trbovljah, je od tedaj veljal za programsko osnovo političnega delovanja pokrajinske organizacije SSJ v Sloveniji, ki jo je od decembra 1921 do avgusta 1923 vodil Zvonimir Bernot. (Po avgustu 1923 je bila Bernotova skupina izločena iz slovenske pokrajinske organizacije SSJ in je delovala samostojno. Januarja 1926 se je organizirala kot obnovljena JSDS.) Program³⁹ je ženski priznaval enakopravni položaj z moškim v pravnem, političnem in socialnem pogledu. Žene, stare nad 20 let, naj bi imele pravico do obče, enake, tajne, proporcionalne in neposredne volilne pravice za vse volitve (državne, oblastne, sreske in občinske). Zakonski spori naj bi se reševali pred civilnimi sodišči. Program je zahteval uvedbo obveznega civilnega zakona, nadalje izenačenje zakonskih in nezakonskih otrok, obvezno šolanje za otroke do 14. leta starosti, brezplačen pouk, učna sredstva in vzdrževanje otrok v osnovnih ljudskih šolah, a na višjih šolah brezplačno vzdrževanje nadarjenih učencev, sposobnih za nadaljnji študij. Zahteval je prepoved nočnega dela za ženske in »mladeniče«⁴⁰ pod 20. letom starosti. Dejansko je zahteval prepoved nočnega dela nasploh, razen v tistih panogah, kjer že narava dela zahteva nočno delo. Glede vajencev je zahteval obiskovanje obrtne šole na račun delovnega časa. Program je predvideval tudi izvedbo popolnega zavarovanja delavcev za primer bolezni, začasne in trajne nesposobnosti, starosti, brezposelnosti in smrti.

Dne 2. marca 1920 se je iz Jugoslovanske socialnodemokratske stranke izločilo revolucionarno krilo, ustanovljena je bila Delavska socialistična stranka za Slovenijo (DSSS), ki se je aprila istega leta priključila Socialistični delavski stranki Jugoslavije (komunistom). Točni podatki o strankinem vodstvu ne obstajajo, je pa moč sklepati, da so v vodstvo prišli Rudolf Golouh, Albert Hlebec, Viktor Koleša, Milan Lemež, Josip Petrič in Robert Rinaldo.⁴¹ Na prvem kongresu stranke 11. aprila 1920 v Ljubljani je bil sprejet praktični delovni program,⁴² ki je ponovil zahteve ostalih strank socialističnega tabora, to je enakost vseh državljanov ne glede na spol, aktivna in pasivna volilna pravica vsakega državljana in državljanke, stare najmanj 20 let, prepoved produktivnega dela otrokom pod 14. letom, za otroke pod 16. letom, za rudarje in delavce, ki delajo v zdravju škodljivih obratih, naj bi bil delovni čas omejen na 6 ur dnevno, prepoved nočnega dela, razen v izjemnih primerih, v katerih je program predvideval 6-urni delavnik in zvišanje plače za nočno delo. Glede vzdrževanja vojnih sirot je program zahteval ustanovitev posebnega »fonda sirot«, za potrebe katerega naj bi se konfisciralo premoženje cerkva, samostanov in vakufov, ter jim naložil trajen davek na imetje in na kapital. Iz tega fonda naj bi se otroci financirali, dokler ne bi postali samostojni. Nadalje je bila v programu izražena zahteva po obveznem šolanju otrok do 14. leta starosti, nato pa njihovo uvajanje v posamezne poklice glede na njihove sposobnosti.

³⁹ Naprej, 24. 12. 1921, str. 1, Program Socijalističke partije Jugoslavije.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Perovšek, Programi političnih strank, str. 106.

⁴² Prav tam.

Glede delavskega zavarovanja je stranka zagovarjala izvedbo obveznega državnega zavarovanja vseh delavcev za primer bolezni, nesreče, smrti, poroda, brezposelnosti, onemoglosti in starosti na račun čistega dobička vrednosti in oddaje uprave v roke delavca.

Po Obznani (1920) in Zakonu o zaščiti države (1921), s katerima je bila prepovedana KPJ, so slovenski komunisti legalno delovali od 21. januarja do 15. aprila 1923 prek Socialistične stranke delovnega ljudstva (SSDL) in nato od 15. aprila 1923 do 12. julija 1924 prek Neodvosne delavske stranke Jugoslavije (NDSJ). SSDL je že v prvi točki svojega statuta poudarila, da se bori za spremembo obstoječega kapitalističnega družbenega reda v socialističnega, in sicer z razrednim bojem.⁴³ V programu⁴⁴ je stranka poudarila zahtevo po odpravi vseh zakonov, ki omejujejo privatne in javne pravice žena, ter se zavzela za enakopravnost obeh spolov. Zahtevala je brezplačna učna sredstva, oskrbo s hrano, obleko in stanovanjem vseh revnih učencev ljudskih, srednjih in visokih šol. Zavzemala se je za zaščito mladih delavcev in žensk v vseh podjetjih, obvezno zavarovanje vseh delavcev in delavk v mestih in vaseh, prepoved nočnega dela žensk in mladoletnih delavcev pod 18. letom, ustanovitev posebnega fonda za sirote, starostno, »sirotinsko« in invalidsko zavarovanje, poddržavljanje vse zdravstvene službe, bolnišnic, lekarn, za brezplačno zdravstveno oskrbo revnih ter zidanje majhnih stanovanj za delavce in nameščence.⁴⁵

Dne 15. aprila 1923 je bil v Ljubljani sprejet program NDSJ ob ustanovitvi slovenskega dela stranke.⁴⁶ Glede položaja žensk se je stranka zavzela za popolno izenačenje žensk z moškimi v vseh privatno-pravnih zadevah. To pomeni, da se vsem občanom ne glede na spol in druge razlike (verske, narodne itd.) omogoči nemoteno izvajanje vseh političnih pravic, kar pomeni med drugim, da imajo vsi občani ne glede na spol pravico do splošne in enake volilne pravice. Aktivno volilno pravico, tako pravi program, naj imajo občani obeh spolov, ki so dopolnili 20 let, pasivno volilno pravico pa občani obeh spolov, ki so dopolnili 25 let. Glede pravic mladoletnih delavcev se je stranka zavzemala za pravico organiziranja 8-urnega delavnika za vse mladoletne delavce in učence z obveznim strokovnim poukom, ki je vštet v delovni čas. Nadalje je stranka v svojem programu zahtevala, da država in občina prevzmeta dolžnost za gradnjo stanovanj za delavce in revne občane, da se z zakonom zagotovi minimalna mezda, ki naj bi bila enaka za vse delavce in delavke vseh kategorij in podjetij, da se zagotovi minimalna mezda za vse mladoletne delavce in delavke, da država prevzame skrb za vzdrževanje vojnih sirot, da se izvede

⁴³ Priloga Delavskih Novic, 25. 1. 1923, str. 5. SSDL je bila ustanovljena januarja 1923, ko je takratno slovensko pokrajinsko vodstvo ilegalne KSJ, zbrano ob glasilu Delavske Novice, skupaj z ljubljansko krajevno frakcijo Socialistične stranke Jugoslavije, t. i. »Zarjani«, oblikovalo ta novi slovenski politični subjekt. Pobudo za ustanovitev SSDL je dalo takratno vodstvo KSJ v Sloveniji. – Perovšek, Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923, str. 169.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam, str. 5–6.

⁴⁶ Glas svobode, 21. 4. 1923, Program N. D. S. J.

socializacija celotne zdravstvene službe, da država prevzame skrb za vzdrževanje revnih šolskih otrok, da omogoči brezplačen pouk in prevzame v visokih šolah vzdrževanje nadarjenih revnih učencev.⁴⁷ NDSJ, preko katere je delovala KPJ, je obstajala do 12. julija 1924, ko je vlada s posebno odredbo (»mala Obznana«) prepovedala vse organizacije, za katere je predvidevala, da so pod komunističnim vplivom. Med voditelji NDSJ v Sloveniji so bili Ivan Makuc ter Jaka in Marcel Žorga. Od 4. maja 1924 do ukinitve stranke je NDSJ v Sloveniji vodil Milan Lemež.⁴⁸

Program družbene preobrazbe so zagovarjali tudi politični subjekti, ki so nastali ali z izločitvijo iz tradicionalnih političnih taborov ali so se oblikovali na drugačen način. Njihovi programi se v poglavjih o socialnih in zdravstvenih zadevah ne obračajo direktno na žene in otroke, pač pa je moč videti, da je njihova skrb namenjena vsem državljanom, zlasti šibkim plastem družbe. Zaradi razhajanj z JSDS, ki je v nacionalnem vprašanju zagovarjala unitarizem, so avtonomistično usmerjeni socialistični politiki Albin Prepeluh, Dragotin Lončar in Franjo Erjavec izstopili iz stranke in pričeli 11. aprila 1921 izdajati glasilo *Avtonomist*. Krog, zbran ob omenjenem glasilu, se je kmalu preoblikoval v politično organizacijo, in sicer v Združenje slovenskih avtonomistov (ZSA), ki je se je zavzemalo za globljo socialno preobrazbo slovenske družbe. Socialno reformno vsebino ZSA je dalje razvijala iz ZSA oblikovana Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev (SRSKD), ki si je prizadevala za oblikovanje kmečko-delavske države in vlade. V svojem programu je poudarjala pomen družine, ki naj bi bila podlaga vsega družabnega in državnega življenja in ki je »prvi činitelj vzgoje, dela in omike«.⁴⁹ Družina naj bi bila nekakšna država v malem. Stranka je zagovarjala splošno zavarovanje vseh, ki so živeli od dela. To zavarovanje pa naj bi se izvedlo po načelih ljudske samouprave in ne birokratsko. V programu je poudarjen tudi pomen ljudskega zdravja. Skrb za zdravje državljanov je stranka štela za najpomembnejšo socialno-skrbstveno nalogo države. Zdravniška pomoč in zdravila naj bi se zagotovila tudi ubogim. Takšne usmeritve je zagovarjala tudi Zveza slovenskega kmeškega ljudstva, v katero sta bili od 20. junija 1925 do 2. maja 1926 povezani SRSKD in SKS. Med strankami, ki niso pripadale tradicionalnim slovenskim političnim taborom, je bila Slovenska republikanska stranka. Zagovarjala je družbeno reformni program ter poudarjala družbeno, gospodarsko in politično uveljavitev kmeta in delavca. V to skupino strank je sodil tudi slovenski del srbske Narodne radikalne stranke (NRS), ki pa ni zagovarjala posebej izstopajočih socialnogospodarskih usmeritev. V svojem programu je sicer poudarila potrebo po preišljeni zdravstveni politiki države, saj je »od te moči namreč zavisna bodočnost novih pokolenj in sposobnost naroda za kulturno tekmo«.⁵⁰

⁴⁷ Prav tam, str. 7.

⁴⁸ Perovšek, Programi političnih strank, str. 120.

⁴⁹ Prav tam, str. 164.

⁵⁰ Radikal. Gospodarski, politični in kulturni organ, 9. 9. 1922, str. 2, Program Narodne Radikalne Stranke.

Sklep

Politične stranke, ki so v obravnavanem obdobju obvladovale slovenski prostor, so se sicer zavedale nujnosti izboljšanja socialne in zdravstvene politike, toda njihova pot do cilja se je razlikovala. Različnost mnenj se najbolj odraža na sejah oblastnih skupščin, katerih potek in stališča posameznih političnih skupin sem podrobno predstavila v dveh člankih na temo obravnavanja socialne in zdravstvene politike na sejah ljubljanske in mariborske oblastne skupščine.⁵¹ Januarja 1927 so potekale volitve v oblastne skupščine, na katerih je v obeh slovenskih oblasteh slavila zmago SLS. Značilnost prvega obdobja delovanja obeh slovenskih oblastnih skupščin in oblastnih odborov so bila prizadevanja za prevzem vseh tistih pristojnosti, ki jih je predvideval Zakon o oblastni in sreski samoupravi z dne 22. aprila 1922, ter zagotovitev zadostnih finančnih sredstev za njihovo izvajanje. Slovenski oblastni samoupravi sta bili prvi v skupni državi, ki sta prevzeli pristojnosti na področju zdravstva, bili sta tudi edini v državi, ki sta zahtevali prevzem nekaterih socialnih zavodov.⁵² Prevzemanje omenjenih pristojnosti je pokazalo, da iz Beograda ne bo moč pričakovati zadostnih finančnih sredstev in da bodo v prvi vrsti obremenjene oblasti. Opozicija je SLS sicer očitala neodgovornost ob prevzemanju določenih pristojnosti brez zadostnega kritja, a kljub temu lahko ugotovimo, da se je stanje od države prevzetih socialno-zdravstvenih zavodov in ustanov postopoma izboljševalo.⁵³

Programi političnih strank v slovenskem političnem prostoru v obdobju 1918–1929 so med drugim poudarjali tudi zavzemanje za pravično socialno zakonodajo. Povojna leta so prinesla modernejšo delavsko zakonodajo. Prva svetovna vojna je precej razdejala predvojno socialno skrbstvo, in sicer že v upravnem smislu. Večino uradnikov socialnih zavodov, to je bolniških blagajn, nezgodnih in pokojninskih zavarovalnic, so vpoklicali k vojakom. Državna kontrolna oblast, ki je bila v teh zavodih pred vojno skoraj del uprave same, je med vojno odpovedala, ker so bili državni uradi prezaposleni z drugimi nalogami. Še huje je uničila vojna gospodarstvo omenjenih institucij. Vsi ti zavodi so podpisali ogromne vsote vojnih posojil, nekateri mnogo več, kot so imeli denarja in rezerv. To je bila dediščina, ki jo je prevzela nova država od nekdanje Avstrije. Po vojni je bilo treba obnoviti, izpopolniti in prilagoditi socialno skrbstvo novim upravnim razmeram.⁵⁴

---

⁵¹ Dobaja, Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah ljubljanske oblastne skupščine; ista, Obravnavanje socialne in zdravstvene problematike na sejah mariborske oblastne skupščine.

⁵² Več o tem prav tam.

⁵³ Več o tem prav tam in Dobaja, Socialna in zdravstvena problematika v obdobju Ljubljanske oblasti.

⁵⁴ Filip Uratnik: Socialno skrbstvo in socialna zakonodaja. V: Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. Ljubljana 1928 (dalje Uratnik, Socialno skrbstvo in socialna zakonodaja), str. 462–463.

Delavska zakonodaja je bila kodificirana v Zakonu o zaščiti delavcev z dne 13. julija 1922⁵⁵ in v Zakonu o Inšpekciji dela z dne 30. decembra 1921.⁵⁶ Zakon o zaščiti delavcev je vseboval pomembne določbe, ki naj bi ščitile delavstvo pred prekomernim izkoriščanjem pri delu, saj je uvedel osemurni delovni čas v industriji, osem- do deseturni delovni čas v obrti, zaščito žen in otrok pri delu, odmor in nedeljski počitek. Zakon je urejal tudi ustanavljanje »dečjih« zavetišč v okviru industrijskih obratov, delo nosečih žen pred porodom in po porodu, zdravstvene predpise za delo, institucijo delavskih zaupnikov, borze dela in delavske zbornice.⁵⁷

Omenjena zakona sta vsekakor pomenila napredek v socialno-zaščitni zakonodaji, za kar so se zavzemali tudi programi slovenskih političnih strank, a je omenjena zakonodaja imela svoje pomanjkljivosti. Pomanjkljivost je bila zlasti v tem, da se ni lotevala problema, kako omejiti v socialnem in državnem interesu najpomembnejše funkcije absolutne moči lastnika industrijskega obrata, to je sprejemanje in odpuščanje delavcev in določanje višine mezde. Omenjene odločitve so sodile v kompetenco lastnika, v kolikor ni bila omejena ta pravica z nekakšnim silobranom delavstva. To je dajalo podjetniku v praksi tako moč, da je lahko izigral velik del delavske zaščitne zakonodaje in da je bilo odvisno od njegove dobre volje, če so se zaščitni predpisi res izvajali, čeprav so bili po zakonu obvezujoči.⁵⁸

Oblastni odbornik, poročevalec za zdravstvene, humanitarne in socialne zadeve dr. Anton Breclj je prav tako opozarjal, da se Zakon o zaščiti delavcev ni izvajal zadovoljivo. Iz državnih in privatnih podjetij, zlasti pa iz rudarskih okrajev, so prihajale pritožbe in zahteve, naj oblastna samouprava pomaga zaščititi delavstvo pred prekomernim in protizakonitim izkoriščanjem. Dr. Breclj je bil nad tovrstno kritiko osupel in je zapisal: »*Poleg strokovnih organizacij imamo še državni ustanovi: rudarsko glavarstvo in obrtno nadzorstvo in potem pa avtonomno in zakonito zastopnico delavskih zadev: delavsko zbornico. Kaj vse te naprave in ustanove res niso za nič?*«.⁵⁹

V praksi je prihajalo tudi do kršitev določb glede socialnega in zdravstvenega varstva žen in otrok, najbolj ranljive skupine v družbi, ki so ji programi slovenskih političnih strank namenjali posebno mesto, njihove pravice pa so v obravnavanem

⁵⁵ Uradni list Pokrajinske uprave za Slovenijo (dalje UL PU), 13. 7. 1922.

⁵⁶ Prav tam, 21. 4. 1922.

⁵⁷ Posamezni deli Zakona o zaščiti delavcev so bili uveljavljeni z uredbami že leta 1921, po pokrajinski zakonodaji pa že z uredbami iz prvih let po vojni. V Sloveniji je bila izdana že 30. 12. 1918 Naredba o osemurnem delavniku za industrijska podjetja. Državna naredba z dne 23. 9. 1919 je uvajala osemurni delavnik tudi v trgovska in obrtna podjetja. Z naredbo z dne 8. 4. 1921 se je delovni čas za obrtne obrate podaljšal in določil z 8 na 10 ur po naravi in teži posla. Pravilniki k Zakonu o zaščiti delavcev so bili izdani kasneje, kot je to predvideval zakon. Šele 29. 12. 1927 so bila izdana Navodila za volitve delavskih in nameščenskih zaupnikov v podjetjih, Pravilnik o delovnem času v trgovskih in obrtnih podjetjih in o zapiranju trgovin pa je izšel šele leta 1928. – V: Uratnik, Socialno skrbstvo in socialna zakonodaja, str. 481.

⁵⁸ Prav tam, str. 481–482.

⁵⁹ Anton Breclj: Oblastna samouprava in socialna politika. V: Socialna misel, 1. 6. 1927, str. 122–123.

obdobju uzakonili tudi naslednji zakoni: Zakon o zavarovanju delavcev, Zakon o zaščiti delavcev, Zakon o zaščiti dece in mladine⁶⁰ in Invalidski zakon.⁶¹ Tako na primer delodajalci v večini primerov niso upoštevali določbe v Zakonu o zaščiti delavcev, po katerem so bila posamezna večja podjetja dolžna zgraditi otroška zavetišča, kjer so se varovali otroci delavcev. Ker matere – delavke niso imele varstva v času, ko so delale, so otroke puščale same doma. Zlasti je bil problem v primeru bolezni otroka. Bolni otroci so ostajali sami v že tako higiensko neprimernih stanovanjih. Mnogi delodajalci so izhajali s stališča, da so produktivnejši delavci ali delavke brez otrok, kar je v bistvu postavljalo ženo pred dilemo, ali se odreče materinstvu in ostane v službi ali se poroči in ima otroke. Zakon o zaščiti delavcev je določal tudi pravice doječih mater. Delodajalec je moral doječi materi poleg rednega odmora omogočiti tudi poseben odmor za dojenje otroka, in sicer, če je bil otrok v materinem stanovanju, do 30 minut vsakih 4–5 ur dela, oziroma če je bil otrok v otroškem zavetišču podjetja, kjer je mati delala, 15 minut vsakih 4–5 ur dela. Zaradi teh odmorov se materam ni smel skrajševati redni odmor niti mezda. Omenjene pravice so imele zakonske in nezakonske matere. Postavlja se vprašanje, kako se je odmerjeni čas uresničeval v praksi, zlasti če je mati stanovala daleč od obrata. Omenjeni čas tudi ni realno postavljen s stališča dojenega otroka, ki mu je težko postavljati časovne omejitve. Verjetno je bil to tudi razlog, da so se nekatere matere odpovedale dojenju. Zlasti v tridesetih letih so se s strani katoliškega tabora pojavljale kritike na račun upadanja dojenja.

Verjetno je k tovrstnim zakonskim kršitvam v praksi prispeval prešibek nadzor nad lastniki obratov in neizvajanje sankcij nad kršitelji določb o zaščiti mater – delavk in njihovih otrok. Zakon o Inšpekciji dela je z omejenimi denarnimi sredstvi odvzel veliko pristojnosti inšpektorjem dela. Zakon o zaščiti delavcev je zavrl razvoj delavskih zbornic, kar pomeni, da so do leta 1925 lahko delovale samo kot začasne delavske zbornice brez rednega financiranja in izvoljenih organov. Delavski zapupniki, ki so bili osnovni zaščitniki delavskih pravic, zlasti v tistih obratih, kjer ni bilo sindikalnih organizacij, niso mogli izvajati svojih pravic, saj do leta 1927 ni bilo uredbe o načinu njihove izvolitve.

Pomanjkljivosti je imel tudi Zakon o zavarovanju delavcev iz leta 1922,⁶² ki ni poenotil socialnega zavarovanja vseh zaposlenih, pač pa je ohranjal neenakost pravic. Po zakonu so bili zavarovani delojemalci za primer bolezni in nezgode, ne pa za onemoglost in starost. S pokojninskim zavarovanjem se je odlašalo vse do konca leta 1937. Nezadostno urejeno je bilo zlasti reševanje socialnih vprašanj nedelavskih slojev, ki so predstavljali več kot polovico prebivalstva. Pretežno je šlo za kmečko prebivalstvo, ki se ni moglo preživljati z gospodarjenjem svojega premoženja. Na podeželju je bil največji socialni problem stalna nezaposlenost tretjine za delo sposobnega kmečkega prebivalstva, ker so imeli kmetje premalo ali skoraj nič zemlje. Brezposelni so prejeli kratkotrajne brezposelne podpore. Kmečki delavci,

⁶⁰ UL PU, 9. 8. 1922.

⁶¹ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 12. 12. 1925.

⁶² UL PU, 13. 6. 1922.

to so hlapci, dekline in dninarji, so izhajali z malih kmetij in iz družin kočarjev ter so se ob izgubi dela v večini vračali na svoje domove in obdelovali zemljo, ki jim je premalo prinašala. Na videz niso bili socialni problem, ki bi ga morali reševati z metodami socialne politike. Za njih sta obstajali samo dobrodelnost in sosedska samopomoč.⁶³

Dunja Dobaja

THE POSITION OF WOMEN AND CHILDREN IN THE PROGRAMMES OF SLOVENIAN
POLITICAL PARTIES BETWEEN 1918 AND 1929

S u m m a r y

The years from 1918 to 1929 were the only period during the existence of both Yugoslav states when the political life developed under the conditions of a multi-party political democracy. The Slovenian political space was divided into three traditional ideological-political camps: the Catholics, liberals and socialists. Each of these camps was internally divided.

The Catholic camp was controlled by the Slovenian People's Party, whose programme was based on the Christian-social principles. It strived for the formation of a socially just state, whose legislation should prevent any exploitation and carry out a strict supervision of the capitalist economy. This supervision should also entail the protection of women and children from exploitation in the crafts and industrial companies. The programme of the Slovenian People's Party emphasised the need to expand and strengthen the aforementioned protection. The leading force of the liberal political camp was the Yugoslav Democratic Party. With regard to the social issues its programme emphasised the urgently needed special protection of the weaker, especially the elderly, youth and women. It emphasised the equality of women and men in the cultural, legal, political and social sense.

Both of these political camps had similar standpoints with regard to the position of women and children, while Christian principles were notable in the Catholic camp. However, their programme did not yet reveal the »intolerance« in connection to the position of women, seen later in the 1930s when the appeals of the Catholic camp that women should return to their »primary calling« – that is, their role as mothers and housewives – became increasingly loud. They blamed the more progressive ideas for the women moving away from their »primary calling«.

The socialist political camp also acknowledged that the position of women was equal to that of men. However, it went even further in their demands for the introduction of the obligatory civil marriage. As far as the position of children was concerned the socialists called for equal rights of legitimate and illegitimate children, obligatory schooling of children until the age of fourteen, and free education.

---

⁶³ France Kresal: Socialna politika in stanovanjska zaščita po prvi svetovni vojni. V: Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi. Ljubljana 2006, str. 126–127.

1.01
Prejeto 6. 9. 2012

UDK 378.2+373.5(497.4Ljubljana)

Željko Oset*

Ustanovitev Glasbene akademije v Ljubljani

IZVLEČEK

V članku so predstavljene okoliščine nastanka Glasbene akademije v obdobju 1937–1940. Akademija je bila kot javni zavod ustanovljena aprila 1940. Osrednja pozornost v razpravi je namenjena trenjem okoli zasedbe mest rednih in izrednih profesorjev na novoustanovljenem učnem zavodu.

Ključne besede: Glasbena akademija, Akademija za glasbo, kulturna politika v Dravski banovini, razvoj glasbenega šolstva.

ABSTRACT

THE FOUNDING OF THE MUSIC ACADEMY IN LJUBLJANA

The following article presents the circumstances of the establishment of the Academy of Music in the period between 1937 and 1940, and its founding as a public institute in April 1940. The discussion focuses on the disputes involved in the appointment of full professors and associate professors at the newly founded educational institute.

Key words: Music academy, Academy of Music, cultural policy in the Drava Banate, development of music education

---

* dr., Črnoliška 4, SI-3230 Šentjur; e-naslov: zeljko.oset@inz.si

»Moje stališče je nepremakljivo: Če ne bomo mogli postaviti na zavod nič novih, boljših moči, kakor so zdaj tam (na Konservatoriju v Ljubljani, op. a.), potem je bolje, da še počakamo prave prilike. Brez omenjenih korektur pomeni uredba samo izboljšanje položaja učiteljstva, ne pa organizacijo zdravega umetniškega zavoda, ki bo za nas edini te vrste.«

Prosvetni inšpektor Marko Bajuk v pismu ministru Francu Snoju 25. junija 1939¹

Iz Glasbene akademije so naredili »preskrbovalnico onemoglih svojcev in sorodnikov, ne da bi pri tem gledali na kvalifikacijo nastavljenecv«.

Lucijan Marija Škerjanc v pismu Gregorju Kreku 14. septembra²

***

Navedena citata nakazujeta, da je v zakulisju ustanavljanja Glasbene akademije v Ljubljani potekal zelo oster boj glede zasedbe profesorskih mest, ki je celo zasenčil reševanje dejanskega vprašanja ustanovitve (ureditev prostorov, pridobitev zadostne proračunske podpore in pripravo učnega programa). Vprašanje pridobitve prostorov za Glasbeno akademijo se je pogosteje omenjajo šele po imenovanju rednih profesorjev in oblikovanju organov Glasbene akademije jeseni 1940.³ Za zainteresirano javnost v Ljubljani sta bila osnovni cilj sprejem uredbe in zasedba profesorski mest, ostala vprašanja so nameravali reševati pozneje, saj niso želeli s postavljanjem previsokih zahtev ogroziti ustanovitve akademije. Pričakovali so, da bo ljubljanska akademija dobila enako osnovno državno podporo kot zagrebška in beograjska; podobno, kot je to veljalo za akademije znanosti, ki so dobile enako osnovno državno podporo.⁴ Ljubljanska za tako ustanovo zainteresirana javnost je pričakovala, da bo Glasbena akademija lahko, podobno kot Konservatorij, delovala v prostorih društva Glasbene matice na Gosposki in Vegovi ulici. Po imenovanju rednih in izrednih profesorjev ter docentov in po izvolitvi le-teh je rektor Janko Ravnik novembra 1940 ministra prosvete Antona Korošca uradno obvestil o problemu lokacije zavoda. Rektor Ravnik je ugotavljal, da bo za zavod treba čim prej zgraditi stavbo v državni lasti in veliko javno dvorano za izvajanje koncertov, saj je bila Ljubljana brez javne dvorane.⁵ Reševanje vprašanja nastanitve je bilo za

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), 72 (Narodna skupština) – 68–262, Ustanovitev glasbene akademije v Ljubljani, Pismo Marka Bajuka Francu Snoju (25. 6. 1939).

² Arhiv republike Slovenije (ARS), fond Gregor Krek (AS 812), f. 9, Škerjanc Lucijan Marija, Pismo Škerjanca Gregorju Kreku (14. 9. 1940).

³ AJ 66 (Ministarstvo prosvete) – 391–634, 1938, št. 16493/38; AJ 66-3271-2452, št. 6110/39.

⁴ AJ 66-318-535, Prošnja JAZU za beskatni državni zajm.

⁵ Večje glasbene prireditve so se izvajale v Filharmonični dvorani, manjše pa v Hubadovi dvorani. Lastnik obeh dvoran je bilo društvo Glasbena matica. – AJ 66-391-634, 1940, št. 35797/40.

Glasbeno akademijo in njeno naslednico Akademijo za glasbo stalna zadrega, zaradi česar se je Akademija za glasbo pogosto selila.⁶

Poudariti je treba, da je bilo splošno soglasje slovenske politike, glasbenikov in kulturnikov o nujnosti zagotovitve primerljivih pogojev za glasbeno izobraževanje v Ljubljani z Zagrebom in Beogradom. Študenti in dijaki na državnem Konservatoriju v Ljubljani so morali, za razliko od svojih beograjskih in zagrebških kolegov, plačevati šolnino, s čimer so pokrili manjšo državno podporo za glasbeni zavod v Ljubljani.⁷ Zato so v Ljubljani želeli izkoristiti pripravo nove uredbe o glasbenih šolah spomladi 1937. Slovenska javnost se je zavedala, da je treba takoj izkoristiti ustanavljanje glasbene akademije v Beogradu in Zagrebu. Bil je namreč zelo svež spomin na leto 1920, ko je bila le delno realizirana proračunska postavka, ki je predvidevala popolno poddržavljanje glasbene šole društva Glasbena matica oziroma ustanovitev državnega Konservatorija v Ljubljani. Pokrajinska vlada za Slovenijo je februarja 1921 imenovala komisijo, ki naj bi do maja 1921 izvedla vse priprave. Kasneje pa je zaradi nenaklonjenosti ministrstva prosvete, ki je želelo omejiti institucionalni razvoj in s tem naraščanje zahtev za državno podporo, saj je finančno ministrstvo izvajalo ukrepe za uravnoteženje javnih financ, zadeva zaspala. Odobrena je bila le relativno skromna državna podpora za glasbeno šolo društva Glasbena matica, ki pa je nato vseskozi upadala.⁸ Do pozitivnega premika je prišlo pri zaposlovanju profesorjev v glasbeni šoli društva Glasbena matica, saj je ministrstvo glasbeni šoli postopno »pridelilo« nekaj profesorjev, ki so uradno zasedali sistematizirana mesta na ljubljanskih srednjih in osnovnih šolah. Do maja 1924 je bilo imenovanih devet profesorjev, med drugimi Janko Ravnik, Anton Ravnik, Jan Šlais in Julij Betetto. S 1. aprilom 1926 (začetkom proračunskega leta 1926/1927) je konservatorij postal neposredni proračunski porabnik, s čimer je postal javni zavod. Pred tem je državno podporo za njegovo delovanje prejemalo društvo Glasbena matica.⁹ Želja učnega kadra na Konservatoriju in kulturnikov je bila sistematizacija delovnih mest na državnem zavodu in povečanje državne podpore, kar bi omogočalo izboljšanje izvajanja pouka in odpravo šolnin ter ureditev negotovega položaja profesorjev.¹⁰ Izboljšanje kakovosti izobraževanja na glasbenih zavodih in s tem položaja profesorjev na glasbenih zavodih je bil osnovni smoter ministrstva prosvete ob pripravi nove splošne uredbe o glasbenih šolah. Na to se je aprila 1940 skliceval rektor Glasbene akademije Janko Ravnik, ki je zahteval ureditev pravnega položaja profesorjev, potrditev učnega programa, saj je opozarjal, da neurejeni po-

⁶ Prim. ARS, fond Anton Slodnjak (AS 1404), š. 7, št. 325.

⁷ AJ 66-391-634, 1938, št. 16493/38.

⁸ AJ 66-391-634, 1938, št. 16493/38; AJ 66-328-554, Predlog proračuna za leto 1928/29; Ljubodrag Dimić: Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, prva knjiga. Beograd 1996, str. 248–249.

⁹ AJ 66-391-634, 1937, št. 37904/37.

¹⁰ Cvetko Budkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem II. Od nastanka konservatorija do Akademije za glasbo 1919-1946. Ljubljana 1995 (dalje Budkovič, Razvoj glasbenega šolstva), str. 115–124.

ložaj »vpliva tudi nepovoljno na duševno razpoloženje profesorjev, ki v teh nesigurnih časih ne vedo pri čem so«. ¹¹

Prizadevanja za ustanovitev Glasbene akademije v Ljubljani pa so se napajala tudi iz nezadovoljstva slovenskih in tudi jugoslovanskih kulturnikov nad (pre)majhnim obsegom državnih sredstev za kulturo, ki naj bi bila razdeljena nepregledno in v nasprotju z načelom enake obravnave. ¹² Zelo pomembno mesto v prošnjah za državno mesto, če ne že kar osrednje, predstavlja sklicevanje na višino državne podpore sorodnim institucijam v drugem delu države. Slovenske kulturnike je verjetno najbolj razjezil, kot je 1934 ocenjeval rektor ljubljanske univerze dr. Matija Slavič, mačehovski odnos države do gradnje univerzitetne knjižnice in ostalih univerzitetnih stavb na eni strani in izjemno velika državna podpora za gradnje reprezentativne palače Srbske kraljevske akademije na Terazijah. ¹³ Kredit za beograjsko akademijo znanosti je bil leta 1928 delno dodeljen iz državnega proračuna, sodelovale pa so tudi državne banke. Po dveh letih je bilo ugotovljeno, da bi odplačevanje kredita močno skrčilo obseg sredstev za osnovno dejavnost akademije, zaradi česar je bil del kredita do države storniran. ¹⁴ Poudariti je treba, da prav vprašanje gradnje univerzitetne knjižnice simbolizira zahtevo za povečano vlaganje v slovenske kulturne institucije, ki bi bilo primerljivo z državnim vlaganjem v Zagrebu in Beogradu. Kako napete so bile razmere, odražajo demonstracije študentov pred predavanji podbana dr. Eda Pirkmajerja v začetku junija 1935. Demonstracije pred predavanjem izrednega profesorja Pirkmajerja na Juridični fakulteti so bile izjemna, skorajda nepredstavljiva oblika protesta na Univerzi kralja Aleksandra v Ljubljani. Študenti so se za protest odločili, ker so ocenili, da namestnik bana, ki je bil zadolžen za prosvetno področje, premalo odločno zagovarja gradnjo univerzitetne biblioteke. Študenti so podbanu zamerili, da ni želel odobriti koriščenja banovinske postavke za univerzitetno biblioteko do »otvoritve državnega kredita«. Posredovati je moral celo minister prosvete, ki je rektorja Samca pozval, da »pojasni« pozitivno stališče Pirkmajerja do gradnje univerzitetne knjižnice. ¹⁵

Z vstopom SLS v vlado avgusta 1935 in zamenjavo bana Marušiča z banom Markom Natlačenom, pa se je okrepilo pričakovanje slovenskih kulturnih društev za pridobitev podpor iz banovinskega proračuna in pomoč pri pridobitvi državne podpore. Ban Natlačen je bil naklonjen razvoju izboljšanja položaja slovenske kulture, predvsem kadar je bila potrebna podpora banovine za pridobitev državne podpore. ¹⁶ Kot so ugotavljali 1939 v vodstvu Akademije znanosti in umetnosti, je

¹¹ AJ 66-391-634, 1940, št. 35798/40.

¹² Karol Hinterlechner: Prašanje univerz v Jugoslaviji. S posebnim ozirom na ljubljansko vseučilišče. V: Ljubljanski zvon, 1925, str. 339–342.

¹³ AJ 66-536-803, Predlog finančnog zakona za 1935/1936.

¹⁴ AJ 66-317-534, 1928; AJ 66-318-535, Prošnja JAZU za beskamatni državni zajm; AJ 66-536-803, 1934, Predlog finančnog zakona za 1935/1936.

¹⁵ Slavko Kremenšek: Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941. Ljubljana 1972, str. 193–194; AJ 66-228-230, 1935, št. 345/35.

¹⁶ Željko Oset: Pomen in vloga Slovenske akademije znanosti in umetnosti v procesu oblikovanja slovenske znanosti, doktorska disertacija. Ljubljana 2012 (dalje Oset, Pomen), str. 110–113.

bil ban Natlačen bolj zadržan pri obljubljanju podpor iz banovinskega proračuna. Še bolj pa so bili v AZU ogorčeni nad sistemom podeljevanja rednih in izrednih podpor, ki naj bi bil nepregleden in brez ustrezne hierarhije kulturnih institucije ter s pristopom majhnih podpor za širok krog društev. Ob tem je treba opozoriti, da so bili v AZU izjemno razočarani, saj tudi iz državnega proračuna niso dobili podpore, ki omogočala izvedbo zastavljenega programa.¹⁷

Ustanavljanje Glasbene akademije v Ljubljani sodi v obdobje, ki ga zaznamuje upadanje ideološke in svetovnonazorske strpnosti v primerjavi z dvajsetimi leti,¹⁸ krepitev razprav o slovenski narodni identiteti¹⁹ in kulturni ustvarjalnosti;²⁰ ter krepitev prizadevanj za izboljšanje institucionalnih pogojev za kulturne institucije v Dravski banovini.²¹ Obdobje druge polovice tridesetih let je zaznamovalo v Ljubljani prizadevanje za ustanovitev treh akademij: akademije znanosti in umetnosti, akademije za likovno umetnost in glasbene akademije. Največ pozornost sta zbudili ustanovitev akademije znanosti in umetnosti ter akademije za likovno umetnost. Prizadevanja za ustanovitev AZU so se uspešno končala s podržavljanjem istoimenskega društva avgusta 1938. Prizadevanja za ustanovitev umetnostne akademije so se končala brez uspeha; akademija je bila ustanovljena oktobra 1945.²² V Ljubljani je bilo namenjene relativno najmanj pozornost ustanovitvi glasbene akademije. To je mogoče pojasniti s pričakovanjem ljubljanskih kulturnikov, da bo glasbena akademija – zaradi priprave enotne državne uredbe za glasbene akademije – skoraj zagotovo ustanovljena. Prizadevanja za ustanovitev glasbene akademije so bila odziv na prizadevanje beograjskih kulturnikov, ki so uspeli pomladi 1937 pri ministru prosvete doseči začetek priprave uredbe za ustanovitev državne glasbene akademije v Beogradu. Tem prizadevanjem so se pridružili zagrebški in ljubljanski kulturniki, ki so želeli doseči podobno koncesijo. Vlada je obljubila, da se bo pri

¹⁷ Arhiv Slovenske akademije znanosti in umetnosti, fond Predsedstvo 1938–1952, mapa 1, Zapisnik o IV. seji predsedništva AZU (2. 6. 1939).

¹⁸ Ervin Dolenc: Med kulturo in politiko. Kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnim vojnama. Ljubljana 2010 (dalje Dolenc, Med kulturo in politiko), str. 116–126, 248–256; Jure Gašparič: Iskrena ali pragmatična demokracija? Slovenska ljudska stranka in vprašanje političnega sobivanja. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 1, str. 77–92; Bojan Godeša: Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011, str. 25–43; Egon Pelikan: Vizije »družbene prenove« v katoliškem taboru. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, str. 58–68; Egon Pelikan: Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih v luči evropskih vplivov. V: Evropski vplivi na slovensko družbo. Ljubljana 2008, str. 215–228.

¹⁹ Ervin Dolenc: »Kulturni problemi slovenstva«. V: Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana 2005 (dalje SNZ), str. 342–346.

²⁰ Anton Ocvirk: Slovenski kulturni problem. V: Ljubljanski zvon, 1931, str. 241–249; Karel Dobida: Slovenska narodna galerija. V: Ljubljanski zvon, 1933, str. 385–386; France Veber: Nacionalizem in krščanstvo. Kulturna pisma Slovencem. Ljubljana 1938.

²¹ Ervin Dolenc: Kulturna politika JRZ. V: SNZ, str. 384–386.

²² Špelca Čopič: Akademija za likovno umetnost. V: Enciklopedija Slovenije, prva knjiga. Ljubljana 1987, str. 32–33; Željko Oset: Ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2012, št. 1 (dalje Oset, Ustanovitev Akademije), str. 78–84.

ustanovitvi akademije v Zagrebu in Ljubljani mogoče vzorovati po uredbi za beograjsko akademijo. Zaradi zaostrenih gospodarskih razmer, in očitno tudi nesoglasij in pogostih menjav na mestu ministra prosvete, pa sta se močno podaljšali priprava uredbe in ustanovitev Glasbene akademije v Ljubljani.²³

V procesu priprave uredbe je novembra 1937 društvo Glasbena matica ministra prosvete Dimitrija Magaraševića prosilo, da državnemu konservatoriju v Ljubljani, ki ima nižjo, srednjo in visoko šolo, prizna status akademije ter poskrbi za večjo državno podporo. Potrebo po večji državni podpori so utemeljevali s položajem sorodnih institucij v Zagrebu in Beogradu, ki svojim dijakom in učencem niso zaračunavali šolnine.²⁴ Minister Magarašević, ki je bil tudi sicer zelo naklonjen slovenskim kulturnim zahtevam,²⁵ je prošnjo Glasbene matice odobril. Zato so se v Ljubljani odločili, da oktobra 1938 ustanovijo društvo Glasbena akademija, ki bi ga nato minister podržaval,²⁶ s čimer so posnemali proces ustanavljanja Akademije znanosti in umetnosti.²⁷ Pri tem so bili v društvu Glasbena matica in v državnem konservatoriju uspešni, saj je bila postavka za Akademijo za glasbo vključena v proračun za leto 1938/1939. S finančni zakonom (proračunom) za leto 1938/1939 je minister prosvete pridobil pravno podlago za izdajo enotne državne uredbe za glasbene akademije v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani.²⁸

Ob tem moramo poudariti, da umestitev postavke v proračun še ni bila zagotovilo za realizacijo ustanovitve, sploh pa ne v težavnih gospodarskih razmerah. Za realizacijo je bila pomembna naklonjenost resornega ministra in njegove ožje ekipe, dobrodošel je bil politični pritisk poslancev in senatorjev. Politična podpora projektu, tudi ustanovitvi glasbene akademije v Ljubljani, je bila »posebej uporabna« za umestitev postavke v proračun, za koriščenje sredstev in razdeljevanje postavk ter izredne podpore pa je bilo »bolj uporabno« osebno poznanstvo na ministrstvu. Glede na pregledano gradivo v fondu ministrstva prosvete ocenjujem, da je ravno na glasbenem področju prišlo to najbolj do izraza.²⁹

Projekt ustanovitve glasbene akademije je imel v Dravski banovini močno (politično) podporo. Februarja 1938 se je banski svet seznanil z napovedjo načelnika prosvetnega oddelka banske uprave dr. Lovra Sušnika o ustanovitvi glasbene akademije.³⁰ Še bolj izrazito podporo pa je projekt ustanovitve akademije dobil na zasedanju sveta februarja 1939, ko je banski svet sprejel resolucijo Franceta Marolta, s katero je predlagal ustanovitev umetnostne in glasbene akademije ter sprejem mu-

²³ AJ 66-391-634, 1938, št. 7524/38.

²⁴ Prav tam.

²⁵ AJ 66-319-536, 1938, št. 1436/38; AJ 66-319-536, 1938, št. 27488/38.

²⁶ Dragotin Cvetko: Anton Lajovic. Ljubljana 1987, str. 61.

²⁷ Oset, Ustanovitev Akademije, str. 78–81.

²⁸ AJ 66-391-634, 1939, št. 615/39.

²⁹ AJ 66-111-358, Prilike u društvu Glasbena matica u Mariboru s obzirom na ustanovitev nove muzičke škole; AJ 66-391-634, 1938.

³⁰ ARS, AS 77, š. 12, Deveto redno zasedanje banskega sveta 1938, 3. seja (16. 2. 1938), Prosvetni oddelek kraljevske banske uprave, Poslovno poročilo za deveto redno zasedanje banskega sveta Dravske banovine.

zejskega zakona in povišanja zneska za ljudsko prosveto. Sprejeta resolucija je bila vsaj v primeru glasbene akademije zgolj boj za pripisovanje zaslug za ustanovitev akademije med slovenskim delom JRZ in delom profesorjev na državnem Konservatoriju (Anton in Janko Ravnik) na eni strani in društvom Glasbena matica (predvsem Anton Lajovic) in delom profesorjev na državnem Konservatoriju (predvsem Julij Betetto) na drugi strani.³¹ Po besedah Frana Ramovša je potekal boj za kitenje in razkazovanje »pavovega perja«.³²

Če so bili kulturniki v letu 1937 in 1938, torej v fazi sprejemanja uredbe, načeloma zadovoljni s politično podporo, so se v letu 1939 želeli otresti te navezave in omejiti vpliv politike pri imenovanju profesorjev na novoustanovljenem zavodu. Takrat so tudi padle maske in je prišlo do odkritega spopada, če nekoliko poenostavim, med krogom okoli društva Glasbena matica na eni strani in SLS na drugi strani. Na strani društva so bili najbolj izpostavljeni Julij Betetto, Karl Mahkota, Anton Lajovic in Ravnihar, na strani SLS pa so se omenjali prosvetni inšpektor Marko Bajuk, ki je operativno vodil projekt ustanavljanja v Ljubljani, ban Natlaččen, minister brez resorja Franc Snoj, ki je v Beogradu deloval kot nekakšno organizacijsko vozlišče, ter minister Krek. Odločilno besedo, vsaj tako je razvidno iz pisem, je imel minister Miha Krek, ki je bil v pristrčnih odnosih z banom Natlaččenom.³³

Dejanska priprave uredbe o glasbenih akademijah (uradno uredba o muzičkih šolah, ki pa je v dopisih slovenskih akterjev označena kot uredba o glasbenih akademijah) se je pričela v drugi polovici leta 1937. Tekst uredbe so pripravili zastopniki beograjske Glasbene šole, zagrebškega Glasbenega zavoda in Glasbene Matice in državnega Konservatorja v Ljubljani.³⁴ Uredbo je minister Magarašević prejel decembra 1937, v postopek medresorskega usklajevanja je bila poslana konec januarja 1938, o čemer je minister prosvete obvestil ministra Kreka.³⁵ Natlaččen je motilo, da so bili z uredbo predvideni kriteriji za upravnega direktorja, ki so ustrezali dotedanjemu direktorju Konservatorija Karlu Mahkoti. Natlaččen pa se je dotaknil učnih moči, med katerim je kot neprimerne omenil tri. Pri dveh je opozoril, da sta neprimerno glasbeno izobrazena, pri tretjem pa ga je motilo, da še zmeraj ne zna slovensko.³⁶ Pred tem so decembra 1937 pri ministru Kreku protestirali Janko Ravnik, Marko Bajuk in Anton Ravnik, ki so opozarjal na zakulisne spletke kroga okoli društva Glasbene matice. Zato so omenjeni zahtevali, da ima pri imenovanju kandidatov vpliv banska uprava. Podali pa so tudi kadrovske pred-

³¹ ARS, AS 77, š. 13, Deseto redno zasedanje banskega sveta 1938, 3. seja (15. 2. 1939).

³² Janez Rotar: Korespondenca med Franom Ramovšem in Aleksandrom Beličem. Ljubljana 1990, str. 80–81 in 146.

³³ V Arhivu Jugoslavije je dobro ohranjeno Snojeva korespondenca, iz katere je razviden njegov prispevek pri ustanavljanju Glasbene akademije in pri pripravi muzejskega zakona. – AJ 72-68-262, Prepiska.

³⁴ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Marka Natlaččena Mihi Kreku (11. 3. 1939).

³⁵ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Dimitrija Magaraševića Mihi Kreku (29. 1. 1938).

³⁶ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Marka Natlaččena Mihi Kreku (11. 3. 1939).

log, ki je bil očitno usklajen z banom Natlačénom. Za redne profesorje na akademiji so predlagali Julija Betetta, Janka Ravnika, Antona Ravnika, za izredna profesorja pa Jana Šlajsa in Vilka Ukmarja.³⁷

Ob tem naj opozorim, da sta minister Krek in njegov krog pričakovala, da bo minister prosvete za profesorje imenoval kandidate, ki jih bodo predlagali prosvetni inšpektor Marko Bajuk, načelnik prosvetnega oddelka dr. Lovro Sušnik in ban Natlačen. Tako je stolnem dekanu v Ljubljani dr. Francu Kimovcu sporočil v začetku marca 1938 šef kabineta ministra Kreka, ki mu je predlagal, da se glede kadrovskih predlogov obrne na bansko upravo.³⁸ Podporo za namestitve izbranega kandidata je pri ministru Kreku poskušala dobiti tudi soproga ljubljanskega župana Vera Adlešič, ki je bila tajnica društva Glasbena akademija; predsednik je bil dr. Josip Tavčar.³⁹ Polega zakulisnega boja je potekal tudi javni boj v obliki diskvalifikacij posameznih kandidatov za profesorje na načrtovani akademiji.⁴⁰ Na kratkovidnost tega početja je ministra Kreka opozoril dr. Josip Tavčar. Na to je Tavčarja, člana banskega sveta Dravske banovine, opozorila Vera Adlešič, ki je ocenjevala, da govorice o strokovni neprimernost širijo profesorji državnega Konservatorija v Ljubljani, ki nimajo ustrezne visokošolske izobrazbe. Pripravljeno besedilo državne uredbe o glasbenih akademijah je namreč kot kriterij za zaposlitev in pridobitev pedagoških nazivov navajal visokošolsko izobrazbo in delovno dobo v državni službi.⁴¹

Potem ko je bilo jasno, da bo država uredba o glasbenih akademijah sprejeta avgusta 1938, se je za pridobitev mest na Glasbeni akademiji v Ljubljani okrepilo lobiranje pri ministru Kreku in verjetno tudi pri banu Natlačenu in Marku Bajuku ter Antonu Korošču. Zagotovo pa je osrednje mesto v ocenjevanju kandidatov bilo pri banu Natlačenu, saj je osebni tajnik Antona Korošča Lucijan Mariji Škerjancu predlagal, da se obrne na bana Dravske banovine. Ker pa je Škerjanec želel doseči Koroščevo podporo, je zanj lobiral pri Gregorju Kreku,⁴² ki je bil v odlični odnosih s Koroščem; to je Krek uspel izkoristiti tudi za pridobitev materialne podpore za Akademijo znanosti in umetnosti.⁴³ Gregor Krek je želel pomagati Škerjancu, saj je zanj napisal julija 1939 obširno priporočilo in ga poslal Korošču. Krek pa je Škerjancu pomagal tudi z izdajo potrdila, da je od 1918 do 1923 deloval v Ljubljani v »svobodni profesiji«. Uspех Krekovih prizadevanj je bil, da so Škerjancu priznali delovanje kot svobodnemu ustvarjalcu in umestitev na banovinski predlog za rednega profesorja. Škerjanec je bil uvrščen na zadnje, četrto mesto. Na njegovo

³⁷ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Marka Bajuka Mihi Kreku (14. 12. 1937).

³⁸ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Miha Kreka dr. Francu Kimovcu (16. 3. 1938).

³⁹ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Miha Kreka Veri Adlešič (13. 2. 1938).

⁴⁰ Budkovič, Razvoj glasbenega šolstva, str. 107–115; prim. ARS, AS 812, f. 9, Škerjanc Lucijan Marija.

⁴¹ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Josipa Tavčarja Mihi Kreku (februar 1938); Budkovič, Razvoj glasbenega šolstva, str. 108–115.

⁴² ARS, AS 812, f. 9, Škerjanec Lucijan Marija, Pismo Škerjanca Gregorju Kreku (24. 7. 1939).

⁴³ ARS, AS 812, f. 7, Korošec Anton.

nesrečo je ministrstvo odobrilo le dve mesti in naknadno še eno mesto po »intervenciji«. »Tretje mesto« je bilo brez razpisa dodeljeno Janku Ravniku.⁴⁴

Ponudba kandidatov je preseгла število mest na Glasbeni akademiji. Ključna ovira za vodenje kadrovske politike za bansko upravo je bilo določilo v osnutku uredbe, ki je predvidevalo zaposlitev profesorjev državnega Konservatorija na Glasbeni akademiji. Zato je ban Natlačen junija 1938 na predlog prosvetnega inšpektorja Marka Bajuka imenoval komisijo za pripravo nove dopolnjene uredbe o glasbeni akademiji. Komisijo so sestavljali dr. France Stele, dr. Marko Bajuk in France Marolt, in ugotovili so, da bo težko popraviti tekst splošne državne uredbe o »muzičkih akademijah«, ki je predvideval prevzem obstoječih profesorjev – v Ljubljani je to pomenilo profesorjev državnega Konservatorija. Tako je minister Miha Krek v pismu banu Natlačenu v začetku julija 1938 predlagal razširitev komisije s pravniki, saj je ugotavljal, da je prevedba »trd oreh«. To je dejansko pomenilo, kot se je kasneje lepo pokazalo, ovire za nastavitev »pravih« profesorjev na Glasbeni akademiji.⁴⁵

S pomočjo pravnika Tovornika je komisija uspela pripraviti popravljeno besedilo uredbe, ki ni predvidevalo obvezne zaposlitve profesorjev državnega Konservatorija v Ljubljani, temveč je bil poudarek na visokošolski stopnji izobrazbe in pristojnostih umetniškega sveta glasbene akademije. Predvideno je bilo, da bo svet, ki naj bi bil sestavljen iz treh rednih profesorjev, v soglasju z bansko upravo imenoval profesorje, upravnega direktorja in ostalo osebje. S tem so v banski upravi želeli iz postopka imenovanja »izločiti« ministrstvo, saj so pričakovali, da bodo lažje uveljavili svoj vpliv v odnosu do umetniškega sveta Glasbene akademije.⁴⁶ O nameri komisije oziroma bana Natlačena so bili obveščeni na državnem Konservatoriju, saj je imel v. d. ravnatelj zavoda Julij Betetto dobre zveze na ministrstvu. Betetto je zato prejemal vse dokumente in stališča, ki so jih na ministrstvo posredovali iz banske uprave oziroma iz SLS.⁴⁷ Tako je Betetto ob svojem obisku ministrstva marca 1939 uspel doseči, da je ministrstvo pripravilo svoj predlog uredbe, ki je bil pripravljen na podlagi uredbe za beograjsko glasbeno akademijo. Upoštevani niso bili predlogi komisije banske uprave,⁴⁸ čeprav je šef kabineta ministra Snoja Andrej Hafner ministra prosvete opozoril, da predlog uredbe banske uprave podpirata minister dr. Miha Krek in predsednik senata dr. Anton Korošec. Hafner je na ministrstvo prosvete (in v kabinet predsednika vlade) pisal 10. in 24. februarja 1939, pri čemer je poudaril »velik interes« v Ljubljani za ustanovitev akademije, zato je predlagal hitro dokončanje uredbe.⁴⁹

Vlada je uredbo v obravnavo sprejela 11. marca 1939, kljub temu da niso razpolagali s čistopisom uredbe. Nestrpnost SLS dobro odraža ravnanje ministra Sno-

⁴⁴ ARS, AS 812, f. 9, Škerjanec Lucijan Marija, Pismo Škerjanca Gregorju Kreku (25. 4. 1940).

⁴⁵ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Mihe Kreka Marku Natlačenu (8. 7. 1938).

⁴⁶ AJ 72-68-262, 1939, Mnenje pravnika Tovornika (26. 7. 1938).

⁴⁷ AJ 72-68-262, 1939, Predlog uredbe za drž. Muzičko akademijo u Ljubljani.

⁴⁸ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Franca Snoja Mihi Kreku (11. 3. 1939).

⁴⁹ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Andreja Hafnerja ministru prosvete Stevanu Čiriću (24. 2. 1939).

ja, ki je 11. marca zahteval izvod uredbe, ki mu ga na ministrstvu prosvete niso izročili. Očitno pa so mu pokazali delovno varianto uredbe, saj je o njej še isti dan pisal ministru Kreku; v dopisu je ugotavljal, da je Betetto uspel doseči popolno spremembo teksta uredbe. Snoj je ugotavljal, da v primeru uveljavitve uredbe »ne bomo mogli v novi akademiji postaviti na odgovorna mesta ljudi z ozirom na njihovo kvaliteto in obstoja nevarnost, da bo na ta način vsa akademija zmaličena«. ⁵⁰ Ta ocena je zelo zanimiva, saj razkriva prioriteto politikov ter hkrati izjemen uspeh Julija Betetta, ki je uspel premagati v politični areni nesorazmerno močnejše tekmece (ministra Snoja in Miho Kreka, bana Natlačena in prosvetnega inšpektorja Marka Bajuka). Ob tem moram poudariti, da je spomladi 1938 v krogih SLS o Betettu krožilo pozitivno mnenje. ⁵¹ Leto kasneje ga je Marko Bajuk označil za center spletk. Najbolj osebno in čustveno je Betettov uspeh dojemal Bajuk, ki je predlagal ministroma Snoju in Kreku, da dosežeta spremembo besedila uredbe. V primeru neuspeha pa je predlagal, da ne podpišeta končne verzije uredbe. ⁵²

Oba slovenska ministra sta se potrudila pri ministru prosvete Stevanu Čiriću, ki si je z njima želel doseči kompromis. Zato je Čirić 3. maja 1939 poslal ministru Kreku dokončen predlog Uredbe o umetniških šolah in je prosil ministra Kreka, da prouči uredbo predvsem z zornega kota imenovanja prvih treh profesorjev na Glasbeni akademiji v Ljubljani. ⁵³ Pogajanja z ministrom Čirićem je v začetku maja 1939 prevzel minister Krek, ki je imel načelno več političnega kapitala kot minister Snoj. Kljub temu pa Krek ni uspel prepričati Čirića. Ker Krek ni uspel doseči bistvene spremembe teksta uredbe, so se v banski upravi Dravske banovine osredotočili na pripravo kadrovskih predlogov. Na seznam kandidatov za ustanovne redne profesorje je načelnik prosvetnega oddelka banske uprave Anton Sušnik poleg prof. Antona Trosta, Stanka Premrla, Janka Ravnika, dodal še Julija Betetta. Za izredne profesorje je predlagal Jana Šlajsa, Antona Trosta in Antona Ravnika. Vsi predlagani kandidati, razen Trosta in Premrla, so bili zaposleni kot učitelji na državnem Konservatoriju v Ljubljani. Anton Trost je bil profesor za klavir na Dunaju, Stanko Premrl pa je bil ravnatelj orglarske šole v Ljubljani. ⁵⁴ Z umestitvijo Betetta kot kandidata za rednega profesorja so v banski upravi pričakovali, da bodo pomirili uglednega skladatelja in opernega pevca. Upali so, da bodo zaradi uvrstitve Betetta na seznam kandidatov za redne profesorjev hkrati potrjeni prvi štirje profesorji. Iz pisem Bajuka ministru Snoju je mogoče razbrati, da je prosvetni inšpektor pričakoval, da bo(do) lahko preko Premrla in Trosta on oziroma SLS poskrbel za imenovanje oblasti bolj naklonjenih profesorjev. Prosvetnega inšpektorja Bajuka je zato močno motilo določilo uredbe, ki je predvidevalo prevzem zaposlenih z državnega Konservatorija na Glasbeno akademijo in določilo, ki ni omogočalo takojšnje upokojitve zaposlenih na akademiji. Prosvetni inšpektor je pogrešal določilo o

⁵⁰ AJ 72-68-262, 1939, Pismo ministra Franca Snoja ministru Mihi Kreku (11. 3. 1939).

⁵¹ AJ 72-68-262, 1938, Pismo Vere Adlešič Mihi Kreku (10. 2. 1938).

⁵² AJ 72-68-262, 1939, Pismo Marka Bajuka ministru Francu Snoju (25. 6. 1939).

⁵³ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Stevana Čirića ministru Mihi Kreku.

⁵⁴ AJ 72-68-262, 1939, Pismo bana Marka Natlačena ministru Francu Snoju (1. 6. 1939).

visokošolski izobrazbi kot obveznem pogoju, analogno s podobnimi zaposlitvami v javni upravi, za katere je bila zahtevana visokošolska izobrazba. Večina profesorjev na državnem Konservatoriju ni imela visokošolske izobrazbe. S poudarkom na formalni izobrazbi pa je Bajuk želel vplivati na spremembo umetniške smeri in zaposlenih, kar naj bi bilo po njegovi oceni bistvo boja za ustanovitev Glasbene akademije. Bajuk je tako ministru Snoju predlagal, da ministra prosvete Čirića prepričata, da takoj po imenovanju za upravnega direktorja upokoji Karla Mahkoto, in zavrmeta imenovanje Betetta za rednega profesorja, ki naj bi bil center spletk in glavna ovira za pridobitev in uveljavitev vpliva SLS na Glasbeni akademiji. Zato je Bajuk Snoju sporočil svoje stališče: »Če ne bomo mogli postaviti na zavod nič novih, boljših moči, kakor so zdaj tam, potem je bolje, da še počakamo prave prilike. Brez omenjenih korektur pomeni uredba samo izboljšanje položaja učiteljstva, ne pa organizacijo zdravega umetniškega zavoda, ki bo za nas edini te vrste. Zato odklanjam odgovornost za kandidaturo g. Betetta«. ⁵⁵

V zadnjo etapo je ustanavljanje Glasbene akademije prešlo v začetku julija 1939, ko je minister prosvete posredoval »uredbo sa zakonskim snago o umetniških školah« ministru Snoju. V končni uredbi so bila določila, ki jih je predlagal »Betettov krog«. S tem pa se je težišče ustanavljanja premaknilo od ustanovne uredbe k pripravi predlogov za imenovanje profesorjev. ⁵⁶ V tem smislu je pomenljiv dopis tajništva JRZ v Ljubljani, ki je 8. avgusta 1939 poslalo ministru Snoju politično karakteristiko za Antona in Janka Ravnika. Po mnenju tajništva brata Ravnika nista »kulturna nasprotnika«, sta verna, vdana glasbi in »disciplinirana naša somišljenika«, saj sta na volitvah februarja 1938 glasovala za JRZ. Pri tem je bilo dodano, da se za politična vprašanja ne zanimata, saj naj bi jima bila »politika edini instrument, za katerega nimata posluha«. K (izjemno) pozitivni oceni je prispevala tudi njuna alkoholna abstinenca, kar naj bi »nekaj veljalo«, saj naj bi bili »skoraj vsi ostali (skladatelji) prijatelji vina«. Tajništvo JRZ je predlagalo Janka Ravnika za rednega profesorja, Antona Ravnika pa vsaj za izrednega profesorja. V dopisu pa je zanimivo, da so bili v tajništvu nenaklonjeni imenovanju Trosta, saj so ocenjevali, da nima primernih pedagoških sposobnosti. Odločen podpornik Trosta pa je bil prosvetni inšpektor Bajuk. V tajništvu so zato predlagali imenovanje Bajuka za upravnega direktorja, vendar pod pogojem, da »ni že namenjen za kake važnejše funkcije«. ⁵⁷ Ob tem je zanimiva ocena Škerjanca, ki je aprila 1940 brata Ravnika označil za koristolovca, akademijo pa kot »priežališče protežirancev«, ki je nastalo pod »vlado bratov Ravnikov«. Ob tem je treba poudariti, da so Škerjančevi očitki v precejšnji meri posledica razočaranja, ker je izpadel pri imenovanju za rednega in izrednega profesorja, čeprav je imel zagotovilo, da bo imenovan vsaj za izrednega profesorja. Tudi zaradi tega je Škerjanec brez pogodbe in honorarja poučeval na glasbeni šoli v šolskem letu 1939/1940. Po izvedenem imenovanju izrednih pro-

⁵⁵ AJ 72-68-262, 1939, Pismo Marka Bajuka ministru Francu Snoju (25. 6. 1939).

⁵⁶ AJ 72-68-262, Prepiska, Pismo ministra prosvete Stevana Čirića ministru Francu Snoju (1. 7. 1939).

⁵⁷ AJ 72-68-262, Prepiska, Pismo tajništva JRZ v Ljubljani ministru Francu Snoju (8. 8. 1939).

fesorjev oktobra 1940 pa je zahteval honorar, vendar je dobil samo »neprimerno in osorno pismo«, v katerem so ga obvestili, da ga ne potrebujejo več. Poučevanje njegovega predmeta kompozicije je prevzel upokojeni vojaški kapelnik Herzog.⁵⁸

Prelomnico v procesu imenovanj profesorjev predstavlja imenovanje Adolfa Grömbniga za upravnega direktorja, ki ga je izvedel minister Miha Krek, ko je nadomeščal odsotnega ministra prosvete Čirića avgusta 1939.⁵⁹ S tem pa je Krek prekoračil pooblastila in prelomil dogovor o imenovanju Karla Mahkote, direktorja Konservatorija, za upravnega direktorja Glasbene akademije in njegovi upokojitvi nekaj mesecev po imenovanju.⁶⁰ Tudi zaradi protestov je minister Čirić imenovanje Gröbminga razveljavil z utemeljitvijo, da še ni bil oblikovan profesorski zbor.⁶¹ Zaradi spora okoli imenovanja upravnega direktorja je zastalo imenovanje profesorjev na Glasbeni akademiji. Težave pa so nastopile tudi pri razporeditvi profesorskega kadra med Glasbeno akademijo in Srednjo glasbeno šolo.⁶²

Prve akte o imenovanju je ministrstvo prosvete izdelalo decembra 1939⁶³ in jih poslalo v Ljubljano v začetku februarja 1940. Ministrstvo je za tri ustanovne redne profesorje imenovalo Stanka Premrla, Janka Ravnika in Julija Betetta. Dan preden so akti prispeli na Glasbeno akademijo, je prosvetni inšpektor banske uprave Marko Bajuk od v. d. ravnatelja državnega Konservatorija Betetta zahteval, da vrne akte na ministrstvo prosvete. Betetto pa se ni dal in je na ministrstvu povprašal, ali je bil prosvetni inšpektor pooblaščen za to potezo. Očitno ni bil, saj ravnatelj ni dobil odgovora (oziroma ni ohranjen, niti se ga kasneje ne omenja).⁶⁴ Je pa to zavrlo imenovanje preostalih petih članov učiteljskega zbora (Slavka Osterca, Anton Trosta, Antona Ravnika, Ivanke Fedransperk in Zore Zarnik).⁶⁵ Zatikalo pa se je tudi pri imenovanju novega rektorja, zato je v začetku marca 1940 protestiral Julij Betetto, ki se je pri tem skliceval na željo gojencev in društva Glasbena matica za čimprejšnje imenovanje rektorja Glasbene akademije in za ohranitev umetniškega vodstva, kar je pomenilo imenovanje Julija Betetta za rektorja.⁶⁶ 5. marca 1940 je potekala ustanovna seja profesorjev, s čimer je bila odpravljena formalna ovira za imenovanje rektorja.⁶⁷

Ministrstvo prosvete je na te proteste odgovorilo z imenovanjem dveh izrednih profesorjev (Antona Trosta in Jana Šlajsa) in dveh suplentov, kljub temu da je bilo v proračunu predvidenih pet mest za izredne profesorje. Proti temu je protestiral

⁵⁸ ARS, AS 812, f. 9, Škerjanec Lucijan Marija, Pismo Škerjanca Gregorju Kreku (14. 9. 1940).

⁵⁹ AJ 66-391-634, 1940, št. 3001/40.

⁶⁰ AJ 72-68-262, Ustanovitev glasbene akademije v Ljubljani, Pismo Marka Bajuka Francu Snoju (25. 6. 1939).

⁶¹ Prav tam.

⁶² AJ 66-391-634, 1940, št. 990/40.

⁶³ Julij Betetto se je Gregorju Kreku za čestitko ob imenovanju za rednega profesorja zahvalil 5. 1. 1940. – ARS, AS 812, f. 6, Betetto Julij, Pismo Betetta Kreku (5. 1. 1940).

⁶⁴ AJ 66-391-634, 1940, št. 3975/40.

⁶⁵ AJ 66-391-634, 1940, št. 6490/40.

⁶⁶ AJ 66-391-634, 1940, št. 8275/40.

⁶⁷ AJ 66-391-634, 1940, št. 15968/40.

senat Glasbene akademije, ki je v pismu v začetku maja 1940 ocenjeval, da bo nezasedba vseh načrtovanih pedagoških mest imela katastrofalne posledice na vzpostavitev pouka kot tudi na osebni položaj profesorjev, ki so čakali na imenovanje. Neurejenost naj bi vplivala »nepovoljno na duševno razpoloženje profesorjev, ki v teh sigurnih časih ne vedo pri čem«. ⁶⁸ 'Protest' je bil ponovljen novembra 1940, vendar v milejši obliki, ⁶⁹ na kar je vplivala zamenjava ministra prosvete. Unitaristično naravnane ministra Božidarja Maksimovića je 29. junija 1940 nasledil Anton Korošec. ⁷⁰ Poleg 'protesta' je bilo z ločeno pošto poslan ekspozice, v katerem je rektor Janko Ravnik opozarjal, da Glasbena akademija nima ustreznih prostorov za vajo. Akademija naj bi potrebovala veliko dvorano, saj nikjer v Ljubljani ni bilo primerne državne koncertne dvorane. Rektor je zato ministra prosil, da v proračun za leto 1941/42 vnese postavko v višini 5 milijonov dinarjev za gradnjo koncertne dvorane. Odgovor ministra Korošca ni ohranjen. ⁷¹

Maja 1940 je pri ministru Mihi Kreku protestiral Gregor Krek, ki ga je opozarjal, da akademija nima s profesorji pokritih vseh glasbenih področij. Posebej je opozoril na predmet Kompozicija in dirigiranje ter na dogovor glede imenovanja Škerjanca za izrednega profesorja, ki naj bi poučeval omenjen predmet. Krek je svoje posredovanje utemeljil z dolgoletnim delom na glasbenem področju in s članstvom v AZU, kjer je bil edini akademik – glasbenik; ⁷² Krek je bil izbran med 18 ustanovnimi člani oktobra 1938, in sicer v pravnem razredu. ⁷³ Minister Krek se je strinjal z glavnim tajnikom AZU glede potrebne zastopanosti vseh strokovnih smeri v učnem programu in obljubil podporo za imenovanje Škerjanca, ⁷⁴ podobna zagotovila je dobil Škerjanec tudi na ministrstvu prosvete. Imenovanje treh izrednih profesorjev pa je bilo izvedeno oktobra 1940, ko so bili imenovani za izredne profesorje Anton Ravnik, Jan Šlajs in Anton Trost. To je bil za Škerjanca dokaz, da je strokovna usposobljenost postranska zadeva, saj naj bi prevladala socialna mreža kandidatov, zaradi česar naj bi Glasbena akademija postala »preskrbovalnica onemoglih svojcev in sorodnikov«. ⁷⁵

⁶⁸ AJ 66-391-634, 1940, št. 23247/40.

⁶⁹ AJ 66-391-634, 1940, št. 35797/40.

⁷⁰ Dolenc, Med kulturo in politiko, str. 264.

⁷¹ AJ 66-391-634, 1940, št. 35978/40.

⁷² ARS, AS 812, f. 7, Krek Miha, Pismo Gregorja Kreka ministru Kreku (14. 5. 1940).

⁷³ Oset, Pomen, str. 100.

⁷⁴ ARS, AS 812, f. 7, Krek Miha, Pismo ministra Kreka Gregorju Kreku (21. 5. 1940).

⁷⁵ ARS, AS 812, f. 9, Škerjanec Lucijan Marija, Pismo Škerjanca Gregorju Kreku (14. 9. 1940).

Željko Oset

THE FOUNDING OF THE MUSIC ACADEMY IN LJUBLJANA

S u m m a r y

The establishment of the Academy of Music in April 1940 ensured better conditions for music education in Ljubljana and appropriate facilities for the teaching staff. Before then a Conservatorium had existed in Ljubljana since April 1926, but the state support it had received had been relatively modest and as such inappropriate for extensive music education. Slovenian cultural workers and politicians were interested in the institutional development of cultural institutions in Ljubljana, so they expected the state to invest more resources in the Slovenian cultural institutions. The second half of the 1930s was characterised by the efforts for the establishment of the Academy of Science and Arts (established in August 1938), Academy of Fine Arts (established in October 1945) and Academy of Music. The efforts to establish the latter took place at the same time as the similar processes in Zagreb and Belgrade, since the introduction of the Belgrade Academy represented the basis for the foundation of the Ljubljana Academy of Music.

Therefore the discussion among Slovenian cultural workers and politicians revolved mostly around the issue of who was to occupy the posts of professors at the newly established pedagogical institute. A severe struggle took place, characterised by personal agendas, acquaintances, and attempts to enforce certain ideological criteria. The ideological criterion was used especially in the sense of negative selection – who could not, or, more precisely, who was not allowed to become a professor, chancellor or administrative director. The Slovenian People's Party was worried that the Minister would not take their proposals into account. This feeling of impotence grew when this party was unable to ensure the amendment of the decree setting out the conditions for the post of the administrative director, because a single decree was being drawn up for the music academies in Belgrade, Zagreb and Ljubljana. Marko Bajuk even proposed that the establishment should be postponed until the conditions were more favourable for the assertion of the Slovenian People's Party's influence on the preparation of the decree and thus the Academy's staff. However, the party decided it would try to achieve what it could through negotiations. In February 1940 Stanko Premrl, Janko Ravnik and Julij Betetto were appointed as full professors; in October 1940 Anton Ravnik, Jan Šlajs and Anton Trost were appointed as associate professors; and in March 1940 Janko Ravnik became the Chancellor. Lucijan Marija Škerjanec, a candidate for a professor who had not been chosen, stated that the criterion of professional qualifications was not taken into account during the appointment, and that the selection mostly depended on political and personal connections.

1.01
Prejeto 6. 11. 2012

UDK 328(497.1Beograd): 355.469.2"1941"

Mojca Šorn*
Jure Gašparič**

Narodna skupščina Kraljevine Jugoslavije na pragu druge svetovne vojne: priprava na zračni napad in evakuacijo

IZVLEČEK

Izvleček: Evropske države so se že ob koncu prve svetovne vojne zavedale, da bodo vojaška strategija in vojaški spopadi v prihodnosti dosegli povsem nove razsežnosti, in da tarče letalskih napadov ne bodo le vojaki na fronti. V članku so obravnavane priprave jugoslovanske Narodne skupščine na vojno, ki so se začele sredi leta 1939, le malo pred njeno razpustitvijo. Usmerjene so bile v načrtovanje ustreznih zaklonišč in pripravo evakuacije, ki bi omogočila nemoteno delo poslancev.

Ključne besede: Kraljevina Jugoslavija, Narodna skupščina, protiletalska obramba, gradnja zaklonišč, evakuacija, vojna

ABSTRACT

NATIONAL ASSEMBLY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AT THE BRINK OF WORLD WAR II: AIR-RAID PREPARATIONS AND EVACUATION

Already at the end of World War I the European countries were well aware that in the future military strategy and military conflicts would gain completely new dimensions and that not only soldiers at the fronts would be the targets of airstrikes. The following article discusses the war preparations of the Yugoslav National Assembly, starting in the middle of 1939, only shortly before it was dissolved. The preparations involved the planning of suitable shelters and evacuation, which would allow the Members of the Assembly to keep working without interruptions.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, National Assembly, air-raid defences, shelter construction, evacuation, war

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: mojca.sorn@inz.si

** dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: jure.gasparic@inz.si

---

Priprava države na zračne napade

Evropskim državam je bilo že ob koncu prve svetovne vojne jasno, da bodo vojaška strategija in vojaški spopadi v prihodnosti dosegli povsem nove razsežnosti. Zavedale so se, da tarče letalskih napadov oziroma bombardiranj v primeru nove vojne ne bodo le vojaki na fronti, temveč tudi civilno prebivalstvo v zaledju, zlasti prebivalstvo večjih mest, industrijskih krajev, naselij ob pomembnih prometnih poteh in križiščih. V začetku tridesetih let prejšnjega stoletja je tudi Jugoslavija sklenila, da je nujno treba na morebitne zračne napade oziroma na obrambo pred zračnimi napadi poleg vojske pripravljati tudi civilno prebivalstvo in druge nevojaške, a vitalne institucije v zaledju.

Minister za vojsko in mornarico je leta 1932 na predlog inšpektorja kopenske obrambe in na osnovi § 192 Zakona o ustroju vojske in mornarice ter § 26 Uredbe o Inšpekciji kopenske obrambe izdal Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha.¹ Navodila, ki so pomenila temelj protizračne obrambe, so ločila aktivna, pasivna in pomožna obrambna sredstva. Za vodenje obrambe z aktivnimi sredstvi so bili zadolženi organi vojske, za obrambo države in prebivalstva s pasivnimi sredstvi pa so bili zadolženi številni organi vojne oblasti (Inšpekcija kopenske obrambe, Komande armadnih oblasti, Komande divizijskih oblasti, komandanti mest kot izvršni organi komand armadnih in divizijskih oblasti), organi oblasti notranje uprave (Ministrstvo za notranje zadeve, splošne upravne oblasti: bani, sreski načelniki, mestni načelniki) in mestne oblasti. Za protiletalsko obrambo so bili zadolženi tudi vsi ostali organi vrhovne državne uprave, se pravi vsa ostala ministrstva z ustreznimi organi, in javne ter privatne ustanove, društva ipd.²

Konec tridesetih let 20. stoletja je minister za vojsko in mornarico izdal vse več zaščitnih ukrepov: 15. aprila 1939 je bila v Službenih novinah Kraljevine Jugoslavije objavljena Uredba o zaščiti prebivalstva v vojnem času,³ 6. maja 1939 pa je Uredba osrednje vlade o zaščiti pred zračnimi napadi izšla tudi v slovenskem Uradnem listu.⁴ Načrt obrambe pred zračnimi napadi je zajemal teritorialno zračno obrambo kot aktivno obrambo in zaščito prebivalstva ter njegovega imetja pred zračnimi napadi kot pasivno obrambo. Zračna zaščita je bila sestavljena iz kemijske, zdravstvene in tehnične službe, vključevala je tudi druge pomožne službe, npr. propagando, tečaje in vaje, predvidevala pa je tudi evakuacijo prebivalstva. Pripravljalna dela za zaščito države in prebivalstva pred zračnimi napadi so prevzele banske uprave in posamezni krajevni odbori. V krajih z nastanjenimi vojaškimi

---

¹ Opšti uput za rad u cilju odbrane zemlje na slučaj neprijateljskog napada iz vazduha. Beograd 1932.

² Prav tam, str. 39–53.

³ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 15. 4. 1939, Uredba o zaščiti od vazdušnog napada.

⁴ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 6. 5. 1939, Uredba o zaščiti pred zračnimi napadi.

enotami je bil poveljnik vojaška oseba, v krajih brez vojaštva pa so poveljniki zračne obrambe lahko postali civilisti.⁵

V okviru pasivne obrambe je bilo na temeljih Opšteg uputa v letih pred drugo svetovno vojno izpostavljeno in obravnavano predvsem vprašanje gradnje zaklonišč oziroma preurejanje ustreznih prostorov v zaklonišča. Ta naj bi poleg zaščite pred zračnimi napadi zadostila tudi standardom protipožarne varnosti, ščititi pa bi morala še pred bojnimi strupi oziroma pred škodljivimi kemijskimi sredstvi. Nič manj pomembne niso bile priprave za evakuacijo in nadomestno nastanitev. Namen teh ukrepov je bilo kar se da znižati število ogroženih oseb v večjih mestih in ne nazadnje omogočiti nemoteno delovanje posameznih pomembnejših služb.⁶

Narodna skupščina v pripravah na vojno

Oktroirana ustava iz leta 1931 kot tudi poslovnik Narodne skupščine nista vsebovala posebnih določb o delu parlamenta med vojno. § 60 Ustave je zgolj določal, da se Narodna skupščina sestaja v Beogradu, če pa je v primeru vojne prestolnica premeščena, se sestane v kraju, ki se določi s kraljevim ukazom. Skupščina naj bi torej v vsakem primeru funkcionirala naprej in sprejemala usodne odločitve v usodnih trenutkih. Sredi leta 1939 so tako tudi v parlamentu začeli s pripravami na vojno in morebitne zračne napade. Maja je predsednik Narodne skupščine za izvedbo ukrepov, povezanih s pasivno obrambo, pooblastil skupščinskega inženirja Vladislava Čeha in zaprosil komandanta beogradskega vojnega okrožja, naj mu dostavi vsa potrebna navodila.⁷

Delo je steklo in kmalu nato je predsednik Narodne skupščine skladno s predpisi Uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi, navodili za njeno izvedbo⁸ in Zakonom o poslovnem redu v Narodni skupščini, Pravilnikom o organizaciji službe v Narodni skupščini in skupščinskih uslužbencih odredil, da se v Narodni skupščini ustanovi poseben odsek za zaščito pred zračnimi napadi. Odsek je vodil interni zaupni protokol, imel je svoj pečat in prav tako interni zaupni arhiv. Za vodenje odseka so bili zadolženi Bogoljub Knežević kot načelnik splošnega oddelka in Vladislav Čeh kot inženir – šef tehničnega odseka, ter njuna namestnika Milan Marković, šef stenografskega biroja, in Jovan Milić, šef kabineta predsednika skupščine. Naštete odbornike je predsednik skupščine pooblastil, da iz vrst skupščinskih uslužbencev oblikujejo druge potrebne službe (požarno, sanitetno-kemijsko, elektro-strojno idr.), pri čemer je poudaril, da bo za pomožno administracijsko osebje poskrbel Splošni oddelek.⁹

---

⁵ Prav tam.

⁶ O tem Mojca Šorn: Sistem protiletalske obrambe v Dravski banovini in v času druge svetovne vojne (s poudarkom na Ljubljani). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2010, št. 3, str. 27–36.

⁷ Arhiv Jugoslavije 72, Narodna skupština (dalje AJ 72), Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 3365.

⁸ Službene novine Kraljevine Jugoslavije, 22. 4. 1939, Uputa za njeno izvedenje.

⁹ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 6 in št. 3396.

Dogovori o skupščinskem zaklonišču so se začeli junija 1939. Skladno z zahtevami Uredbe o zaščiti pred zračnimi napadi in navodili za njeno izvedbo je skupščina izdelala projekt t. i. stalnega podzemnega zaklonišča, ki naj bi se nahajalo v Beogradu, ob Domu Narodne skupščine – impozantni, šele tri leta odprti novogradnji. Projekt je poslala v pregled in odobritev Osrednjemu odboru pri Inspekciji kopenske obrambe.¹⁰

Projekt podzemnega zaklonišča je vseboval številne podrobne načrte. Ker zaradi finančnih in statično-tehničnih razlogov ni bilo mogoče predvideti zaklonišča v sami zgradbi, so bili izdelani načrti za stalno podzemno zaklonišče izven nje – v smeri proti Takovski ulici. Ta lokacija je bila izbrana za najprimernejšo, saj je bil dostop do zaklonišča direktno iz stavbe: po dveh stopniščih v neposredni bližini dvorane za plenum in kabineta predsednika vlade in skupščine. Načrt je predvideval gradnjo zaklonišča na globini 10 metrov, pri čemer je bil zaradi podatkov o uničevalnih učinkih bomb na globini 4 metrov med zakloniščem in zemeljsko površino predviden močan sklop armiranega betona. Vse vertikalne in horizontalne konstrukcije zaklonišča naj bi bile betonske, notranji zidovi pa bi bili ometani z materialom, ki ne prepušča vlage in vode. V načrtu sta bili predvideni zaklonišči A in B. Zaklonišče A bi moralo biti dokončano čim prej, zaklonišče B pa bi bilo narejeno glede na možnosti in potrebe v roku, ki ga je predvidela Uredba. Zaklonišče A naj bi sprejelo od 260 do 390 oseb. Za primer, da zaradi finančne situacije ne bi bilo mogoče narediti celotnega zaklonišča A, je projekt predvidel parcialno izvedbo: zaklonišče B s kapaciteto od 140 do 200 oseb naj bi uredili na levi strani prostora, predvidenega za zaklonišče A, na kateri je bil v ta namen razširjen hodnik in temu dodan še en izhod. Za zaklonišče A je bilo predvidenih 5 vhodov/izhodov, v to število sta bila všteta tudi dva neposredna izhoda iz same zgradbe, vezana na obstoječa stopnišča. Za primer parcialne izvedbe zaklonišča so bili predvideni 3 vhodi/izhodi, v to število je bilo vključeno obstoječe stopnišče iz same zgradbe. Skladno s predpisi naj bi bilo zaklonišče varno tako pred samim uničevalnim učinkom bomb kot tudi pred strupenimi plini. Da bi bilo res tako, so predvideli ustrezne inštalacije, od ventilacije, naprav za kisik, naprav za izločanje atmosferskih in terenskih vod, bidonov za pitno vodo, rezervne električne centrale, rezervoarja za zbiranje podzemne vode, pribora za prvo pomoč, telefonske in megafonske centrale, do zalog konzervirane hrane in osnovnega gradbenega materiala, pohištva (stolov, klopi), stranišč in pisoarjev, vse skupaj pa bi varovala posebna vrata, ki bi prostor hermetično tesnila.

Približen predračun za izdelavo zaklonišča A je znašal od 2,000.000 do 2,300.000

¹⁰ Po predpisih Uredbe je bila vsaka državna ustanova dolžna poskrbeti za varnost svojih zgradb oziroma za pridobitev kreditov, s katerimi bi predvideno varnost dosegli. Pregled nad odobrenimi vsotami in obračuni naj bi se izvajal po določbah Zakona o državnem računovodstvu. Ta predpis pa se ni nanašal na Skupščino, saj je po § 128 Zakona o poslovnem redu sama preko Administrativnega odbora, ki je bil zavezan o stanju poročati vsak tretji mesec, izvajala kontrolo in pregled nad skupščinskimi računi. – AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, brez številke (Narodna skupščina na predsednika Skupščine, 15. 6. 1939).

dinarjev, za delno izdelavo zaklonišča A – zaklonišče B – pa od 1,200.000 do 1,400.000 dinarjev. Okvirni predračun je pokazal, da je vsota pod dovoljeno mejo stroškov, odobrenih za izdelavo zaklonišča (3% od vrednosti zgradbe), seveda pa ni zajela nabave zaščitnih mask in oblek. Nakup mask (500) in zaščitnih oblek (40–50) za poslance, uradnike in druge uslužbenca, ki bi ostali na delovnem mestu, je bil predviden za čas po sporazumu z Osrednjim odborom pri Inšpekciji kopenske obrambe.¹¹ V drugi polovici junija 1939 je predsednik Narodne skupščine projekt podzemnega zaklonišča poslal Odboru mesta Beograd za zaščito pred zračnimi napadi oziroma Osrednjem odboru pri Inšpekciji kopenske obrambe v ocenitev in potrditev, saj je skupščina želela čim hitreje začeti s prvimi koraki za udejanjenje projekta – zagotoviti si potreben kredit in nadaljevati s konkretno akcijo, skladno z vsemi predpisi.

Po podpisu sporazuma Cvetković – Maček 26. avgusta 1939, ki je pomenil temeljito revizijo veljavne oktroirane ustave, je bila z uporabo prerogativa krone po § 116 ustave skupščina razpuščena. Toda slednji akt na videz ni zmotil nadaljnjih priprav na vojno. Te so nemoteno tekle naprej ... Septembra 1939 so se skupščinski delegati udeležili sestanka pri Inšpekciji kopenske obrambe, ki je potekal pod predsedstvom divizijskega generala Ristića. Na sestanku so govorili tudi o skupščini; sprejeta je bila odločitev, da bo treba zgraditi zaklonišče v skupščinski stavbi, hkrati pa sta bila zaradi pravočasnih priprav na prilagoditev vojnim razmeram predsednika Narodne skupščine in senata pozvana, naj čim prej določita nadomestno mesto, kjer bi se v primeru vojne nevarnosti odvijala zasedanja.¹² Ministru vojske in mornarice naj bi skupščina posredovala seznam za primer vojne in zračne nevarnosti strokovno-tehnično ustrezno podkovanega osebja, ki ga je bilo treba razbremeniti vseh ostalih vojnih obveznosti.¹³

Ostati v Beogradu ali ne?

Druga svetova vojna je medtem že izbruhnila, psihoza je rasla in začelo se je muditi. Ker načrt za izgradnjo zaklonišča, ki ga je skupščina poslala v potrditev Inšpekciji kopenske obrambe, še ni bil potrjen, in ker mesto evakuacije skupščine še ni bilo izbrano, so člani odseka 16. septembra 1939 predlagali, da se v skupščinski zgradbi pripravi začasno zaklonišče za 10–15 oseb, ki bodo zadolžene za varnost zgradbe v primeru evakuacije. Odborniki so menili, da bi bil najugodnejši prostor za ta namen sprednji del kleti pod bifejem, saj je bil to najgloblji prostor v zgradbi in najbolj zaščiten del zgradbe z močnimi zidovi; prepričani so bili, da bi tovrsten poseg terjal zgolj »minimalne izdatke«, kar je potrdil tudi okvirni predračun.¹⁴

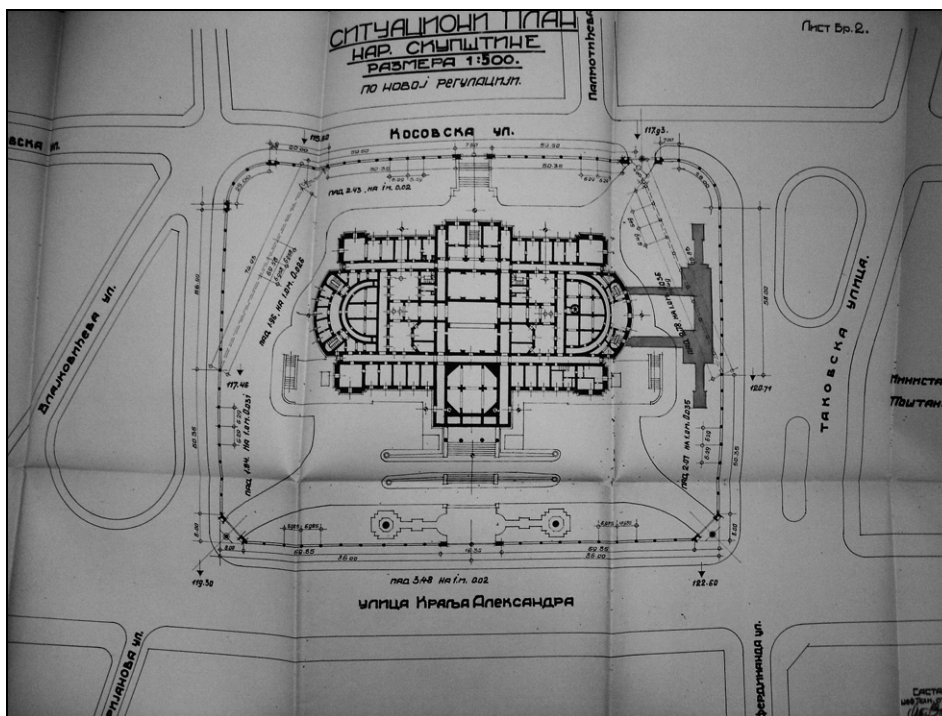
---

¹¹ Prav tam.

¹² AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 8 in 12.

¹³ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 11.

¹⁴ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 13. Glede na okvirni predračun bi morala Skupščina za izdelavo začasnega zaklonišča odšteti 26.400.- dinarjev. – AJ 72 (skupščina), Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 14.

Slika 1: Tloris Doma Narodne skupščine z vrisanim načrtovanim zakloniščem ob Takovski ulici.

Na osnovi § 129 Zakona o poslovnem redu v Narodni skupščini in predloga skupščinskih delegatov, zadolženih za zaščito pred zračnimi napadi, je predsednik skupščine 20. septembra 1939 odredil, da se pripravijo in izvedejo dela gradnje začasnega zaklonišča v kleti pod bifejem. Odredil je režijsko komisijo, ki naj bi spremljala potek del, predvsem kar zadeva samo nabavo materiala in glede finančnega poslovanja; v komisiji so bili imenovani delegati in njihovi namestniki, ki jih je predsednik pooblastil že junija 1939, kot tudi višji svetnik Jovanović in njegov namestnik Hristić. A s to odločitvijo skupščina seveda ni rešila ničesar, potrebno je bilo pristopiti k realizaciji celovite rešitve, za katero pa niso vedeli, kako se je lotiti. Odgovora Inšpekcije kopenske obrambe še ni bilo. Naslednje dejanje se je odvrtelo več kot štiri mesece kasneje ...

V začetku leta 1940, 7. februarja, je bila končno sestavljena Komisija za izdelavo zaklonišča v Narodni skupščini, ki naj bi proučila skupščinsko zahtevo. Komisija se je sestala v pisarni inženirsko-tehničnega oddelka ministrstva vojske in mornarice 10. februarja 1940 in proučila predloženo gradivo. Člani so se strinjali, da je najprej treba odgovoriti na vprašanje, ali bo v primeru vojne skupščina ostala in delala v svoji zgradbi v Beogradu, ali bo evakuirana na lokacijo izven mesta. Na podlagi izkušenj je bilo prisotnim na sestanku jasno, da so točke, kot je Narodna

skupščina, strateško zelo pomembne, in da so v vojnem času lahko bombardirane večkrat v enem dnevu. Sklep se je ponujal sam od sebe – v primeru vojne bi bilo vsakršno delo v skupščini onemogočeno, saj bi poslanci večino dneva tekali iz dvorane v klet oziroma bi dan lahko preživel v zaklonišču, torej bi bilo sprejemanje posameznih pomembnih in usodnih sklepov povsem onemogočeno. V nadaljnji razpravi so člani komisije poudarili, da bi imela tovrstna kletna zaklonišča kljub relativno velikemu finančnemu vložku karakter hišnih prostorov – primerna bi bila zgolj za osnovno zaščito, kot taka pa nikakor ne bi ustrezala za plenarna zasedanja. Zaradi predvidevanj, da bi bila za absolutno varno zaklonišče potrebna prevelika sredstva, se je komisija naposled odločila za evakuacijo Narodne skupščine. Prepričana je bila, da bi za isti denar lahko dobili nadomestne prostore za delovanje skupščine, nastanitvene prostore in ustrezno zaščito – racionalno in dobro zaklonišče.

Za primer, da bi se skupščinsko delo nadaljevalo v Beogradu v zgradbi na Kralja Aleksandra ulici, je komisija priporočila izgradnjo več (3–4) samostojnih zaklonišč, projektiranih za neposreden zadetek bomb, težkih najmanj 500 kg, – t. i. močnih zaklonišč. S podzemnimi hodniki naj bi ta zaklonišča povezali z zgradbo, da ljudem ob alarmu ne bi bilo treba na ulico. Komisija za izdelavo zaklonišča v Narodni skupščini je sestanek zaključila s priporočilom o odstopu od ideje o gradnji dragega močnega zaklonišča, kot veliko bolj optimalno je ocenila idejo o evakuaciji glavne skupščinskega kadra ter o gradnji le t. i. srednjega zaklonišča v beograjski zgradbi (na južnem delu glavne fasade z dvema vhodoma) za osebje, ki bi v času vojne poslovalo v stavbi.¹⁵

Inšpekcija kopenske obrambe je negativno mnenje, ki ga je podala komisija za izdelavo zaklonišča v Narodni skupščini, skupščini poslala 2. marca 1940, osem mesecev po tem, ko so bili načrti in elaborat za izdelavo zaklonišča poslani v odobritev.¹⁶ Glede na komisijske pripombe je šef skupščinskega tehniškega odseka pozval k čim prejšnji odločitvi, ali bo Narodna skupščina zasedala v Beogradu ali ne, in glede na to k določitvi vsega potrebnega za evakuacijo, izgradnjo zaklonišča in zaščito poslancev ter osebja.¹⁷ Odločitev je pospešil Štab teritorialne zračne obrambe / Direkcija za pasivno zaščito, ki je 12. aprila 1940 po odredbi ministra vojske in mornarice izdal akt o evakuaciji Narodne skupščine v primeru vojne v Vrnjačko banjo.¹⁸ Odločitev je končno padla in v naslednjih mesecih so sledile priprave na selitev.

¹⁵ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, brez številke (Komisijsko poročilo o izradi sklonišča za Narodno skupščino, 17. 2. 1940).

¹⁶ »Zamuda« je morda bila tudi posledica dejstva, da je skupščina bila razpuščena, a je 18. 2. 1940 Namestništvo izdalo Uredbo o volitvah narodnih poslancev za Narodno skupščino, na podlagi česar je bilo mogoče sklepati o možnih skorajšnjih novih volitvah in sklicu nove skupščine. Do volitev nato sicer ni prišlo. – Ferdo Čulinović: Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. I XX. vijeka. Zagreb 1953, str. 302.

¹⁷ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 26.

¹⁸ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 5.

Evakuacija skupščine v Vrnjačko banjo

Poleg podrobnosti okrog kraja nastanitve in tamkajšnje infrastrukture je bil izdelan tudi »spisek najpotrebnejših oseb za evakuacijo Narodne skupščine«, ki bi bile na novo lokacijo preseljene skupaj s poslanci. Na t. i. administrativnem seznamu je bilo 45 oseb, dve iz Kabineta predsednika skupščine, šest iz splošnega oddelka (načelnik, šef personala, uslužbenci), šest iz računovodstva in blagajne (šef, blagajnik, uslužbenci), štiri iz Tehniškega odseka (šef, strojnik, električar, mehanik), šest iz Stenografskega biroja (šef, pomočniki in stenografi), šest daktilografov, tri osebe iz Ekonomata (ekonom in uslužbenci), sedem iz vrst osebja in pet uslužbencev – odbornikov.¹⁹

V sklopu priprav na evakuacijo Narodne skupščine je bila izdelana tudi specifikacija gradiva posebne vrednosti, določenega za preselitev na novo lokacijo. Za selitev je skupščina spomladi 1940 naročila najprej 100 zabojev, jeseni istega leta pa še 100.²⁰ Želela je, da so zaboji izdelani iz suhega, prvovrstnega lesa z okrepljenim spodnjim delom, dvakrat prebarvani v maskirni – olivni barvi, s tekočimi številkami na vidnem mestu v beli barvi, stranice naj bi bile opremljene s čvrstimi držali iz vrvi.²¹

Splošni oddelek je moral za evakuacijo pripraviti material, ki ga je dobila skupščina za plenum, a na zasedanju še ni bil predstavljen, in material, ki je bil na plenumu že predstavljen, a zaradi razpustitve Narodne skupščine ni bil poslan odborom. Nadalje so bili za evakuacijo predvideni vsi akti, zakonski predlogi, predlogi uredb, konvencij itd., ki so bili predstavljeni plenumu in poslani odborom, a se o njih na zasedanju ni podrobneje razpravljalo. Iz arhiva Splošnega oddelka je bilo za evakuacijo potrebno pripraviti delovodne protokole zadnjega sklica, razne registre od leta 1931, pečate in potrebno število novih obrazcev delovodnega protokola in registra ter najpotrebnejši pisarniški material. Iz arhiva je bilo treba nadalje izdvojiti vse pomembnejše odločitve administrativnega in finančnega odbora ter zadnji originalni proračun z vsem prilogami. Iz Kadrovskega odseka so za evakuacijo pripravili osebne dosjeje aktivnih in upokojenih uradnikov in uslužbencev Narodne skupščine, vse plačilne izpiske in druge dokumente o finančnih izkazih, ter malo blagajno. Ekonomat je bil zadolžen za pripravo rezervnega pisarniškega materiala in pisalnega pribora. Tehnični odsek je pripravil orodje, nekoliko rezervnih telefonskih aparatov in telefonsko garnituro z dvojnim aparatom, baterije idr. Stenografski biro je za evakuacijo pripravil registre s pomožnimi indeksi, komplet stenografskih beležk od Ustavodajne skupščine dalje, razmnoževalne stroje z rezervnimi zalogami barve, pisalne stroje z rezervnimi trakovi, večje količine papirja in drugega pisarniškega materiala. Administrativni in finančni odbor sta za evakuacijo pripravila delovodne protokole in registre ter

¹⁹ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 112/40.

²⁰ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 38.

²¹ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, brez številke (Uslovi za izradu sanduka namejenih Narodnoj skupščini, 20. 4. 1940).

zapisnike zadnjega zasedanja ter vse odločitve teh dveh odborov. Verifikacijski odbor je za selitev pripravil delovodne protokole in registre z zapisniki zadnjega zasedanja, tabelarne preglede obračunov zadnjih volitev Glavnega volilnega odbora in odloke ter zapisnike zadnjega Državnega odbora in zadnjega glavnega volilnega odbora s sumarnimi obračuni po srezih in okrožjih s številom glasov kandidatov z vseh list ter podatki o njihovih namestnikih.²²

Zaradi boljše preglednosti in lažje organizacije so odgovorni naročili, da je zaboje treba oštevilčiti in za vsakega posebej v treh kopijah zapisati spisek stvari, ki so v njem; en spisek bi pritrdili na notranji del pokrova, druga dva pa bi predali načelniku Splošnega oddelka Narodne skupščine. Ukazano je bilo, da je iz spisikov potrebno narediti kratek sumarni pregled vseh dokumentov s številko evakuacijskega zaboja, v katerem se določene stvari nahajajo. Po en primer ek sumarnega spiska s posameznimi spiski naj bi spravili v kuverte, v katerih bi bil tudi podatek, v kateri sobi se nahaja posamezni zaboj za selitev, oziroma v kateri sobi se nahajajo prazni zaboji s spiski stvari, potrebnih za selitev. Zapečateno kuverto s temi podatki bi bilo treba za primer nevarnosti in potrebe predati vsakemu dežurnemu uslužbencu.²³

Le dobra dva meseca pred napadom sil osi na Jugoslavijo, 28. januarja 1941, je Narodna skupščina dobila poziv ministrskega sveta, ki se je nanašal na izgradnjo zaklonišča na nadomestni lokaciji. Administrativni odbor tega organa je prosil, da skupščina »hitro sporoči«, ali bo na dodeljeni lokaciji sama poskrbela za načrte in izgradnjo zaklonišča, ali bo to nalogo prepustila ministrstvu za gradbeništvo. V primeru, da bi se skupščina odločila, da izdelavo elaborata in zaklonišča prepusti ministrstvu za gradbeništvo, naj bi nemudoma posredovala podatke o potrebni velikosti zaklonišča in o tem, kje naj bo to locirano, ter podatke, kolikšno vsoto lahko nameni za gradbena dela.²⁴

Skupščinski Odsek za zaščito pred zračnimi napadi je 17. februarja 1941 Predsedstvu ministrskega sveta poslal poročilo, v katerem je sporočil, da je Komisija iz predstavnikov senata in Narodne skupščine s skupščinskim inženirjem – arhitektom obiskala Vrnjačko banjo ter si ogledala nadomestno zgradbo – hotel Ko-op – ter okolico. Komisija je ugotovila, da stavba z dvoranami in ostalimi prostori lahko zadovolji potrebe senata in skupščine tako v smislu zasedanja kot tudi v smislu namestitve in delovanja samega administrativnega aparata, da pa v zgradbi ni dovolj kletnih prostorov, ki bi lahko koristili kot zaklonišča. Pod hotelom se je sicer raztezala velika površina, vendar kletni prostori zaradi podzemne vode za zaklonišča niso bili ustrezni. Ker se je za nadomestno zgradbo dvigal hrib Aleksandrovo, se je porajala ideja, da bi zaklonišče lahko izdelali v sami vzpetini, vendar banski inženir skladno z banskimi predpisi zaradi vodnih virov, lociranih na tem področju, ni dovoli posegov z eksplozijo. Dodal je, da bi bil tak projekt tudi

²² AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, brez številke (Navodila za primer evakuacije Narodne skupščine iz Beograda).

²³ Prav tam.

²⁴ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 5.

zelo drag in v krajšem roku težko izvedljiv. Primernejša rešitev se je zdela gradnja armiranobetonskega zaklonišča za 500 oseb (senat, skupščino, uslužbence, varnostnike in osebe) pod dvoriščem hotela, ki je obsegalo okrog 700 m². Po oceni inženirja bi projekt stal okrog 1.000.000 dinarjev. Za izpeljavo poslov bi bilo treba oblikovati režijski odbor, ki bi bil sestavljen iz enega predstavnika senata, dveh predstavnikov skupščine, od katerih bi bil en inženir, enega predstavnika ministrstva za gradbeništvo in banskega šefa tehniškega oddelka. Tako sestavljen odbor bi moral skrbeti tudi za opremo zaklonišča in nadomestne stavbe ter nemoteno delo senata in skupščine.²⁵

Ker se je izkazalo, da Narodna skupščina na pragu vojne ni razpolagala s finančnimi sredstvi za gradnjo zaklonišča, in da je bil kredit, predviden za ta projekt, brisan iz osnutka proračuna, se je skupščinski Odsek za zaščito pred zračnimi napadi konec februarja 1941 obrnil na Ministrstvo vojske in mornarice.²⁶ Odgovor je pripravil Štab teritorialne zračne obrambe: »Predstavniki Predsedništva Kraljevske Vlade na današnjim sednicama Središnjeg odbora, – nije tražio kredit za navedene svrhe, niti je ovo urađeno pismenim predlogom, te stoga kredit za Senat i Skupštinu nije mogao biti dodeljen. Mišljenja sam, da se potreban kredit za ovu svrhu naknadno traži preko ove Komande, koja će sve potrebno preduzeti po istaknutom pitanju.«²⁷ Pred izvedbo se je tako spet zapletlo, denarja za projekt ni bilo in realizacije še ni bilo na obzorju ...

(Ne)resnost priprav na totalno vojno?

Februarja 1941, v času najhujšega nemškega pritiska na Jugoslavijo, v dneh, ko sta se zunanji minister Cincar Marković in ministrski predsednik Cvetković sestala z Ribbentropom in Hitlerjem, ko se je pripravljalo tajno srečanje med Hitlerjem in knezom namestnikom Pavlom, ko so nekateri politični krogi državo že odpisali,²⁸ jugoslovanska skupščina še vedno ni bila zares pripravljena na morebitno vojno. Načrtovanja so nedvomno bila dolgotrajna, pristop kompleksen in natančen, a resne vneme po dejanski realizaciji ni zaznati. Podrobni načrti, ki so v detajle razdelali sistem evakuacije z opremo in posebnimi zaboji vred, so bili višek in skrajni domet skupščinskih priprav na vojno. Do realizacije načrtov ni nikdar prišlo, zanje niti ni bilo denarja. Razloge temu lahko po eni strani iščemo v samem ustavnem pomenu in vlogi skupščine, ki je bila v svoji avtonomiji omejena, saj je ustava ustvarjala zgolj »fikcijo« o delitvi oblasti na zakonodajno, sodno in izvršno. Ključno vlogo pri vseh je namreč ohranjal monarh. Parlament tako gotovo ni bil eden ključnih političnih faktorjev v »parlamentarni monarhiji«.²⁹ Po drugi strani pa

---

²⁵ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 42.

²⁶ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 43.

²⁷ AJ 72, Odbor za zaščito pred zračnimi napadi, št. 377.

²⁸ Bojan Godeša: Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana 2011.

²⁹ Jure Gašparič: SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935. Ljubljana 2007.

je skupščina na predvečer vojne bila celo razpuščena in sploh ni odločala o državni vojno-nevtralnostni politiki. »Namesto« nje je za zaprtimi vrati sklepal ustavno neobstoječ »kronski svet«. Poleg tega, da je bila »pogrešljiv« faktor, je torej dejansko niti ni bilo. In le čemu bi skrbeli za nekaj, česar ni in je v napetih časih celo bolje, da ne obstaja. Skupščinske priprave na vojno so tako v vsej širokopoteznosti in papirnati dovršenosti bile zares zgolj in samo »papirnate«; zadnji pokazatelj pomena parlamenta v tridesetih letih 20. stoletja.

Mojca Šorn, Jure Gašparič

NATIONAL ASSEMBLY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AT THE BRINK
OF WORLD WAR II: AIR-RAID PREPARATIONS AND EVACUATION

S u m m a r y

Already at the end of World War I the European countries were well aware that in the future military strategy and military conflicts would gain completely new dimensions and that not only soldiers at the fronts would be the targets of airstrikes. The article discusses the war preparations of the Yugoslav National Assembly, starting in the middle of 1939, only shortly before it was dissolved. In September 1939 a decision was reached that a shelter would have to be constructed in the Assembly building itself. Simultaneously, due to timely preparations for the adaptation to wartime situation, the presidents of the National Assembly and Senate were called upon to promptly specify alternative facilities where Assembly sessions could be convened in case of war. In February 1940 the Commission for the construction of the shelter in the National Assembly agreed on the suitability of the idea that the majority of the Assembly staff should be evacuated, that a safe shelter should be constructed at an alternative location, and that only a so-called central shelter for the personnel located in the capital in a time of war should be built in the Belgrade Assembly building. Shortly before the Axis Powers launched an attack against Yugoslavia, a decision was reached that in case of war the National Assembly would be evacuated to Vrnjačka banja. The planning certainly took a long time, the approach to the issue at hand was complex and meticulous, but there was no enthusiasm for the actual realisation of the plan. Similar schemes, focusing in detail on the system of evacuation, were the climax and the ultimate range of the Assembly's war preparations. The plans were never realised, nor were any funds available for the task. On one hand the reasons for this can be sought in the very constitutional significance and role of the Assembly, which was certainly not one of the key political factors in what was otherwise officially a »parliamentary monarchy«. On the other hand, at the eve of the attack the Assembly was even dissolved and it was not involved in the decisions about the country's war and neutrality policy. Thus not only was the Assembly »dispensable« – it was in fact non-existent. Therefore the preparations for war, drawn up by the Assembly in all their large-scale perfection, were only and merely drawn up on »paper« – which was the ultimate indicator of the significance of the parliament in the 1930s.

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*

Inštitut za novejšo zgodovino

336 strani

Cena 24,00 EUR

1.01
Prejeto 25. 7. 2012

UDK 314.151.3-054.74(497.5)(=163.6)"1941/1945"

Marica Karakaš Obradov*

Migracije Slovencev na hrvaško območje v drugi svetovni vojni (izseljevanje in izgnanstvo)**

IZVLEČEK

Članek zajema migracije slovenskega prebivalstva na hrvaškem območju v času druge svetovne vojne, še posebej tok izmenjave slovenskega in srbskega prebivalstva med Tretjim rajhom in neodvisno državo Hrvaško (NDH). Obravnava tudi izgon slovenskega prebivalstva na območje NDH, ki bi se tako izognilo izseljevanju v Tretji rajh. Predstavi delovanje slovenskih in hrvaških humanitarnih institucij in institucij oblasti NDH, ki so bile udeležene pri priseljevanju in namestitvi Slovencev, kakor tudi probleme, ki so se ob tem porajali.

Ključne besede: druga svetovna vojna, okupacija, neodvisna država Hrvaška, Slovenci, migracije, izseljevanje, izgnanstvo

ABSTRACT

MIGRATIONS OF SLOVENES INTO CROATIAN TERRITORY DURING WORLD WAR II (REFUGEES AND EMIGRATION)

The text deals with the migrations of the Slovene population during the World War II in Croatian territory, and especially with the course of exchange of Slovene and Serb population between the Third Reich and the Independent State of Croatia. It also covers the issue of Slovenes who took refuge in NDH primarily in order to avoid being transferred to the Third Reich territory. It describes the work of the Slovene and Croatian humanitarian institutions, and the institutions of NDH authorities, related to the immigration and settling of Slovenes, as well as the problems that accompanied those efforts.

Key words: World War II, occupation, Independent State of Croatia, Slovenes, migration, emigration, refugees

* dr., znanstvena sodelavka, Hrvatski institut za povijest, Opatička 10, HR-10000 Zagreb, Hrvatska; e-naslov: mkarakas@net.hr

** Za pomoč pri raziskavi se zahvaljujem sodelavkam Arhiva Republike Slovenije: mag. Metki Gombač, dr. Ljubi Dornik Šubelj in Aidi Škoro Babič.

Uvod

Slovenija je bila med drugo svetovno vojno razdeljena med Tretjim rajhom, Kraljevino Italijo in Madžarsko. Približno 80.000 Slovencev je bilo izseljenih/izgnanih od tega okoli 63.000 na območje Tretjega rajha, Neodvisne države Hrvaške in Srbije, ali pa so sami pobegnili (okoli 17.000) s slovenskega območja, v glavnem v NDH, da bi se tako izognili izseljevanju v Tretji rajh.¹ Nameni Tretjega rajha, ki so bili vezani za Slovence in slovenski prostor, so bili vidni že na samem začetku okupacije. Heinrich Himmler je 18. aprila 1941 v Mariboru objavil smernice za izseljevanje »tujerodnih elementov« z območja Spodnje Štajerske, tj. Štajerske, ki je bila do nemške okupacije v okviru jugoslovanske države. V Mariboru in na Bledu je bil ustanovljen nemški preseljevalni štab, sestavljen iz že *vpeljanega kadra*, ki je deloval pri izseljevanjih na območju Poljske.² Oblasti Tretjega rajha so na območju Slovenije poleg številnih »prehodnih« taborišč za sprejem Slovencev, ki so jih izseljevali v NDH, Srbijo in v Tretji rajh,³ ustanovile zbirna taborišča v Mariboru, Rajhenburgu,⁴ Begunjah in Šentvidu nad Ljubljano.

---

¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije (AS 1931), š. 749, ovoj 303-4/ZA, str. 106; V NDH je prešlo (po volji nemškega okupatorja) pet naselij pri Bregani; tam je po popisu prebivalstva iz l. 1931 živelo 727 prebivalcev. Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1841–1992 (dalje SNZ). Ljubljana 2005, str. 575–576, 587; Bojan Godeša: Izseljevanje Hrvatov iz nemškega zasedenega ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem v luči primerjeve položajev Slovencev in Hrvatov v okviru nacističnega novega reda (dalje Godeša, Izseljevanje Hrvatov z nemškega zasedenega ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem). V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana 2010, str. 275; Božo Repe: Izgon (Usoda slovenskih izgnancev med let 1941–1945). V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana 2010, str. 245; Okupacija dela slovenske zemlje s strani Neodvisne države Hrvaške v času med letom 1941 in 1945: arhivski dokumenti o dogajanju na okupiranem ozemlju in ob njem. Zbral Peter Pavel Klasinc. Ljubljana 2011.

² Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji). Maribor 1968, str. 177–179; isti, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941 do 1945 (dalje Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji). Ljubljana / Beograd 1979, str. 154–157; Slobodan D. Milošević: Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945 (dalje Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije). Beograd 1981, str. 21, 23.

³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 179–181, 187–208; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 156–159, 164–183; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 149; Goran Miloradović: Karantin za ideje. Logori za izolaciju »sumnjivih elemenata« u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1922. Beograd 2004, str. 76.

⁴ Brestanica, do leta 1952 Rajhenburg.

Nemško-hrvaški dogovori o izmenjavi prebivalstva

Sestavljanje mozaika o izmenjavi prebivalstva v evropskem prostoru pa tudi na območju Kraljevine Jugoslavije je bilo v pristojnosti Tretjega rajha, pod okriljem katerega so potekali vsi sestanki o izseljevanju Slovencev v NDH in Srbijo ter Srbov iz NDH v Srbijo.⁵

V Mariboru je 6. maja 1941 potekala konferenca pod predsedstvom šefa civilne uprave Spodnje Štajerske Siegfrieda Überreitherja, na kateri so med drugimi sodelovali predstavniki štaba nemškega vojnega poveljnika v Srbiji in predstavniki oblasti NDH. Na konferenci so razpravljali o preseljevanju Slovencev iz Spodnje Štajerske in Gorenjske. Nemški vojni poveljnik za Srbijo Helmuth Förster je že tedaj opozarjal, da begunci prek Drine vsakodnevno prehajajo v Srbijo in da se tam že pojavljajo težave, povezane z namestitvijo in prehrano. Stanje je dodatno zapletla odločitev Madžarov, da s območij, ki so jih zasedli, izselijo Srbe, še posebej »solunske prostovoljce«. Iz Bačke so nameravali izseliti 150.000 Srbov, zato je Ministrstvo za zunanje zadeve (hrv. MVP, v nadaljevanju MZZ) Tretjega rajha poskušalo odložiti te preselitve ali najti drugo rešitev. Madžarska stran je po pogajanjih delno popustila oziroma zahtevala, da se iz Bačke izseli 12.000 Srbov »prostovoljcev« in 30.000 do 40.000 Srbov iz Banata, ki pa na koncu ni pripadel Madžarski.⁶

Po nekaterih trditvah so oblasti NDH prve predlagale, da Srbe z območja NDH izselijo v Srbijo, na njihovo mesto pa naselijo Slovence iz Spodnje Štajerske. Adolf Hitler je na začetku nasprotoval izseljevanju v NDH, češ da je to »preblizu« in se bodo izseljenci vračali domov.⁷ Glede na druge trditve pa so oblasti NDH na začetku nasprotovale preseljevanju Slovencev, toda nemški poslanik⁸ v Zagrebu Siegfried Kasche jim je uspel »predstaviti« možnost, da se bo naseljevanje Slovencev *izravvalo* z izseljevanjem Srbov v Srbijo.⁹ MZZ Tretjega rajha je 21. maja 1941 vendarle objavilo, da se Adolf Hitler strinja z izselitvijo 220.000–260.000 Srbov

⁵ O migracijah srbskega prebivalstva v 2. svetovni vojni in neposredno po njej na prostoru Hrvaške gl. Marica Karakaš Obradov: Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, doktorski rad (dalje Karakaš Obradov, Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća). Zagreb 2011, str. 77–131; Marica Karakaš Obradov: Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. V: Časopis za suvremenu povijest, 2011, št. 3, str. 801–826.

⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, 226–227, 272–273; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 200–201, 238; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 28.

⁷ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 28–29.

⁸ Tretji Reich ni imel v NDH veleposlaništva (Botschaft, embassy, ambasciata), Siegfried Kasche (obergruppenführer SA) ni bil veleposlanik (Botschafter, ambassador, ambasciatore). Raven diplomatskega predstavništva Tretjega Reicha c NDH bila je bilo poslanisštvo (Gesandtschaft, legation, legazione).

⁹ Rafael Brčić: O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine (dalje Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941). V: Prilozi, 1973, št. 1, str. 303–304.

z območja NDH in z naselitvijo istega števila Slovencev na to območje. Vlada NDH je že 28. maja 1941 potrdila odločitev o preseljevanju Slovencev v NDH, izvzete so bile osebe, ki so bile v političnem pogledu »srbsko usmerjeni četniki«. Teh oseb, če so obstajale med slovenskimi rimskokatoliškimi duhovniki, po nemški odločitvi ni bilo mogoče izvzeti kot izjeme.¹⁰ V maju leta 1941 so v Beogradu pod predsedstvom nemškega vojnega poveljnika za Srbijo generala Försterja potekali trije sestanki o preseljevanju prebivalstva. Potrjena je bila ideja, da se največje število Slovencev, okoli 260.000, preseli v NDH, od tam pa bi bilo izseljeno enako število Srbov.¹¹

V poslaništvo Tretjega rajha v Zagrebu je 4. junija 1941 potekala konferenca o izmenjavi prebivalstva oziroma izseljevanju Slovencev iz dela Slovenije, ki ga je zasedel Tretji rajh, in sicer v NDH in Srbijo, in izseljevanju Srbov iz NDH v Srbijo ter o položaju Hrvatov na območju, ki ga je okupiral Tretji rajh. Na konferenci so bili navzoči številni nemški predstavniki, šef civilne uprave za Spodnjo Štajersko, nemški vojni poveljnik Srbije, nemški pooblaščen general v Zagrebu Edmund Glaise von Horstenau, posebni nemški odposlanec v Zagrebu Edmund Vessenmeyer in nekateri drugi. Na konferenci so NDH zastopali minister vojske in dolgačnik NDH Slavko Kvaternik, minister zunanjih zadev Mladen Lorković, njegov namestnik Vjekoslav Vrančić in minister za korporacije Jozo Dumandžić.¹² Istega dne je na isti lokaciji potekal tudi sestanek, na katerem so bile določene tehnične podrobnosti glede preseljevanja prebivalstva.¹³

V prvem valu do 5. julija 1941 je bila glede na sklepe konference načrtovana izselitev 5000 Slovencev, večinoma »sumljivih intelektualcev«, v Srbijo, in slovenskih duhovnikov v NDH. Iz NDH naj bi v prvem valu izselili vse pravoslavne duhovnike; ker so morale domovino z njimi zapustiti tudi njihove družine, so zaradi velikega števila duhovnikov in njihovih družin načrtovali naslednji izselitveni val. Za drugi preselitveni val v NDH od 10. julija do 30. avgusta 1941 je bila načrtovana izselitev približno 25.000 Slovencev iz Spodnje Štajerske, ki so se na to območje naselili po letu 1914. V istem obdobju se je moralo izseliti enako število Srbov iz NDH, s tem da se je upošteval »presežek« iz prvega vala, ki se je nanašal na pravoslavne duhovnike in njihove družine. Tretji val naj bi trajal od 15. septembra do 31. oktobra 1941, ko se je na območje NDH moralo izseliti približno 65.000

¹⁰ Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 30–31.

¹¹ Milenko Milić: *Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena tokom drugog svetskog rata* (dalje Milić, *Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena*). V: *Jugoslavenska revija za međunarodno pravo*, 1964, str. 421.

¹² Hrvatski državni arhiv (HDA), fond Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.1.38. Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 31.

¹³ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1943–1948 (AJ 110), š. 2618, Dosje Richarda [Rikarda] Flögela, ravnatelja Zavoda za kolonizaciju NDH.

slovenskih kmetov iz Spodnje Štajerske in okoli 80.000 kmetov iz Koroške. »Politično obremenjeni intelektualci« so bili predvideni za izgon v Srbijo. Če so bile takšne osebe med katoliškimi duhovniki, so se morale naseliti na območje NDH v zameno za izgnane pravoslavne duhovnike. Dogovorjeno je bilo, da bodo oblasti NDH od 9. junija 1941 dodelile šefu/Gauleiterju civilne uprave za Spodnjo Štajersko v Mariboru dva pooblaščenca, kasneje pa sta morala biti dodeljena tudi šefu/Gauleiterju civilne uprave za Gorenjsko na Bledu. Glede na določbe so preseljenci s seboj lahko vzeli 50 kg prtljage in 500 jugoslovanskih dinarjev na osebo. NDH in Srbija sta bili zavezani, da bosta ta denar menjali tudi po izteku roka za menjavo. V prvem in drugem izselitvenem valu so kot transportno sredstvo uporabili železnico, v tretjem valu iz obmejnega slovensko-hrvaškega območja pa vozove na konjsko vprego. Kmetom je bilo dovoljeno vzeti s seboj toliko, kolikor so lahko naložili na voz. Iz Hrvaške v Srbijo lahko odpeljejo toliko vpreg in vprežne živine, kolikor jih bodo doseljeni Slovenci pripeljali v NDH.¹⁴

Hitler in Pavelić sta junija leta 1941 v Berchtesgadnu pri Salzburgu govorila o preseljevanju Slovencev v NDH in izseljevanju Srbov s tega območja. Hitler je tedaj dejal Paveliću, da je izseljevanje Slovencev in Srbov »trenutno boleče«, vendar je to bolje kot pa »trajna bolečina«. Hitler je opozoril Pavelića, da bo morala NDH, če bo hotela biti trdna, voditi »50-letno nacionalno netolerantno politiko«.¹⁵ Ponovno sta potrdila odločitev o izseljevanju Srbov s območja NDH in preseljevanju Slovencev. Poslanik Kasche je v Salzburg prinesel tudi »Osnutek pogodbe o preselitvi Slovencev«, ki ga je sestavil 5. junija 1941, in ki je poleg sklepov konference v Zagrebu vseboval tudi obsežen uvod o nujnosti preseljevanj oziroma izmenjavi prebivalstva. Že tedaj so bile izvedene priprave za čim prejšnje izseljevanje slovenskega prebivalstva na območje NDH oziroma srbskega prebivalstva na območje Srbije, ta transfer prebivalstva pa bi se moral zaključiti do oktobra 1941.¹⁶

V aprilu in maju 1945 se je govorilo o 220.000 do 260.000 Slovenceh, predvidenih za izgon v juniju 1941, na konferenci v Zagrebu pa je številka že nekoliko odstopala, govorili so o številu 179.000. Pozneje je bilo namreč odločeno, da lahko 80.000 slovenskih politično in »rasno ustreznih« kmetov z Gorenjske ostane doma.¹⁷

¹⁴ HDA, SDS RSUP SRH, 013.1.38, Zapisnik konferencije /prijevod i prepis/ od 4. lipnja 1941. održane u Zagrebu pod vodstvom njemačkog poslanika S. Kaschea; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 235–237; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 208–210; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 32.

¹⁵ Ladislaus Hory, Martin Broszat: Der kroatische Ustascha – Staat 1941–1945. Stuttgart 1964; Ladislaus Hori, Martin Broszat: Ustaška država Hrvatska 1941–1945. Beograd 1994, str. 148–149; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 237–238; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 210; Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, str. 305.

¹⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 237–238; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 210; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 33–34.

¹⁷ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 33.

Na seji 8. julija 1941, ki jo je vodil nemški častnik za transporte pri pooblaščenem nemškem generalu v Zagrebu, je bil potrjen vozni red, število vagonov in osebja, ki je bilo zadolženo za spremljavo vlakov iz Južne Štajerske v NDH in iz NDH v Srbijo. Ministrstvo prometa in javnih del – Oddelek za železniški promet – je 29. julija 1941 izdalo odlok vsem zunanjim uradnim enotam železniških postaj od Dobove in Zagreba do Zemuna, od Kapele Batrine do Slavonskega Broda in od Kloštra-Bjelovara, Križevca, Dugega Sela do Novske, o vožnji vlakov za prevoz Srbov v Srbijo in Slovencev v NDH.¹⁸

Dne 18. avgusta 1941 je v poslanstvu Tretjega rajha v Zagrebu potekala konferenca, na kateri je nemška stran prisotne obvestila, da je prišlo do zmanjšanja števila Slovencev, predvidenih za izselitev, saj je bilo ugotovljeno njihovo nemško poreklo; seveda so potrebovali tudi delovno silo, še posebej v tovarnah, pomembnih za vojno industrijo. Načrtovano število 80.000 Slovencev, ki naj bi jih izselili iz Koroške, se je zmanjšalo na samo 30.000. Od teh naj bi jih polovico izselili po 15. septembru 1941, polovico pa po končani vojni. Nemška stran je zmanjšala tudi število Slovencev, predvidenih za izselitev z območja južne Štajerske. Z izselitvijo naj bi pričeli 15. septembra, transporti s 500–750 osebami bi potekali izmenično, po eden iz Štajerske in iz Kranjske. Ti izgnanci naj bi bili poslani v Bjelovar. Toda ta načrt ni bil izpeljan do konca, saj so se Nemci odločili za izseljevanje znotraj meja Tretjega rajha oziroma na območja, ki so jih zasedli.¹⁹

Konec avgusta leta 1941 se je poslaništvo Tretjega rajha v Zagrebu obrnilo na MZZ oblasti NDH z zahtevo, da vse osebe, ki niso »organizirano preseljene«, oziroma so same pobegnile z območja Spodnje Štajerske, »izključijo« iz vseh vodilnih položajev hrvaške državne uprave. Zahteva je bila posredovana Uradu predsedstva vlade NDH in MNZ NDH z opombo, da jo je treba izvajati brez zadržkov.²⁰

Težave, povezane z vojno, in veliko število pobeglih in izgnanih Srbov iz NDH v Srbijo so ovirali načrtovani potek izseljevanja. Oblasti NDH so si prizadevale za nadaljnje izseljevanje, takšna pa je bila še naprej potreba Tretjega rajha, ki je želel na slovensko območje naseliti čim več Folksdojčerjev. Nemška stran se je tako odločila nadaljevati z izseljevanjem Slovencev, pri čemer so bili izvzeti delavci, zaposleni v proizvodnji orožja. Zaradi odstopanj od primarnih načrtov je nemški poslanik v Zagrebu Siegfried Kasche sklical novo konferenco in ji predsedoval; potekala je 22. septembra 1941. Poslanik Tretjega rajha Kasche se je zavzemal za »najstrožje ukrepe« glede izseljevanja srbskega prebivalstva z območja NDH. Na

¹⁸ ARS, fond Urad za podržavljeno lastnino NDH v Zagrebu (AS 1907), š. 28 (1374), Memorandum o preseljenju Slovenaca u Hrvatsku od 18. srpnja 1941 – br. 507/41. od 9. srpnja, Ministrstvo prometa i javnih radova – Odio za železnički promet, br. 18967/II-41. od 20. srpnja 1941 – Ministrstvo prometa i javnih radova – Odio za železnički promet br. 2501/II-1941. od 29. srpnja 1941.

¹⁹ Andrija-Ljubomir Lisac: Deportacije Srba iz Hrvatske 1941 (dalje Lisac, Deportacije Srba iz Hrvatske 1941). V: Historijski zbornik, 1956, št. 1–4, str. 142–143.

²⁰ HDA, MUP NDH, I-A, 27385/1941. od 28. svibnja 1941.

konferenci je bilo predstavljenih več podatkov o preseljevanju prebivalstva. S slovenskih območij, ki jih je okupiral Tretji rajh, je v NDH »legalno« oziroma v organiziranih transportih prešlo 9343 oseb, »ilegalno/prostovoljno« pa 17.300 oseb, to je 26.643 oseb, medtem ko je iz Srbije v NDH prešlo še najverjetneje okoli 5000 Slovencev, kar je skupaj 31.643 oseb.²¹ Vojno poveljstvo v Srbiji je sporočilo, da bo sprejelo še 3200 Srbov, ki so bili v zbirnih taboriščih NDH, oblasti NDH pa bi morale sprejeti še 1000 Slovencev iz teh taborišč. Na konferenci so sklenili, da se bodo še naprej posvetovali tudi glede posameznih manj številčnih preseljevanj, ki so bila predvidena do tretjega vala izselitve. V tretjem valu naj bi se izselilo še 65.000 Slovencev iz Spodnje Štajerske (obsavsko in obsotelsko območje, t. i. »brežiški trikotnik«), toda tudi to število se je sčasoma zmanjšalo. Ta val preseljevanja v NDH bi se moral opravičiti s konjskimi in volovskimi vpregami. Predstavniki oblasti NDH so na septembrski konferenci nasprotovali nadaljnjemu naseljevanju Slovencev, pri čemer so poudarjali težak položaj, v katerem so bili Hrvati na obalnem območju, ki je bilo pod italijanskim nadzorom. Problem je predstavljal tudi velik pritok beguncev, za katere so morala skrbeti uporniška območja, kakor tudi boji, ki so se začeli v Bosni, še posebej v Bosanski krajini. Slovenci, naseljeni na teh območjih, so se od konca avgusta 1941 iz Bosne preseljevali v Slavonijo.²²

MZZ Tretjega rajha je 5. oktobra 1941 sporočilo poslaniku Kascheju v Zagrebu, naj pri hrvaški vladi doseže dogovor, da bo NDH jeseni sprejela še 45.000 Slovencev, ter naj jih hkrati opomni, da so na začetku obljubili sprejeti 170.000 Slovencev. Nadalje mu je bilo naročeno, naj hrvaško vlado opomni, da je število ilegalno izseljenih/izgnanih ali pobeglih Srbov iz NDH v Srbijo veliko večje od števila Slovencev, ki bi se na nemško zahtevo morali preseliti v NDH. Stališče MZZ Tretjega rajha je bilo, da mora NDH »trenutno« sprejeti še 25.000 Slovencev iz južne Koroške. Kasche s predstavniki oblasti NDH o tem ni govoril, je pa razpravljal z Übereitherom, šefom civilne uprave Spodnje Štajerske, ki zaradi prihajajoče zime izseljevanju ni bil naklonjen. Zdi se, da je bil Kasche prepričan, da je to nemogoča misija. 8. oktobra je v svojem odgovoru MZZ Tretjega rajha pou-

²¹ Ferenc navaja, da je bilo na območje NDH z železnico prepeljanih 9341 oseb, prostovoljno 17.000 in okoli 5000 Slovencev iz Srbije, kar je bilo skupaj 31.341 oseb. Verjetno je zaradi nepravilnega seštevanja ali tipkarske napake navedel kot seštevek »legalno« in »ilegalno/prostovoljno« preseljenih 26.343. Nejasno je tudi celotno število Hrvatov in Slovencev, ki so v NDH prešli z območja, ki ga je okupiral Tretji rajh. To je bilo glede na septembrsko zagrebško konferenco, podatke navaja Ferenc, 38.641 oseb, od tega 11.800 Hrvatov. – Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 284; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 251. Milošević navaja, da so v NDH poslali s transporti 9343 oseb in da se jih je 17.000 preselilo prostovoljno; kot skupno število navaja 26.343 namesto 36.343 (to je lahko ali napačen seštevek ali tipkarska napaka), dalje navaja, da je 500 Slovencev prešlo iz Srbije v NDH. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 41.

²² Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 284–301; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 251–265; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 39–41.

daril, da NDH nima več nikakršnih možnosti za nadaljevanje izseljevanja Srbov v Srbijo, oziroma, da je nemogoče izseliti 19.000 Srbov v Srbijo, in da se v NDH preseli 38.000 Slovencev. Opozoril je na posledice preseljevanja, ki bi spodbudile komunistične nemire, medtem ko bi gospodarska obremenitev NDH lahko povzročila tudi izgube za Tretji rajh. Odgovor MZZ Tretjega rajha je prispel pet dni kasneje, vseboval je »odločitev državnega vodje SS« oziroma navedbo, da ni potrebe po »prisilnem« sprejemu 38.000 Slovencev iz obsavskega in obstotelskega območja Spodnje Štajerske. Takšna odločitev je neprijetno presenetila pooblaščenca za preseljevanje, Nemca iz Ljubljanske pokrajine Heinricha Wollerta, in Nemce iz Kočevja, ki bi se morali preseliti na njihova posestva, saj je območje Kočevja pripadalo Kraljevini Italiji. Wollert je zahteval, da se zadeva reši ali s pritiskom na oblasti NDH ali z izseljevanjem Slovencev na neko drugo območje. Himmler je na koncu odločil, da ne bo izvajal pritiska na NDH, ampak da bodo »vindišarje«²³ iz obmejnega območja Spodnje Štajerske izseljevali v »stari Reich«, v preselitvena taborišča Volksdeutsche Mittelstelle,²⁴ ki so bila namenjena za sprejem Nemcev, medtem ko se je približno 3000 Hrvatov s tega obmejnega območja moralo izseliti v NDH.²⁵

O delovanju slovenskega Rdečega križa, Slovenske kmečko-delavske sloge/Slovenske seljačko-radničke sloge in slovenskih komunistov pri izseljevanju Slovencev

---

Slovenski Rdeči križ (SRK) je 25. aprila 1941 imenoval Alojza Colnarja za svojega delegata v Zagrebu, ki je deloval pri hrvaškem Rdečem križu (HCK) v Derenčinovi ulici 38. Colnarju sta pomagala Kamilo Brössler, predsednik HCK, in Slovenec Drago Kralj, tajnik HCK.²⁶ Colnar je na južnem (Zahodnem) kolodvoru v Zagrebu, s katerega so na začetku junija 1941 potekali transporti s slovenskim

²³ Sprva nevtralen pojem ni bil uporabljen samo za Slovence na Koroškem in na Štajerskem, ampak za vse Slovane v Avstriji. Kasneje se je z intenziviranjem nacionalnih povezovanj uporabljal za asimilacijo Slovencev v Avstriji. Nacisti su prevzeli tezo o vindišarskem jeziku in narodu. To je nekaj časa po letu 1945 trdila tudi uradna Avstrija, vendar je na osnovi stališča Instituta za slavistiko z Dunaja od tega odstopila. – Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana 1973, str. 1031; http://www.elnet.at/dossier_sl/vindisharji_in_slovinci/68 (16. 5. 2012).

²⁴ Volksdeutsh Mittelstelle (VoMi) je bila ena od ustanov Tretjega rajha za koordinacijo dela z nemškimi narodnostnimi manjšinami. Gl. Dušan Biber: Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Ljubljana 1966, str. 276–277.

²⁵ Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 231–232, 245–246, 251, 261–292; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 39–43; Mitja Ferenc: Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana 2010, str. 528–529.

²⁶ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.1. Saslušanje dr. Josipa Kuvačiča, umirovljenika iz Zagreba, str. 11, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3; Peter Colnar: Kdo je pomagal izgnancem v Zagrebu? V: Izgnanci, Ljubljana 1993, str. 301–302; Miroslav Akmadža: Krunoslav Draganović. Iskazi komunističkim istražiteljima (dalje Akmadža, Krunoslav Draganović). Slavonski Brod 2010, str. 85–86.

prebivalstvom proti Srbiji, izgnancem nudil zdravniško pomoč in osnovne življenjske potrebščine, kar so mu omogočili HCK in številni prostovoljni prispevki zagrebških Slovencev pa tudi drugih prebivalcev Zagreba. HCK je Colnarju priskrbel mleko, kruh pa je dobil od Urada za hrvaške povratnike, ki je skrbel za Hrvate, ki so prišli iz Srbije, Makedonije in z območij, ki jih je pripojila Kraljevina Italija. Colnar je na začetku junija 1941 zaprosil nadškofa Alojzija Stepinca za pomoč 200 slovenskim duhovnikom iz Štajerske in Gorenjske, Stepinac pa mu je dal denarno podporo. Colnar je na povojnem zaslišanju v slovenski UDBI dejal, da je Stepincu na srečanju pokazal fotografije slovenskih duhovnikov v Mariboru, kako pred SS častniki delajo počepe, in da je Stepinac dejal: »Če Bog obstaja, to ne more tako ostati, toda če to ostane tako, potem Boga ni.« V letu 1941 je Colnar v spremstvu vodje prostovoljnih sester HCK Stepinca s prošnjo za pomoč Slovincem obiskal še enkrat in nadškof mu tudi tokrat pomoči ni odrekel.²⁷ V avgustu 1941 je Državno ravnateljstvo za obnovo Colnarja kot delegata SRK pri HCK obvestilo, da jim je v zgradbi Državnega vjeresijskega zavoda (prevzel je vlogo Državne hipotekarne banke Kraljevine Jugoslavije) na Tomislavovem trgu 19/II dodeljen v uporabo prostor za sprejem in začasno nastanitev Slovencev. To je bilo stanovanje s štirimi sobami in stanovanje za hišnika, v katerem je bila ena soba namenjena za hrambo stvari Slovenskega prosvetnega društva »Narodni dom«. Tu so zagrebški Slovenci in HCK dnevno oskrbeli 50 do 100 ljudi.²⁸ Na Tomislavovem trgu 19 je formalno delovala tudi Uprava otroškega zaklonišča Narodni dom/Uprava dječjeg sklonišča Narodni dom. Do konca septembra 1941 so lahko Slovenci iz Zagreba in prek Zagreba odšli v Ljubljano in na območje Dolenjske, vse dokler Italijani niso zahtevali, da morajo imeti vsi, ki potujejo, potrdilo o državljanstvu Ljubljanske pokrajine, potrdila pa so bila pogosto ponarejena in overil jih je konzulat v Zagrebu.²⁹

²⁷ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3, str. 19.

²⁸ ARS, AS 1907, š. 28 (1374), Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu Alojzu Colnarju, delegatu Ljubljanskog Crvenog križa kod Hrvatskog Crvenog križa u Zagrebu od 21. kolovoza 1941; HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDBE za Sloveniju, str. 4. Elaborat o Alojziju Colnarju vsebuje nekaj njegovih zaslišanj, ki so v nekaterih delih kontradiktorna, kar je priznal Colnar; iz vprašanj, ki mu jih je postavljala UDB, je mogoče ugotoviti, kateri deli so sporni, oziroma, da je v prvih zaslišanjih »pretiraval« glede ocene delovanja Osvobodilne fronte v Zagrebu in glede svoje dejavnosti v tej organizaciji, str. 3–4, 22; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 445–446; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 387; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 337; Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941, str. 309–310; Bogdan Kolar: Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu med obema vojnama (dalje Kolar, Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu). V: Slovenci v Hrvaški. Ljubljana 1995, str. 129; Vera Kržišnik-Bukić: O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem v 20. stoletju (dalje Kržišnik-Bukić, O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem). V: Slovenci v Hrvaški, Ljubljana 1995, str. 156.

²⁹ HDA, Zagreb, SDS RSUP SRH, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3, 8, 17; Silvin Jerman, Ilinka Todorovski: Slovenski dom v Zagrebu 1929–1999. Zagreb 1999, str. 33; Spomini in pričevanja II. Ljubljana 2006, str. 130.

Konec septembra 1941 so italijanske oblasti z dopisom iz Ljubljane ukinile slovensko predstavništvo Rdečega križa v Zagrebu, 6. februarja 1942 pa je bil razpuščen upravni odbor sedeža v Ljubljani in ustanovljen italijanski Rdeči križ.³⁰ Ko je SRK v oktobru 1943 ponovno začel z aktivnostim, je to za razseljene slovenske družine pomenilo možnost, da se povežejo s svojimi bližnjimi, razpršenimi pretežno na območju Tretjega rajha, NDH, Srbije in Kraljevine Italije. Slovenski Rdeči križ je deloval do konca vojne, s tem da je bil od septembra 1944 pod strogim nadzorom nemških oblasti, saj je bilo dotedanje vodstvo aretirano zaradi sodelovanja z Osvobodilno fronto.³¹

Številni Slovenci, še posebej »staroselci« v Zagrebu, so bili aktivni v Narodni zaščiti³² in so na različne načine vplivali na organiziranje in nudenje pomoči izseljenim in izgnanim Slovencem.³³

Predsednik Slovenske kmečko-delavske sloge/Slovenske seljačko-radničke sloge Pavel (Pavle) Horvat je 12. aprila 1941 v *Hrvaškem narodu* objavil »Razglasitev slovenskemu narodu«. Slovence je pozval, da se priključijo boju »hrvaškega narodnega gibanja«, saj je to tudi trenutek »slovenske borbe za življenje«. Opozoril je, da so Slovenci neupravičeno poklicani na »vojno klanje«, in apeliral na tiste z orožjem, da se vrnejo domov in čakajo na nadaljnja navodila. »Razglasitev« je zaključil z besedami, da slovenski narod deli usodo s hrvaškim narodom, s katerim ga »povezuje zgodovina«. Končuje se z »Živela svobodna Slovenija s svobodno Hrvaško«. V istem času je Slovenska kmečko-delavska sloga na številnih javnih mestih v Zagrebu postavila plakate v slovenskem jeziku, s katerimi je pozivala Slovence, da se prijavijo v Slovensko kmečko-delavsko slogo na Tomislavovem trgu. To so številni zagrebški Slovenci tudi storili.³⁴ Na začetku je Slovenska kmečko-delavska sloga z Narodnim domom delila prostore na Tomislavovem trgu in prevzela pobudo pri zbiranju pomoči za slovenske priseljence in izgnance, kasneje pa se je Narodni/Slovenski dom preselil na Starčevičev trg. Horvat je zaradi svojega pristnega odnosa z ministrom zunanjih zadev NDH Mladenom Lorkovićem zaposlil veliko število Slovencev v konzularnih predstavništvih NDH v Grad-cu, Ljubljani in Beogradu,

³⁰ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.2, Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 9, 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, povzeto po gradivu Pavla Horvata, št. dosjeja 300571, Ljudska Republika Slovenija, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957, šte. Ia 1408/2, Analiza SRK v Zagrebu, poslana Ljudskemu odboru okraja Zagreb, Sekretariatu za notranje zadeve, str. 114.

³¹ ARS, fond Slovenski izseljenski odbor Zagreb (AS 1899), š. 2 (1345), Dopis Odbor za slovenske useljenike u Zagrebu od 12. studenog 1943. SCK-u u Ljubljani, št. 2660/43; Dunja Dobaja: Organizacija uradnih socialnih ustanov v Ljubljanski pokrajini med II. svetovno vojno. V: Migracije in slovenski prostor od antike do danes. Ljubljana 2010, str. 263–265.

³² O ustroju in delovanju Narodne zaščite v NDH gl. Marica Karakaš Obradov: Angloamerička bombardiranja Hrvatske tijekom Drugog svjetskoga rata. Saveznički zračni napadi na Nezavisnu Državu Hrvatsku 1943–1945. Zagreb 2008, str. 72–85.

³³ ARS, AS 1931, š. 749, ovoj 303-4/ZA, Izjava Leopolda Vučera, 23. 3. 1945, str. 115–119.

³⁴ ARS, AS 1931, ovoj 303-4/ZA, š. 749, str. 102; Izjava Colnar Alojza s 16. 7. 1948, str. 103–104; Hrvatski narod, 12. 4. 1941, str. 4.

kasneje tudi v Trstu. Na Horvatovo iniciativo je bila ustanovljena tudi zadruga Triglav, ki se je ukvarjala z odkupom sadja in zelenjave za izvoz v Tretji rajh, zadruga pa je posredovala tudi pri napotitvi Slovencev na delo v Tretji rajh, saj so njeni člani mislili, da se s tem rešuje socialno vprašanje številnih slovenskih izgnancev in preseljencev, in da je to način »reševanja« dela slovenskega naroda. Horvatova Slovenska kmečko-delavska sloga je delovala dve leti. Že v obdobju vojne pa so slutili, da se v njej dogajajo nezakonita dejanja in poneverbe. V aprilu leta 1942 je bila prisiljena zapustiti prostor na Tomislavovem trgu in se preseliti v Inženirski dom v Pierottijevi ulici v Zagrebu.³⁵ V obdobju od leta 1941 do 1943 je bilo več primerov vrnitve v Slovenijo, in sicer na območje Ljubljanske pokrajine, še posebej med duhovniki. V nekaterih od teh primerov je bila posrednica prav Horvatova Slovenska kmečko-delavska sloga. Oblasti NDH so Slovincem izdajale dovoljenja za izselitev v rojstno občino in brezplačen prevoz do obmejnih mest.³⁶

Horvat je razvil že od prej prisotno idejo, da se Bela krajina in pas do Zidanega Mosta s pomočjo oblasti NDH pripojita NDH, po kapitulaciji Italije pa je zagovarjal tudi idejo, da bi se NDH pripojila tudi Ljubljanska pokrajina. Horvat in njegovi sodelavci so 17. septembra 1943, po kapitulaciji Kraljevine Italije, poslali vodji NDH Anteju Paveliću prošnjo, v kateri so zahtevali, da se pri vodstvu Tretjega rajha zavzame za »združevanje celotnega slovenskega ozemlja« in ustanovitev »državne zveze« med NDH in Slovenijo, v kateri bi Slovenija obdržala svoje slovensko ime, narodnost, jezik in grb. Državljanstvo bi dobili vsi tisti, ki so 1. septembra 1918 prebivali na območju Slovenije, ostali pa bi to pravico pridobili na osnovi slovenskega zakona. Slovenija bi imela svojo zakonodajno, sodno in upravno oblast, skupen pa bi bil poglavar Državne zveze, ki bi hkrati predstavljal tudi skupnega vrhovnega poveljnika vojnih sil. Skupne bi bile zunanje zadeve, ne pa tudi carina, valuta, promet, pomorstvo in pošta. Vojni obvezniki z območja Slovenije bi vojaško dolžnost služili na območju svoje države in tam vzdrževali notranji red in mir ter skrbeli za obrambo lastne dežele. Bili bi pod poveljstvom slovenskega Glavnega štaba. Na čelu Slovenije bi postavili predsednika, ki bi bil odgovoren

³⁵ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.1. Izjava tajnika Narodnega doma Mihe Korošca, str. 1–2, 5, 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, razen materiala Pavla Horvata, št. dosjeja 300571, Ljudska Republika Slovenije, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957, št. Ia 1408/2, Analiza SRK v Zagrebu, poslana Ljudskemu odboru okraja Zagreb, Sekretariatu za notranje zadeve, str. 112; ARS, AS 1931, š. 749, f. 303-4/ZA, Gibanje Slovenske kmečko-delavske sloge – Horvat Pavle, str. 3; ARS, AS 1931, š. 750, f. 303-5/ZA, »V imenu slovenskega naroda« od 17. 9. 1941. (prepis), str. 100–104; ARS, AS 1931, ovoj 303-4/ZA, š. 749, str. 102, Izjava Alojza Colnarja s 16. 7. 1948, str. 103–108 (nepodpisana izjava ali krajši elaborat o Pavlu Horvatu).

³⁶ ARS, AS 1907, š. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, Odjel za useljavanje, št. 1010/41, št. 2071-U/41, št. 3102/U./41, št. 3140.U-Ma/41; ARS, AS 1907, š. 28 (1374), št. 1941. ZM, Dopis MVP NDH od 31. 7. 1941; ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 571/43, št. 607/43, št. 1257/43.

poglavarju Državne zveze in Slovenskemu narodnemu svetu. Podrobneje so bila razložena še številna vprašanja skupnih zadev. Horvat je po vojni pobegnil v tujino, njegovo stanovanje v Skalinski ulici v Zagrebu pa je bilo na voljo za potrebe repatriacije Slovencev.³⁷

Komunistična partija in narodnoosvobodilno gibanje na območju Slovenije sta kot prva pozivala k upori proti izseljevanju. Konec aprila 1941 je Centralni komite Komunistične partije Slovenije v svojem letaku med drugim pozival k odporu zoper raznarodovanje in razseljevanje. Vodstvo Osvobodilne fronte (OF) Slovenije je oktobra 1941 v Slovenskem poročevalcu in Slovenskem partizanu objavilo odločitev o ustanovitvi Narodne zaščite, katere naloga je med drugim bila tudi preprečevanje izselitve Slovencev. OF je 1. novembra 1941 v Slovenskem poročevalcu pozvala vse Slovence iz ogroženih krajev, da se uprejo izseljevanju. Širitev takšnih idej in poskusi, da bi se neposredno vplivalo na potek izseljevanja iz Slovenije, niso dali takojšnjih rezultatov, toda upor/vstaja in krepitev partizanskega gibanja na območju NDH in v Srbiji sta narekovala dinamiko izseljevanja Slovencev na ta območja.³⁸ V Zagrebu je delovala tudi slovenska skupina aktivistov narodnoosvobodilnega gibanja (NOG). Ti so maja leta 1945 ustanovili »Mestni odbor Osvobodilne fronte v Zagrebu/Gradski odbor Osvobodilne fronte u Zagrebu«. V letih 1944 in 1945 so natisnili tudi šestnajst števil glasila Glas resnice.³⁹ Skupina slovenskih aktivistov NOG se je na podbudo zagrebskega odbora organizirala tudi v Varaždinu.⁴⁰ Številni Slovenci na hrvaškem in bosansko-hercegovskem območju so med vojno pomagali partizanom ali pa so bili pripadniki partizanskih odredov.⁴¹

³⁷ ARS, AS 1931, š. 750, f. 303-5/ZA, »V imenu slovenskega naroda« od 17. 9. 1941 (prepis) str. 100–104; ARS, AS 1931, š. 749, ovoj 303-4/ZA, str. 102, Izjava Alojza Colnarja 16. 7. 1948, str. 103–104, str. 105–108 (nepodpisana izjava ali krajši elaborat o Pavlu Horvatu); ARS, fond Delegacija Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta, Odsek za repatriacijo Zagreb (AS 1824), š. 977, št. 24/45, 29/45, 38/45, 22/45, 43/45, 45/45, 46/45, 96/45, 144/45, 145/45, 160/45, 168/45, 325/45; ARS, AS 1824, št. 977, Dopis Slovenskog kulturno - prosvetnog društva »Franc Rozman«, Slavonski Brod Bratskom Kulturno – prosvjetnom sektoru J.N.O.F.-a/Prop. odjel od 19. srpnja 1945, b2. 29/45. O razvoju ideje ozemeljskega spajanja slovenskih in hrvaških območij pred 2. svetovno vojno in med njo gl. Godeša, Izseljavanja Hrvatov iz nemškega zasedenega ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem, str. 270–278.

³⁸ Dokumenti o varnostno-obveščevalni službi OF, Narodni zaščiti in pravosodju 1941–1945. Ljubljana 1976, str. 16–19; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 363–372; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 320–327.

³⁹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, 473; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama, str. 411; Kržišnik-Bukić, O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem, str. 157.

⁴⁰ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 358; Stevo Sunajko: Sodelovanje slovenskih in hrvaških narodnoosvobodilnih enot 1941–1945. Ljubljana 1971, str. 110.

⁴¹ Spomini in pričevanja. Ljubljana 2003, str. 425–426. O vstopanju Slovencev v partizanske enote v posameznih delih Bosne gl. Vera Kržišnik-Bukić: Slovenci v Bosni in Hercegovini skozi pričevanja, spomine in literarne podobe 1831–2007. Ljubljana 2007, str. 197–215.

Delovanje državnih institucij NDH pri preseljevanju Slovencev

---

Oblasti NDH so z zakonsko odredbo z dne 24. junija 1941 ustanovile Državno ravnateljstvo za obnovo, ki je skrbelo za urejanje vseh zadev glede »preseljevanja, namestitve in izseljevanja naroda« in »prevzemanja in predaje posestev in ostalih dobrin iz rok izseljenih v roke priseljenih«. Za izvrševanje in izvajanje odločitev Državnega ravnateljstva za obnovo so nameravali ustanoviti »Redarstveno ravnateljstvo«, oboroženi organ za »zagotovitev nemotenega izvajanja ravnateljskih nalog«. ⁴² Dne 1. julija 1941 je bilo ustanovljeno Državno ravnateljstvo za gospodarsko obnovo, ki je prevzelo zadeve Urada za obnovo gospodarstva. Državno ravnateljstvo za obnovo in Državno ravnateljstvo za gospodarsko obnovo sta prevzemala imetja izseljenih oseb in oseb, ki so zapustile območje NDH. Z zakonsko odredbo z dne 15. septembra 1941 pa sta se ravnateljstvi združili. Z odlokom o razdelitvi nalog ukinjenega Državnega ravnateljstva za obnovo je bil znotraj Državne blagajne ustanovljen Urad za podržavljeno imetje, ki je opravljal dela, pretežno vezana na judovsko in srbsko premoženje. ⁴³

Občinska poglavarstva v NDH so v juliju 1941 povedala, kolikšno število slovenskih družin se lahko namesti pri njih, ne glede na to, ali je šlo za namestitve na posestvih izgnanih, zaprtih in ubitih Srbov ali za namestitve v gospodinjstvih skupaj s pravoslavnim prebivalstvom. Prav tako so podala svoja razmišljanja o možnostih zaposlovanja Slovencev, predvsem v obrtniških poslih.

Predvsem na obmejnih slovensko-hrvaških območjih so se pojavljali dvomi, ali se bo to »nacionalno zavedno prebivalstvo« asimiliralo. ⁴⁴ Oblasti NDH niso bile naklonjene naseljevanju Slovencev v okraje ob državni meji (Samobor, Klanjec, Ludbreg). Pri tem je vztrajala tudi nemška stran, saj ni želela, da bi bili priseljenci preblizu slovenskega ozemlja, saj bi to predstavljalo možnost, da bi se sami ilegalno vračali na svoje domove. Oblasti NDH so ocenile, da naseljevanje ob meji ne bi bilo niti v gospodarskem niti v političnem interesu NDH. V primeru Samobora so

---

⁴² Zakonska odredba osnutka Državnog ravnateljstva za ponovu, 24. lipnja 1941, Zbornik zakona i naredaba NDH, god. I, svezak I-XII, št. 1. – 1258. Zagreb 1941, str. 195–196.

⁴³ Zakonska uredba o osnivanju ureda za obnovo privrede, 3. 5. 1941, Zakonska odredba o osnutku Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu, 8. 7. 1941, Zakonska odredba o spajanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za gospodarstvenu ponovu, 16. 9. 1941, Zakonska odredba o ukidanju Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za prehranu, 30. 12. 1941. V: Zbornik zakona i naredaba NDH, god. I, svezak I-XII, št. 1.–1258, Zagreb 1941, str. 50–51, 252–253, 598–599, 1096–1097; Naredba o podijeli poslova ukinutog Državnog ravnateljstva za ponovu i Državnog ravnateljstva za prehranu, 14. 1. 1942. V: Zbornik zakona i naredaba NDH, god. II, Zagreb 1942.

⁴⁴ HDA, Ministarstvo državne riznice (MDR), Ured za podržavljeni imetak, š. 1776, K. št. Prs. 98/42 od 13. 7. 1941, K. Prs. broj 84/1941 od 15. 7. 1941, Prs. br. 82/1941 od 16. 7. 1941, Br. 1709/1941 od 22. 7. 1941; Ivo Goldstein: Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine. V: Med Srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik, Ljubljana 2006, str. 601–603.

celo spomnili, da ni izseljenih nemških vasi, v katere bi lahko preselili Slovence iz Štajerske, in da je to najbolj pasivno okrožje v Veliki župi Prigorje. Velik problem je predstavljalo zaposlovanje priseljencev, toda del se jih je vendarle uspel zaposliti, čeprav do položajev, kjer so bile možne poneverbe, razkrivanja skrivnosti in podobno niso bili upravičeni.⁴⁵

Državno ravnateljstvo za obnovo je 9. julija 1941 poslalo vsem okrajnim predstojnikom, načelnikom mest in občin ter ustaškimi taboriščnikom »Navodila o priseljevanju in nastanitvi Slovencev«, ki so bila 14. julija dopolnjena. V posamezne okraje se je moralo od julija do 31. oktobra 1941 naseliti okoli 2500 Slovencev. Priseljenci naj bi bili nameščeni v »prehodnih zbirališčih«, in sicer v šolskih zgradbah in podobnih prostorih. V primeru, da bi imeli strokovno izobrazbo, naj bi jih glede na zmožnosti čim prej zaposlili. Vprašanje prehrane naj bi se reševalo z zbiranjem hrane, ki bi jo dobili predvsem od Srbov. Dodatno je bil razložen tudi postopek, v katerem priseljenec dobi hišo ali posest, kakor tudi primeri, v katerih so bili priseljenci nameščeni v srbske družine. Če so Slovenci dobili posest, se je pri primopredaji moral voditi podroben zapisnik (popis premičnin in nepremičnin), priseljenci pa so s svojim podpisom jamčili za prevzeto premoženje, v katero se je štela tudi pravica do paše, pravica do izvoza lesa in podobne pravice, ki so se prenesle s starega lastnika na novega. Predvidena je bila tudi kontrola priseljencev s strani mestnih nadzornih in upravnih oblasti kakor tudi omejitev gibanja. Priseljenci so se morali prijaviti na občini in župnijskih uradih, otroke pa so morali vpisati v šolo. Če so bili priseljenci nameščeni skupaj z lastnikom hiše, potem jim je lastnik moral zagotoviti namestitev, hrano in oblačila, priseljenci pa so zato morali pomagati pri hišnih, poljedelskih in drugih opravilih. Priseljencem, ki so sodelovali pri žetvi ali pri nekem drugem javnem delu, naj bi bil izplačan »honorar«. Poudarjeno je bilo, da se mora domače prebivalstvo »psihološko pripraviti« na prihod priseljencev, in da je treba zagotoviti »dostojen postopek«, saj bodo ti priseljenci postali pripadniki/državljeni NDH. Preprečiti so se morali morebitni izgredi zoper priseljence in to na taktičen in miren način. Domačemu prebivalstvu je bilo treba pojasniti, da je prihod Slovencev v interesu NDH, in da so to zahteve z »najvišjega nivoja«. Okrajni predstojniki so bili z dopolnjeno okrožnico o preseljevanju z dne 14. julija 1941 obveščeni o strukturi priseljencev v prvih transportih. V njej je poudarjeno, da prihajajo intelektualci, uradniki, obrtniki, redarji, trgovci, upokojeni državni uslužbenci in podobni ter da jih je treba zaposliti v državnih in občinskih uradih kakor tudi v privatni obrti in v podjetjih. To so bili, kakor je bilo navedeno v okrožnici, ukrepi preprečevanja »lenarjenja«, priseljence pa je bilo treba spodbujati k učenju hrvaškega jezika in pravopisa, še posebej tiste, ki so bili državni uradniki in ki bi se ponovno morali zaposliti v takšni službi. O vseh priseljencih se je vodila podrobna evidenca v mestu, kjer so bili naseljeni, kar je pomenilo, da so se kartice, ki jih je vsak priseljenec prinesel s seboj, dopolnjevale s potrebnimi podatki.

⁴⁵ Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 329, 332.

V vsakem mestu je bil izbran en slovenski priseljenc, ki je bil predstavnik Slovencev in hkrati odgovoren za kontakte z oblastmi, za obnašanje priseljencev ter podobno. Zaloge hrane, ki so ostale na posestvu, so bile z reverzom prepuščene priseljenecem v njihovo uporabo, prepuščene pa so jim bile tudi domače živali. Posebej je poudarjeno, da naj bi bilo vsako delo priseljencev nagrajeno in da se od njih ne sme zahtevati nikakršnega brezplačnega dela. V prilogi je bila tajna okrožnica Ministrstva za promet in javna dela, Oddelka za železniški promet, ki se je nanašala na prevoz izseljencev Srbov. Navedeno je, da so morala okrajna predstojništva sama naročati vagoni za prevoz Srbov izseljencev, ne glede na to, ali so potovali kot manjša ali večja skupina ali kot posamezniki. To pravilo je veljalo tudi za namestitvev slovenskih priseljencev. Okrajna predstojništva so istočasno prejela tudi podrobna navodila v »Okrožnici o žetvi«, v kateri so navedeni vsi postopki pri žetvi in shranjevanju žita. Opozorjeni so bili, da morajo paziti na povečanje števila prebivalstva, za katero je treba zagotoviti žito za prehrano in za setev. Na isti način je opisan tudi postopek nabiranja koruze, izkopavanja krompirja, puljenja repe, nabiranja konoplje in lana, obiranje sadja in trgatve grozdja. Odvoz lesa za veleposestva, kmečka, samostanska in cerkvena posestva je moralo opraviti srbsko mestno prebivalstvo, saj slovenski priseljenci, ki so bili naseljeni kot prvi tega dela niso bili večji.⁴⁶

Odbor za slovenske priseljence je bil ustanovljen septembra 1941 pri Preseljevalnem oddelku Urada za podržavljeno imetje Državnega ravnateljstva za gospodarsko obnovo, ki je deloval v Jurišičevi ulici v Zagrebu. Zaradi nastanka Odbora se je zmanjšal obseg dela Slovenske kmečko-delavske sloge pod vodstvom Pavla Horvata, ki je delovala v Zagrebu in ki je s slovenskim in hrvaškim Rdečim križem že od začetka oskrbovala Slovence.⁴⁷

V Odboru za slovenske priseljence so delovali Krunoslav Draganović kot predsednik, ki je že od aprila 1941 sodeloval s predstavniki HCK in SRK, Franjo Harazim kot podpredsednik, Anton Ogrizek, odvetnik iz Celja, kot blagajnik, tajnik je bil duhovnik Jakob Richter iz Maribora, člana pa sta bila duhovnik Drago Oberžan iz Maribora in industrialec Josip Žinigoj iz Trbovelj. V Odboru je delovalo tudi veliko število zagrebških Slovencev. Odbor za slovenske priseljence je na seji 28. januarja 1944 spremenil svojo strukturo oziroma prerazporedil dolžnosti. Krunoslava Draganovića je na mestu predsednika zamenjal Franjo Harazim, podpredsednik je postal Franjo Bizjak, odbornika sta postala Julija Stojković in Josip Ribarić, tajnik Drago Oberžan, medtem ko so bili v nadzornem odboru Stjepan Vedrina, voditelj Preseljevalnega oddelka Ravnateljstva za gospodarsko obnovo, ter

⁴⁶ ARS, AS 1899, š. 1 (1345 A), Upute o useljavanju i smještaju Slovenaca št. 190/Ptk, od 9. 7. 1941, Nadopuna okružnice br. 190/Ptk, br. 755/Ptk od 14. 7. 1941, Okružnica o žetvi br. 602-1941/Ptk od 14. 7. 1941; Izmjena naroda u NDH. V: Dalje, Sarajevo 1990, št. 31-32, str. 183-185.

⁴⁷ ARS, AS 1931, š. 749, ovoj 303-4/ZA, Pokret Slovenske Kmečko delavske sloge – Horvat Pavle, str. 3.

Josip Žinigoj in Stanko Starec.⁴⁸ Draganović si je tudi po odhodu iz Odbora še naprej prizadeval pomagati Slovincem, med drugim je s pomočjo veleposlaništva NDH v Berlinu tistim, ki so bili zaprti na območju Tretjega rajha, pomagal pridobiti hrvaško državljanstvo, da so lahko odpotovali v Zagreb. To se je verjetno dogajalo zaradi združitve družin.⁴⁹

Odbor za slovenske priseljence je pomagal Slovincem z denarnimi sredstvi, oblačili, obutvijo, hrano, pomagal pa jim je tudi do raznih dovolilnic – od brezplačnih železniških kart do dokumentov o državljanstvu. Odbor je prejemal pomoč od Državnega ravnateljstva za obnovo, Ministrstva za korporacije, Zavoda za kolonizacijo, Karitasa Zagrebske nadškofije, mednarodnega Rdečega križa, hrvaškega Rdečega križa ter prostovoljnih prispevkov. Denarno podporo so dobili neposredno posamezniki in njihove družine ter slovenski poverjeniki v posameznih mestih, ki so nato pomoč delili glede na potrebo, medtem ko sta materialno podporo prejela dva domova: Dom slovenskih useljenika/Dom slovenskih preseljencev v Banja Luki in Osijeku.⁵⁰ Slednji, ki je deloval do začetka aprila 1945, se je nahajal na Vukovarski 77.⁵¹ Odbor se je zavzemal za izboljšanje materialnega položaja Slovencev, v januarju 1943 pa je pri državnih oblasteh posredoval z željo, da bi bili Slovenci, ki so pred preselitvijo prejemali vojno invalidnino, ponovno upravičeni do izplačil, kar pa je bilo mogoče le ob veljavni dokumentaciji o invalidnini, ki jo je bilo od nemških oblasti iz okupirane Slovenije mogoče pridobiti preko MZZ NDH.⁵² Odbor za slovenske priseljence je pod nazivom Gospodarski odsek Mestnega odbora Osvobodilne fronte/Ekonomski odsjek Gradskog odbora Osvobodilne

⁴⁸ ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 304/44, št. 305/44; Akmadža, Krunoslav Draganović. Iskazi komunističkim istražiteljima, str. 85.

⁴⁹ ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 138/43.

⁵⁰ ARS, AS 1899, š. 1 (1345 A), št. 88/45, št. 298/45, št. 1087/45, št. 2 (1345), št. 550/43, št. 561/43, št. S.10.758–1943, št. 2063/43, št. 2116/43, št. 2660/43, št. 332/44, št. 394/44, št. 1489/44, št. 2134/43, št. 818/44, št. 2001/44, št. 277/45, š. 10 (1351), št. 1827/43, 81/45, št. 298/45. V istem fondu v škatli 12 (stara oznaka 1353) so tudi številna potrdila posameznih slovenskih družin o prijemu podpore od Odbora za slovenske iseljenike u Zagrebu; HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.1. Izjava tajnika Narodnega doma Mihe Korošca, str. 6, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 4, 6, 9, 18, 14.0.2. Slovenski Rdeči križ za časa okupacije v Ljubljani, izvzeto iz materiala Pavla Horvata, št. dosjea 300571, Ljudska Republika Slovenije, Okrajni ljudski odbor Maribor, Tajništvo za notranje zadeve, Maribor, 13. 04. 1957, štev. Ia 1408/2, Analiza SRK u Zagrebu poslana Narodnom odboru kotara Zagreb, Sekretarijatu za unutrašnj poslove, str. 114.; ARS, AS 1824, š. 977, Dopis Odbora za slovenske useljenike kod Ministarstva državne riznice ureda za podržavljeni imetak Alojziju Kostanjevecu u Kostajnicu od 19. travnja 1945; Dopis Odbora za slovenske useljenike pri iseljeničkom odijelu ureda za podržavljeni imetak Mariji Kramar u Viroviticu od 30. srpnja 1943 kojim obavještavaju, da je Drago Roglič preseljenik iz Maribora darovao njej obitelji novčani prilog i Doznaka za novčanu pomoć od Delegacije međunarodnog Crvenog križa u Zagrebu (Preradovićeva 24) Mariji Kramar od 28. 8. 1943, Alojz Kramar, Zagreb; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 325–326.

⁵¹ ARS, AS 1824, š. 977, Dom slov. useljenikov, Izkaz 4. 4. 1945.

⁵² ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 180/43, št. 191/43.

fronte tudi po vojni nadaljeval s svojim delovanjem, na začetku še vedno v istih prostorih v Jurišičevi ulici 2. Njegova naloga je bila delovati pri repatriaciji Slovencev z območja Hrvaške in Bosne ter nuditi pomoč repatriirancem iz Srbije in Nemčije, ki so potovali skozi Zagreb.⁵³

Državno ravnateljstvo za gospodarsko obnovo je septembra 1941 zahtevalo od vseh okrajnih predstojništev, da popišejo vse Slovence, ki so prišli na njihovo območje po 10. aprilu 1941, z izjemo tistih, ki so prišli po nalogu Državnega ravnateljstva za obnovo. Isti dopis je nalagal tudi popisovanje vseh drugih narodnosti, katerih pripadniki so prišli na Hrvaško po vzpostavitvi NDH.⁵⁴ Okrajne oblasti so morale poleg prejetih obrazcev za popisovanje Slovencev izpolniti tudi premoženjske kartice. Zaželeno je bilo, da so za to delo izkoristili priseljene Slovence, seveda če so znali hrvaški jezik. Pri popisovanju so morali biti posebej pozorni na poklic popisovane osebe; tistim, ki niso bile sposobne za delo in niso prejemale pokojnine, so v opombo napisali »za ubožnico.« Premoženjska kartica je morala poleg osebnih podatkov vsebovati tudi podatke o tem, kaj je oseba imela in v katerem mestu Slovenije, ter oceniti vrednost tega imetja. Priseljeni Slovenci so se lahko zaposlili v vseh državnih službah, toda ne na vodilnih položajih. Opozorjeni so bili, da naj spremljajo Hrvatski narod, še posebej nedeljsko izdajo, saj so bili tam objavljeni oglasi za delo. Njihove prošnje za delo so bile oproščene državnih taks »zaradi siromaštva« priseljencev. Dokumenti, ki so bili potrebni za pridobitev namestitve, so bili rojstni list, izjava o narodni pripadnosti in razna potrdila – o zadnji zaposlitvi, napredovanju in podobno. V oktobru 1941 je določeno število preseljencev dobilo zaposlitev, medtem ko je Državno ravnateljstvo za obnovo ponovno prek okrajnih oblasti zahtevalo od vseh priseljencev, da priložijo zahtevane dokumente za zaposlitev, da bi se jih, v kolikor so delovno sposobni, tudi zaposlilo. Kmetje kot tudi vsi tisti, ki so želeli obdelovati zemljo, so izpolnjeni obrazec za kolonizacijo naslovili na Državno ravnateljstvo za obnovo, to pa je vedno znova izpostavljalo, da za okraje Zagreb, Karlovac, Varaždin in Samobor dovolilnic za kolonizacijo »zaradi prenaseljenosti« ne izdajajo.⁵⁵ S tem so želeli slovensko prebivalstvo držati čim dlje od okupiranega slovenskega območja, kar so nemške oblasti neprestano zahtevale.

V novembru 1941 sta MNZ NDH in Ministrstvo za pravosodje in bogoslužje objavila »Zakonsko odredbo o pridobitvi pravice prebivališča oseb iz bivše Slovenije«, s katero so priseljenci iz Slovenije, ki so bili brez prebivališč, pridobili pravico, da so brez plačila državne takse vložili pisne vloge za prebivališče, in sicer v

⁵³ V dokumentih iz prvih povojnih mesecev so uporabljani različni izrazi: Delegacija za repatriacijo Slovencev/Delegacija za repatriacijo Slovencev iz Hrvaškeg/Delegacija za repatriacijo Slovenaca; Gospodarski odsek/Gospodarski odsjek/Ekonomski odsek/Ekonomski odsjek.

⁵⁴ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941, 20-U - 3075-U, št. 365/1941. od 15. 9. 1941; ARS, AS 1907, š. 28 (1374), Državno ravnateljstvo za ponovu, Odjel za useljavanje, št. 365/1941. ad. ZR/P. od 15. 9. 1941.

⁵⁵ HDA, Zagreb, MDR, Ured za podržavljeni imetak, š. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941, 20-U - 3075-U, št. 651-U/1941. od 26. 9. 1941 in št. 1175-U/1941, od 24. 10. 1941.

občini, kjer so trenutno prebivali. Dokumente o pridobljeni pravici prebivanja so prejeli v mesecu dni od predložitve zahtevka.⁵⁶

Poleg Državnega ravnateljstva za obnovo je priseljene Slovence na posestva Srbov po podobnem postopku nameščal tudi Zavod za kolonizacijo, in sicer s priporočilom, da se več slovenskih družin naseli na eno posestvo, ki bi ga skupaj obdelovali in se tako na začetku tudi laže vzdrževali. Zavod za kolonizacijo naj bi koloniziral okoli 7000 slovenskih priseljencev. Vendar je malo verjetno, da so tolikšno število priseljencev tudi kolonizirali, kajti tudi kolonizacija Hrvatov ni bila izvedena po načrtu. Znani pa so tudi primeri, da Slovenci niso hoteli vzeti »slabe«, močvirnate zemlje, nekateri pa so se kolonizirali na srbskih posestvih, ki pa so jih zaradi vrnitve lastnikov morali hitro zapustiti (mešane katoliško-pravoslavne družine, prestop v katoliško vero in drugi razlogi). Še preden so kolonisti dobili hišo v uporabo, je bilo popisano vse obstoječe imetje. Ocenjevala se je tudi denarna protivrednost nepremičnega in premičnega premoženja (pohištvo, zaloge hrane za ljudi in živino in podobno), ki se je vpisala na posebne obrazce »Izkaz«, na katerih je bilo jasno navedeno, da je priseljenec to imetje prejel »modo praecario«, torej na uporabo, brez možnosti, da s tem imetjem razpolaga v smislu prodaje, dajanjem v zastavo in podobno, in da je to imetje še naprej državna lastnina. Ko so možnosti dopuščale, je Zavod za kolonizacijo naselil po eno slovensko družino v eno prazno gospodinjstvo srbske družine, postopek pa je bil zabeležen v obrazce Zavoda za kolonizacijo, ki so se izpolnjevali tako za kolonizirane Slovence kot Hrvate. Posebni odbori so skrbeli za prehrano priseljencev, ti so pogosto prejeli tudi hrano, pridobljeno z izseljenih posestev. Tako je na primer izpostava Državnega ravnateljstva v Osijeku dobila ukaz iz centrale v Zagrebu, da priseljencem iz Slovenije razdelijo stvari, zaplenjene Judom in Srbom, tudi les za ogrevanje.⁵⁷

Uradi za kolonizacijo v Petrinji, Gospiću in Banja Luki so 18. avgusta 1941 prejeli navodila o popisovanju posestev izseljenih oseb in oseb, ki so zapustile območje NDH, oziroma posestev oseb, ki so same pobegnile ali bile izgnane. Posebej je bilo poudarjeno, da je treba Slovence takoj, čim prispejo v posamezni okraj, naseliti v zapuščene hiše in na posestva srbskega prebivalstva, in sicer zato, da nanje ne bi »psihološko neugodno delovalo« dolgo bivanje v izselitveno-preselitvenih

⁵⁶ Zahtjev Martina Kramara za stjecanje zavičajnosti u gradu Virovitici upućen Gradskom poglavarstvu od 29. travnja 1942 i Odluka št. 4364/1942 od 6. svibnja Gradskog poglavarstva u Virovitici da se priznaje zavičajnost M. Kramaru i obitelji, Alojz Kramar, Zagreb; Zakonska odredba o stjecanju zavičajnog prava osoba iz bivše Slovenije. V: Zbornik zakona i naredaba NDH, god. I, sv. I–XII. Zagreb 1941, str. 898–899.

⁵⁷ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, š. 81, Očitovanje Josipa Janškega doseljenika iz kotara Maribor u Sokolovcu 26. siječnja 1942, Obrasci Ureda za kolonizaciju u Varaždinu na ime Josip Drnovšček iz mjesta Zagaj, općina Ponikve, kotar Celje naseljenog na posjed Miloša Jankovića u Segovini, općina Rasinja, kotar Ludbreg i na ime Blaž Jakubin iz mjesta Šmarje pri Jelšah koji je naseljen na posjed Ljubomira Vitanovića u Prkosu, općina Rasinja, kotar Ludbreg; HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 585, Pi 1948-U/41; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika u Sloveniji, str. 460–461; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 400–401.

taboriščih. Poudarjeno je bilo tudi, da se mora s Slovenci »ravnati zelo obzirno«, saj so postali državljani NDH.⁵⁸ Takšen dokaj pozitiven odnos oblasti je bil skrajno praktičen, saj je omogočal, da se priseljenci sami prehranijo in ohranijo imetje, dokler ne bi bil izpeljan administrativni postopek dodelitve imetja oziroma dokončno urejeno naseljevanje hrvaških in slovenskih kmetov.

Zavod za kolonizacijo iz Zagreba je marca 1942 poslal okrožnico svojim uradom o ureditvi odnosov priseljenih Slovencev praecaristov/kolonistov in Zavoda za kolonizacijo. V 1. točki se navaja, da je s slovenskimi priseljenci treba ravnati enako kakor s hrvaškimi ter da so popolnoma izenačeni, razen v primeru, ko je to izrecno drugače določeno. Poverjeniki Zavoda za kolonizacijo oziroma njihovih uradov so morali obiskati vse slovenske kmete in ugotoviti zaloge hrane ter preveriti, ali imajo potrebno orodje za obdelovanje zemlje, potrebno pohištvo za bivanje ipd. Podatke so morali sporočiti Zavodu za kolonizacijo. V primerih, ko so poverjeniki ugotovili, da slovenski priseljenci niso prejeli toliko prehrabnih proizvodov, kolikor jim jih je bilo obljubljenih, so nemudoma posredovali in jim zagotovili obljubljeno. Vsi Slovenci so prejeli knjižico »Dolžnosti in pravice praecarista« in bili opozorjeni, da imajo iste pravice kakor ostali naseljenci, ter da jim pripada pridelek na posestvih, na katerih so naseljeni.⁵⁹

Znani so tudi primeri, da so kolonisti, nameščeni v porušene hiše (npr. v vasi Koška v okraju Našice), od Zavoda za kolonizacijo v Zagrebu zahtevali posojilo za popravilo in obnovo.⁶⁰ V posameznih mestih so se slovenski priseljenci kolonizirali skupaj s Hrvati, kot na primer v mestu Antunovac (prej Bogdanovac), na posestva Srbov, izseljenih solunskih prostovoljcev, v občini Špišić Bukovica v okraju Virovitica.⁶¹ Državno ravnateljstvo za obnovo je konec decembra 1941 prek Zavoda za

⁵⁸ HDA, Ostavština Šantić, 2.2.26.4. Dopis Državnog ravnateljstva za ponovu, Odjel za gospodarstvenu imovinu o snimanju posjeda iseljenika i odbjeglih osoba Uredu za kolonizaciju u Banja Luci, št. 6604/1941, od 18. kolovoza 1941.

⁵⁹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, š. 12, Okružnica št. 4739/1942. od 13. ožujka 1942. Osnovno vodilo Zavoda za kolonizaciju NDH je bilo preosnovati predvojno agrarno reformo in kolonizacijo, ki je bila po oceni oblasti NDH nepravična do hrvaškega in nemškega prebivalstva, kajti temeljila je na tem, da so dobili največja pooblastila dobrovoljci, praviloma Srbi iz srbske vojske iz 1. svetovne vojne, ki so bili naseljeni v 94 agrarnih kolonijah/vaseh; šlo je za 8581 družin naseljenih v Slavoniji in Sremu (4964 v Slavoniji, 3617 v Sremu) z 42.905 osebami, nastanjenimi v 94 agrarnih kolonijah/vaseh. Na območju BiH so bili tudi v obdobju med vojnima v agrarni reformi in kolonizaciji naseljevani »solunaši«. Oblasti NDH so želele spremeniti nacionalno strukturo prebivalstva, ki je nastala kot posledica kolonizacije, in spremeniti posestno stanje. – Nikola L. Gačša: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Novi Sad 1984, str. 47; Marijan Matić: Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945–1948. Zagreb 1990, str. 21–23; Ivan Balta: Kolonizacija istočne Hrvatske u Drugom svjetskom ratu. V: Časopis za suvremenu povijest, 2001, št. 2, str. 393; Ivan Lajić, Mario Bara: Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću. Zagreb 2009, str. 67–70, 83; Karakaš Obradov, Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, str. 71, 73.

⁶⁰ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, št. 15, Ured za kolonizaciju Osijek, št. 31468–1942 od 10. listopada 1942.

⁶¹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, št. 65, Obrazac za naselje Antunovac, N 6.

kolonizacijo koloniziralo Slovence v okrajih Donji Miholjac in Vinkovci. Priseljenci so od Zavoda za kolonizacijo prejeli t. i. zelene kartice z osebnimi podatki, ki so jih bili dolžni predati občinskim oblastem v mestih, kjer so bili naseljeni, Državno ravnateljstvo za obnovo pa jim je zagotovilo brezplačen prevoz.⁶²

O vsestranskem trudu, da bi Slovence integrirali v družbo, kaže tudi odločitev, da so slovenske otroke brez težav vpisovali v šole, in to tudi brez spričevala. Le-ti so morali po določenem času opraviti izpit iz hrvaškega jezika. Starši otrok, ki niso imeli nobenih dokumentov o predhodnem šolanju, so morali sporočiti svoje in otrokove osebne podatke, šolo in razred, ki ga je otrok obiskoval v preteklem šolskem letu, mesto in okraj, kjer se je šola nahajala, v kolikor so vedeli, so morali napisati tudi nemški naziv mesta, nato ime učiteljice v osnovni šoli ali ime razrednika v srednji in strokovni šoli. Verodostojnost teh podatkov so preverili s pomočjo nemških oblasti, z njihovim sodelovanjem pa so pridobili tudi iskane dokumente.⁶³

Večje število slovenskih učiteljev in profesorjev se je zaposlilo v šolah. Po odredbi šolskega ministra Stjepana Ratkovića so morali od 4. maja 1942 dalje po dveh letih službe opraviti dodatni izpit iz hrvaškega jezika in književnosti, hrvaške zgodovine in zemljepisa ter izpit o šolski upravi in zakonodaji narodnih šol. Gradivo iz navedenih predmetov je bilo isto kakor za opravljanje »praktičnega učiteljskega izpita«, katerega so opravljali vsi učitelji in profesorji NDH, pri obeh izpilih pa so se upoštevali enaki zakonski predpisi.⁶⁴

Konec maja 1942 je Urad za podržavljeno imetje pri Državni blagajni, ki je delno prevzel zadeve ukinjenega Državnega ravnateljstva za obnovo, določil, da se slovenski priseljenci lahko preselijo na območje drugega okraja le z odobritvijo Urada za podržavljeno imetje, in da imajo pravico do brezplačnega prevoza, če jih Zavod za kolonizacijo napoti na dodeljeno posest, ali se izselijo v neko drugo državo, potujejo v mesto stalne zaposlitve, ali če potujejo z dovoljenjem Urada za podržavljeno imetje. Mestna poglavarstva in okraji so morali Uradu za podržavljeno imetje dostaviti seznam Slovencev, ki so pridobili pravico prebivališča na območju določenega mesta in okraja. Če kdo še ni bil vpisan, mu je bilo treba takoj izdati potrdilo o prebivališču. Pozvani so bili vsi nivoji državne oblasti, da v najkrajšem času poskrbijo za namestitev in zaposlitev Slovencev. Priseljenci so morali sprejeti vsako ponujeno delo, za katero so prejeli plačo, ki jo je določal zakon. V skupnih kuhinjah so se lahko prehranjevali samo tisti, ki niso bili delovno sposobni in ki niso bili zaposleni, strošek prehrane pa je kril Urad za podržavljeno imetje.

⁶² ARS, AS 1907, š. 19 (1369), št. 3113.U-Ma/41 in št. 3114.U-Ma/41.

⁶³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, š. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941, št. 20-U - 3075-U, št. 618-U/1941. od 24. rujana 1941; ARS, AS 1907, št. 28 (1374), št. 618-U/1941. od 24. rujana 1941; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 342.

⁶⁴ Dopunski ispit za učitelje(ice) Slovence u državnoj službi NDH. V: *Zbornik zakona i naredaba NDH, godište II, god. 1942*, str. 553; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 332.

Predsedstvo vlade je odredilo, da je treba Slovincem dodeliti pohoštvo, obutev in oblačila, ki so bili odvzeti Srbom in Judom. MNZ je 11. oktobra 1941 prepovedalo preseljevanje v mesto Zagreb in okolico ter v obmejna območja s Tretjim rajhom.⁶⁵ Toda zaradi neurejenih vojnih in težkih socialnih razmer je tudi od tega odstopilo. Slovenci so v prvih dneh avgusta 1941 v velikem številu pošiljali prošnje Državnemu ravnateljstvu za obnovo z namenom, da jim dovoli preselitev v Zagreb. Ravnateljstvo se je glede tega obrnilo na Predsedstvo vlade NDH s komentarjem, da bi bilo treba zavriniti prošnje tistih, ki so se zaposlili v privatnih delavnicah, saj so domačinom na ta način »zasedli« mesta. Slovincem, ki pa so imeli v Zagrebu družino ali prijatelje, ki bi jih vzdrževali, je bila preselitev omogočena, še posebej v primerih združitve družine, staršev z otroki in podobno.⁶⁶ Februarja 1942 je MNZ NDH prejel dopis Urada za podržavljeno imetje pri Državni blagajni NDH, da je zaradi neugodnega stanja v »notranjosti države« onemogočeno načrtovanje naseljevanja Slovencev in je zaradi tega odobreno bivanje Slovencev v Zagrebu, če so našli zaposlitev, ali pa jih vzdržujejo sorodniki. Na ta način se je Državna blagajna razbremenila dela stroškov za vzdrževanje priseljenih Slovencev, od Mestnega poglavarstva mesta Zagreb pa so zahtevali, da jim dodelijo karte za prehrano.⁶⁷

Izselitveno-preselitveno taborišče v Požegi

V pristojnosti Državnega ravnateljstva za obnovo je bila tudi ustanovitev izselitveno-preselitvenih taborišč v Požegi, Sisku (Capragu), Bjelovaru in Bijeljini, v katera so poslali Srbe, ki so se morali izseliti v Srbijo, medtem ko so bili Slovenci, ki so se naseljevali na območju NDH, praviloma poslani v Požego. V polovici julija 1941 so v taborišče v Požegi najprej pričeli prihajati srbski izseljenci.⁶⁸

Državno ravnateljstvo za obnovo se je 8. julija 1941 obrnilo na Okrajni prehrambeni odbor v Požegi, naj za prve tri dni bivanja izseljencev in priseljencev pripravi hrano, fižol, riž, mast, moko in druge proizvode, kar je ravnateljstvo takoj plačalo dobaviteljem. Če prehrabnih proizvodov ni bilo možno dobiti pri domačih trgovcih, so se obrnili na Poljoproizvod, d. d., v Osijeku, kjer so kupili manjkajoče proizvode. V Mlinko, d. d., Požega so imeli na voljo tudi zaloge pšenične in koruzne moke ter fižol, namenjene za prehrano prebivalstva v »pasivnih krajih«.⁶⁹

---

⁶⁵ ARS, AS 1907, š. 28 (1374), št. 38562 od 29. svibnja 1942; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, str. 333.

⁶⁶ ARS, AS 1907, š. 28 (1374), Državno ravnateljstvo za ponovo, št. 54/41.

⁶⁷ HDA, MUP NDH, I-A, 2019/1942, od 27. veljača 1942.

⁶⁸ Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 149; Lisac, *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941*, str. 130–131.

⁶⁹ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 1848, b. b – Dopis Državnog ravnateljstva za ponovo Kotarskom prehrabnom odboru Požega od 8. srpnja 1941.

Poveljstvo taborišča je ob štabu, ki so ga sestavljali poveljnik, namestnik in pribočnik, imelo oddelek za deportacijo izseljenih Srbov in priseljenih Slovencev, oddelek za deportacijo izseljencev v Srbijo in sprejem priseljencev Slovencev na območje NDH, oddelek za upravljanje z imetjem, ki je bil med drugim pristojen za hrambo vrednosti izseljencev, in oddelek za oskrbo ter zdravstveni oddelek. Navodila o tehnični ureditvi so točno določala, kakšni morajo biti stanovanjski objekti, stranišča, kuhinja, prostor za sprejem, prostor za preiskavo, prostor za oskrbo z vodo in smetišče. Osebe, ki so se priselile v NDH, so ostale v taborišču, dokler Državno ravnateljstvo za obnovo ni določilo nadaljnjega postopka, medtem ko so osebe, ki so se izseljevale v Srbijo, ostajale v taborišču, dokler Državno ravnateljstvo ni izdalo naloga za njihovo napotitev v Srbijo. Način sprejema in ravnanje s priseljenci in izseljenci v taborišču sta morala biti enaka, razen pri preiskavi. Vsi so morali imeti transportne liste, tj. odpremnice. Ob prihodu je potekalo obvezno preverjanje. Sledila je preiskava, s katero so preverjali, da priseljenci niso imeli »propagandnih materialov, prepovedanih knjig, slik, fotoaparatorov, orožja, eksploziva«, kakor tudi ne vseh tistih predmetov, ki so kršili »red, varnost in delovanje taborišča«. Za preseljence »glave družine«, praviloma za moške in očete družine, so izpolnjevali »zelene in roza kartone« s podatki o vseh družinskih članih, še posebej pa se je od njih zahtevalo, da so točno in natančno vpisali poklic, npr. ne samo zdravnik, temveč zdravnik kirurg, ali podobno. Enak postopek je bil tudi pri samskih osebah. »Najstrožje je bila prepovedana« vsakršna zloraba (tepež, preklinjanje, samovoljno kaznovanje, izsiljevanje in drugi »nečastni postopki«). Če bi do tega prišlo, je bilo treba »čim hitreje« zasllišati krivce in dejanje prijaviti Državnemu ravnateljstvu. Če so zaposleni v taborišču kršili postopek ali »zlorabili oblast nad taboriščnikom«, so bili obsojeni pred vojaškim sodiščem. Uporaba orožja je bila dovoljena v primeru »splošnega upora«, pri poskusih bega posameznika ali manjših skupin, in v primeru, ko ni obstajala nobena druga možnost za preprečitev teh postopkov.⁷⁰

⁷⁰ Čeprav so bila izseljensko-priseljanska taborišča namenjena izključno za zbiranje izseljencev in priseljencev, da je bilo v taborišče v Požegi 26. avgusta 1941 pripelejanih okoli 350 ujetih moških iz iz Bosne, iz Velike župe Livac in Zapolje. Čeprav pred tem ni bila zahtevana odobritev Državnoga ravnateljstva za ponovo so bili ujetniki sprejeti v taborišče. Po pričevanju stražarjev v preiskovalnem postopku je med njimi nastal upor, ker so hoteli »dobiti orožje« in zopet »pobegniti v hribe« in so bili ubiti. V preiskavi se je razpravljalo o prekoračitvah uporabe sile in ugotovljeno je bilo, da bi bilo mogoče upor jetnikov rešiti tudi drugače, ni pa bilo ugotovljeno, da je do prekoračitve uporabe sile sploh prišlo. Stražarji so bili »opravičeni« s tem, da so se jetniki obnašali »predrzo«, da so prepevali četniške pesmi, jim grozili in jih tudi napadli. Pobite so pokopali v skupnem grobu. Obnašanje izseljencev Srbov in Slovencev v taborišču je bilo ocenjeno kot »korektno«, ker so obsojali postopek upornih in menili, da »zaradi takšnih« prihaja do izseljevanja. Bilo je kot opozorilo, da se ne mešajo več ujetniki v izseljeniško-priseljenskih taboriščih, ker to lahko negativno vpliva na priseljene Slovence in Srbe iz severnih krajev, ki jih izseljujejo, in ki so po »mentalitete drugačni« od Bosancev, kar lahko negativno vpliva na srbsko prebivalstvo v okoliških vaseh Požege. HDA, Zagreb, MDR, š. 1776, Dje-lokrug rada i poslovanje zapovjedništva logora, str. 1–2, Uputa za tehničko uređenje i organizaciju službe u logoru od 10. srpnja 1941– str. 1–10. in št. 1848, Zapisnik od 27. kolovoza 1941. sastavljen u zapovjedništvu logora Državnog ravnateljstva za ponovo u Požegi sa saslušanijima stražara i Izvješće

V taborišču je delovala zdravstvena ustanova, ki jo je po navodilih Državnega ravnateljstva za obnovo vodil »zanesljiv« zdravnik iz Požege, njemu pa so bili na voljo vsi zdravstveni delavci iz vrst izseljencev in priseljencev. Naloga te ustanove je bila skrb za bolne in ranjene ter preprečevanje in zmanjševanje nalezljivih bolezni s cepljenjem in dezinfekcijskim apnom in lizolom. Osebe, ki so bile v taborišču, so se morale umivati trikrat na dan, enkrat na dan so si morale izpirati usta s hiper-manganom, če zdravnik ni določil drugače, ter enkrat na teden zamenjati spodnje perilo.⁷¹

Posamezni priseljenci iz Slovenije so konec avgusta 1941 bili tudi na plačilni listi uslužbencev, zaposlenih v taborišču, med njimi sta bila dr. J. Dernovšek in dr. V. Kirnat, zdravnika, ki sta prejemale denarno nadomestilo.⁷²

Državno ravnateljstvo za obnovo je avgusta 1941 obvestilo MNZ NDH, Poveljništvo izselitvenih taborišč v Capragu, Bjelovaru in Požegi ter vsa okrajna predstojništva o nujnosti preprečevanja »nedovoljene reklame« pri priseljenih in izseljenih. Navedli so, da Ravnateljstvo ne razpolaga s podatki o politični usmerjenosti priseljenih Slovencev, medtem ko so pri izseljenih Srbih bile vidne različne politične orientacije, zbirna mesta in taborišča pa so imeli za »primerna« za nezaželeno politično reklamiranje, ki ga lahko nato preseljenci razširijo naprej tudi na domače prebivalstvo.⁷³

Prihod pobeglega in izseljenega slovenskega prebivalstva na območje NDH in problemi v zvezi z naseljevanjem

---

Preganjanje prebivalstva z območja Slovenije na območje NDH se je začelo že v aprilu 1941. Zapis pravi, da je žandarmerijska postaja v obmejnem kraju Rogatec izgnala prek meje 13 družin z 38 člani, takšni primeri pa so se dogajali tudi v maju leta 1941 na območju Ljutomera (128 oseb) in Posavja (226 oseb).⁷⁴

---

delegata Vojskovođe kod Državnog ravnateljstva za ponovu glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića od 28. kolovoza 1941; Miodrag Bjelić: Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine (dalje Bjelić, Sabirni logor u Slavonskoj Požegi). V: Zbornik, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod 1967, str. 215–217; isti Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine (dalje Bjelić, Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine). Beograd 2008, str. 53–63.

⁷¹ HDA, MDR, š. 1776, Djelokrug rada i poslovanje zapovjedništva logora, str. 1–2; Uputa za tehničko uređenje i organizaciju službe u logoru od 10. srpnja 1941, str. 1–10, š. 1848, Zapisnik od 27. kolovoza 1941. sastavljen u zapovjedništvu logora Državnog ravnateljstva za ponovu u Požegi sa saslušanjima stražara i Izvješće delegata Vojskovođe kod Državnog ravnateljstva za ponovu glavnostožernog pukovnika Stjepana Jendrašića od 28. kolovoza 1941; Bjelić, Sabirni ustaški logor u Slavonskoj Požegi, str. 215–217; Bjelić, Sabirni logor u Slavonskoj Požegi 1941. godine, str. 53–63.

⁷² HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, š. 1848, Spisak plaća činovnika na radu u logoru iseljenika u Požegi sastavljeno dne 32. kolovoza 1941. (rukom na dnu napisano 4/74).

⁷³ ARS, AS 1907, št. 1 (1345 A), T. št. 103/Prs./41.

⁷⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 188; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 166–167; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 23.

Madžarske in italijanske okupacijske oblasti niso preganjale slovenskih duhovnikov, to pa ni veljalo za slovenska območja, ki jih je zasedel Tretji rajh. Nemci so na območje Hrvaške iz vzhodne Štajerske prek Drave že pred organiziranim preseljevanjem premestili 83 duhovnikov in redovnikov, in to kar prek noči, brez kakršnekoli prtljage in sredstev, ti pa so se nato v večini zadrževali na območju Zagorja. Takšni primeri so se dogajali tudi v aprilu in maju leta 1941, za te duhovnike pa se je zavzel zagrebški nadškof Stepinac, ki jih je namestil po župah v severni Hrvaški.⁷⁵

V aprilu in maju 1941 so se dogajale migracije tudi v drugi smeri. Oblasti NDH so izgnale tiste Slovence, za katere so menile, da so »nezaželeni element«, šlo naj bi za »solunske prostovoljce« in ljudi, ki jim je bil jugoslovanski režim blizu, kakor tudi za Slovence, ki so bili kot pripadniki vojske Kraljevine Jugoslavije bili prijeti ali pa so se predali. Njihov odhod v Slovenijo se je odvijal preko HCK oziroma predstavnika SRK Colnarja.⁷⁶ Neka članica odbora SRK je prav zaradi tega prišla iz Ljubljane v Zagreb in skupaj s Colnarjem sodelovala pri selitvi teh ljudi v Slovenijo. Prek Draganovića sta vzpostavila zvezo v zagrebški policiji, privedene Slovence, ki so bili aretirani po 10. aprilu 1941, pa sta osvobodila iz zapora, in sicer od 30 do 40 oseb na teden, kar se je nadaljevalo do konca junija, te skupine ljudi pa so preko Karlovca in Metlike napotili na razne destinacije v Sloveniji.⁷⁷

Prav tako so bili primeri, da so se posamezne slovenske družine, še posebej mešane slovensko-hrvaške družine, prijavljale kot Hrvati, povratniki z območij, ki jih je zasedel Tretji rajh. Na ta način so prehajali v NDH, saj so večinoma na območju Zagreba imeli sorodnike, pri katerih so se tudi namestili.⁷⁸ Slovenski izseljenci v Srbiji, ki so bili rojeni na Dolenjskem ali Notranjskem, so se na temelju pisem sorodnikov, ki so jamčili za njihovo vzdrževanje, vrnil v Slovenijo, ali pa so se preseljevali na območje NDH. Na takšen način je do poletja 1944 iz Srbije odšlo 2389 Slovencev. Poleg tega, da so zahtevali izselitev, pa so Slovenci iz obmejnih mest z NDH od oblasti NDH zahtevali tudi preselitev na njeno območje, saj so se na ta način izognili izseljevanju na območje Tretjega rajha.⁷⁹

⁷⁵ Miloš Rybař: Izgoni slovenskih duhovnikov leta 1941 (dalje Rybař, Izgoni slovenskih duhovnikov). V: Izgnanci. Ljubljana 1993, str. 122; Grgo Grbešić: Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine. V: Diacovensia. Đakovo 2002, št. 1, str. 131–132.

⁷⁶ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.1. Saslušanje dr. Josipa Kuvačića, umirovljenika iz Zagreba, str. 1, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnar u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 3; Colnar, Kdo je pomagal izgnancem v Zagrebu?, str. 301–302; Akmadža, Krunoslav Draganović, str. 85–86.

⁷⁷ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.2, Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB za Sloveniju, str. 3, 8, 17.

⁷⁸ HDA, SDS RSUP SRH, 014.0.1. Zaslisanje Draga Volmajerja, roj. 30. maja 1908 v Pernicah pri Prevaljah, str. 14.

⁷⁹ ARS, AS 1907, š. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, št. 1253/41, št. 1254/41, št. 3021/U/1941, št. 3069.U/41; Tone Ferenc: Množično izganjanje Slovencev med drugo svetovno vojno. V: Izgnanci. Ljubljana 1993, str. 82.

Transporti s slovenskimi preseljenci so bili iz Maribora napoteni v izselitveno-preselitveno taborišče v Požegi od 11. do 27. julija 1941 in nato do konca septembra še iz Rajhenburga. V vsakem transportu je moralo biti okoli 500 oseb, toda to število je bilo lahko manjše ali večje (npr. glede na transportne sezname je bilo 11. julija izseljenih 500 oseb, 12. julija 483, 13. julija 358, 14. julija 411, 15. julija 477, 16. julija 528 in 17. julija 541 oseb). Transportni sezname praviloma niso kazali natančnega stanja, saj se je pri številnih izseljencih naknadno dokazalo, da pripadajo narodnosti, ki je ni treba izseliti, ali pa so bili potrebni kot železničarji, delavci v industriji, ali do njihove izselitve ni prišlo na neki drugi osnovi.⁸⁰ V obdobju med 11. in 26. julijem 1941 so iz Maribora poslali štirinajst kompozicij v izselitveno-preselitveno taborišče v Požegi, skupaj 2262 družin oziroma 6092 oseb.⁸¹

Iz delno ohranjenih poročil občinskih poglavarstev je razvidno, da so se Slovenci priseljevali večinoma na območja, s katerih so se izseljevali Srbi, iz njih pa je možno razbrati tudi število priseljencev ter spolno in starostno strukturo.⁸² Na primer Zavod za kolonizacijo v Zagrebu je naselil preko 300 Slovencev v hiše izseljenih Srbov v okrožju Grubišno Polje (vasi Jasenaš, Turčević Polje, Rastovac, Gornja Rašenica, Grubišno Polje, Mala Peratovica, Velika Peratovica, Lončarica, Gakovo, Orlovac, Mali Zdenci, Velika Dabčevica, Mala in Velika Jasenovača, Mala Barna, Zrinska, Brzroj, Šibenik, Gornja Kovačica, Pavlovac, Veliki Grđevac in Mali Grđevac).⁸³

V dokumentih Delegacije za repatriacijo Slovencev s Hrvaške, ki je delovala po vojni, se navaja tudi 1200 slovenskih duhovnikov, redovnikov in redovnic, ki so bili na območju NDH, večini pa se je uspelo še med vojno vrniti v Ljubljansko pokrajino.⁸⁴ Največje število slovenskih duhovnikov je na območje NDH prišlo iz Mariborske (Levantinske) in Ljubljanske nadškofije. Zagrebški nadškof Stepinac je na začetku decembra 1941 v pismu papežu Piju XII. omenil tudi izgnane slovenske duhovnike, poudaril je, da so jim hrvaške škofije nudile finančno pomoč in se pri

⁸⁰ Ponekod se navaja, da se je prvi val preseljevanje začel 5. julija, kar se najbrž nanaša na dan, ko se je začelo zbiranje prebivalstva in se tudi navaja podatek da je 10. julija poslan prvi transport. Na transportnih listih je ob nekaterih imenih navedeno, da te osebe niso prišle iz navedenih razlogov. – ARS, AS 1907, š. 28 (1374), Dopis Ministarstvu vanjskih poslova NDH, št. 1941/ZM. od 31. srpnja 1941.

⁸¹ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 260; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 229; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 37–38.

⁸² HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, š. 1776, št. 1892/41. (Dvor na Uni) od 24. srpnja 1941, b. b. (Bosanska Krupa) od 23. srpnja 1941.

⁸³ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 1776, Popis Slovenaca koloniziranih u kotaru Grubišno Polje.

⁸⁴ ARS, AS 1824, št. 977, Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvaškega Ministarstvu za socijalno politiko v Ljubljani od 28. rujna 1945, št. 709/45; Dopis Delegacije za repatrijaciju Slovencev s Hrvaškega Ministarstvu socijalne politike, Odeljenju za repatrijaciju u Beogradu od 12. listopada 1945, št. 718/45.

svojih oblasteh zavzemale za njih, toda da jih Nemci tudi na Hrvaškem »niso puščali na miru« in da so zahtevali, da se Slovenci umaknejo z obmejnih območij.⁸⁵ Tudi škof iz Đakova Antun Akšamović se je zavzemal za sprejem slovenskih duhovnikov, ki so prišli na območje njegove škofije. 132 duhovnikov so premestili iz taborišča Šentvid pri Ljubljani v Sremske, kasneje Hrvaške Karlovce, z namenom, da se jih namesti v zapuščene pravoslavne samostane.⁸⁶ Večini duhovnikov se je uspelo še v letu 1941 vrniti v Slovenijo oziroma v Ljubljansko pokrajino, ki je bila pod italijansko oblastjo, del pa jih je ostal na območju Hrvaških Karlovcev in Đakova, oziroma so bili nameščeni v vaške župe v okolici Đakova. Upokojeni slovenski duhovniki so od NDH oblasti prejeli pokojnine. Zabeleženo je, da je škof Akšamović štivil slovenske duhovnike, ki so jih neredko oblasti NDH obtoževale za »sovražni odnos do hrvaške države«, čeprav je tudi sam pokazal togost v razumevanju položaja slovenske duhovščine. Izjemoma je v primeru treh duhovnikov, ki so dajali nezaželene politične izjave in ki niso spoštovali discipline in reda v semenišču, saj so zahajali v gostilne, zahteval, da se »brezpogojno« vrnejo v Slovenijo. Toda ni jih prijavil oblastem NDH, zahteval je celo, da se jim do napotitve v Slovenijo zagotovi prehrana v samostanu.⁸⁷ Slovenska duhovščina se je v času bivanja v Zagrebu največkrat zbirala v cerkvi Sv. Martina, kjer je deloval nadškofijski konvikt pod upravo salezijancev.⁸⁸ Tu je bilo nameščeno določeno število slovenskih duhovnikov, ki so še naprej opravljali duhovniški poklic, kakor tudi tistih, ki so bili upokojeni. Slovenski duhovniki so bili, kakor tudi Slovenci, ki so že pred vojno živeli na hrvaškem območju, v veliki meri angažirani v nudenju pomoči slovenskim priseljencem.⁸⁹ Stepinac je pobegle slovenske trapiste iz Rajhenburga namestil v pravoslavni samostan v Orahovici, ki je bil zapuščen leta 1941 in kot pavlinski samostan odvzet Katoliški cerkvi.⁹⁰ Maša v slovenskem jeziku je bila prepovedana.⁹¹

Oblasti NDH so imele veliko težav s sprejemanjem slovenskih priseljencev, kar so nekajkrat omenili v pogovorih z Nemci. Na območju, ki so ga okupirali Italijani, ni bilo možnosti za naselitev Slovencev, saj Italijani niso dobro ravnali niti s Hrvati. Poleg tega pa bi oblasti NDH zagotovo morale prejeti soglasje za preseljevanje

⁸⁵ HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB-e za Sloveniju, str. 19; Rybař, Izgoni slovenskih duhovnikov, str. 125.

⁸⁶ Z Zakonsko odredbo 27. 8. 1941. je bilo ime spremenjeno v Hrvatski Karlovci. Zbornik zakona i naredaba NDH, god. I, sv. I-XII, št. 1–1258. Zagreb 1941, str. 499.

⁸⁷ Grebešić, Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji 1941. godine, str. 139–142, 148.

⁸⁸ ARS, AS 1907, š. 19 (F 1369), št. 2022-U/41.

⁸⁹ Kolar, Delo slovenskih duhovnikov med Slovenci v Zagrebu, str. 129; Kržišnik–Bukić, O narodnostnem in kulturnem samoorganiziranju Slovencev na Hrvaškem, str. 156.

⁹⁰ Ronald J. Rychlak: Kardinal Stepinac i rimokatolička crkva u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata. V: Kardinal Stepinac: svjedok istine. Zagreb 2009, str. 222, op. 46.

⁹¹ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 585, Ponova, Odjel za useljavanje, 1941 – št. 651-U/1941. od 26. rujna 1941.

Slovencev še z italijanske strani, česar po nasvetu poslanika Tretjega rajha v Zagrebu Kaschea, niso niti poskušale. V Dalmaciji, oziroma delu, ki ga Italijani niso priključili, so lokalne oblasti najprej želele naseliti Hrvate, ki so bili iz priključenih območij izgnani ali pa so sami pobegnili, in šele nato Slovence.⁹² Oblasti so kot problem navajale tudi dejstvo, da so na nekaterih območjih izbruhnili nemiri, zaradi katerih je hrvaško prebivalstvo moralo pobegniti, zato tudi ni bilo možnosti, da bi naseljevali Slovence. Problemi so bili prisotni tudi na obmejnem območju, na primer v Sremu, kjer je živelo večnacionalno prebivalstvo, zato tudi tam ni bilo pametno naseljevati Slovencev.⁹³ Velika župa iz Gospića je v sredini julija 1941 zahtevala, da se najprej izselijo Srbi, šele nato bi se lotili preseljevanja Slovencev. Razen teh političnih razlogov so še več neprijetnosti ustvarjale težave ekonomske in socialne narave, lakota, pomanjkanje in bolezni.⁹⁴

Nadaljnje probleme pri naseljevanju Slovencev je povzročalo tudi dejstvo, da posamezne izseljene vasi z večinskim srbskim prebivalstvom niso imele dovolj velikega števila gospodinjev za sprejem priseljencev, ali pa še ni bilo opravljeno izseljevanje Srbov. Tako se je zgodilo na območju Vinkovcev. Del Slovencev je moral biti nameščen tudi v nemške hiše, na primer v Jarmini. Vodja Nemške narodne skupine v NDH Branimir Altgayer je na Ministrstvo zunanjih zadev NDH naslovil protest, češ da ni »primerno« tako za domačine kakor tudi priseljence Slovence, da se jih namesti v nemške hiše, ter če je možno najti drugo rešitev, da se pred prihodom priseljencev pogovori s predstavniki nemških vasi.⁹⁵ Na vinkovškem območju, v vasi Mirkovci, so se naseljevali Slovenci, enako pobegli ali kolonizirani Hrvati, in sicer v hiše »izseljenih« Romov, kar je bil pravzaprav evfemizem za napotitev v taborišče in praviloma za likvidacijo.⁹⁶

Načrti o naseljevanju 4500 Slovencev v Bosno so zelo hitro izpuhteli zaradi nemirov/uporov v poletju 1941, še posebej na območju Bosanske krajine, kjer je skoraj vsakodnevno prihajalo do oboroženih spopadov. Posamezni kraji in manjša naselja so bila oblegana, množica beguncev pa se je selila v morda bolj varna mesta. Šele priseljeni Slovenci so od oblasti zahtevali, da jih premestijo v »mirnejše« kraje. Že julija in avgusta 1941 so bili Slovenci z nevarnih območij Bosne preseljeni na območja severno od Save, večinoma v Slavonijo in Srem. Tako je bilo od konca julija pa do konca novembra 1941 iz Bosanskega Novega, Prijedora, Bosanske Krupe, Korenice, Dvora na Uni, Bosanskega Petrovca, Ključa, Cazina, Dervente, Drvara, Bihaća, Gračanice, Varcar Vakufa/Mrkonjić Grada in Teslića preseljenih

⁹² Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, str. 308.

⁹³ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 43; Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, str. 308.

⁹⁴ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 336.

⁹⁵ Prav tam, str. 327–328.

⁹⁶ Zbirka preslika dokumenata Muzeja Vinkovci, Općinsko poglavarstvo u Mirkovcima, št. 2567–1942 god. Popis lica koja su useljeni u kućama iseljenih Cigana, od 5. lipnja 1942.; Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Zbornik dokumenata, tom I. Beograd 1993, str. 388–390.

408 slovenskih družin oziroma 1400 oseb, in sicer na območje severno od Save v Garešnico, Pakrac, Daruvar, Virovitico, Novo Gradiško, Koprivnico, Novsko, Županja, Vinkovce, Sisak, Grubišno Polje, Vukovar in Zagreb.⁹⁷

Del Slovencev, preseljenih v Bosanski Novi v juliju 1941, je bil že v oktobru vrnjen v Požego zaradi napadov četnikov in partizanov, saj se je v mesto zateklo okoli 1500 beguncev iz okoliških vasi. Priseljeni Slovenci različnih poklicev, mesarji, krojači, trgovci in drugi se niso mogli zaposliti, saj obratovalnice na območju Bosanskega Novoga niso potrebovale novih delavcev v že tako težkih pogojih, v katerih so neredno obratovale.⁹⁸ Spomini slovenskih priseljencev, ki so bili 15. julija 1941 izgnani iz Maribora in naseljeni v Teslić, oziroma vas Pribinić, govorijo o tem, kako so bili po nekaj mesecih premeščeni v Orolik, ne daleč stran od Vinkovcev, kjer so ostali do konca vojne.⁹⁹ Bili so tudi primeri, ko so priseljeni Slovenci v iskanju boljših življenjskih pogojev sami zapustili Bosno, nekaterim pa sploh ni uspelo priti do končne destinacije, temveč so se zadržali v krajih, ki bi morala biti samo prehodna, del pa se jih je priključil partizanom. Slovenci so se pogosto vračali iz Bosne v Zagreb, kjer so v uradu Rdečega križa iskali pomoč.¹⁰⁰ Nekateri posamezni preseljenci so tudi sami zahtevali preselitev znotraj meja NDH, večinoma v Zagreb, kjer so jim dom nudili sorodniki ali prijatelji.¹⁰¹

Slovenske priseljence, 136 družin s 417 člani, so v juliju 1941 v Sarajevo priselili v dveh fazah. Najprej so bili nameščeni začasno (v prostore »Narodne uzdanice«, »Gajreta«, »Šegrtski dom« in podobno), za njihovo prehrano pa je skrbel Rdeči križ. Glede na to, da je bilo do takrat s sarajevskega območja izseljenih le devet srbskih družin, so načrtovali njihovo namestitev skupaj z lastniki, Judi in Srbi. Ker so Judi od poverjenikov, postavljenih v njihovih obrteh, prejeli toliko sredstev, da so komaj prehranili svojo družino, jim ni bilo mogoče dodeliti slovenskih družin, toda kljub težkim razmeram so se posamezne judovske družine same javile, da bi sprejele slovenske družine z manjšim številom članov.¹⁰² V nekem poročilu s konca julija 1941, ki je bilo iz Sarajeva poslano Državnemu ravnateljstvu za obnovo, je navedeno, da v Sarajevu živi veliko število bogatih Slovencev, ki se niso v dovolj veliki meri odzvali za pomoč sonarodnjakom. Zato naj se slovenski

⁹⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 261; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama*, str. 296; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 339–341; Lisac, *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941*, str. 141; Brčić, *O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine*, str. 309, 313–314.

⁹⁸ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, š. 1848, Razni spisi Ponove i Logora Požega VIII-XI 1941, št. 21687/1941.

⁹⁹ Spomini in pričevanja II– 117.

¹⁰⁰ HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.2. Zapisnici o saslušanju Alojzija Colnara u istražnom zatvoru UDB za Sloveniju, str. 4.

¹⁰¹ ARS, Ljubljana, UPL NDH, št. 19 (F 1369), Državno ravnateljstvo za ponovu, št. 2003-U/41.

¹⁰² Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. Zbornik dokumenata, str. 386–388, 402–405.

priseljenci ne nameščajo v srbske in židovske hiše, temveč pri družinah Slovencev, ne glede na to, ali so to uradniki, trgovci, obrtniki ali industrialci. V Sarajevu so naredili seznam Slovencev, ki ga je Urad za preseljevanje in izseljevanje uporabil za pobiranje neke vrste davka od mesečnih prihodkov za potrebe prehrane slovenskih priseljencev.¹⁰³ V Banja Luki so Slovenci »staroselci« ustanovili tudi »akcijski odbor« za pomoč priseljencem, ki jih je v juniju 1941 bilo 215, v septembru pa se je to število zmanjšalo na 135, najverjetneje zaradi odhoda na mirnejša območja. Težave s prehrano in oblačili so se pojavljale v vseh preselitvenih mestih, še posebej v Bosanski Gradiški, Sanskem Mostu, Visokem in drugje, kjer so izgnanci skoraj brezplačno prodajali tudi tisto malo premoženja, ki so ga vzeli s seboj.¹⁰⁴

Oblasti NDH so imele načrte glede naseljevanja Slovencev na območju vzhodne Bosne na posestva izseljenih in pobeglih Srbov, česar pa zaradi ekonomskih, političnih in kulturnih razlogov niso podpirale niti lokalne oblasti niti lokalno prebivalstvo. Na primer v okraju Rogatica je živel 53% »muslimanskih Hrvatov« in 47% Srbov. Tamkajšnje prebivalstvo je živel v siromaštvu, zato so želeli, da se jim dodeli zemlja, ki jim je bila v Kraljevini Jugoslaviji odvzeta z agrarno reformo. Ker je to bilo obmejno območje s Srbijo, so imeli Slovence za »nezanesljiv element« priseljevanja. Poudarjali so tudi zelo velike kulturološke razlike, saj so bili Slovenci v tem pogledu »bolj napredni« od domačega prebivalstva, zato prilagoditve in asimilacije ni bilo pričakovati. Podobno je bilo v Zvorniku, kjer je bil dodatni razlog proti naselitvi Slovencev na njihovo območje ta, da so z desne, srbske strani Drine Slovenci že bili naseljeni in je tako obstajala možnost stikov, kar bi lahko bilo škodljivo za NDH. Predlagali so, naj se na mesto izseljenih Srbov naseljujejo Hrvati katoličani ali muslimani iz drugih krajev v BIH, ali Hrvati iz Hrvaškega Zagorja. Podobnega mnenja o naseljevanju Slovencev so bile tudi oblasti v Višegradu in Foči. Toda vendarle je iz poročila okrajnega predstavnika iz Foče razvidno, da je domače prebivalstvo raje sprejelo Slovence kot pa domače Srbe.¹⁰⁵ Na območju okraja Vlasenica je bilo v juliju 1941 vse pripravljeno za sprejem 2850 slovenskih priseljencev. Toda problem je predstavljalo dejstvo, da Srbi še niso bili izseljeni, zato so popisovali bogatejše srbske družine, ki bi na začetku lahko sprejele Slovence. Kot problem so navajali pomanjkanje hrane, zato so menili, da je bolje počakati na žetev in šele nato naseljevati Slovence. Preseljevanje se ni moglo izvajati po načrtu zaradi bojov med četniki in ustaši, kar je pospešilo izseljevanje Srbov, preselitev Slo-

¹⁰³ Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. Zbornik dokumenata, str. 419–421; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 337–338.

¹⁰⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 453–454; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 395–396; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 338; Brčić, O iseljavanju Slovenaca u Bosnu 1941. godine, str. 311–312.

¹⁰⁵ Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. Zbornik dokumenata, str. 363; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 439; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 381–382; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945, str. 333–334.

vencev pa se ni mogla izvesti, dokler se vojno in politično stanje ni umirilo. Namestnik Ademege Mešić, poverjenik za vzhodno Bosno, je konec julija 1941 obvestil oblasti v Zagrebu o nezadovoljstvu domačega prebivalstva zaradi že znanih dejstev o siromaštvu v tem delu Bosne, in o potrebi, da se tamkajšnjim ljudem dodelijo posestva. Mešić je priporočal, da naj se Slovenci naselijo na območja, kjer so živeli katoličani, saj bodo hodili v iste cerkve, sklepali zakonske zveze in se sorodstveno povezovali, kar jim bo omogočalo, da se lažje vključijo v okolje, kar pa ne bi bilo mogoče na območjih, kjer živijo muslimani. Poudaril je, da priseljeni Slovenci niso pripadniki NDH, poleg tega pa niso »pogumni in požrtvovalni obmejnik« ter predstavljajo samo »škodljiv balast« v obrambnem sistemu na vzhodni meji.¹⁰⁶

Iz virov izvemo, kje so se morale naseliti ali kam so bile napotene posamezne slovenske družine v Bosni, toda ne ve se, ali so tam ostale ali pa so bile kot večina v Bosno naseljenih Slovencev po krajšem obdobju preseljene na območje severno od Save.¹⁰⁷ Zabeležena je usoda slovenskih kolonistov, treh družin iz mesta Bistrica v okrožju Žepče, ki so jih oropali četniki, zato so zapustili posestva, ki jih je prevzelo Državno ravnateljstvo za obnovo.¹⁰⁸ Tudi območja severno od Save so zaradi vojnih operacij sčasoma postajala nevarna za priseljene Slovence, zato je Zavod za kolonizacijo v juniju 1943 pričel s popisovanjem kolonistov. Iz obrazcev, ki so se vodili za vsakega posameznika oziroma njegovo družino, vidimo, kje so bili naseljeni na začetku vojne in kje so se nahajali v juniju 1943.¹⁰⁹

Življenje slovenskih priseljencev so spremljali številni problemi, problem pa je še posebej predstavljala hrana, ki je ni bilo dovolj niti za domače prebivalstvo. O namestitvi Slovencev v pravoslavna gospodinjstva priča tudi primer iz Osijeka Vojkovačkega, kjer je bilo prebivalstvo »izčrpano«, zato so zahtevali, da se priseljence premesti v Sveti Ivan Žabno, prav tako v pravoslavne družine, saj bi v nasprotnem primeru slovenske priseljence morali hraniti iz občinskega proračuna, ki je bil obremenjen z »domaćimi siromaki«. Verjetno so to bili begunci z drugih območij NDH in siromašni kolonisti iz Hrvaškega Zagorja. Pojavilo se je nezadovoljstvo, saj posamezni preseljenci niso želeli delati, njihova obveznost pa je bila pomagati gospodinjstvu, ki jih je sprejelo. Od slovenskih priseljencev so na območju okraja Križevci zahtevali delo v rudnikih. Tistim, ki niso bili voljni delati, so zagrozili, da bodo deportirani v taborišče na prisilno delo. V okraju Križevci je bilo najprej na-

¹⁰⁶ Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945. Zbornik dokumenata, str. 329–331; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 440–441; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 382–383; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 336.

¹⁰⁷ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, št. 65, Opći odjel, Obrazac za naselje Čipuljić, općina i kotar Bugojno.

¹⁰⁸ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, št. 66, Opći odsjek, Obrazac za naselje Bistrica, kotar Žepče, N. 18.

¹⁰⁹ HDA, Zavod za kolonizaciju NDH, št. 91, Odjel za kolonizaciju (V), Odsjek za izbor i naseljavanje kolonista (Va) 1943. Obrazci posameznih kolonistov, med katerimi so tako Hrvati kot Slovenci, piše za te v rubriki »stari kraj« Slovenac ali Slovenci.

seljenih 368 Slovencev, med katerimi so bili številni napoteni v druga mesta, tu pa jih je ostalo 155, od tega se jih okoli 103 (od tega 24 žensk in 45 otrok) ni moglo samih oskrbeti s prehrano.¹¹⁰

MNZ NDH je 11. maja 1942 poslalo nalog, 28. maja 1942 pa brzojavko velikim župam o dostavljanju seznamov Slovencev, ki so zaposleni v državnih službah NDH. Posamezne velike župe niso pravočasno dostavile seznamov zaradi motenj v prometu ter četniških in partizanskih napadov. Seznami so morali vsebovati osebne podatke o zaposleni osebi (ime, priimek, leto rojstva, zakonski stan, imena in starost otrok ter njihov poklic in podatek, ali živijo v skupnem gospodinjstvu, kraj, ulico, hišno številko in službeni položaj). Iz ne popolnoma ohranjenih poročil je razvidno, da so priseljeni Slovenci delali v različnih strokah, od redarskih inšpektorjev, skladiščnikov v mestnih elektrarnah, raznih državnih uradnikov do župnikov, učiteljev, inženirjev in zdravnikov.¹¹¹ Slovenske priseljence so vpoklicali v vojsko, hrvaško ali nemško, bili pa so tudi primeri, da so si Slovenci, da bi se izognili vojaški obveznosti, pridobili potrdilo o »državljanstvu« Ljubljanske pokrajine in se tako kot tujci oziroma italijanski državljani prijavi v Zagrebu.¹¹²

Ministrstvo za zdravje NDH oziroma minister Perić je prav tako v sredini maja 1942 poslal okrožnico velikim župam, zdravstvenim ustanovam in mestnim poglavarstvom, da dostavijo sezname Slovencev v svojih službah. Zahtevali so tudi podatek, po čigavem priporočilu so se zaposlili, in ali se »pravilno obnašajo«, ter v skladu s tem, ali lahko zadržijo ta položaj.¹¹³ Glede istega vprašanja se je MNZ NDH 1. septembra 1942 obrnilo na vse velike župe, da čim hitreje pošljejo abecedni seznam vseh zdravnikov, priseljenih iz Slovenije, ki so na njihovem območju pridobili pravico prebivališča.¹¹⁴

V februarju 1942 je Ustaška nadzorna služba, Urad I, Ravnateljstva ustaškega redarstva zahtevala od Redarstvene oblasti za mesto Zagreb, da naredi seznam Slovencev, naseljenih na območje mesta Zagreb po 10. aprilu 1941, ter da se razlastnini deset oseb, ki živijo v dvosobnih, trosobnih in štirisobnih stanovanjih. Seznam izpraznjenih stanovanj so morali dostaviti UNS. Tudi pred tem dopisom je 26. januarja 1941 MNZ NDH prejelo dopis MZZ NDH, da se poslaništvo Kraljevine Italije zanima za domnevni ukrep, da se vse Slovence, ki do sedaj niso zahtevali prebivališča, oziroma so zahtevali in prejeli hrvaške dokumente, v katerikoli občini na območju NDH ali v Zagrebu umakne iz Zagreba. Italijani so bili zaskrbljeni, saj bi bilo s tem ukrepom zajeto veliko število izgnanih Slovencev in

¹¹⁰ HDA, MDR, Ured za podržavljeni imetak, št. 1776, št. 56/1942, Dopisi općinskog poglavarstva u Vojakovcu od 24. veljače 1942 i općinskog poglavarstva Sv. Ivan Žabno Uredu od 11. ožujka 1942 Uredu za iseljavanje u Križevcima.

¹¹¹ HDA, MUP NDH, I - B, 29351/1942.

¹¹² HDA, RSUP SRH SDS, 014.0.1. Zaslisanje Draga Volmajerja, roj. 30. maja 1908. v Pernicah pri Prevaljah, str. 14; Spomini in pričevanja, str. 417–418.

¹¹³ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 332.

¹¹⁴ HDA, MUP NDH II - A, 18553/1942.

tistih Slovencev, ki so sami pobegnili s območja, ki ga je zasedla Kraljevina Italija. Poudarili so še, da se morajo takšni ukrepi, v kolikor obstajajo, reševati previdno, saj bi drugače lahko »služili kot izgovor za slabše ravnanje s Hrvati v raznih anektiranih krajih«. MZZ je odgovorilo, da je namen Redarstvene oblasti namestitve državnih uradov in zaposlenih, ki še niso imeli svojih prostorov, to pa ni bil nikakršen politični ukrep in izgon Slovencev, ki niso zahtevali prebivališča na območju NDH. Ta ukrep se ni izvedel, saj ni bil odobren.¹¹⁵

Začasno namestitev slovenskih priseljencev so pogosto predstavljale šole, bili pa so tudi primeri, da so bili nameščeni v neustrezna zaklonišča, brez zadostne količine hrane, kar je od začetka vojne predstavljalo glavni problem celotnega prebivalstva. Neredko so bili tudi pomanjkljivo ali slabo oblečeni in obuti. Zaradi vsega navedenega in velikega psihičnega pritiska so se pojavljali tudi samomori. Posamezniki so se med preganjanji različno prilagajali novim klimatskim pogojem, načinu prehrane, socialnemu in kulturnemu okolju. Izkušnja zaradi neposrednih vojnih okoliščin, pomanjkanja hrane in zdravstvene oskrbe, s pogostim ubijanjem civilnega prebivalstva, je bila prav gotovo travmatična. Vsekakor je treba poudariti tudi dejstvo, da so bili številni Slovenci, ki so bili naseljeni najpogosteje na posestvih Srbov, ki so sami zapustili območje NDH ali bili izseljeni, priprti ali ubiti. Odnosi z domačim prebivalstvom se po spominih izgnanih Slovencev večinoma opisujejo kot dobri, kar pa ni veljajo za odnos s predstavniki oblasti in vojske.¹¹⁶ Poljedelci so bili tista skupina priseljenega slovenskega prebivalstva, ki je bila relativno solidno oskrbljena, saj so z obdelavo posestev, ki so jim bila dodeljena, skrbeli za svoje družine.¹¹⁷

Prihod beguncev s slovenskega območja je zabeležen še v enem primeru. Po kapitulaciji Kraljevine Italije so iz italijanskih taborišč v Zagreb prispeli tudi številni slovenski zaporniki. Praviloma so te osebe preko Redarstvene oblasti za mesto Zagreb in v sporazumu z nemškimi oblastmi prejele potne dokumente za vrnitev na slovensko območje.¹¹⁸ Od novembra 1943 so zabeleženi pribegi iz Ljubljanske pokrajine, ki je po kapitulaciji Kraljevine Italije formalno prešla pod nemško oblast. Na tem prostoru se je razvilo tudi partizansko gibanje. Iz teh območij, še posebej iz Metlike, so prihajali begunci večinoma na karloško območje. Odbor za slovenske priseljence je od Ministrstva za zdravje in združenja NDH zahteval pomoč v denarju, hrani in obleki, saj je v »[...] zadnjem času preko meje pribežalo precej, to je več kot tisoč novih pomoči potrebnih oseb, ki so dnevno prihajale iz [Ljubljanske] pokrajine v Zagreb [...]«. ¹¹⁹

¹¹⁵ HDA, MUP NDH I - A, 2609/1942.

¹¹⁶ Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 333; *Spomini in pričevanja*, str. 63–65, 144–148, 154–158, 218–220, 235–237, 263–268, 287–288, 362–365, 374–378, 396–397, 406–409, 411–413, 417–418, 420–422, 425–427, 460–462, 478–481.

¹¹⁷ Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 332–333.

¹¹⁸ ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 2419/43, št. 2719/43, št. 2755/43, št. 2821/43, št. 2856/43, 2102/44, št. 1620/44.

¹¹⁹ ARS, AS 1899, š. 2 (1345), št. 341/45.

Po mnenju poslanstva Tretjega rajha v NDH, MZZ ga je dobilo iz Berlina, je preseljevanje Slovencev na območje NDH povzročalo veliko problemov. Poleg velikih ekonomskih težav za vzdrževanje priseljencev je bilo v veliki meri prisotno splošno nezadovoljstvo, še posebej zoper Tretji rajh, kar se je prenašalo tudi na domače prebivalstvo. Predstavniki Tretjega rajha so nevarnost spodbujanja »negativnega« razpoloženja pripisovali tudi slovenski duhovščini. Znan je primer iz jeseni 1941, ko so v Varaždinu zaprli približno 30 slovenskih duhovnikov, na njihovo zahtevo pa jih je bilo sedem¹²⁰ poslanih v koncentracijsko taborišče Jasenovac, kjer so v nekaj dneh vsi »umrli« oziroma bili najverjetneje ubiti.¹²¹ Oblasti Tretjega rajha so »nezadovoljstvo« slovenskega prebivalstva imele za motor pri razvoju narodnoosvobodilnega gibanja v NDH in Srbiji.¹²²

Številčni kazalci o pobeglih in izseljenih Slovencih na območju NDH

V literaturi obstajajo manjša odstopanja v številu legalno izseljenih Slovencev na območje NDH, toda ne tako velika kakor v oceni skupnega števila Slovencev, brez »staroselcev«, na območju NDH. V literaturi se največkrat navaja, da je bilo na območje NDH priseljenih okoli 10.000 Slovencev.¹²³ Po podatkih predstavnika NDH pri Preseljevalnem štabu v Mariboru je do 29. septembra 1941 bilo s slovenskega območja izgnanih 10.200 do 10.342 oseb na območje NDH.¹²⁴ Po podatkih Državnega ravnateljstva za obnovo se je jeseni 1941 na območju NDH nahajalo med 8446 in 8892 slovenskih doseljencev. Po podatkih Državne komisije za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorja in njegovih pomočnikov je bilo v Srbijo izseljenih okoli 7000 Slovencev in 12.000 v Hrvaško (NDH) do oktobra 1941, ko so se začele množične napotitve slovenskega prebivalstva v Tretji rajh, še posebej v Šlezijo, saj je bila tam potreba za delovno silo.¹²⁵ Delegacija za repatriacijo Slovencev s Hrvaškega je oktobra 1945 v svojem dopisu Ministrstvu socialne politike,

---

¹²⁰ Slovenski duhovniki, ki so bili v taborišču Jasenovac in so bil tam ubiti ali so umrli, so bili: Franc Grobler, Janez Kodrič, Franc Orešnik, Anzelm Polak, Janez Rančigaj, Franc Rihar, Jakob Radko Sem. – Palme mučeništva: ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovnik in bogoslovci in nekateri verni laiki. Celje 1995, str. 49, 62, 81, 84, 88–90, 92, 175; Anto Baković: Hrvatski martirologij XX. stoljeća. Svećenici-mučenici Crkve u Hrvata. Zagreb 2007, str. 232–233, 484, 529, 556, 559, 579.

¹²¹ Grebešić, Prihvat prognanih slovenskih svećenika u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji, str. 131–132.

¹²² Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 332–333.

¹²³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 289, 437; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 255, 379; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije; Ivica Žnidaršić: Z javno besedo do pravic: informativne konference za potrebe slovenskih izgnancev in drugih žrtev vojnega nasilja. Ljubljana 2000, str. 99; SNZ, str. 587.

¹²⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 289; Ferenc, Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji, str. 255; Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 42.

¹²⁵ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 154, 341.

Oddelku za repatriacijo v Beogradu, dostavila tudi seznam slovenskih priseljencev po mestih na Hrvaškem in Bosni in Hercegovini, ki je bil izdelan po spisih Državnega ravnateljstva za obnovo. Po tem seznamu so na navedeno območje naseljevali 10.950 Slovencev, v to število pa niso všteti številni begunci, ki so na to območje prišli sami.¹²⁶

Na konferenci, ki je bila septembra 1941 v Zagrebu, se omenja, da je skupno število Slovencev na območju NDH do septembra 1941, in sicer brez »staroselcev«, znašalo 31.341, računajoč tudi 5000 Slovencev, ki so prišli iz Srbije v NDH.¹²⁷ Zaradi velikega pritoka »ilegalno/prostovoljno« priseljenih Slovencev, ki so bili pravzaprav begunci, je MNZ NDH oktobra 1941 naredilo seznam Slovencev v NDH, ki so prišli po 10. aprilu 1941. Po tem seznamu naj bi jih bilo 19.304. To število pa zagotovo ni popolno, saj zaradi vojnih okoliščin seznamov v številnih okrajih niso mogli napisati, ali pa so bili nepopolni, posamezna okrajna predstavništva pa iz navodil niso razumela, koga vse je treba v sezname zajeti, in sicer, ali samo tiste, ki so sami pobegnili, ali pa je treba popisati vse, oziroma tudi tiste, ki so preseljeni z organiziranim transportom.¹²⁸ V literaturi naletimo tudi na nekoliko drugačen podatek o številu doseljenih Slovencev na območje NDH. Skupaj naj bi jih bilo 26.541 iz Slovenije; organizirano je bilo preseljenih 9541 oseb, medtem ko je bilo »prostovoljno« preseljenih oziroma prebeglih 17.000 oseb.¹²⁹

Delegacija za repatriacijo Slovencev je Oddelku za vračanje beguncev (repatriacijo) Predsedstva Narodne vlade Hrvaške v svojem dopisu z 9. julija 1945 poslala podatke o številčnem stanju Slovencev. To stanje je temeljilo na podatkih Odbora za slovenske priseljence, ki je med vojno deloval pri Ravnateljstvu za podržavljeno imetje, in na podatkih SRK; v kartotekah je zabeleženih 16.541 Slovencev. To število pa je zajemalo le tiste, ki so se obrnili na navedene institucije. V dopisu piše, da je treba temu številu dodati tudi »svojevoljno« izseljene Slovence, kakor tudi tiste, ki so »zaradi fašističnega terorja Nemcev, Italijanov ali Madžarov« pobegnili na območje NDH, in da bi, računajoč vse kategorije, število Slovencev za repatriacijo znašalo okoli 35.000. Dopis poudarja, da je pred vojno na zagrebškem območju živelo »veliko« Slovencev, in da bi bil lahko verjetno tudi del teh upoštevan pri repatriaciji, pa tudi Slovenci Primorci z območja Trsta, Gorice, Tržiča in od drugod, ki so prav tako bili na hrvaškem območju. Realno številčno stanje Slovencev na hrvaškem in bosansko-hercegovskem območju je bilo težko ugotoviti, saj se je prebivalstvo zaradi vojnih operacij nenehoma selilo.¹³⁰ Ista Delegacija je v septembru 1945 predstavila podatek, da je na območju NDH na začetku vojne bilo

¹²⁶ ARS, AS 1824, š. 977, Seznam useljencev na Hrvaško v letu 1941–1942 glasom spisov urada »Ponova«, 12. listopada 1945.

¹²⁷ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*, str. 284; Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji*, str. 251; Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije*, str. 41.

¹²⁸ HDA, MUP NDH, I-A, 1828/1942. od 23. 3. 1942.

¹²⁹ Milić, *Plansko i nasilno raseljavanje Jugoslovena*, str. 427.

¹³⁰ ARS, AS 1824, š. 977, št. 468/45.

med 30.000 do 35.000 Slovencev, ki so bili sem priseljeni, ali pa so sami pobegnili, približno enako pa je bilo število Slovencev, ki so se na to območje doselili pred drugo svetovno vojno.¹³¹

***

Slovenci, razseljeni med vojno, so se v svoje domove vračali fizično, moralno in materialno izčrpani. To je veljalo še posebej za tiste, ki so bili zaprti v taboriščih. Naporna vrnitev v opustošene hiše se je odvijala po uničenih prometnih poteh, pogosto brez zadostne količine hrane in oblačil.¹³²

V povojni Jugoslaviji je bil 7. julij zabeležen kot dan beguncev, saj je tedaj krenil iz Slovenske Bistrice prvi transport Slovencev v Srbijo, kamor so jih preselili okoli 7000. Začelo se je tudi »bratenje« občin, organizacij združenega dela in lokalnih skupnosti Slovenije in Srbije, od leta 1961 pa je vozil tudi »Vlak bratstva in enotnosti« iz Slovenije v Srbijo, kjer so slovenski izseljenci/izgnanci obiskovali mesta, v katerih so bivali med drugo svetovno vojno; domačini iz Srbije pa so jim prav tako vračali obisk.¹³³ S Hrvaško ter Bosno in Hercegovino, kamor je bilo med vojno priseljenih ali je pobeglo okoli 30.000 Slovencev, pretežno na območje Hrvaške, takšnih primerov ni bilo zaslediti.

Marica Karakaš Obradov

MIGRATIONS OF SLOVENES INTO CROATIAN TERRITORY DURING WORLD WAR II
(REFUGEES AND EMIGRATION)

Summary

The World War II brought to Slovenes occupation of national territory and denial of their national identity. The part of Slovenia occupied by the Third Reich was supposed to be cleansed of Slovene population, who first had to be moved to NDH (Independent State of Croatia) and Serbia, and into the Third Reich territory. Therefore, the Third Reich and NDH had an agreement on exchange of population, Slovenes and Serbs. During the World War II, approximately 80,000 Slovenes were transferred to the territories of the Third Reich, the Independent State of Croatia and Serbia. Out of that number, about 17,000 fled into NDH from the Slovene territory to avoid being transferred to the Third Reich territory. The NDH authorities did not want Chetnik-oriented Slovenes; however, at Germans' request, the one exception to that rule were Catholic priests. In April and May 1941, the NDH authorities were sending to Slovenian territory those Slovenes who were considered »unwanted elements«, and those were the people closely connected to the Yugoslav regime,

---

¹³¹ ARS, AS 1824, š. 977, Dopis Delegacije za repatriacijo Slovencev s Hrvaškega Ministarstvu za socialno politiko v Ljubljani od 28. rujna 1945, št. 709/45. i Dopis Delegacije za repatriacijo Slovencev s Hrvaškega Ministarstvu socialne politike, Odelenju za repatriacijo u Beogradu od 12. 10. 1945, št. 718/45.

¹³² Obširneje o repatriaciji Slovencev iz Hrvaške gl. Karakaš Obradov, Dobrovoljna i prisilna preseljenja u Hrvatskoj tijekom Drugog svjetskog rata i poraća, str. 151–156.

¹³³ Milošević, Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, str. 313, op. 221.

as well as Slovenes who, as members of the army of the Kingdom of Yugoslavia, were either taken as prisoners or surrendered. Their transfer to Slovenia was being carried out through Croatian or Slovenian Red Cross. Lack of organisation and brutality in moving the Serb population, whose properties were to be inhabited by Slovenes, as well as the rebellions which struck a large part of NDH, made that grim episode even worse. The Committee for Slovene Immigrants started to work in September 1941 at the Immigration Department of the Bureau for Nationalised Property of the State Directorate for Economic Reconstruction. The Committee was taking care of immigrant Slovenes. Initially, the assistance was being provided by Slovene and Croatian Red Cross organisations, as well as the Slovene Peasant and Workers' Unity (Slovensko kmečko-delavska sloga) led by Pavel Horvat, a Slovene politician. The literature and sources contain different data concerning the numbers of Slovenes who emigrated or took refuge in NDH. The post-war Yugoslav historiography emphasised the number of Slovenes who had emigrated to Serbia while keeping secret the large number of Slovenes (some 30,000 of them) who had immigrated and took refuge in Croatian territory for very objective and practical reasons, such as the closeness of Croatian territory, and family and friendly relations with Slovenes who had already lived in the NDH territory.

1.01
Prejeto 17. 9. 2012

UDK 378.091.8(438) "1968"

Janja Paškulin*

Študentsko gibanje na Poljskem leta 1968**

IZVLEČEK

Članek obravnava študentsko gibanje, ki se je spomladi leta 1968 razmahnilo na varšavski in drugih poljskih univerzah. Na podlagi znanstvene in spominske literature ter časopisnih člankov v dnevniku *Delo* in v dvomesečniku *Praxis* osvetljuje poljsko »študentsko pomlad« ter predstavi njen odmev v Sloveniji in Jugoslaviji. Avtorica analizira tudi posledice študentskega gibanja, ki v svojih zahtevah sicer ni uspelo, a je vplivalo na politične in družbene spremembe na Poljskem v kasnejših letih.

Ključne besede: Poljska, študentsko gibanje, 1968, antisemitizem, Adam Michnik

ABSTRACT

STUDENT MOVEMENT IN POLAND IN 1968

The article explores the student movement, which emerged at the Warsaw university and at other Polish universities in the spring of 1968. On the basis of scientific literature, memoirs and newspaper articles in the *Delo* daily newspaper and *Praxis* bimonthly magazine, the article sheds light on the Polish »student spring« and presents the responses to it in Slovenia and Yugoslavia. The author also analyses the consequences of the student movement, which may have not succeeded in its demands, but nevertheless influenced the political and social changes in Poland in the subsequent years.

Key words: Poland, student movement, 1968, anti-Semitism, Adam Michnik

---

* univ. dipl. zgodovinarica, Cepki 1, SI-6271 Dekani, e-naslov: janja.paskulin@gmail.com

** Članek je za objavo prirejena (dopolnjena) diplomska naloga, ki jo je avtorica zagovarjala leta 2011 na oddelku za zgodovino UP FHŠ pod mentorstvom doc. dr. Mateje Režek.

Množično gibanje študentov je zaznamovalo šestdeseta leta tako zahodno kot vzhodno od železne zaves. Poljski zgodovinar, evropski poslanec in nekdanji disident Bronisław Geremek je menil, da je težko najti skupni imenovalec študentskih gibanj šestdesetih let na Zahodu in v Vzhodni Evropi, pa vendar je bilo vsem študentom skupno prizadevanje za svobodo.¹ Študentje v Zahodni Evropi so za odtujenost in pomanjkanje demokratičnega sodelovanja v družbi v veliki meri obtoževali kapitalizem, zlasti z njim povezane individualizem, potrošništvo in pomanjkanje solidarnosti, študentski protesti v državah vzhodnega bloka pa so bili usmerjeni proti napakam, ki so se dogajale v imenu socializma. Študentje v vzhodnem bloku so kritizirali komunistično oblast in pomanjkanje svobode, se zavzemali za demokratizacijo in humanizacijo sistema ter zahtevali, naj se odkrito potegne črta med navideznim in dejanskim socializmom.²

Poljska je zaradi nemoči politike, ki se je kazala na domala vseh področjih družbenega življenja, v šestdesetih letih vse bolj tonila v socialno in duhovno krizo. Władysław Gomułka, ki je ob prihodu na oblast leta 1956 veljal za predstavnika liberalne struje znotraj poljske komunistične partije, se je v šestdesetih letih precej oddaljil od obljub, danih oktobra 1956. Svobodo izražanja je čedalje bolj dušila cenzura, represija se je krepila, vsakršna kritika komunistične oblasti je bila strogo kaznovana, država pa je močno omejila tudi izdatke za kulturo in izobraževanje. Nezadovoljstvo z vladajočo politiko je sredi šestdesetih let sprožilo ostre kritike poljskih levičarskih izobražencev zoper represivni režim. Marca 1964 so v pismu, naslovljenemu na ministrskega predsednika Jozefa Cyrankiewicza, zahtevali spremembo kulturne politike, konec omejitev, svobodo izražanja ter možnost javnega razpravljanja in shodov. Mladina, ki je bila nad razmerami prav tako ogorčena in razočarana, je na univerzah začela ustanavljati študentske skupine, ki so si prizadevale za demokratizacijo komunistične partije in političnega sistema. Njihova dejavnost je bila večinoma omejena na literarne razprave in diskusije o aktualnih problemih. Najbolj znana študentska skupina so bili tako imenovani Komandosi na varšavski univerzi, ki jih je vodil tedaj študent zgodovine, kasneje pa eden najvplivnejših poljskih disidentov Adam Michnik. Pod njegovim vodstvom je skupina zelo odločno nastopala na uradnih sestankih, na katerih so njeni člani posegali v razprave in prisotne vznemirjali s svojimi radikalnimi in provokativnimi govori.³

Razgreto kulturnopolitično ozračje je leta 1967 še bolj razvnela afera »Dziady«, kot se v izvorniku imenuje slovita drama Adama Mickiewicza Praznik mrtvih. Leta 1967 so na Poljskem praznovali petdeseto obletnico oktobrske revolucije, Narodno

¹ 40 let pozneje. Evropa in dediščina leta 1968. Dostopno na: Evropski parlament, 2011–07, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+IM-PRESS+20080516STO29045+0+DOC+XML+V0//SL> (17. 9. 2012).

² Martin Klimke, Joachim Scharloth: 1968 in Europe. A History of Protest and Activism 1956–1977. New York 2008, str. 2.

³ Jerzy Eisler: March 1968 in Poland. V: 1968 the world transformed. Washington D.C. 1998 (dalje Eisler, March 1968 in Poland), str. 228.

gledališče v Varšavi pa jo je želelo obeležiti z uprizoritvijo klasičnega dramskega dela izpod peresa velikega poljskega pesnika in dramatika. Mickiewicz je dramo Praznik mrtvih zasnoval v letih 1830 in 1832, ko je bila Poljska pod vladavino carske Rusije. V njej je razgalil okrutnost carizma in izrazil odpor do caristične oblasti, sebe in svoje tovariše pa je prikazal kot nemočne žrtve nasilja. Vsebina drame je bila nevarno sodobna, zato je pritegnila živahno in angažirano občinstvo, ki je po mnenju oblasti premočno aplavdiralo in uprizoritev drame spremenilo v politično manifestacijo. Drama je bila takoj po premierni uprizoritvi razglašena za delo, uperjeno proti Sovjetski zvezi. Ministrstvo za kulturo je 16. januarja 1968 sprejelo sklep o prepovedi njenega uprizarjanja, kar je sprožilo proteste študentov zoper omejevalno politiko oblasti. V prepovedi uprizoritve so videli žalitev poljske narodne zavesti, saj so oblasti cenzurirale mojstrovino poljske literature in simbol boja za svobodo in neodvisnost.⁴

Neposredno po zadnji uprizoritvi Praznika mrtvih 30. januarja 1968 so člani skupine Komandosov pod Michnikovim vodstvom in študentje Narodne gledališke visoke šole, ki se jim je pridružilo še 200 drugih študentov, organizirali pohod do Mickiewiczovega spomenika v Varšavi, kamor so v znak protesta proti prepovedi uprizarjanja drame polagali cvetje. Študentom so se pridružili tudi številni drugi ljudje, ki so javno obsodili cenzuro in zahtevali svobodno gledališče. S tem so želeli zaščititi nacionalno kulturo, in kot je zapisal vodja tedanje študentske opozicije Adam Michnik, poudariti potrebo po širjenju poljske neodvisnosti.⁵ Dogodke tistega dne sta Michnik in njegov študijski prijatelj Henryk Szlajfer opisala varšavskemu dopisniku pariškega Le Monda, katerega poročilo so nato predvajali na radiu Svobodna Evropa. Oba študenta sta bila zato 4. marca 1968 izključena z univerze. Njuna izključitev je med študenti varšavske univerze zanetila odpor in sprožila velike demonstracije, ki so se začele 8. marca 1968 na univerzi v Varšavi in se naslednji dan razširile še na politehniško univerzo. Vodstvo študentske opozicije je prevzel Jacek Kuron, ki so ga malo pred tem izpustili iz zapore, kjer je prestajal kazen zaradi svojih kritik na račun poljskih oblasti.⁶ O študentskih protestih na Poljskem je poročalo tudi Delo. Več tisoč na univerzitetnem dvorišču zbranih študentov je ob petju državne himne in Internacionale zahtevalo vrnitev Michnika in Szlajferja na univerzo ter se zavzelo za demokratične pravice v skladu s poljsko ustavo.⁷

⁴ The rise and fall of the left opposition. Dostopno na: International Viewpoint, 2011–06, <http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article1474>, dne 17. 9. 2012.

⁵ Adam Michnik: Skušnjavec našega časa. Ljubljana 1997 (dalje Michnik, Skušnjavec našega časa), str. 42.

⁶ Tony Judt: Povojna Evropa 1945–2005. Ljubljana 2007 (dalje Judt, Povojna Evropa), str. 493.

⁷ Delo, 10. 3. 1968, str. 1, Spopadi med policijo in študenti v Varšavi.

Odziv oblasti je bil hiter in nasilen, saj so nad mirne demonstrante poslale oboroženo policijo. Ta je proti aktivistom nastopila surovo in brezobzirno, demonstrante je skušala razgnati s pendreki, vodnimi topovi in solzivcem. Prepričani so bili, da bodo študente tako razgnali, dosegli pa so ravno nasprotno. Spopadi med študenti in policijo so univerzo spremenili v pravo bojišče, ki se je iz kampusa širilo tudi v druge dele mesta.⁸ O policijskem nasilju zgovorno pričajo besede očitca iz Varšave, ki jih je v obširnem prispevku, objavljenem v Sobotni prilogi Dela 13. aprila 1968, torej že po koncu demonstracij, povzel Janez Stanič: »Policijski tovornjaki in avtomobili križarijo po središču Varšave, ki je posuto z opekami, s steklom, praznimi bombami s solzivcem in prevrnjenimi klopmi. Policija straži trgovine, od katerih imajo mnoge razbite izložbe. Na mesto je legel živčen mir in nihče ne ve, kaj še utegne prinesiti dan.«⁹

11. marca so študentje skupaj s profesorji in predstavniki univerzitetne uprave sprejeli resolucijo, v kateri so predstavili svoje zahteve. Zahtevali so demokratizacijo študija na univerzi in demokratične pravice v skladu s poljsko ustavo, spoštovanje avtonomije univerze, ki je bila kršena s posredovanjem policije v njenih prostorih, javnost disciplinskih razprav in sodelovanje študentov v disciplinskih komisijah, ki obravnavajo primere kršitev univerzitetnih pravil. Zavzeli so se tudi za izključena Michnika in Szlajferja, za katera so zahtevali, da se jima omogoči vrnitev na univerzo, za izpustitev aretiranih v minulih demonstracijah ter za moralno in materialno zadostitev oškodovanim.¹⁰ Medtem ko so študentje skupaj s profesorji za zaprtimi vrati univerze razpravljali o demokratizaciji študija in drugih problemih, so se na ulicah nadaljevale demonstracije. Spopadi s policijo so bili še srditejši kot v minulih dneh. Oblasti so demonstrante opozorile, da bodo »uporabile vsa sredstva, ki so neogibna za ohranitev miru in reda na ulicah.«¹¹ Ostre ukrepe je partija opravičevala s protisovjetskim razpoloženjem študentov, kar je bilo za poljsko oblast, ki je v ustavo vnesla člen o večnem poljsko-ruskem prijateljstvu, nedopustno. »Predrznost je morala biti kaznovana«, so pojasnjevale oblasti.¹²

Proteste in zahteve varšavskih študentov so podprli tudi študentje v Krakovu, ki so jim sledili študentje iz drugih univerzitetnih središč na Poljskem. Množične študentske akcije so tako potekale v Wrocławu, Gdyniji, Glivicah, Lubilnu, Gdansku in Szczecinu. Solidarnost z varšavskimi kolegi so študentje izrazili predvsem z lepaki s slogani: »Varšava ni osamljena!« in »Ni kruha brez svobode!«.¹³

⁸ Eisler, *March 1968 in Poland*, str. 246.

⁹ Janez Stanič: *Viharna pomlad na Poljskem*. V: *Delo*, 13. 4. 1968, str. 26.

¹⁰ *Delo*, 12. 3. 1968, str. 1, *Zahteve poljskih študentov*.

¹¹ *Prav tam*, 14. 3. 1968, str. 1, *Aretacije organizatorjev demonstracij na Poljskem*.

¹² *Prav tam*.

¹³ David Caute: *The year of the barricades – a journey through 1968*. New York 1988 (dalje Caute, *The year of the barricades*), str. 72; Eisler, *March 1968 in Poland*, str. 246.

Dodatno ogorčenje je med študenti sprožilo tudi poročanje poljskega tiska, ki je sprva skušal spopade med študenti in policijo obiti, če je o njih poročal, pa je to počel zelo pristransko. Študentske proteste na Poljskem so zahodne radijske postaje prvič omenile 10. marca, istega dne pa lahko zasledimo tudi prvi članek o tem v Delu. Dva največja poljska časopisa »Sztandar Młodich« in »Żyćie Warszawy« sta takrat na zadnjih straneh bežno omenila študentske nemire, o poteku dogodkov pa sta podala hudo izkrivljeni poročili. Po poročanju Dela sta študentske demonstracije opisala kot »obžalovanja vreden dogodek, h kateremu so nahujskale peščice predrznih študentov s političnimi ambicijami. Ti so kot povod za incident izkoristili odstranitev dveh študentov z univerze, znanih po tem, da sta izražala na univerzi svoj anarhizem«. »Żyćie Warszawy« je še dodal, da je »treba obžalovati, da se je tej peščici kolovodij posrečilo potegniti za seboj del študentske mladine«. ¹⁴

Proti pisanju poljskega tiska so študentje organizirali demonstracije in zahtevali, naj pišejo resnico o študentskih akcijah. Študentske protestnike je znova brutalno napadla policija, a se niso predali in so nadaljevali z demonstracijami proti grobem ravnanju policije ter proti izkrivljenim poročilom v tisku. Njihovi glasovi so bili izven zgradb in dvorišč univerze slabo slišani, razumevanja pa niso vzbudili niti med delavstvom, kar so oblasti izkoristile v svoj prid. Delavce v tovarnah so namreč nahujskale proti študentom. Na odprtih partijskih sestankih v podjetjih v Varšavi, Krakovu, Katowicah, Lodzu, Szczecinu in drugih mestih so delavci obsodili incidente, ki da »so jih povzročile skupine študentov, med katerimi so bili sinovi in hčere ljudi na visokih položajih«. Na zborovanjih so večkrat poudarili, da »med glavnimi organizatorji manifestacij ni bilo delavskih otrok«. ¹⁵ Na varšavski univerzi so namreč vodilne vloge na protestnih shodih in demonstracijah prevzemali predvsem sinovi in hčere poljskih komunističnih uradnikov in funkcionarjev. Njih so najbolj zanimala vprašanja svobode govora in političnih pravic, nobene pozornosti pa niso posvečali problemom delavske populacije, zato se jim otroci delavcev v večini niso pridružili. ¹⁶

Sodeč po transparentih, ki so jih nosili delavci tovarne avtomobilov na Žeranju pri Varšavi, ki so 10. marca priredili protidemonstracije, so delavci demonstrirali predvsem zato, ker so študentje s svojimi protesti kalili mir v mestu. Nosili so namreč napise, ki so študente pozivali, naj »dajo mir Varšavi in se vrnejo k učenju«. ¹⁷ V nekaterih primerih so se delavci v izbruhih nasilja celo pridružili pripadnikom tajne policije. Primer tovrstnega početja je v uvodni besedi k Michnikovi knjigi Skušnjavec našega časa opisal slovenski pisatelj Drago Jančar, ki je tisto pomlad preživel na Jagelonski univerzi v Krakovu: »Ene stvari ni bilo mogoče pozabiti. Pripadniki tajne policije so v tovarnah sekali kable in jih delili delavcem. S temi kabli so delavci pomagali policistom pri delu, mlatili so študente, te parazite

¹⁴ Delo, 10. 3. 1968, str. 1.

¹⁵ Prav tam, 13. 3. 1968, str. 1, Tristo aretiranih v Varšavi; Delo, 14. 3. 1968, str. 1.

¹⁶ Judt, Povojna Evropa, str. 495.

¹⁷ Delo, 13. 3. 1968, str. 1.

in lenuhe, kjer je padlo. Naši poljski kolegi so nam radi pokazali modrice in brazgotine.¹⁸ Vladi je tako uspelo mobilizirati delavce proti študentom. Kolektivi podjetij so še ves mesec partiji in političnemu vodstvu pošiljali izjave, v katerih so izražali solidarnost in podporo, zlasti osebno Wladyslawu Gomulki. »Nihče ne more spodkopati našega zaupanja v vas, tovariš Gomulka«, so pisali v svojih pismih.¹⁹

Podporo politiki komunistične partije je izražal tudi poljski tisk, v katerem je mrgolelo člankov, ki so obsojali pobudnike študentskih demonstracij. Pisanje poljskega tiska je pogosto povzemalo tudi Delo. Od začetnih poročanj o nezadovoljnih študentih in o aktivnostih »znanih hujskačev« na varšavski univerzi je poljski tisk študente sedaj prikazoval kot neodgovorne, nezrele in zapeljane žrtve »sovražnih elementov«, katerih cilji so bili opredeljeni kot poskus napada na vodstvo partije. Poskušali so ustvariti vtis, kot da gre za v naprej zamišljeno in pripravljeno zaroto »reakcionarnih sil«, ki so študente izrabile kot orodje za prevzem oblasti. To naj bi dokazovalo tudi dejstvo, da naj bi bilo med prvotno aretiranimi le kakšnih 30 študentov.²⁰

Po mnenju »Trybuna Ludu«, glasila centralnega komiteja poljske komunistične partije, naj bi se za hrbti mladine skrivali posamezniki iz krogov »političnih bankrotirancev«.²¹ »Kurier Polski« je kot pobudnike demonstracij obtožil književnike, ki so sklicali sestanek ob prepovedi Mickiewiczzeve drame. Na sestanku naj bi po poročanju časopisa škandalozno obtožili ljudsko oblast, izrekli demagoška gesla in sovražno govorili o Ljudski republiki Poljski in socializmu. Književnike so obtožili, da so gradivo s plenuma poslali študentom, ki so nato organizirali demonstracije.²² Novinarje, ki svojega poročanja niso prilagajali stališčem komunistične partije, so obtožili kot pobudnike študentskih demonstracij in jih izključili iz partije. Takšna kazen je, kot je poročalo Delo 17. marca, doletela časnikarja Gredzinskega, ki je bil zaradi članka, poslanega emigrantski reviji v Parizu, ožigosan kot eden od pobudnikov neredov in zato izključen iz Združenja poljskih novinarjev.²³ Naslednji dan so v Delu poročali tudi o izgonu londonskega dopisnika »Timesa« Richarda Davyja iz Poljske. Britanski novinar naj bi zaprosil za poljski vizum, da bi pisal o problemih kmetijstva, vendar je po prihodu v Varšavo pisal o študentskih nemirih, v svojih poročilih pa naj bi po oceni predstavnika poljskega zunanjega ministrstva zamolčal, da se za demonstracijami študentov skrivajo bivši stalinisti, ki so skušali znova priti na oblast.²⁴ Javno so začeli obtoževati tudi starše posameznih študentov, da so odgovorni za početje svojih otrok. Med njimi je bilo precej visokih partijskih

¹⁸ Drago Jančar, uvod v Michnik, Skušnjavec našega časa, str. 6.

¹⁹ Delo, 19. 3. 1968, str. 1, Varšava: več demokracije za univerze; 13. 4. 1968, str. 26.

²⁰ Prav tam, 13. 3. 1968, str. 1.

²¹ Prav tam, 12. 3. 1968, str. 1.

²² Prav tam, 14. 3. 1968, str. 1.

²³ Prav tam, 17. 3. 1968, str. 3, Poljski novinar izključen iz združenja.

²⁴ Prav tam, 18. 3. 1968, str. 8, Dopisnik »Timesa«, izgnan iz Poljske.

in vladnih funkcionarjev, ki so bili večinoma judovskega rodu. Tako se je s pre Prav tam senetljivo naglico v javnosti utrdilo prepričanje, da se za demonstracijami skrivajo »sionisti«, k čemur je veliko prispeval zlasti poljski časopis »*Slowo Powszechno*«. ²⁵

Oblast je skušala z napadom na »sioniste« prikriti prave razloge za študentski upor. Zahteve študentov namreč niso imele nič skupnega s tistim, kar je trdila uradna propaganda, ko jih je povezovala s »sionisti« in »sovražnimi elementi«, ki nasprotujejo socializmu. Študentje so se borili za demokratizacijo socializma in v skladu s tem zahtevali demokratične pravice, svobodo govora in spoštovanje zakonitosti, ki jih je vsaj na papirju zagotavljala tudi poljska ustava.

19. marca je generalni sekretar poljske komunistične partije Wladyslaw Gomułka v palači kulture v Varšavi pred okoli 3000 člani partijskega aktiva predstavil stališče partijskega vodstva o nedavnih dogodkih. Pojasnil je okoliščine študentskih protestov in se pri tem držal znane teze o nepoštenih namenih organizatorjev protestov, za katerimi naj bi se skrivali »reakcionarji« in »revizionisti«. Po mnenju Janeza Staniča je bilo v njegovem govoru zlasti opazno vztrajanje pri trditvi, da so vsega krivi »sovražni elementi«. »Znaten del študentske mladine v Varšavi in drugih univerzitetnih središčih je prišel pod vpliv sil, sovražnih socializmu. Te sile so posejale seme avanturistične anarhije in kršenja zakona med študenti«, je trdil Gomułka. ²⁶ Njihov namen naj bi bil »izzvati nered na ulicah in prelivanje krvi«, da bi se nato prek študentov povzpeli na oblast. Ti »reakcionarji« naj ne bi želeli razvoja Poljske v smeri socializma in naj bi nastopali proti rusko-poljskemu prijateljstvu, ki mu je Gomułka namenil velik del svojega govora. ²⁷ »V dogodkih, ki so se odigrali v naši državi, črta, ki razdeljuje socializem in vrste reakcionarnih sil, poteka med politiko poljsko-sovjetskega prijateljstva in zveze ter protisovjetsko politiko reakcionarnih bankrotirancev; med politiko, ki zagotavlja varnost poljskih meja, in poskusi, da bi Poljsko spremenili v ruševine«. ²⁸ Za sovražno dejavnost je obtožil predvsem neposlušne književnike in dejal, da so ti podpihovali vzdušje nemira. ²⁹

Gomułkovo prikazovanje študentov kot neodgovornih, nezrelih in zapeljanih žrtev zlonamernih sovražnikov, brutalno zatiranje s strani policije, propagandno kampanjo in mobilizacijo delavstva proti študentom so nekateri ocenjevali kot preventivne ukrepe proti morebitnim privržencem praške pomladi. »Odgovor, ki so ga dobili poljski študentje, ni bil ohrabrujoč, vendar je to morda bolj posledica Gomułkovega strahu pred češkoslovaškimi dogodki kot pa znamenje, na kakšen način namerava Gomułka ohraniti in razvijati poljsko ljudsko demokracijo«, so zapisali v Delu pod rubriko Mnenja drugih – O Poljski. ³⁰

²⁵ Prav tam, 12. 3. 1968, str. 1.

²⁶ Prav tam, 13. 4. 1968, str. 26.

²⁷ Prav tam, 21. 3. 1968, str. 11, Obsodba organizatorjev demonstracij.

²⁸ Prav tam, 13. 4. 1968, str. 26.

²⁹ Prav tam, 21. 3. 1968, str. 11.

³⁰ Prav tam, 18. 3. 1968, str. 4, Mnenja drugih – O Poljski.

Poskus liberalizacije komunističnega sistema, ki se je dogajal na sosednjem Češkoslovaškem, je tudi na Poljskem vplival upanje v demokratizacijo. Poljski intelektualci in študentje so podpirali Aleksandra Dubčka in se zavzemali za podoben proces demokratizacije in reform na Poljskem. Številni transparenti, ki so jih nosili poljski demonstranti, so se navezovali prav na Dubčkove reforme. Na protestnih shodih so študentje vzklikali tudi gesla: »Naj živi Češkoslovaška!« in »Poljska še čaka na svojega Dubčka!«. ³¹ Poljska vlada, ki je skušala prekiniti povezave med poljskimi in češkoslovaškimi študenti, je začela z javno kampanjo, v kateri so študente označili kot narodne izdajalce, in trdili, da so tesno povezani s češkoslovaškimi protisocialističnimi reformisti, ki delujejo pod vodstvom Aleksandra Dubčka. ³² V ta namen so zasegli filme in zapiske češkoslovaških novinarjev, ki so poročali o demonstracijah, novinarja Miroslava Pavla, ki je pisal za liberalni časopis »Mlada Fronta«, pa so celo izgnali iz Poljske. ³³

Ker so študentsko gibanje podprli tudi nekateri univerzitetni profesorji, je komunistična oblast 25. marca začela s čistko v njihovih vrstah. S položajev na varšavski univerzi so tako odstavili šest uglednih znanstvenih delavcev, ki so jih obtožili kot pobudnike študentskih demonstracij. Odstavljeni so bili Bronislaw Baczk, Leszek Kolakowski, Stefan Morawski, Zigmund Bauman, Marija Hirszowicz in Włodzimierz Brus. ³⁴ Šesterico varšavskih profesorjev so z univerze odstranili, ker naj bi v znanosti in med študentsko mladino zagovarjali revizionistična stališča, označili pa so jih tudi kot »pobudnike in varuhe« organizatorjev nedavnih študentskih nemirov. Za dogodke na univerzi so jim pripisali »veliko moralno-politično odgovornost«. ³⁵ Ti profesorji naj ne bi odpovedali kot znanstveniki, ampak kot vzgojitelji. Kot strokovnjaki bi lahko svobodno pojasnjevali svoja znanstvena stališča, vendar bi se po mnenju oblasti na predavanjih morali ravnati po programu, ki jim ga je zadala partija. Ker se tega niso držali, niso pravilno vzgajali mladine, zato so jih odpustili. ³⁶

Poleg študentov, ki so se nemudoma postavili v bran svojim odstavljenim profesorjem, so poljske profesorje med prvimi podprli v jugoslovanskem filozofskem glasilu Praxis. Njegov namen je bil razvijati kritiko socialistične prakse, ki bi prispevala k razvoju socializma tako v Jugoslaviji kot v svetu. Praxis je nastopil proti ravnanju poljskih oblasti tudi zato, ker sta bila med šesterico odstavljenih profesorjev dva člana uredniškega odbora, Zygmund Baumann in Leszek Kolakowski. Na sestanku, ki ga je sklicalo uredništvo Praxisa 28. marca 1968, so sprejeli t. i. »Izjavo«, s katero so protestirali proti odstitvi šestih profesorjev varšavske univerze in opozorili na sporne postopke, ki so jih v imenu socializma izvajale poljske

³¹ Transnational moments of change. Europe 1945, 1968, 1989. Lanham (etc.) 2004, str. 130.

³² Prav tam, str. 130.

³³ Cauter, The year of the barricades, str. 72.

³⁴ Prav tam, str. 73; Delo, 27. 3. 1968, str. 1, V Varšavi odstavili 6 profesorjev.

³⁵ Delo, 27. 3. 1968, str. 1, V Varšavi odstavili 6 profesorjev.

³⁶ Željko Brihta: Kaj je vzrok in kaj povod? V: Prav tam, 10. 4. 1968, str. 1.

oblasti. Ker je bil Praxis časopis marksistično usmerjenih filozofov, sta urednika Gajo Petrović in Rudi Supek v »Izjavi« podprla tezo, da je demokratični socializem edina progresivna perspektiva sodobnega človeštva, njegov uspeh pa ni mogoč brez razvoja svobodne misli in izmenjave idej. Omejevanje filozofske in sociološke misli je potemtakem škodljivo za razvoj socializma, ne glede na to, od kod prihaja.³⁷

Protestu so se poleg širokega kroga članov redakcijskega sveta pridružili številni drugi ugledni izobraženci, ki so z ogorčenjem obsojali vmešavanje državnega aparata in izvajanje sankcij proti ljudem, ki so po njihovem mnenju s svojim delom dokazovali, da so po prepričanju pravi marksisti. Med člani mednarodnega uredništva, ki so podprli protest, so bili tudi filozofi, ki so pomembno vplivali na zahodno študentsko gibanje v Nemčiji in Franciji, nemška filozofa Jürgen Habermas in Herbert Marcuse ter francoski filozof Henri Lefebvre.³⁸

Protest je podprlo tudi Srbsko filozofsko društvo, ki je izrazilo globoko skrb, da se profesorjem in študentom krati pravica do predavanj in študija na univerzi. »Takšna odločitev je v nasprotju z napredno demokratično univerzitetno tradicijo, njene posledice pa so toliko težje, ker so tarča ljudje, ki so v čast moderni marksistični misli ne samo na Poljskem, ampak tudi izven nje, predvsem pa, ker so tarča predavatelji in študenti judovskega porekla«, so zapisali v svoji izjavi. Zahtevali so, da se vsem predavateljem in študentom omogoči čimprejšnja vrnitev na fakultete, s katerih so bili izključeni, ker je to v interesu Poljske in socializma.³⁹ Prav tako so protest podprli študenti Filozofske fakultete v Beogradu, ki so v svojem pismu, naslovljenem na študente filozofske fakultete v Varšavi, izrazili solidarnost in podporo poljskim kolegom. Ker študentje z vsega sveta, kot so zapisali, »predstavljajo borce za razvoj humanistične družbe«, so bili presenečeni nad ravnanjem oblasti v socialistični Poljski. »Svobodno kritično misel ne more zatreti nikakršno nasilje, in tudi ne tisto, ki se sklicuje na ideale socializma«, so zapisali. Za podpornike protesta je bilo nedojemljivo, da se v socialistični državi tolerirajo antisemitski izpadi in se celo uporabljajo za reševanje notranjih problemov. Nedopustno se jim je zdelo, da se ravno na Poljskem notranji spori rešujejo na tako nedemokratičen način in da je preganjana marksistična misel. Prav tako so menili, da je nečastno napeljevati delavski razred, da se bori proti študentskemu uporu. »Ta praksa lahko koristi samo sovražnikom poljskega naroda in socializmu nasploh«, so zaključili.⁴⁰ Svojo podporo in strinjanje z uredniško izjavo je izrazil tudi eden največjih imen poljske in svetovne filozofije znanosti, Tadeusz Kotarbinski, dolgoletni profesor varšavske univerze in predsednik poljske akademije znanosti.⁴¹

³⁷ Praxis, 1968 (maj–junij), št. 3, str. 233–234, U povodu dogajanja u Poljskoj.

³⁸ Prav tam, str. 241–242.

³⁹ Prav tam, str. 253.

⁴⁰ Prav tam, str. 254–255.

⁴¹ Praxis, 1968 (julij–avgust), št. 4, str. 324, U povodu dogajanja u Poljskoj.

Novice o odstranitvi šesterice uglednih poljskih profesorjev so se razširile tudi v druge države, kjer so prav tako obsojali ravnanje poljskih oblasti. Liberalna Praga je odpuščena profesorja Kolakowskega in Baczka povabila na gostujoče predavanje na filozofsko fakulteto Karlove univerze. Združenje češkoslovaških pisateljev je svoje nestrinjanje izrazilo v protestu proti poljskim oblastem, slovaška akademija znanosti pa je napisala pismo rektorju varšavske univerze, v katerem je zahtevala pojasnilo za odstavitev profesorjev.⁴² Vendar, kot so pisali v *Praxisu*, odgovora poljskih oblasti niso prejeli.⁴³

Kljub močni volji in želji študentov in intelektualcev, ki so jih podprli, so se protesti in demonstracije zaradi brutalnega posredovanja policije, napadov delavcev in propagandne gonje v medijih že konec marca končali. Sledila je huda represija oblasti, ki je zajela vsa področja javnega življenja. Številni študentje, ki so sodelovali v demonstracijah, so bili izključeni z univerze, na stotine je bilo aretiranih, več deset, predvsem vodij študentskega gibanja, pa je bilo obsojenih na zaporne kazni od enega leta in pol do treh let v primeru Adama Michnika in Jaceka Kurona. Po sklepu rektorja univerze in soglasju poljskega ministrstva za prosveto in visoko šolstvo so 30. marca zaprli nekatere katedre na varšavski univerzi in zanje zahtevali ponovni vpis študentov vseh letnikov. K prošnji za ponovni vpis so morali študentje priložiti pisno izjavo o tem, kako so se vedli med marčevskimi dogodki na univerzi, saj rektorjev sklep ni dovoljeval vpisa tistim študentom, ki so bili pobudniki in udeleženci študentskih nemirov.⁴⁴

Profesorji, ki so bili odpuščeni in označeni kot simpatizerji študentskega gibanja, so bili prisiljeni k izselitvi, če so želeli nadaljevati svojo akademsko kariero. Poljski akademski svet je tako ostal brez vodilnih osebnosti, zlasti na področju humanistike. Kolakowski, Bauman, Brus in Hirszowicz so si delovna mesta poiskali v glavnih univerzitetnih središčih na Zahodu.⁴⁵

Študentski upor je oblastem služil tudi kot izgovor za veliko čistko poljskega državnega aparata. Tarče čistk so bili po poročanju Dela državni podsekretar na ministrstvu za gospodarsko in lesno industrijo Jan Grudzinski, generalni direktor ministrstva za finance Jan Gorecki in vladni pooblaščenec za deglomeracijo varšavske industrije Fryderik Topolski, ki jih je predsednik vlade Cyrankiewicz odstavil s položajev.⁴⁶ Kmalu za njimi so iz partije in s položaja v vladi odstavili Romana Zambrowskega, člana nekdanje skupine Pulawy, ki so zagovarjali liberalizacijo sistema. Otroke vseh štirih odstavljenih funkcionarjev so namreč obtožili, da so organizirali marčevske demonstracije.⁴⁷ Njihova odstavitev je nosila jasno sporočilo: če so tako pomembne osebe nemočne proti vladnim odločitvam, je lahko

⁴² Caute, *The year of the barricades*, str. 73–74.

⁴³ *Praxis*, 1968 (maj–junij), št. 3, str. 233.

⁴⁴ Velibor Popovič: Oživiljanje oktobra 1956. V: *Delo*, 31. 3. 1968, str. 3; *Prav tam*, 2. 4. 1968, str. 1, V Varšavi računi še niso poravnani.

⁴⁵ Caute, *The year of the barricades*, str. 75.

⁴⁶ *Delo*, 14. 3. 1968, str. 1.

⁴⁷ *Prav tam*, 19. 3. 1968, str. 1.

sankcioniran kdorkoli. In res, na spisku odstavljenih in kaznovanih se je znašla dolga vrsta znanih pisateljev, novinarjev, režiserjev, oficirjev in drugih. Čiščenje je imelo tolikšen obseg, da »res lahko govorimo o temeljitem prečesavanju vseh področij javnega življenja«, je v svojem prispevku v Sobotni prilogi Dela zapisal Janez Stanič.⁴⁸

Večina odstavljenih in kaznovanih je bila judovskega rodu, kar ni bilo naključje. Komunistična oblast z Gomułko na čelu, ki je skušala proteste študentov in inteligence zamegliti in jih potisniti v drugi plan, je namreč kot glavni razlog za demonstracije navajala »sionizem« in s tem sprožila prav antisemitsko kampanjo. Protijudovska kampanja se je sicer začela že leta 1967 ob izbruhu šestdnevne vojne med Izraelom in arabskimi državami, ko je sovjetska podpora Egiptu in arabskim ciljem upravičevala kritike Izraela, sionizma in Judov. Władysław Gomułka je v govoru 19. junija 1967 obsodil tiste, ki so podpirali Izrael, pojem »sionisti« pa je razširil na vse Jude, ki jih je označil kot peto kolono na Poljskem, ter s tem sprožil poplavo predsodkov proti Judom.

Antisemitska kampanja je dosegla vrhunec ob izbruhu študentskih protestov marca 1968. Oblasti so po vsej državi organizirale več srečanj, na katerih so s številnimi resolucijami in pismi obsojali »sioniste« kot pobudnike študentskih demonstracij in zahtevali njihov izgon iz partije in z delovnih mest, njihovim otrokom pa so želeli preprečiti nadaljevanje študija na univerzi.⁴⁹ Nekaj uradnih komentarjev iz tistih dni je v svojem obširnem prispevku v Sobotni prilogi Dela 13. aprila 1968 povzel Janez Stanič. Henrich Szafransky, šef partijske organizacije Varšava-okolica, je, denimo, izjavil: »Vemo, da se sionisti ne morejo strinjati s stališčem naše partije v zvezi z izraelsko agresijo na arabske države. Zato so se sklenili maščevati za govor tovariša Vislava (tako pravijo v partiji Gomulki) na kongresu sindikatov junija, v katerem je razkrinkal sionizem na Poljskem in ga imenoval peto kolono. Hoteli so se maščevati s tem, da so napadli samega Gomułko in partijsko vodstvo s pomočjo izzivanja, neredov in demonstracij«. Uslužbenci »Metroprojekta« v Varšavi so v svoji resoluciji zapisali: »Zahtevamo, da se z odgovornih položajev enkrat za vselej odstranijo sionisti in politične propalice, ki služijo Izraelu in Nemški zvezni republiki«. V resoluciji zveze poljskih učiteljev pa so zapisali: »Skupaj s partijo, z delavskim razredom, z vsemi socialističnimi in naprednimi silami LR Poljske ne bomo dovolili, da bi sovražniki poljskega naroda, sionisti in revizionisti, propagatorji gesel in idej, ki jih širi 'Svobodna Evropa' in drugi centri saboterjev, uporabljali naše študente kot orodje«. Na delovnih zborovanjih so nosili napise: »Očistiti partijo sionistov!«, »Živela ZSSR – nepremagljiva trdnjava miru!«, »Očistimo administracijo od vseh sionistov!«, »Zahtevamo, da za zgled kaznujejo netilce neredov v Varšavi!«, »Mošik⁵⁰ je agresor!«. ⁵¹

⁴⁸ prav tam, 26. 4. 196, str. 26.

⁴⁹ Dariusz Stola: The anti-zionist campaign in Poland 1967–1968. V: Antisemitism and its opponents in modern Poland. Ithaca 2005 (dalje Stola, The anti-zionist campaign in Poland), str. 2.

⁵⁰ »Mošik« pomeni »Mali Žid«, beseda je v poljščini žaljiva. – Delo, 13. 4. 1968, str. 26.

⁵¹ Delo, 13. 4. 1968, str. 26.

Številni Judje so izgubili svoje položaje v vladi, na fakultetah in drugih odgovornih delovnih mestih. Odpustili so tudi starše in druge bližnje sorodnike aretiranih ali izključenih judovskih študentov. Na tisoče se jih je tako moralo v ponižujočih okoliščinah in z velikimi osebnimi žrtvami izseliti v Izrael ali v zahodne države. Okoli 20.000 Judov je zapustilo državo – vključno s Kolakowskim, ki sicer ni bil Jud, a je bil poročen z Judinjo. Na Poljskem jih je tako ostalo samo nekaj tisoč, med katerimi so bili tudi Michnik in njegovi študentski kolegi, ki so sedeli v zaporih.⁵²

Gomułka, ki je 19. marca v svojem govoru pojasnjeval ozadje študentskih nemirov, je del govora namenil tudi Judom, vendar je zanikal, da bi bil sionizem nevaren za poljsko državo. Janez Stanič je menil, da Gomułka v svojem dvournem govoru ni grobo napadal Judov zato, ker je spoznal, da je šla protijudovska histerija na Poljskem predaleč, naletela pa je tudi na neugoden odmev v tujini.⁵³ Prispevek, objavljen v Delu 1. aprila 1968, je omenjal zahodno propagando, ki je zahtevala celo sankcije proti Poljski zaradi »protisemitske gonje«. Judovski sindikalni odbor v New Yorku je pozval ameriškega predsednika Johnsona naj nastopi zoper antisemitsko kampanjo, od ameriške vlade pa so zahtevali tudi gospodarske ukrepe proti Poljski.⁵⁴

Vendar, če bi Gomułka resnično želel ustaviti antisemitsko kampanjo, bi to lahko storil že v njeni začetni fazi, vendar ni storil ničesar, saj je bila kampanja priročen instrument za boj proti uporni mladini in nezadovoljnim intelektualcem, ki so organizirali demonstracije. S tem je ogrozil predvsem voditelje demonstracij in preprečil, da bi se upor razširil izven univerze.⁵⁵ Študentje in intelektualci so bili tako predstavljeni kot osovraženi Judi in stalinisti, ki poskušajo priti na oblast. S tem so se najbolj okoristili notranji minister Mieczyslaw Moczar in njegovi privrženci, ki so prevzeli partijo in vladne položaje, ki so jih pustili za seboj Judje.⁵⁶

Represija in antisemitski val sta leta 1968 dosegla svoj namen. Moč poljske opozicije je bila popolnoma zlomljena. S policijskimi akcijami in drugimi oblikami represije so razmeroma enostavno izolirali študentske protestnike in nezadovoljne intelektualce od preostalih državljanov, pomembno vlogo pri tem pa je odigral prav antisemitizem.

Kratkoročne posledice poljskega študentskega gibanja leta 1968 so bile porazne. Nobeni od študentskih zahtev ni bilo ugodeno, uprizoritev Mickiewiczve drame Praznik mrtvih je bila še naprej prepovedana, svoboda izražanja je bila še bolj omejena, krepila se je antisemitska gonja, ki je povzročila množično izseljevanje intelektualcev judovskega porekla. Kljub omejeni solidarnosti s študenti, ki so jo pokazali običajni ljudje v Varšavi in v drugih univerzitetnih mestih, je poljska

⁵² Judt, *Povojna Evropa*, str. 495.

⁵³ Delo, 13. 4. 1968, str. 26.

⁵⁴ Prav tam, 1. 4. 1968, str. 3, Pritisk na Poljsko.

⁵⁵ Stola, *The anti-zionist campaign in Poland*, str. 2.

⁵⁶ Judt, *Povojna Evropa*, str. 495.

družba ob študentskih demonstracijah ostala pasivna. Prilagoditev in sprjaznjenost z vladajočim političnim sistemom sta preprečila vsakršno odločnejšo reakcijo na represijo oblasti.

Razlog študentskega upora seveda ni bila le prepoved uprizorjanja Mickiewiczovega Praznika mrtvih, marveč stagnacija družbenega, političnega in gospodarskega razvoja. Če bi tako pojasnili namen svojih demonstracij, bi se študentom verjetno pridružil tudi drugi družbeni sloji. Toda pojasnjevanje stališč, nasprotnih oblasti, je bilo takrat v javnosti nemogoče, saj je bila javna beseda podvržena strogi cenzuri. Gomułka je proti svojim kritikom uporabil vsa sredstva, od policije in delavcev do tiska, ter tako protestnike dokaj hitro izoliral in onemogočil. Zlom »študentske pomladi 1968« je hkrati razblinil upanje v reforme sistema in partije. Vplivni intelektualci so zapuščali partijo ali pa so bili iz nje izključeni. Izkušnje iz leta 1968 so med intelektualci utrdile prepričanje, da bi morali resneje obravnavati tudi interese in pravice delavcev in da zgolj retorični boj za demokracijo in svobodo govora delavcev ne more prepričati v sodelovanje z izobraženci. Opozicija komunistični oblasti bi torej morala biti manj elitna.

Kljub temu so bili dogodki marca 1968 za številne poljske intelektualce in disidente odločilni trenutek v njihovem političnem življenju. V akcijah leta 1968 so se oblikovali bodoči voditelji gibanj, ki so v naslednjih desetletjih na Poljskem sprožila velike spremembe, zlasti Adam Michnik in Jacek Kuron. Zanju je bila lekcija iz leta 1968 poučna in učinkovita, saj sta s svojimi somišljeniki leta 1976 ustanovila Odbor za zaščito delavcev (KOR), ki je kasneje prerasel v vplivno organizacijo intelektualcev in delavcev, ki niso soglašali s politiko poljske partije. KOR je premostil prepad med delavci in izobraženci, kar je bilo kasneje ključno za uspeh neodvisnega sindikata Solidarnost.

Janja Paškulin

STUDENT MOVEMENT IN POLAND IN 1968

S u m m a r y

When he assumed power, Władysław Gomułka was supposedly a representative of the liberal wing within the Polish Communist Party. However, in the 1960 he distanced himself from the promises he had made in October 1956. Freedom of expression was still severely limited in Poland, and any criticism of the authorities was sanctioned strictly. After the authorities had forbidden the staging of Mickiewicz's classic drama »Dziady« (Forefathers' Eve) in the beginning of 1968, the Warsaw students, also joined by professors and other intellectuals, stood up against the repression resolutely. They called for the democratisation of socialism, especially a greater freedom of expression and observance of lawfulness, which was formally also guaranteed by the Polish constitution. The students also demanded the democratisation of studies, respect of the university's autonomy, public disciplinary discussions, and participation of students in disciplinary commissions. The resistance spread quickly to the other university centres in Poland. Student protests, demonstrations and strikes went on throughout March of 1968, and the Yugoslav newspapers also reported about them. The Praxis bimonthly and its contributors provided resolute support to the student movement and condemned the actions of the Polish authorities.

The Polish authorities used all the means at their disposal against the rebelling youth: from the police, which was extremely violent towards the protesters and student movement activists, to workers, who, under the direction of the authorities, organised demonstrations against the students, demanding that they should rather study, and the press, which condemned the initiators of the student protests and showed the students as irresponsible, immature and misled enemies of socialism and Poland itself. Thus Gomułka managed to thwart the protesters quite quickly.

Severe repression of the authorities, encompassing all the spheres of the public life, followed the student unrest. Many students who took part in the demonstrations were expelled from the university, arrested, and imprisoned. Apart from the students, repression was also used against the professors the authorities believed sympathised with the student movement. They were dismissed from their posts and forced to emigrate if they wanted to pursue their academic careers. Most of those who were punished were of Jewish descent, and this was no coincidence. Because the Polish authorities wanted to get rid of the Jews who had staid in Poland after World War II, they initiated an anti-Semitic campaign, picturing the Jews as the main culprits for the unrests and blaming them for other problems in the state as well.

Even though the student movement of 1968 did not succeed in its demands, it represented a turning point in the Polish post-war history. The individuals who later established the foundations for the independent trade union Solidarity and made an important contribution to the Polish transition to democracy in 1989 came from the ranks of student activists.

1.01
Prejeto 28. 9. 2012

UDK 355.43(497.4)"1991"

Uroš Svete*

Manevrska struktura Narodne zaščite med strateškim konceptom in taktično realizacijo**

IZVLEČEK

Čeprav je obstajala sorazmerno kratek čas, je Manevrska struktura Narodne zaščite kompleksna tematika, ki jo je treba obravnavati multidisciplinarno in večplastno. Vsebinsko in funkcionalno štejemo za začetke MSNZ (samo)obrambne aktivnosti, ki so sledile odvzemu orožja TO maja 1990, prav tako pa predstavlja njen obstoj udejanjanje razmišljanj o samostojnosti tudi na vojaškem področju ter o Slovenski vojski prek vzpostavitve nadzora nove oblasti nad TO. Ne nazadnje pa je MSNZ nedvomno pomenila konceptualizacijo obrambnih sil, sestavljenih iz simbioznega delovanja vojaške in miličniške oziroma policijske komponente. Članek predstavlja analizo od strateškega koncepta in zamisli do taktične realizacije, pri čemer se naslanja na holistični pristop, v katerem so združena teoretična in metodološka spoznanja zgodovinopisja, sociologije organizacij, politologije in ne nazadnje obramboslovja.

Ključne besede: Slovenija, osamosvojitve, Manevrska struktura Narodne zaščite, narodna zaščita, obrambne priprave, milica, TO, obrambne sile, nacionalna varnost

ABSTRACT

MANOEUVRE STRUCTURE OF NATIONAL PROTECTION (MSNP) BETWEEN STRATEGIC CONCEPT AND TACTICAL REALISATION

In spite of relatively short period of existence, the Manoeuvre Structures of National Protection (MSNP) presents very complex topics demanding multidisciplinary and multilevel approach. Firstly, from aiming and functionality points of view, their origins goes back to (self)defence activities, following Yugoslav People's Army attempt for disarming Slovenian Territorial Defence in May 1990. Secondly, although National protection was an existing but antiquated institution, (unique to Slovenia), intended to enable the republic to form an ad hoc defence structure, akin to a Home Guard, it was a cover for secret alternative command structure and a way how new elected republic leadership tried to control TD which was formally a part of joint Yugoslav armed forces. And thirdly, MSNP presents conceptualisation of unique Slovenian

* **dr., docent, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Katedra za obramboslovje, Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana; e-naslov: uros.svete@fdv.uni-lj.si**

** Članek je bil izdelan v okviru projekta L6-2309 Manevrska struktura Narodne zaščite v organih za notranje zadeve, ki sta ga financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS in Združenje Sever.

defence forces, composed military (Territorial defence) and militia/police units. The article presents all hazards analysis from strategic concept till tactical realisation, combining history, politology, sociology and security theories.

Key words: Slovenia, attainment of independence, Manoeuvre Structures of National Protection, National protection, defence preparing, militia, Territorial Defence, defence forces, national security

---

Uvod

Pred 22 leti so se začele sprva spontane, kasneje pa organizirane priprave na vojaško in obrambno zavarovanje osamosvajanja Slovenije (bolj znane pod kratico MSNZ), ki so sledile spoznanju, da bo nekoč skupna jugoslovanska oborožena sila JLA postala glavni vir vojaškega ogrožanja nastajajoče slovenske države. Čeprav je bilo o teh dogodkih prelitega precej znanstvenega in strokovnega, na žalost pa še več političnega, črnila, nismo po mojem mnenju prav nič bliže konsenzualnim ugotovitvam. Pravzaprav lahko ugotovimo, da je vsak nov (tako znanstveni in strokovni kot poljudni) vir, zapis ali mnenje tedanjih udeležencev in/ali znanstvenikov – raziskovalcev bolj korak v smer povečevanja razlik in dilem kot približevanje objektivni resnici. Ne nazadnje pa konspirativna akcija, kot je bila Manevrska struktura Narodne zaščite, s pomanjkanjem (ali nedostopnostjo) primarnih pisnih virov drugačna niti ne more biti. Zato smo raziskovalci močno odvisni od avtobiografskih virov ter intervjujev, tako strukturiranih družboslovnih (pridobivanje novih podatkov) kot kavzalnih oz. razlagalnih¹ in narativnih – pripovedovalnih. Kljub temu se lahko v veliki meri strinjamo s Tonetom Kolarjem, občinskim načelnikom MSNZ v občini Slovenske Konjice, ki je povedal: »Projekt Manevrske strukture narodne zaščite (MSNZ), ki se je pri nas začel s tajnimi pogovori, a brez formalnih imenovanj v avgustu in je trajal do začetka oktobra 1990,² je v širši javnosti, pa tudi v vojaških krogih premalo znan in je večkrat obravnavan zelo nasprotujoče. Vzroki so bili predvsem v tem, da sta organiziranje in dejavnost MSNZ potekali v izjemno strogi tajnosti. Aktivnosti so potekale na podlagi ustnih dogovorov, le malo je pisnih dokumentov, v organizaciji pa je sodelovalo le omejeno število ljudi. Menim, da je treba iz tega pomembnega obdobja sneti tančico, dejavnost pa je treba prikazati nepristransko, realno in s potrebno distanco.«³

---

¹ Njihov namen je ugotavljanje odnosov med teorijo oz. zakoni in njihovo implementacijo, in obratno.

² Obdobje delovanja in priprave projekta MSNZ se precej razlikuje po posameznih slovenskih regijah, res pa je, da je za večino na taktičnem (občinskem) nivoju značilen vrhunec dogajanj v mesecih avgust – oktober 1990.

³ Jože Kuzman: Leto prej. Slovenske Konjice 2007 (dalje Kuzman, Leto prej), str. 73.

Čeprav je sicer nepristranskost (objektivnost) pomemben element znanstvenega pisanja, pa časovna distanca ter konstrukcija dogodkov za nazaj zlasti pri akterjih tistega časa, njihovih pričanjih kot tudi izdanih zapisih zelo otežuje znanstveno korektno delo. Slednje je še toliko bolj oteženo, ker novi viri, posveti in dokumenti prinesejo več vprašanj kot odgovorov, z njihovo komparativno analizo pa je kaj hitro mogoče ugotoviti vrsto nedoslednosti oz. celo nasprotujočih si dejstev. Zato tudi ta prispevek nikakor ne more biti obravnavan na način ponujanja absolutne resnice, čeprav sem poskušal uporabiti holistični in multidisciplinarni pristop, v katerem so združena teoretična in metodološka spoznanja zgodovinopisja, sociologije organizacij, politologije in ne nazadnje obramboslovja.

Prvi in morda celo največji problem je nedvomno *razpršenost in konspirativnost zlasti začetnega obdobja obrambnega samoorganiziranja* in nastajanja MSNZ, dokler le-to ne dobi pravnega kritja (kolikor toliko trdno pravno pokritje dobi šele 29. avgusta 1990, ko Igor Bavčar, tedanji republiški sekretar za notranje zadeve, izda odločbo o imenovanju Toneta Krkoviča za načelnika Narodne zaščite v morebitnih izrednih razmerah. Zato nekateri, po mojem mnenju zmotno, trdijo, da je takrat začetek Manevrske strukture narodne zaščite. Posledice te konspiracije so poleg pomanjkanja pisnih virov vidne tudi v redkih poročilih medijev (prvo poročilo medijev je bilo 5. oktobra 1990 v Delu in sporoča, da je na tiskovni konferenci minister Bavčar pojasnil, da je Krkovič predal manevrsko strukturo narodne zaščite v. d. načelniku republiškega štaba TO, pomembni Janezu Slaparju. Eden prvih zapisov je tudi intervju Krkoviča v Mladini,⁴ pozneje pa so seveda pomembni Premiki. Res pa je, da se je s prvimi medijskimi zapisi začela *retroaktivna konstrukcija* tega obdobja, ki se je nadaljevala 17. maja 1992 s postrojem v Novih Lazih pri Kočevski Reki, ko je predsednik Republike Slovenije Milan Kučan izročil poveljniku Specialne brigade MORiS⁵ Antonu Krkoviču ter poveljniku Specialne enote Ministrstva za notranje zadeve Vinku Bezniku modro-zelen prapor MSNZ. Nadaljuje se tudi z dokumentarcem TV Slovenija Operacija 2-1-13-62 (tudi iz leta 1992), z izdelavo obeležij, veteranskimi organizacijami in s pogostimi medijskimi poročili ob obeleževanju ustanovitve brigade MORiS vse do leta 1994. V tem obdobju se je rodila tudi velika terminološka zmeda, ki pa je kasneje odločilno vplivala tudi na pomembne normativne predpise, kot je npr. Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o vojnih veteranih.⁶ Tako se je naprej uporabljala zgolj

⁴ Ali H. Žerdin: Intervju: Operacija »Narodna zaščita«. V: Mladina, 8. 12. 1991, str. 30–33 (dalje Žerdin, Operacija »Narodna zaščita«).

⁵ Do 13. oktobra 1992, ko je minister za obrambo Janez Janša izdal odločbo o preimenovanju zaščitne enote (30. razvojne skupine) v 1. specialno brigado MORiS, je bil ta termin uporabljan neuradno oz. neformalno (Vladimir Gajšek: Nastajanje samostojne slovenske države 1990/91. Dostopno na: http://www.intelyway.com/druzba/politika/vladimir_gajsek-nastanek_samostojne_slovenske_drzave.pdf, 1. 10. 2012; intervju avtorja z Vincencijem Farkašem, Kočevje, 28. 1. 2006).

⁶ »Ne glede na pogoje iz šeste alineje prejšnjega člena je vojni veteran tudi oseba, ki je v obdobju od 17. 5. 1990 do 25. 6. 1991 opravljala dolžnosti organizatorja manevrske strukture narodne zaščite, ter oseba, ki je po odločitvi organizatorja manevrske strukture narodne zaščite v tem obdobju opravljala naloge narodne zaščite, med katere je šteti tajno zbiranje, varovanje in hrambo orožja,

sintagma narodna zaščita,⁷ kasneje pa se je vse bolj pogosto uporabljala besedna zveza Manevrska struktura (N)narodne zaščite ali pa zgolj kratic MSNZ.

Je torej MSNZ projekt, samoobrambna organizacija, nastala kot odziv na grožnje federalne oblasti oz. na odvzem orožja slovenski teritorialni obrambi, ali je obenem tudi varnostna struktura in ideološka platforma, ki pomeni prekinitev z Jugoslavijo in njenimi varnostnimi strukturami? Je poskus prevzema poveljevanja nad TO s strani novoizvoljene slovenske republiške oblasti oz. izgraditev slovenskih obrambnih sil, sestavljenih iz enot tedanje milice in vojaškega dela oz. v večini pripadnikov TO? Je vse omenjeno? Enoznačnega odgovora ni mogoče dati, kajti *MSNZ kot vsaka (še posebej konspirativna) organizacija je bila razpeta med strateško zamisel (v našem primeru na republiški ravni) ter taktično implementacijo (pokrajinska in občinska raven), obe pa sta bili prežeti s potrebno improvizacijo*. Glede na to, kako jo opredelimo, je potem tudi odvisno, kaj in kdo vanjo sodi. Nedvomno pa je dejstvo, da je bil projekt MSNZ tudi – ali predvsem – *izgradnja socialne mreže* (neformalni zametek), ki bi postala ogrodje nove, slovenske, vojske. Sama struktura 2-1-13⁸-62 tako kaže na *vozlišča – glavne organizatorje*, okoli katerih bi se razmahnila oz. nastala nova vojaško-varnostna struktura, ki (na srečo) nikoli v resnici ni bila mobilizirana in mnogi pripadniki na nivoju enot sploh niso vedeli, da so bili vanjo vključeni. Glede na to, da je bila ta socialna mreža najprej neformalna in na več koncih spontana ter šele konec avgusta 1990 formalizirana, je potem povsem logično, da so se pojavila nesoglasja, kdo, kdaj in zakaj je bil vanjo vključen. Po koncu vojne oz. letu 1991 pa je svoje dodala še mitologizacija oz. (re)konstruiranje dogodkov ter boj za primat nad osamosvajanjem in pripravami nanj. Tako je MSNZ postala stvar prestiža v dokazovanju, da so bili njeni pripadniki na pravi strani, ter prvoborci, ki so postali prvi uporniki z razlogom. V tem kontekstu je mogoče razumeti tako zagovornike majskega nastanka MSNZ (nekateri, zlasti pripadniki 30. razvojne skupine iz Kočevske Reke, izpostavljajo tudi širši javnosti manj znane interne dogodke celo pred 17. majem 1990⁹) kot formaliste,¹⁰ pred-

streliva in vojaškega materiala oziroma vojaških ali obrambnih dokumentov v zasebnih oziroma neuradnih prostorih in lokacijah ter izvajanje obveščevalne in protiobveščevalne dejavnosti. Za organizatorja manevrsk strukture narodne zaščite se šteje oseba, ki je v obdobju iz prejšnjega odstavka opravljala funkcijo republiškega sekretarja za obrambo, republiškega sekretarja za notranje zadeve, republiškega in pokrajinskega načelnika narodne zaščite, namestnika in pomočnika republiškega in pokrajinskega načelnika narodne zaščite, občinskega načelnika narodne zaščite, ter oseba, ki je bila po odločitvi pristojnega organa za notranje zadeve določena za organiziranje manevrsk strukture narodne zaščite v okviru organov za notranje zadeve«.

⁷ Žerdin, Operacija »Narodna zaščita«.

⁸ Številno 13 se nanaša na pokrajine, čeprav tudi o tem soglasja ni. Kočevsko-ribniško področje se namreč na številnih (primarnih) virih pojavlja kot samostojna pokrajina, prav tako je bilo v preteklosti več pobud zlasti nekdanjih pripadnikov 30. razvojne skupine, da se ji prizna republiški pomen in pokrajinski značaj.

⁹ Osebni arhiv Cveta Zorka, Zadeva: Vloga 30. RSk pri organizaciji in vodenju MSNZ, 8. 5. 1995, Odbor MSNZ; Na položaju 11. 5. 1990, Svetli Potok.

¹⁰ Pismo Ludvika Zvonarja z dne 13. 5. 2010 Predsedniku RS, dr. Danilu Türku, predsedniku DZ RS, dr. Pavlu Gantarju, g. Blažu Kavčiču – predsedniku DS RS, g. Janezu Janši – predsedniku

vsem pa mnoge organizatorje na občinskih nivojih, ki MSNZ in njen obstoj dejansko zaznajo šele konec avgusta, predvsem pa v septembru 1990, na kar kaže tudi izjava Toneta Kolarja, ki sem jo citiral v začetku.

Iz obramboslovno-varnostnega zornega kota pa je Manevrska struktura narodne zaščite nedvomno paradoksalen, lahko celo namenoma zavajajoč termin, kajti v principu je bila Narodna zaščita lokalna oz. na omejeni prostor vezana sila (vsekakor taktična)¹¹ in nikakor ne manevrska in strateška, na republiškem nivoju oborožena komponenta nacionalne varnosti. Bila je pomožna varnostna struktura. Vendar pa s terminom *manevrska lahko razumemo tudi ločenost dveh narodnih zaščit*: narodne zaščite v letu 1990, ki naj bi pravno pokrila oborožene priprave po odvzemu orožja do ustavnih amandmajev, in narodne zaščite, ki po 4. oktobru 1990 ni prešla v novo TO RS, temveč je kot lokalna pomožna varnostna sila delovala naprej in je bila aktivirana tudi v vojni leta 1991. MSNZ se je nedvomno nanašala na rdečo (vojaško) vejo slovenskih vojaških enot-obrambnih sil, ki so jih sestavljale tudi enote SEM, PEM in VEM,¹² in ti dve komponenti (rdeča vojaška oz. narodnozaščitna ter zelena, policijska, glede na Krkovičevo shemo, ki jo prikazujem v nadaljevanju) sta delovali simbiozno in bili neločljivo povezani. Pomen miličniške komponente je torej tako v »posojanju« pravne podlage za delovanje NZ 1990, prav tako pa so pomagali pri vzpostavljanju kontaktov in logistični podpori zlasti v prvi fazi razvoja MSNZ. Ne nazadnje pa so nekateri miličniki poleg civilistov (npr. lovcev in delavcev upravnih organov za ljudsko obrambo) bili tudi neposredno del rdeče linije slovenskih vojaških enot. Njihov narodnozaščitni (torej rdeči del) ni bil sestavljen samo iz pripadnikov TO (čeprav so slednji predstavljali veliko večino), temveč so bile zlasti na Dolenjskem in Kočevskem¹³ tudi izjeme. Tu so se z narodno zaščito pravno (za silo, sicer) pokrile tiste samoobrambne aktivnosti, ki so se zgodile neposredno po majskem odvzemu orožja in jih nekateri udeleženci teh dogajanj danes odkrito označujejo celo kot paravojaške aktivnosti.

SDS, g. Lojzetu Peterletu – evropskemu poslancu, dr. Ljubici Jelušič – ministrici za obrambo, ge. Katarini Kresal – ministrici za notranje zadeve, Inštitutu za novejšo zgodovino, dr. Guštinu.

¹¹ Narodna zaščita je bila opredeljena kot organizacija »za varovanje pogojev dela, družbene lastnine in objektov skupnega pomena, za varovanje reda in svojega premoženja ter za zagotavljanje mirnega in varnega življenja«, ki so jo ustanovljala podjetja in krajevne skupnosti, v neposredni vojni nevarnosti in vojni pa ima določene naloge v okviru splošne ljudske obrambe. V: Prikrita modra mreža, organi za notranje zadeve Republike Slovenije v projektu MSNZ leta 1990. Ljubljana 2010 (dalje Prikrita modra mreža), str. 69.

¹² Specialna enote milice (SEM) je bila z odredbo ministra Bavčarja ustanovljena 23. 8. 1990. PEM so posebne, VEM pa vojne enote milice.

¹³ Gl. Darko Čop: Južna meja. Kočevje 2011 (dalje Čop, Južna meja), str. 47, kjer opisuje nastanek bataljona MSNZ, v katerem naj bi bila ena četa sestavljena iz enote policije, ki bi jo vodil komandir postaje milice v Kočevju Mirko Ješelnik. O delovanju miličnikov v okviru t. i. vojaške komponente MSNZ pa priča tudi Franci Povše Inštitut za novejšo zgodovino (dalje INZ), Dokumentacija projekta L6-2309, intervju Povše, 24. 4. 2009.)

JLA postane realna grožnja ter odzivi na odvzem orožja TO

Pomlad 1990 je bila v Sloveniji nedvomno izjemno burna tudi na varnostnem področju. Bila je nadaljevanje jeseni 1989, ko je tedanja republiška oblast z miličniško akcijo Sever preprečila »miting resnice« v Ljubljani; v tej akciji je sodelovalo 6472 delavcev organov za notranje zadeve, pri čemer je bila izvedena stodontna mobilizacija Posebnih enot milice – 1391 pripadnikov PEM (od tega 723 aktivnih delavcev ONZ in 668 rezervnih miličnikov) in tridesetodstotna mobilizacija Vojnih enot milice (vpoklicanih je bilo 1400 rezervnih miličnikov).¹⁴ Prvim povojnim večstrankarskim volitvam, na katerih je slavila združena opozicija DEMOS, je tako sledil proces oblikovanja nove vlade in prenosa oblasti na republiški kakor tudi občinski ravni. Tak politični razplet so zlasti v Generalštabu JLA ter njemu podrejenih poveljstvih in štabih zaznali kot grožnjo enotnosti skupne države in temu ustrezno tudi delovali. Tako je npr. 30. RSk, kot se je od leta 1982 imenovalo poklicno jedro 27. zaščitne brigade TO, namenjeni za zaščito republiškega vodstva, bila že ob spomladanskih volitvah (v marcu in aprilu) pod hudimi pritiski Republiškega štaba TO, ki je bil seveda lojalna zveznemu Generalštabu. Zaposlenim so v 30. RSk odvzeli osebno oborožitev, selili orožje in opremo, grozili z vojaškim sodiščem, prav tako pa so nadzirali usposabljanje 3. zaščitnega bataljona med 7. in 16. majem z več visokimi častniki.¹⁵ V smislu ocenjevanja groženj je imela JLA celo prav, saj je bilo vse bolj očitno, da bodo mnogi pripadniki TO, zlasti na nižjih hierarhičnih ravneh, sledili političnim spremembam. Poveljnik 3. bataljona zaščitne brigade TO Ivan Okrajšek je tako 11. 5. 1990 pred postrojem enote v Svetlem Potoku pri Kočevju izjavil, da se je z demokratičnimi spremembami vloga enote delno spremenila. Z razvojem večstrankarskega sistema tako v enoti ni več prostora za politične organizacije, poglobljena naloga enote pa ostaja enaka, kar pomeni, da z vsemi sredstvi zaščiti in zavaruje našo ureditev in demokratično izvoljeno državno vodstvo Republike Slovenije.¹⁶

Napetosti so dosegle vrhunec z dogodkom, ki je brez dvoma zaznamoval nadaljnje vzpostavljanje lastnega nacionalnovarnostnega sistema. Vsaka sodobna država, ki sama v popolnosti izvaja suverenost nad lastnim ozemljem, mora nujno zagotoviti tudi nacionalno varnost, in to s sistemom, ki ga sestavljajo notranja varnost, obrambna (civilna in vojaška) struktura, obveščevalne, protiobveščevalne in varnostne službe, seveda pa sam sistem ni dovolj. Potrebni so zavest, motivacija in znanje, ki skupaj tvorijo varnostno kulturo tako oblasti kot državljanov, kar je še zlasti pomembno v t. i. prelomnih oziroma kriznih časih. In prav na področju varnostne kulture, usposabljanja in izobraževanja v vojaških in obrambnih zadevah je jugoslovanska država razvila morda še celo preveč dodelan sistem totalne ob-

¹⁴ Prikrita modra mreža, str. 71.

¹⁵ Osebni arhiv Cveta Zorka, Vloga 30. RSk pri organizaciji in vodenju MSNZ, 8. 5. 1995; Odbor MSNZ.

¹⁶ Prav tam, Na položaju, Svetli Potok, 11. 5. 1990.

rambe, imenovan sistem oziroma koncept splošne ljudske obrambe in družbene samozščite. Ta je po eni strani izjemno militariziral družbo, po drugi strani pa je mnogim posameznikom zagotovil znanja, ki so jih s pridom uporabili pri zavarovanju osamosvojitvenega procesa in nastajajoče slovenske države. V tem kontekstu moramo gledati na dogodek, ki se je sprva zdel kot usoden, nedvomno pa je pomenil streznitev in bil nekakšen iniciator aktivnih samoobrambnih prizadevanj.

Ukaz o predaji orožja TO v skladišča JLA (Ukaz št. SZ 625/1-90 z dne 15. maja 1990),¹⁷ ki ga je v imenu poveljnika (komandanta) TO RS generala Hočvarja podpisal načelnik štaba general Drago Ožbolt, lahko sicer označimo kot (samo)razorožitev, kot odvzem orožja, krajo ipd. A to sploh ni tako pomembno, pomembnejši učinek je ta, ki ga je imel ukaz na praktični in na simbolni ravni. Praktično je pomenil poskus uveljavljanja popolne podrejenosti TO RS Jugoslovanski ljudski armadi, saj nobena vojaška organizacija ne more delovati samostojno, če nima poleg kadrovske zagotovitve tudi materialno-tehničnih sredstev. Še pomembnejši pa je morda simbolni vidik, s katerim je vodstvo TO dokazalo svojo privrženost konceptu enotnih jugoslovanskih oboroženih sil, katerih del je bila tudi TO, in te oborožene sile so bile zagotovile ohranitve zvezne države. Drugi simbolni pomen, povezan tudi z izrabo oblastnega vakuuma ob prenosu republiške in občinskih oblasti na novoizvoljene organe, pa je bilo nedvomno sporočilo, naj novoizvoljena legalna in legitimna oblast ne računa na TO pri uresničevanju enega glavnih ciljev zmagovite koalicije DEMOS, tj. uresničitvi slovenske samostojnosti. Ukrep vrha JLA je bil torej vse prej kot varnostno-tehničen, kot je sicer trdil general Hočvar.

Če sodimo z vidika realizacije ukaza, lahko rečemo, da je bila JLA zelo uspešna, po drugi strani pa tako njeno vodstvo kot vodstvo slovenske TO očitno nista računala na že omenjeno varnostno kulturo, ki je v mnogih glavah »prižgala žarnico«. Nekateri lokalni pripadniki TO so pisali ogorčena pisma novoizvoljenim občinskim oblastem, naj vendar nekaj storijo, javno objavljeno je bilo pismo Janka Stuška v časopisu Delo 18. maja 1990 v rubriki Prejeli smo, prav tako pa so se ogorčeno odzvale tudi nekatere občine.¹⁸ Iz Gorenjske je bila informacija o premeščanju orožja prek Staneta Dolanca posredovana tudi v Urad predsednika Predsedstva RS.¹⁹ Prav tako je bilo republiško predsedstvo obveščeno o odvzemanju orožja z depešo 16. 5. 1990 ob 24.00, ki jo je poslal občinski organ za ljudsko obrambo Slovenj Gradec.²⁰ Porodile pa so se že prve ideje o tem, da bo treba nekaj storiti,

¹⁷ Albin Mikulič: *Uporniki z razlogom*. Ljubljana 2005 (dalje Mikulič, *Uporniki z razlogom*), str. 19–20.

¹⁸ Delo, 21. 5. 1990, str. 2, Kočvarji zahtevajo odstop šefov teritorialne obrambe.

¹⁹ V tej zvezi je zanimiva »gorenjska zgodba«. Že 16. 5. 1990 je Bojan Šuligoj prek Staneta Dolanca obvestil Kabinet predsednika Predsedstva RS, 17. maja pa se je Janez Slapar sestal z Jankom Stuškom ter mu predal ukaz RŠTO. Na tej podlagi je Stušek napisal članek, ki ga je Delo naslednji dan objavilo v rubriki Prejeli smo. – Mikulič, *Uporniki z razlogom*, str. 71.

²⁰ Intervju avtorja z Janezom Golograncem, takratnim načelnikom oddelka za obrambo v občini Slovenj Gradec (19. 7. 2010, Ravne na Koroškem)

razen tega pa so v številnih občinah ukaz zavrnil, kar je bil nedvomno izjemen odziv njenih pripadnikov. V občini Slovenske Konjice je v večernih urah 17. maja 1990 27 častnikov TO in njihovih prijateljev podpisalo »Zgodovinsko listino«,²¹ dokument, naslovljen na novoizvoljenega predsednika Skupščine občine Slovenske Konjice, in zahtevalo, da se orožja v nobenem primeru ne preda ter da občina o dogajanju takoj seznaniti novoizvoljene republiške organe. 18. maja v večernih urah pa so prejeli nujno depešo, ki jo je podpisal predsednik Predsedstva Republike Slovenije in s katero je Predsedstvo ustavilo akcijo JLA.²² JLA je tako v očeh nekaterih že dobila podobo najresnejše varnostne grožnje, s katero se bo Slovenija soočila na poti k samostojnosti.

Da je bil odziv na odvzem orožja tako buren zlasti na občinskih ravneh, je popolnoma razumljivo, kajti TO so bile dejansko »občinske« vojske. V skladu z doktrino o splošnem ljudskem odporu in veljavno politično ureditvijo so namreč republike z občinami, krajevnimi skupnostmi in delovnimi organizacijami dobile obrambno funkcijo ter pristojnosti in odgovornosti pri vojaški samoobrambi²³ In zato je bilo logično, da so v mnogih občinskih štabih pritiskali na pravkar ustanovljene – ali pa še celo nedokončno konstituirane – občinske oblasti, naj posredujejo na republiški ravni in naj jim končno dajo smernice, kako ravnati. Gorenjski primer kaže, da so pripadniki TO obvestili tudi Predsedstvo RS.

Ob upoštevanju pomembnosti ogorčenih javnih odzivov, pritiskov na lokalne in republiške oblasti ter zavrnitve izvajanja ukaza s strani nekaterih poveljnikov TO pa moramo izpostaviti prve zametke proaktivnega delovanja, ki se je končno odrazilo v pojavu organiziranega odziva na jugoslovanske grožnje in je prišlo iz »ne-TO-jevske« strukture. V tem smislu sta prvo snežno kepo, ki je na koncu prešla v plaz, ki ga lahko imenujemo slovenske oborožene sile, na strateški (republiški) ravni in v izvedbenem smislu sprožila Anton Krkovič in Vinko Beznik, ki sta se na odvzem orožja odzvala tako, da sta se neposredno obrnila na novoizvoljena republiška sekretarja Janeza Janšo in Igorja Bavčarja. Beznik je bil Bavčarjev sošolec v miličniški šoli in je izkoristil to povezavo, Krkovič pa je do Janše prišel tudi zaradi dejstva, ker mu je priskrbel dokument o predaji orožja »na čuvanje« v skladišča JLA.²⁴ Oba sta

²¹ Kuzman, Leto prej, str. 64.

²² Prav tam, str. 66.

²³ Boris Bolfek: Teritorialna obramba kot oblika vojaške organizacije, magistrsko delo. Ljubljana 2010, str. 9–10.

²⁴ Na podlagi opravljenih intervjujev je mogoča domneva, da je bil dokument pridobljen 18. 5. 1990 v 30. razvojni skupini. 19. 5. 1990 pa se je Krkovič sestel z Janšo. Lahko da je bil ta dogodek tudi kasneje, a nobenega dvoma ni, da si je na ta način, ko je Janši priskrbel ukaz o »hranjenju oborožitve in streliva TO«, pridobil Krkovič njegovo izjemno zaupanje. V izjavi 8. 9. 2010 Jože Polovič trdi, da je najverjetneje 18. 5. 1990, lahko pa tudi dan pozneje, v Primože prišel Krkovič in se želel seznaniti z vsebino ukaza. Kot nekdanjemu sodelavcu naj bi ta dokument pokazal, on pa naj bi prosil za fotokopijo, češ da jo bo odnesel g. Kučanu. Ker v poveljstvu brigade niso imeli fotokopirnega stroja, so kopijo naredili še isti dan na občini v Kočevju (Jože Polovič: »Ukaz« fotokopija g. Krkoviču, 8. 9. 2010, pri avtorju).

torej od nove oblasti zahtevala, da je treba nekaj storiti in da se mora oddaja orožja nemudoma končati. Seveda pa so se hkrati že začele tudi druge aktivnosti obeh. Medtem ko je Beznik zagotovil, da ne bo nikakršne oddaje orožja enote TO, ki je bila ravno v tistem času na usposabljanju v Vadbenem centru Jasnica, katerega vodja je bil, je Krkovič navezal stike z Radetom Klisaričem, ki je delal v varnostni službi PK TO za Dolenjsko. Aktivnosti pa s tem niso prenehale. Predsedstvo RS je sicer 18. maja 1990 prepovedalo nadaljnje premeščanje orožja TO v vojašnice, vendar pa se je kmalu pojavila bojazen, da bo premeščanju orožja sledil ukrep proti novi slovenski oblasti.

Krkovič in Beznik sta 26. maja 1990 obiskala sekretarja za notranje zadeve Igorja Bavčarja. Še istega dne pa sta oba sekretarja, Janša in Bavčar, obiskala poveljstvo zaščitne brigade v Primožih pri Kočevski Reki in učni center RSNZ na Jasnici. Zlasti med pripadniki 30. razvojne skupine, poklicnega jedra 27. zaščitne brigade TO, ki je bila neposredno vezana na RŠTO, je bilo veliko negotovosti in tudi dvomov, ki pa so se razblinili, ko so gostje nazdravili slovenski vojski in zagotovili, da bodo orožje dobili nazaj.

Po prvem šoku, ki je doletel tako vodstva TO po pokrajinah in občinah kot novo oblast, je sledila konsolidacija, ki je bila v tistih prvih dneh nedvomno usmerjena zlasti v iskanje ljudi, ki so bili vredni zaupanja, po drugi strani pa se je vse jasneje nakazovala potreba, ki je slovenske oblasti prisilila v konkretnejše razmišljanje o vojaški organizaciji, ki bi jo lahko nadzirali in seveda v skrajni sili tudi uporabili. Da se bo udejanjenje teh razmišljanj naslonilo predvsem na posameznike in kasneje tudi na strukturo milice, pa je postalo jasno že takoj v začetku ob dogovarjanju Krkoviča in Beznika ter seveda Bavčarja in Janše, ki sta se zavedala nujnosti vzpostavitve nacionalnovarnostnega sistema. Akcija vpada v Gotenico je bila nedvomno posledica takega razvoja in to je bil hkrati tudi prvi in odločilni dokaz, da je milica profesionalno lojalna novi oblasti in da bo nanjo mogoče računati tudi v prihodnje.

Kaj storiti z vojaškim delom obrambnega sistema? Nejasnost strateškega koncepta, različnost taktičnih ravnanj

---

Vpad milice v Gotenico 2. junija 1990, katerega namen je bil preprečiti JLA, da bi premestila tudi orožje zaščitne brigade TO, je vsekakor pomemben dogodek v luči (samo)obrambnih prizadevanj pozno spomladi leta 1990 predvsem zato, ker se je izkazalo, da se je nova oblast lahko takoj zanesla na določene strukture v organih za notranje zadeve oziroma milici (pri tem gre zlasti za tisti del Zaščitne enote milice, iz katere se je 23. avgusta 1990 oblikovala Specialna enota milice, neposredno podrejena sekretarju za notranje zadeve). Ta aktivnost pa je pokazala še na eno zelo pomembno plat, in sicer, da je bila slovenska oblast takrat pripravljena uporabiti tudi orožje za zaščito pred grožnjami, ki so prihajale iz Beograda.

Poleg omenjene akcije moramo v obdobju od začetka junija do konca julija, ki se pri obrambnih pripravah, zlasti kar zadeva najvišji, to je republiški, nivo, zdi sicer razmeroma »mrtev« čas, izpostaviti tudi samoorganiziranje na terenu ter obveščevalne priprave. Za ta čas so (kasneje) pogosto govorili o jedrih odpora, o tem, da so se prve ideje o nujnosti obrambnega angažiranja že začele uresničevati ipd. Za to obdobje je najmanj informacij tudi v dosedanji literaturi o MSNZ. Ta čas je gotovo povezan tudi z izjemno konspiracijo, saj je dejansko šlo za ustanovitev oboroženih enot zunaj kakršnega koli formalnega sistema in legalnega pokritja. Janša je sicer v svoji knjigi zapisal, da »so se v naslednjih tednih²⁵ ob obilici drugega dela pogovorili z nekaterimi kadri iz TO, ki niso oddali orožja, prav tako pa so napravili približne evidence oborožitve in vojaške opreme, ki je ostala v naših rokah. Tone Krkovič, ki je iz časa službovanja v TO poznal večino vodilnega osebja v pokrajinah in občinskih štabih, je preveril razpoloženje med stalno sestavo in njegove ocene so kazale, da ljudje ne bodo držali križem rok.²⁶ Ponekod so se že sami organizirali. Tam, kjer so častnikom pobrali tudi osebno orožje, so ga ti nadomeščali z nakupi v športnih in lovskih trgovinah, marsikak kos orožja pa je najbrž v zasebni organizaciji priromal čez mejo. Vendar to še zdaleč ni bilo dovolj. Potrebovali smo organizacijo, ki bi vsemu gibanju dala potrebno učinkovitost in hkrati preprečila morebitna samovoljna dejanja, ki bi lahko prinesla več škode kot koristi.«²⁷ Toliko o tem obdobju piše Janez Janša, in če k temu dodamo še zapise Albina Mikuliča,²⁸ ko predstavlja aktivnosti organizatorjev MSNZ na Dolenjskem, potem je jasno, da so se na Dolenjskem samoorganizirali že od konca maja naprej, okrog 15. julija pa so imeli organizirane enote, za katere pa še niso vedeli, kako jih imenovati. Zbranih je bilo približno 450 pripadnikov, locirana so bila tajna skladišča za orožje ipd. Lahko torej rečemo, da so se po sestanku med Krkovičem in Radetom Klisaričem, ki je delal v varnostni službi Pokrajinskega štaba TO za Dolenjsko, na Dolenjskem na pobudo zadnjega začela oblikovati prva jedra obrambnega samoorganiziranja. To je potrdil tudi Franc Povše,²⁹ ki je izpostavil, da je bil pobudnik na Dolenjskem nedvomno Klisarič, ki je kmalu po sestanku s Krkovičem angažiral še svojega sodelavca Boruta Usenika in Albina Gutmana, hkrati pa se je povezal tudi z Borutom Novakom in Borutom Likarjem iz milice. Miličnik Povše je bil o namerah skupine po samoorganiziranju seznanjen v začetku junija, pomembno pa je ob tem poudariti, da je bilo to jedro kombinacija pripadnikov tako TO kot milice. Ker pa v naslednjih dneh ni bilo večjih aktivnosti s strani republiških oblasti, so se na Dolenjskem odločili oblikovati enote iz lovcev, ki bi jih uporabili v skrajnem primeru,

²⁵ Mišljeno je po akciji v Gotenici, tj. po 2. 6. 1990.

²⁶ Kljub poznavanju razmer pa formalno Krkovič ni bil (več) pripadnik TO, zato so mu pri navezovanju stikov mnogokrat pomagali tedanji pripadniki TO.

²⁷ Janez Janša: Premiki: nastajanje in obramba slovenske države 1988–1992. Ljubljana 1992 (dalje Janša, Premiki), str. 51.

²⁸ Mikulič, Uporniki z razlogom, str. 76–77.

²⁹ INZ, Dokumentacija projekta L6-2309, intervju Povše, 24. 4. 2009.

hkrati pa so določili tudi tajna skladišča za orožje. Imeli pa so tudi namen angažirati rezervno sestavo milice, ki naj bi jo bilo najlažje uporabiti. O tem se je spominjal Povše: »Naslednji segment, ki smo ga imeli na nek način možnost angažirati, je bil segment rezervnega sestava policije. Ta segment je imel način vpoklica, za katerega se je na območju policijske postaje odgovarjalo vodstvu policijske postaje. Ta segment vpoklicevanja smo mi ocenili, da ga je najbolj enostavno zlorabiti, pridobiti ljudi, za katere je pa potrebno potem še orožje pripraviti in imamo mi neke enote, katere bomo lahko uporabili za te namene. Ta stvar je bila razdelana do tukaj, to se pravi tako daleč, da je bil načrt korigiran na policijski postaji Novo mesto, tisti uradni načrt za vpoklic je bil korigiran in določeno tudi zborna mesto, kjer je bilo letališče Prečna. To je druga taka organizacijska formacija, popolnoma ilegalna, šli smo se lastno vojsko, z vsemi temi aktivnostmi pa so bili seznanjeni Klisarič, Usenik ter Krkovič.«³⁰ Že pred prvim odvzemom orožja iz Gotenice pa je bila nastavljena obveščevalna mreža za zbiranje informacij o gibanju pripadnikov in simpatizerjev JLA na območju Dolenjske. Povše pravi, da je bil sistem milice (policije) zlorabljen za vzpostavitev paravojaških formacij.³¹

Jedra odpora oziroma uresničevanje idej o nujnosti takojšnjega organiziranja in priprav na morebitno posredovanje JLA pa niso nastajala samo na Dolenjskem.³² Med takšna jedra bi lahko šteli tudi delovanje povezanih posameznikov v Ljubljani. Še pred vzpostavitvijo stika z Miho Butaro je imel Krkovič tako zveze z Vojkom Adamičem in Borisom Mikušem.

Razmere na vojaškem področju so bile v času med majem in julijem 1990 vse prej kot preproste. Odvzem orožja ne le da je paraliziral delovanje TO, šokiral je zlasti tedanja »ministra« za obrambo in za notranje zadeve. Tako je Bavčar na enem od prvih skupnih sestankov z Janšo in Krkovičem na vprašanje, kakšna bo vojna, ki se napoveduje, odgovoril: »Vojna bo trajala med pet in deset let.«³³ In ob taki predpostavki je bilo povsem jasno, da je treba čim prej vzpostaviti jedra odpora, ki bi lahko prerasla v vsesplošen oboroženi odpor. Vojna naj bi bila torej tipično gverilsko-partizanska, pri čemer bi eno osrednjih mest predstavljali območji Kočevske in Dolenjske, vzpostaviti pa je bilo treba čim prej tudi jedra delovanja v Ljubljani. Če je bil taktično-operativni razlog vzpostavitev jeder odpora, ki so dejansko imela vse poteze odporniškega gibanja oziroma ustanovitve paravojaških formacij, pa je bil drugi izjemno pomembni razlog strateškega značaja. Ni bilo še namreč povsem jasno, na kakšen način naj Slovenija (če sploh, saj so bile tudi v tistem času

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Tudi na Kočevskem naj bi Tone Krkovič prek svojega brata Matije organiziral skupino nekaj deset prostovoljcev, ki bi, tudi z lovskim orožjem, delovala, če bi se JLA odločila za naslednji korak, ki so ga pričakovali: Odstranitev slovenskega političnega vodstva. V ta namen so tudi na Kočevskem postavili tajna skladišča orožja (primer pri Mali Gori), da bi se slovensko vodstvo umaknilo na Kočevsko, od koder bi vodilo odpor proti JLA, če bi se le-ta odločila dokončno prevzeti oblast v Sloveniji in obračunati z republiškim vodstvom. – Intervju avtorja s Tonetom Krkovičem, 1. 6. 2010.

³³ Prav tam.

žive ideje, da svoje vojske sploh ne potrebujemo) oblikuje svojo vojaško obrambo.³⁴ Tako je celo na posvetu v Poljčah 14. septembra 1990 Janša v svojem orisu razmer omenil predsednikom občin tudi možnost, da slovenska skupščina čez noč sprejme ustavne amandmaje ali celo poseben zakon, s katerim bi ustanovili slovensko vojsko. Formalnih različic je bilo torej več.³⁵ Vsekakor pa je bilo do nastanka ideje, da se te obrambno-vojaške priprave spravijo pod okrilje NZ, pomembnih še nekaj dejstev. Že na Dolenjskem so kmalu (julija) nastali pomisleki in ideje pri glavnih nosilcih že predstavljenega samoorganiziranja zlasti iz vrst milice (Novak, Povše, Likar), da bi bilo treba vprašanje vojaške organiziranosti rešiti na republiški ravni, saj bi se lahko pojavila nevarnost ustanavljanja preveč paravojaških formacij, ki bi si v primeru delovanja največjo grožnjo predstavljale kar same.³⁶ Po drugi strani pa so se začela pojavljati prva vprašanja, ali za te aktivnosti vedo prav vsi iz slovenskega političnega vrha, kot je pri predstavljanju ideje in pridobivanju sodelavcev samozavestno in odločno trdil Tone Krkovič.³⁷ Danes je že več kot očitno, da tega formalno vse do zadnje faze in sestanka na Izvršnem svetu 14. septembra 1990 predsednik Predsedstva RS ni vedel, kajti očitno je vse od dogodkov, povezanih z aretacijo in dogodki JBTZ ter z odvzemom orožja, vladalo precejšnje nezaupanje Janše do Kučana, ki je izviralo iz časov Janševe aretacije oziroma aretacije četverice leta 1988. Po drugi strani pa sta se tudi Janša in Bavčar zavedala, da ustanavljanje paravojaških formacij ne more biti nič drugega kot začasna rešitev. Medtem ko so se na eni strani porajali prvi dvomi, pa so na drugi strani lokalna »jedra odpora« vse bolj pritiskala na republiška sekretarja, saj se jim je zdelo, da začetna motivacija in zagnanost nekako minevata. Konec junija so se zato sestali na »Trubarjevi domačiji« na Raščici Bavčar, njegov zaupnik in sodelavec Bojan Korsika, ki sta se poznala še iz časa delovanja Odbora za varstvo človekovih pravic, Janša, Krkovič in Beznik, in tam so zrasle prve ideje o organizaciji za obrambo na ravni republike. 23. julija pa so na sestanku pri Bavčarju ustanavljanje organiziranih vojaških enot konkretizirali. A več kot očitno je postalo, tudi zaradi dogajanja in izkušenj nove oblasti na Hrvaškem, da se bodo rešitve iskale v okviru obstoječega sistema SLO in DZ, ki je

³⁴ Tu moram predvsem opozoriti na dileme politične strukture, kako rešiti vprašanje vojaške obrambe. Demos je imel sicer jasno stališče že pred volitvami (plakat Demos za slovensko vojsko (1990). Dostopno na: Digitalna knjižnica Slovenije – dLib.si: URN:NBN:SI:IMG-W92KVGNN (dalje Demos za slovensko vojsko)) je izbruhnila plakatna afera (Mikulič, Uporniki z razlogom, str. 12). Ni pa bilo čisto jasno, ali bi takšno vojsko ustanovili na novo ali pa bi se preoblikovala TO. Prim. Damijan Guštin: Oborožene sile Republike Slovenije v prelomnem trenutku: nacionalna obramba – dosežek samostojne slovenske države? V: Osvoboditev 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih. Ljubljana 2011, str. 260–261.

³⁵ Janša, Premiki, str. 62.

³⁶ INZ, Dokumentacija projekta L6-2309, intervju Povše, 24. 4. 2009.

³⁷ »Mi na Dolenjskem smo začeli zadeve prej izvajati. Sicer smo bili malo zmanipulirani, ker nam je bilo rečeno, da vse to že uradna slovenska politika ve. Mi zdaj vemo, da Kučan takrat še ni vedel. Ampak sta potem Krkovič in Beznik seznanjala, začenši z Janšo in Bavčarjem, in potem sta onadva seznanila Kučana in potem se je nekako začela ta uradna, politična pokritost te zadeve«. – Prav tam intervju Novak, 24. 4. 2009.

poleg oboroženih enot milice predvideval tudi oborožene enote NZ (čeprav sicer samo s trofejnim orožjem, ki ga milica, ta je namreč skrbela za opremljanje in urjenje NZ, ni več operativno potrebovala). In prav aktivacija oziroma razpored posameznikov v NZ, ki bi delovala na republiškem nivoju (imela manevrski značaj), je bila formula za vmesni čas, dokler slovenska oblast ni sprejela ustavnih amandmajev in si odredila nadzor nad TO v miru in izrednih razmerah in tako TO postavila v položaj, ki ga ni imela še nikoli v več kot dvajsetletni zgodovini: ko se je dejansko prelevila iz prostorske v manevrsko in iz pomožne v glavno vojaško silo Republike Slovenije.

Nobenega dvoma ni, da lahko vsebinsko in funkcionalno za začetke MSNZ štejejo tudi (samo)obrambne aktivnosti, ki so sledile odvzemu orožja TO maja 1990, udejanjanje razmišljanj o samostojnosti tudi na vojaškem področju ter o Slovenski vojski prek vzpostavitve nadzora nove oblasti nad TO, v zadnji fazi pa je MSNZ nedvomno pomenila konceptualizacijo obrambnih sil, sestavljenih iz simbioznega delovanja vojaške in miličniške oziroma policijske komponente. MSNZ je pomenila realizacijo vojaške komponente obrambnih sil, bila pa je hkrati več in manj kot organizacija, zato je seveda ne smemo proučevati samo s formalističnega in organizacijskega vidika.

Glede na to, da jasnih idej o tem, kaj storiti z vojaškim vprašanjem, če sploh kaj, med političnimi strankami ni bilo, po drugi strani pa smo bili v celotnih osemdesetih letih prejšnjega stoletja priča prizadevanjem za demilitarizacijo slovenske družbe, ki so dosegla vrhunec jeseni 1990, so različne ideje pa tudi postopki v času nastajanja slovenske vojske razumljivi. Tako je bil potek dogodkov, ki se iz današnje perspektive zdijo popolnoma logični, v tistem času vse prej kot to. Na drugi strani so bili organi za notranje zadeve pod republiško pristojnostjo popolnjeni večinoma s poklicnimi pripadniki ter so morali svoje delovanje dokazovati tudi v praksi pri zagotavljanju notranje varnosti.

Zadeva je bila torej na vojaški strani oziroma strani TO bistveno bolj zapletena. Razen nekaj stotin poklicnih pripadnikov (zlasti ko je šlo za poveljnike ter operativne oficirje in skladiščnike) je TO slonela na rezervni komponenti, ki pa je niso sestavljali poklicni pripadniki, temveč rezervisti, državljani v uniformi – ko so to seveda nosili. In takšna TO je bila soočena z odvzemom orožja. Ko k temu dodamo še razpetost med lokalno politično oblastjo na eni ter RŠ TO na drugi strani, je povsem jasno, da je bila TO spomladi 1990 bolj ali manj paralizirana. Ukvarjala se je predvsem sama s sabo; ker pa je slonela na konceptu državljana vojaka, so se vanjo zelo hitro vnesla tudi politična in v nekaterih primerih celo mednacionalna razhajanja, zlasti ko je šlo za vojne sestave posameznih štabov. Ob vse večjem pritisku zveznih oblasti z JLA na čelu tako na Slovenijo kot tudi na Hrvaško je bilo zato povsem na mestu vprašanje, kaj storiti.

V programu Demosove vlade za področje obrambe je bila sicer točka, ki je predvidela vključitev RŠTO v sestavo sekretariata za ljudsko obrambo,³⁸ vendar je

³⁸ V prejšnjem sistemu RSLO in RŠTO nista imela nobene povezave.

to zahtevalo spremembo ustave. V slovenski politiki pa ni bilo posebej velike enotnosti glede organiziranja lastnih obrambnih sil, češ da bi s tem le izzivali vojsko oziroma vojaški vrh.³⁹ Na podlagi pravnih mnenj so zato julija 1990⁴⁰ v sekretariatih za ljudsko obrambo in notranje zadeve našli formulo, ki je predvidela uporabo možnosti NZ, da se pokrije tisti del obrambno-vojaških priprav, ki do tedaj niso imele legalnega kritja, npr. t. i. jedra odpora. Hkrati pa bi po mnenju snovalcev te rešitve to omogočilo razširitev aktivnosti na območje celotne republike, saj bi tudi tistim teritorialcem, ki so se pridružili tem obrambnim aktivnostim v naslednjih tednih, nudili kolikor toliko trdno pravno pokritje njihovega sicer prikritega delovanja. Drugi, prav tako pomemben cilj pa je bil z vključitvijo pokrajinskih in občinskih poveljnikov TO oziroma njihovih namestnikov v NZ prevzeti dejanski nadzor nad TO. MSNZ je tako pomenila oblikovanje skupin in enot, ki so bile enotno vodene z državnega vrha, s strani ministrov za notranje zadeve in za obrambo. Narodna zaščita je tako imela republiški značaj, kar je izražal termin »manevrska«, in je presegala lokalno ali »tovarniško« raven, kakor je bila NZ organizirana do tedaj.

Vzpostavitev socialne mreže vojaške veje slovenskih obrambnih sil

---

V začetni fazi organiziranja je bila to v osnovi samoiniciativna organizacija brez imena, ki so jo poleg republiške koordinacije (Bavčar, Janša, Krkovič, Beznik) sestavljali posamezniki v okviru TO in ONZ (posebej v SEM in PEM), prav tako pa so zaradi logistične zagotovitve v MSNZ postopoma vključevali občinske funkcionarje, ki so bili deležni posebnega zaupanja.

V začetku najvišje republiško vodstvo, z izjemo ministrov za notranje zadeve in za obrambo, sploh ni vedelo za *nastajanje organizacije, ki se je začela oblikovati od vrha navzdol* po točno določeni organizacijski shemi, ki pa jo je poznal le njen vrh. Republiška koordinacija MSNZ je nadaljnje člane pridobivala prek delovanja glavnih operativcev – *vozišč tega socialnega omrežja*,⁴¹ ki so izbirali sodelavce na pokrajinski ravni, ti pa so zopet izbirali sodelavce oziroma načelnike na občinski ravni. Izbor sodelavcev je v prvi vrsti potekal na poznanstvu in predvsem na osebnem zaupanju. Kljub temu da je njeno delovanje legaliziralo takratno republiško vodstvo v skladu s tedaj veljavnima zakonodajo in konceptom SLO in DS, pa je njeno delovanje v osnovi še naprej potekalo strogo tajno. Tako so na primer na republiškem nivoju poznali le ljudi do pokrajinskega nivoja, slednji pa do občinskega. Veljalo pa je tudi obratno. Posamezniki na občinskih ravneh so velikokrat

³⁹ Janša, Premiki, str. 51.

⁴⁰ Primož Knez, Ali H. Žerdin: Pravne države ne vzpostaviš tako, da jo eliminiraš. Intervju z Ludvikom Zvonarjem. V: Dnevnik (Objektiv), 29. 5. 2010, str. 10.

⁴¹ Krkovič kot načelnik NZ in začetnik njene konkretne implementacije MSNZ si je izbral ozek krog sodelavcev, ki so organizacijo nadalje razvijali na nižjih hierarhičnih ravneh. To je predstavljalo MSNZ.

poznali le svojega nadrejenega, bili pa so celo primeri, ko skoraj do konca niso vedeli, kdo je načelnik MSNZ njihove pokrajine. Prav tako so se strogi varnostni ukrepi nanašali tudi na komuniciranje, saj so se vsi dokumenti in obvestila prenašali osebno oziroma neposredno ustno. Dokumente, kolikor so jih sploh ustvarjali, so velikokrat uničevali, da ne bi puščali sledi. *Organiziranje je bilo torej piramidarno*, s čimer je bila zagotovljena večja varnost za sodelavce in udeležence tajnega projekta.

V tem kontekstu je treba izpostaviti tudi številne dileme, ki so se postavljale pred posameznike, ko so se odločali in odgovarjali na vprašanje: »Ali si za stvar?« Tako so bile izpostavljene legalistične, moralne, politične in osebne dileme posameznikov, ki so s svojim sodelovanjem ogrožali sebe in svoje bližnje tako materialno kot tudi eksistencialno. Mnogi so se zlasti v prvih dneh spraševali o posledicah svoje odločitve. Čutiti je bilo tudi nezaupanje in veliko vlogo pri odločitvi, da se pridružijo tajnemu organiziranju novih slovenskih obrambnih sil, so odigrala pretekla »poznanstva in veze«. Bili so primeri, ko izbrani načelniki občinskih štabov niso popolnoma zaupali niti pokrajinskemu načelniku, ki jih je z akcijo seznanil oziroma jih je vanjo vključil. To (ne)zaupanje pa se je prenašalo tudi s pokrajinskih na republiško raven. Tak primer kaže organiziranje NZ na Gorenjskem. »Prvi sestanek Toneta Krkoviča in Janeza Slaparja, ko je Krkovič poklical in prosil za predstavitev, je bil v nedeljo, 19. avgusta, pred kavarno Creina v Kranju. Po predstavitvi in pogovoru sta odšla na sedež PŠTO, kjer je Krkovič predstavil nastajajoči projekt manevrske strukture. Še isti dan se je Slapar pogovoril s Petrom Zupanom. Zvečer je poklical Jelka Kacina, ki je bil namestnik Janeza Janše v RSLO. Dogovorila sta se za srečanje naslednje jutro pred njegovim odhodom v službo v Ljubljano. Seznanil se je s Krkovičevim projektom in ga prosil za podatek, ali sta projekt res odobrila tudi sekretarja Janša in Bavčar. Tonetu Krkoviču niso povsem verjeli, saj ni bil v strukturah TO. Bil je predstojnik upravnega organa za ljudsko obrambo v Kočevju, od koder mu je JLA odpeljala orožje, last UO. Kacin je potrdil, da sta sekretarja Janša in Bavčar seznanjena s projektom, vendar naj ne bi bil zelo pomemben, po njegovem mnenju naj bi šlo za usposabljanje.«⁴²

Ta primer kaže na rast piramidalne organizacije od zgoraj navzdol, kajti *z vidika organizacijske teorije je vse bolj preraščala v mrežno organizacijo z dokaj veliko (operativno) avtonomijo posameznih jeder*. Prav tako pa lahko na ta način odgovorimo tudi na vprašanje, kdo je posamezne pripadnike določil za sodelovanje v MSNZ in kdaj ter na kakšen način so bili izbrani in informirani. V temelju je torej šlo za angažiranje znanih kadrov neposredno s strani Krkoviča, v številnih primerih pa so mu pokrajinske stike pomagali navezati tudi »stari znanci«. Tak primer je zametek organiziranja NZ v Zahodnoštajerski pokrajini. Štefan Šemrov, tamkajšnji pokrajinski načelnik, pravi: »Sredi julija 1990 me je poklical 'Vojko'⁴³ in mi napovedal sestanek s Tonetom Krkovičem. Prvo srečanje in pogovor o MSNZ sva imela 25.

⁴² Mikulič, *Uporniki z razlogom*, str. 71.

⁴³ Najbrž je bil to Vojko Adamič.

julija 1990 ob 16. uri na dvorišču gradu Tabor v Laškem. Po osnovni predstavitvi projekta in privolitvi v podrobnejšo predstavitev sva pogovor nadaljevala na terasi moje hiše v Vrhu nad Laškim. Na voljo mi je dal 48 ur, da se odločim, ali sem pripravljen sodelovati. Moja odločitev je bila pritrdilna, vendar v tistem trenutku nisem bil popolnoma prepričan, da nam bo uspelo, kajti naše delo pri projektu MSNZ ni bilo legalno. Pripravljali smo dokumente za nemoteno delovanje, alarmiranje in tajni vpoklic vojnih enot, oblikovali skrivna skladišča itn. Kako resno je bilo takrat, se zavedamo šele zdaj. Morali smo hitro ukrepati in se odločiti, komu zaupati, da bi projekt na občinski ravni lahko uresničili. Po razmisleku sem se odločil za sodelavce TO, ki sem jim najbolj zaupal. Odločitev ni bila lahka in danes vem, da sem morda komu storil krivico, ker mu sprva nisem zaupal. Do začetka septembra 1990 smo oblikovali skupino za delo na obeh ravneh, del dokumentov in ocen je bilo že narejenih, pripravljanje elaboratov pa se je začelo predvsem septembra.⁴⁴

Podobno je bilo tudi v Vzhodnoštajerski pokrajini. Marjan Fekonja tako o projektu MSNZ v dokumentarnem filmu Operacija 2-1-13-62 pravi: »Med pol osmo in osmo uro zvečer sem prišel v Tepanje.⁴⁵ Tam sta me že čakala dva predstavnika. Eden je bil Miha Butara, drugi pa je bil, predstavil mi ga je namreč Butara,⁴⁶ Tone Krkovič. Takrat sem ga prvič videl. Ne vem, kdo je bil bolj v zadregi, on ali jaz. Začel mi je govoriti, zakaj je pravzaprav prišel. Odkrito moram priznati, da sem v tistem trenutku pozabil na Toneta Krkoviča in da se je v meni kot po tekočem traku začel odvijati nekakšen film ali predstava o tem, kaj pravzaprav vse to pomeni, kaj se lahko zgodi oziroma se bo zgodilo. Strah namreč nikomur ni tuj. Razlika je le v tem, da eni znamo strah obvladati, drugi pa ne. Takrat sem seveda najprej pomislil na družino in otroke, razmišljal sem o tem, kaj nam preti. Po srečanju v Tepanju sem odšel domov in začel razmišljati, kako bi stvari organizirali naprej. V vseh občinskih štabih sem izbral posameznike, ki sem jim resnico zaupal postopno in nikoli v celoti. Tako smo že v slabem mesecu in pol uspeli organizirati štabe Narodne zaščite v Mariboru, Slovenski Bistrici, na Ptujju, v Ormožu, Pesnici in Rušah. To pravzaprav niso bili štabi. To sta bila posameznik in njegov pomočnik ali pa skupina treh ljudi. In eden, dva ali trije smo delali vse te stvari.«⁴⁷

Ker je šlo za tajno organizacijo, so pomembne tudi *psihosocialne dileme* tako v odnosu do najbližjih oziroma do družine kakor tudi širše. Prisotno je bilo vprašanje, ali so posamezni pripadniki seznanili svojo družino s svojim tajnim delovanjem ali pa so ga prikrivali. Prav tako je pomembno, na kakšen način so reševali

⁴⁴ Mikulič, Uporniki z razlogom, str. 91.

⁴⁵ Gre za srečanje 6. 9. 1990; najprej so se na Tepanju srečali pripadniki »vojaške linije«, nato pa so odšli na sestanek z »modro linijo« v Slovenske Konjice.

⁴⁶ Očitno je bilo ljubljansko jedro odpora (Adamič, Butara) zelo pomembno za navezavo kontaktov tudi v drugih slovenskih pokrajinah zlasti zato, ker sta bila oba pripadnika TO. K temu moramo dodati še dolenjsko jedro odpora (npr. Borut Usenik), ki je bil zveza, prek katere je Krkovič navezoval stike z Južnoprimorsko pokrajino.

⁴⁷ Mikulič, Uporniki z razlogom, str. 90.

morebitne probleme doma, v službi, med prijatelji. Zanimiva je tako zgodba iz Koroške, v kateri se Primož Šavc spominja: »Seveda jaz v sanjah ne bi pričakoval, da bo mene poveljnik koroške pokrajine podpolkovnik Mladen Mrmolja povezal v tajno organizacijo, ker sem bil poleg, ko je orožje odhajalo na njegovo avtoriteto. Tudi nekateri moji sodelavci so okrog tega izražali velik bes. Mrmolja je bil drugače zelo v redu človek, poznam ga še iz mladosti. Vendar zaradi teh okoliščin iz časa predaje orožja svojim sodelavcem iz MSNZ nisem povedal, kdo je moj šef. Moji ljudje so dolgo mislili, da me vodi sam Janša, za Krkoviča niso vedeli, ker nisem nič povedal, za Mrmoljo pa tudi ne, saj bi nezaupanje nekaterih mojih sodelavcev do njega lahko ogrozilo sam projekt oziroma njegovo konspiracijo.«⁴⁸

MSNZ se je razširila iz jedra nekaj posameznikov v organizacijo, v katero je bilo končno razporejenih skoraj 21.000 pripadnikov. Pri tem je treba pojasniti število pripadnikov »rdeče, vojaške veje«, kot se pojavljajo v različnih virih. Razmeroma jasno je, kako se je oblikovalo vodstveno jedro organizacije, od republiške prek pokrajinske do občinske ravni, manj jasno pa je dejansko operativno oblikovanje. Kako postane MSNZ tako kadrovska kot materialno-tehnično operativna oborožena sila? Kot taka sicer ni nikoli delovala. Enote MSNZ na terenu so bile samo na papirju oziroma v mobilizacijskih seznamih. Poveljnike (izbranih) enot so sicer v grobem seznanili z akcijo MSNZ, vojakov pa nikoli.⁴⁹ Tak primer je tudi ustanavljanje bataljona MSNZ oz. odreda⁵⁰ narodne zaščite na Kočevskem, ki ga opisuje Darko Čop.⁵¹ 24. septembra so se v prostorih 30. Rsk v Primožih sestali Jože Polovič, Miran Loparec, Alojz Koševič, Cvetko Zorko, vsi pripadniki enote iz Primožev, komandir Policijske postaje Kočevje Mirko Ješelnik ter Darko Čop kot načelnik narodne zaščite v občini Kočevje. Polkovnik Polovič je izpostavil nujnost, da se ustanovi bataljon MSNZ s poveljniškim mestom v Primožih, njegova predvidena sestava pa je bila poveljstvo bataljona, 1. in 2. četa bi se oblikovali iz 30. Rsk, 3. četa bi nastala iz sestava narodne zaščite občine Kočevje, 4. četa iz enote policije in 5. enota bi bil oddelek iz rajona Vas-Fara. Za izdelavo povelja in dokumenta za tajno poveljevanje enoti je bil zadolžen Cveto Zorko, ki je nemudoma izvedel nalogo,⁵² zanimivo pa je, da v teh dokumentih nikjer ne nastopa 4. četa, ki bi jo sestavljala milica. Povelje komandanta Alojza Koševiča, rezervnega kapetana, ki je bil predviden za poveljnika, se nanaša na četo Kočevska Reka 1 (formira se iz 30. Rsk), četo Kočevska Reka 2 (tudi ta se formira iz 30. Rsk), četo Kočevje (za njeno uporabo je povelje napisal Darko Čop), oddelek v Vasi, VOS v Kočevju ter Center za obveščanje, ki bo v Kočevski Reki. Ta struktura pa se skoraj v popolnosti (z

⁴⁸ Intervju avtorja s Primožem Šavcem, 25. 4. 2006.

⁴⁹ Prav tam; Intervju avtorja z Viktorjem Jeromljem, 26. 6. 2006.

⁵⁰ Odred je nestalna (ad-hoc) vojaška enota oz. formacija nedoločljive velikosti. Odredi so po navadi sestavljeni iz vodov oz. čet z namenom opraviti določeno nalogo. Sposobni so časovno omejenega samostojnega delovanja in so po navadi velikosti okrepljene čete oz. oslabiljenega bataljona.

⁵¹ Čop, Južna meja, str. 47–55; Demos za slovensko vojsko.

⁵² Glede na originalne dokumente so bili le-ti v grobem izdelani že v avgustu 1990 (osebni arhiv Cveta Zorka, Poveljstvo 1. čete: Povelje za uporabo čete, avgust/90).

izjemo ribniške enote) ujema tudi z Organizacijsko shemo slovenskih vojaških enot – narodne zaščite in policije, le da so tam čete v velikosti odredov, na čelu Kočevsko-ribniškega območja pa je Jože (Polovič). Pomembno je še enkrat izpostaviti, da moramo te enote razumeti zgolj v konceptualno-organizacijskem smislu, saj do vključevanja v čete in do seznanja vojakov ni prišlo.

Okoli 21.000 pripadnikov, kolikor naj bi šteje enote NZ, navedenih v Direktivi načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo manevrske strukture Narodne zaščite⁵³ z začetka septembra 1990, se zato seveda nanaša na potencialno angažirane enote, ki bi imele orožje in drugo vojaško opremo, prav tako pa bi bile zaradi aktivnega delovanja v projektu poveljnikov na višjih nivojih ter nadzora nad sistemi zvez in mobilizacijo tudi uporabljene. V tem smislu je velikost te MSNZ teže določljiva kot pa enote RSNZ, ki jih moramo šteti v celotni oboroženi sestavi Republike Slovenije. Namreč struktura PEM, SEM in ne nazadnje tudi VEM⁵⁴ je bila povsem jasna, delujoča, v preteklosti pa tudi že aktivirana, na kar kaže tudi primer že omenjene akcije Sever.

Nesporno dejstvo je, da brez podpore RSNZ ne bi bilo takšne »vojaške veje«, prav tako je povsem jasno, da so na najvišjem strateškem nivoju na celotno oboroženo sestavo gledali kot na neločljivo povezano simbiozno delujočo celoto izbranih enot RSNZ v/z MSNZ. Vendar pa je bilo tudi v tem primeru, morda sicer bolj na lokalnih ravneh, kar nekaj težav.

Čeprav večina virov akcijo ocenjuje kot izjemno uspešno in učinkovito, pa ocena njene vloge in pomena z zgodovinskega vidika le ni povsem enotna. Tako iz analize koroške »veje« MSNZ ugotavljamo, da se nekatere na republiški ravni sprejete odločitve niso popolnoma prenesle na lokalno raven. Primer, ki vse od konca vojne z večjo ali manjšo intenzivnostjo kaže na tako ugotovitev, je nedvomno ocena vloge posameznih elementov nacionalnovarnostnega sistema, oziroma bolj preprosto, odnos med ONZ (milica) in TO. Čeprav vsi pomembni viri izpostavljajo pomen dobrega sodelovanja med pripadniki obeh institucij, pa se je na lokalnem nivoju pokazala vrsta neenotnih stališč tako glede priprav na vojno kot glede delovanja v vojni sami. To je sicer legitimno, nedvomno pa kaže na to, da bi se kljub vsem pripravam v letu 1990 skozi projekt MSNZ, v katerem so se poleg slovenske vojske rojevale tudi slovenske obrambne sile (celotno oboroženo sestavo), ob vsem dogovarjanju in koordiniranju (tako uradnem kot neuradnem) vojna najbrž brez koordinacijskih skupin, ki so dejansko operativno vodile enote, ne izpeljala tako učinkovito.

⁵³ Mikulič, *Uporniki za razlogom*, str. 47.

⁵⁴ Število miličnikov Vojnih enot bi doseglo dvojno število aktivnih miličnikov; uniformiranih miličnikov pa je bilo leta 1990 4409. Rezervni miličnik je dobil pooblastila kot aktivni miličnik. VEM, ki so bile predvidene ta delovanja na območju lastne postaje milice, za kar so imeli razdelane tudi vse potrebne načrte, ki so jih vsakoletno preverjali na usposabljanjih, so vodili komandirji postaj milice (*Prikrita modra mreža*, str. 76).

Funkcije, namen in načrt delovanja

Osnovni namen delovanja MSNZ je bilo (vojaško) zavarovanje ukrepov nastajajoče slovenske države, ki jo je v tistem času najbolj ogrožala prav JLA. Čeprav je bila NZ *de iure* pomožna obrambno-varnostna sila ter slovenska posebnost v okviru sistema SLO in DZ, v katero so bili razporejeni rezervisti, dokler niso bili prerazporejeni v enote TO, JLA ali CZ, v organizacijski pristojnosti tedanjega sekretariata za notranje zadeve, pa je MSNZ, kot so jo kasneje poimenovali, *de facto* zagotavljala nadzor ter vodenje in poveljevanje republiški TO s strani slovenskega političnega vodstva še pred sprejemom ustavnih in zakonskih sprememb.⁵⁵ Poleg PEM, ki so nudile podporo, so namreč okostje in jedro MSNZ sestavljali izbrani pripadniki TO, za katere je v tem času veljalo neke vrste dvojno poveljevanje. *De iure* so bili podrejeni liniji vodenja in poveljevanja v TO kot delu jugoslovanskih oboroženih sil, *de facto* pa so bili sestavni del nove organizacije MSNZ in njenega sistema vodenja in poveljevanja, ki se je nanašalo izključno na slovensko politično oblast.

Osnovni vojni načrt MSNZ je bil preprost in logičen. V primeru oboroženega posega JLA v Sloveniji bi morala zavarovati ključne objekte in hkrati s hitrimi napadi na skladišča orožja in vojaške opreme zagotoviti možnost za vpoklic popolnih formacij TO. Prav tako so bili izdelani popolni načrti za posamezna skladišča in druge objekte.⁵⁶

Konec avgusta oziroma v začetku septembra je bil v vrhu tedanjega sekretariata za ljudsko obrambo izdelan dokument Direktiva načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo manevrske strukture Narodne zaščite,⁵⁷ ki je bil uporabljen kot smernica za pripravo osnovnega vojnega načrta MSNZ s predvidenimi možnostmi, v katerih bi se MSNZ uporabila v celoti, deloma, ali pa le kot demonstracija sile. Pri tem je bila predvidena možnost razglasitve izrednega stanja na celotnem ozemlju SFRJ, ki ga seveda republiška skupščina ne bi potrdila in bi praktično pomenilo ob poskusu realizacije agresije na Slovenijo. V primeru razglasitve izrednega stanja na Kosovu je bila predvidena demonstracijska uporaba enot manevrskih enot NZ in PEM, če bi zvezne oblasti poskušale izvesti mobilizacijo rezervistov in jih angažirati na Kosovu. Popolna uporaba vseh sil MSNZ pa je bila predvidena za primer izrednih razmer na Hrvaškem in BiH, ko je obstajala potreba po zavarovanju meja in ozemlja Slovenije ter preprečitvi širjenja spopadov tudi na našo republiko. Prav tako bi se MSNZ delno ali v popolnosti uporabila tudi v primeru, če bi JLA poskušala evakuirati vojaško tehniko ter težko oborožitev z ozemlja Republike Slovenije.

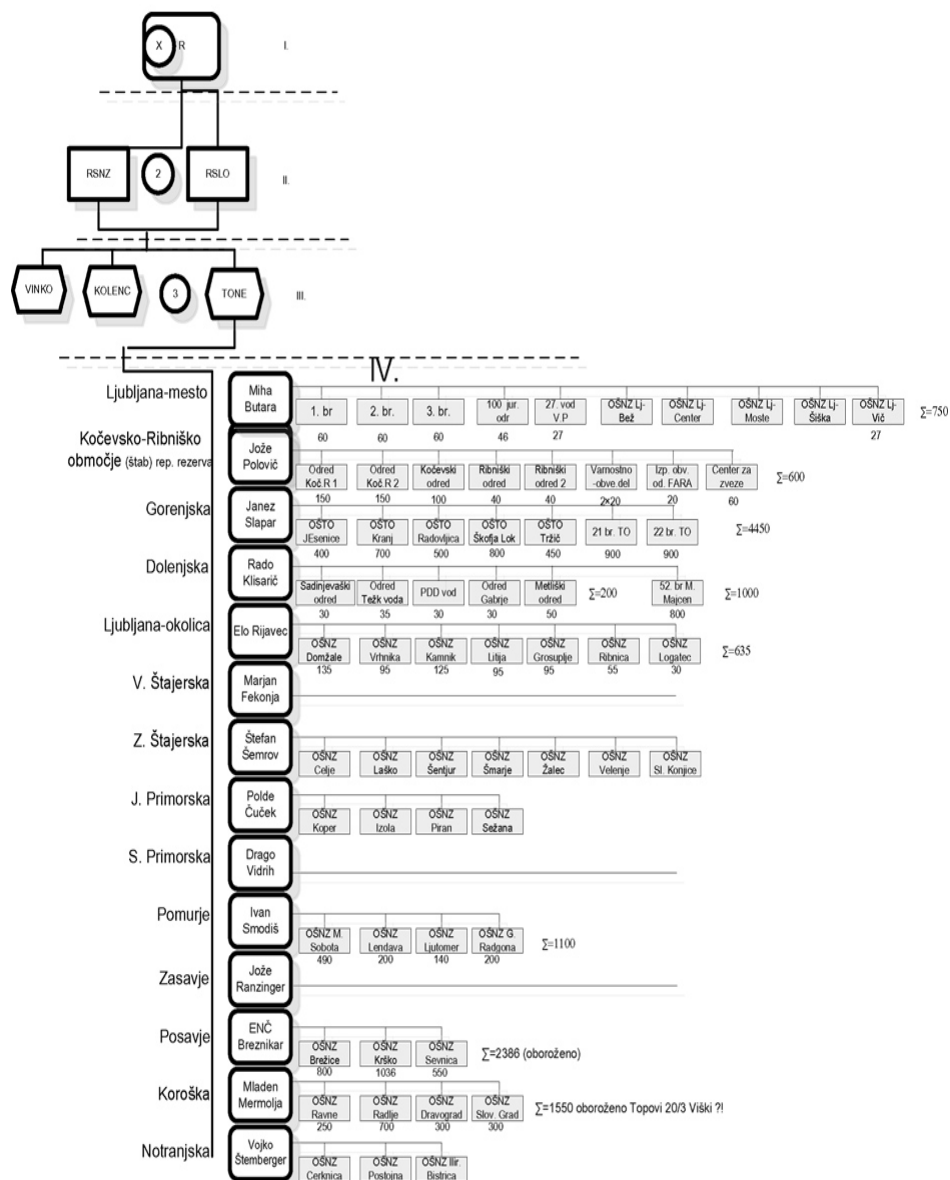
---

⁵⁵ Karlo Nanut: Zgodovinski pregled osamosvojitve Republike Slovenije. Učno gradivo, namenjeno za vojaško zgodovino, motivacijo in domoljubje. Ljubljana 2001 (dalje Nanut, Zgodovinski pregled osamosvojitve RS); Miha Butara: Uporniki z razlogom. V: Revija Obramba, 2000, št. 7, str. 50–54.

⁵⁶ Nanut, Zgodovinski pregled osamosvojitve RS.

⁵⁷ Mikulič, Uporniki z razlogom, str. 44–50. Sprejet je bil na Pristavi 7. 9. 1990.

Organizacijska shema slovenskih vojaških enot – narodne zaščite⁵⁸

⁵⁸ Shema je narejena na osnovi dokumenta, ki ga je avtor članka dobil na vpogled od avtorja originalne sheme Toneta Krkoviča. Prav tako shemo je pokazal tudi Janez Janša na posvetu v Državnem svetu 4. 10. 2010. Na shemi je sicer datum 15. 9 (1990), kar se mi zdi dokaj nenavadno, saj kar tri (Vzhodna Štajerska, Severna Primorska in Zasavje) niso razdelane, zgrajene na občinski ravni. Ta dokument je objavil tudi v barvnem originalu v: 20. obletnica maneverske strukture narodne zaščite: zbornik. Ljubljana 2011, str. 41–42.

Prav Direktiva načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije Antona Krkoviča za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo manevrske strukture (manevrskih enot) Narodne zaščite je eden ključnih elementov, ki omogoča razložiti pa tudi opredeliti, kaj je bila MSNZ in katere so bile njene posebnosti. Prva je bila nedvomno ta, da jo je po 29. avgustu 1990, ko ga je za načelnika NZ imenoval Bavčar, tudi formalno vodil Krkovič. Krkovič, rezervni kapetan 1. razreda, je tako dobil nalogo, da pripravi organizacijske pogoje za delovanje NZ v primeru izrednih razmer, in to na celotnem območju Republike Slovenije. Izbral je pokrajinske vodje, ki so večinoma prihajali iz enot TO. Pomembnost Direktive pa je tudi v tem, da omenja celotno oboroženo sestavo Republike Slovenije, skupno število pripadnikov, sodelovanje z enotami ONZ oziroma uporabo vseh razpoložljivih sredstev, obenem pa razmeroma jasno razmeji med (manevrsko strukturo) NZ in enotami RSNZ. Odločitev načelnika NZ se glede nalog nanaša izključno na NZ, čeprav je poudarjeno sodelovanje z enotami milice. Pomemben za razumevanje je tudi tisti del direktive, ki zadeva zaledje (»v primeru eksteritorialne uporabe manevrskih sil NZ uskladiti sistem zaledne zagotovitve v ONZ (PEM) in odredom za preskrbo RSNZ.«⁵⁹). Glede na to, da direktiva za zaledno oskrbo predvideva uporabo objektov in sredstev TO, je jasno, da bi se sile NZ, ki ne bi delovale prostorsko, temveč manevrsko, tj. širše, morale nasloniti na zaledno zagotovitev, ki bi jo zagotavljal RSNZ.

Zaključek

Čeprav imamo številne definicije, kaj MSNZ je (bila), je treba k njenemu proučevanju in tudi opredeljevanju pristopiti celostno. MSNZ je bila obrambni odziv na vojaške grožnje, prihajajoče iz Beograda, vsaj v prvi fazi pa je bila vse prej kot izoblikovana vojaška formacija oziroma organizacija. MSNZ ima svoje formalne datume ustanovitve in konca, ima ljudi, ki so bili v NZ formalno razporejeni, ima celo načrt delovanja in ima sezname enot z oborožitvijo, ki bi jih aktivirali v primeru potrebe.

Pa vendar manevrska struktura Narodne zaščite buri duhove tudi po dvajsetih letih tako med samimi akterji kot med raziskovalci tistega obdobja. Čeprav smo v tem času dobili že kar nekaj pisnih virov zapisov tudi na osnovi objav primarnih akterjev, pa določeni problemi še vedno ostajajo. In morda je čas, da jih rešijo tisti, ki niso bili udeleženi v tem projektu. Seveda pa je treba še enkrat izpostaviti nedostopnost arhivskega gradiva, ki onemogoča povsem natančno objektivizacijo takratnih dogodkov.

»Ali si za stvar« (Slovenijo) je bilo ključno vprašanje, ki so ga postavljali tisti, ki so projekt vodili po sistemu od zgoraj navzdol. Vendar ta »stvar« nikakor ni zgolj in samo manevrska struktura Narodne zaščite. Upoštevajoč (subjektivne) vire oz. pričevanja tedanjih udeležencev, se postavlja ena izmed tez, da bi morali namesto

---

⁵⁹ Prav tam, str. 49.

termina Manevrska struktura narodne zaščite, ki asociira na neko organizacijo oz. institucijo, uporabljati poimenovanje manevrska struktura Narodne zaščite, pri čemer s tem mislimo fazo nastajanja Slovenske vojske kot dela obrambnih sil, v katere so leta 1990 in 1991 spadale tudi določene enote milice (zlasti SEM in PEM). V to konkretno Narodno zaščito, ki je lahko delovala na ravni celotne Slovenije in ni imela nobene zveze z obstoječo narodno zaščito, delujočo v podjetjih in zavodih, so bili namreč razporejeni tisti pripadniki TO, določenih civilnih organov za ljudsko obrambo ter tudi nekateri pripadniki milice, ki so omogočili prevzem nadzora nad strukturo, enotami ter ne nazadnje tudi opremo TO. Čeprav je bilo organizatorjev le nekaj deset, pa so dejansko formirali enote,⁶⁰ v katere je bilo razporejenih 21.000 pripadnikov TO, temu pa moramo dodati še okoli 9.000 pripadnikov PEM, VEM in SEM, s čimer dejansko označujemo celotni oboroženi sestav RS (kot izhaja iz Direktive načelnika Narodne zaščite Republike Slovenije za demonstracijsko, delno ali popolno uporabo Manevrske strukture narodne zaščite, sprejete 7. septembra 1990 na Pristavi nad Stično). Ta celotni oboroženi sestav pa lahko enačimo tudi s strukturo slovenskih vojaških enot (glej sliko), za katero se je post festum uveljavil naziv MSNZ.

Čeprav je seveda zelo pomembno definirati sam projekt, ki ga predstavlja MSNZ, pa moramo na dogodke gledati tudi iz širšega zornega kota, to je samobrambnih prizadevanj in aktivnosti, ki so bile sprva spontane, nato pa vse bolj organizirane in so se na koncu končale z usklajenostjo enot milice ter manevrske strukture Narodne zaščite, kar nedvoumno lahko označimo s terminom slovenske oborožene oziroma obrambne sile (lahko tudi celotni oboroženi sestav Republike Slovenije oz. slovenske vojaške enote). Skratka, septembra 1990 smo dobili tako celotni oboroženi sestav, ki se je potrdil v vojni za Slovenijo.

Iz dosedanje analize tako pisnih virov, redkih dokumentov, ki so na voljo, ter ne nazadnje zapisov pogovorov (intervjujev), je več kot očitno, da je termin Manevrska struktura Narodne zaščite možno uporabljati na več načinov. Eden od možnih razlogov je tudi v tem, da je tako razumevanje prelomnih dogodkov iz leta 1990 nastalo šele nekaj let po tem in se je najbolj (javno) manifestiralo s proslavo v Novih Lazih 16. maja 1992, ko so se prvič podeljevali spominski znaki MSNZ. Nobenega dvoma ni, da so slovenske oborožene sile od sredine poletja 1990 bile sestavljene iz dveh stebrov oziroma linij (sprva manj, kasneje pa bolj formalno), zelo težko pa trdimo, da sta ti dve liniji formalno ali neformalno sestavljali MSNZ. Zato so povsem odveč spori o modro-zeleni (ali celo rdeče-zeleni glede na originalno sliko) simboliki, trditvah o dveh stebrih, sporih glede datuma začetka, tezi, da je MSNZ vseslovenski oborožen odpor, vprašanjih, ali so bile izdane odločbe za načelnika Narodne zaščite ali manevrske strukture Narodne zaščite ipd. Na tovrstna vprašanja in izzive bomo sicer težko odgovorili, vsaj dokler se bo naše raz-

⁶⁰ Čeprav je bilo večkrat objavljeno, da v okviru projekta MNSZ novih enot niso ustanavljali, pa vsaj dolensko-kočevski primer kaže nasprotno. Na Dolenjskem so tako formirali enote tudi iz pripadnikov, ki formalno sploh niso bili del TO, medtem ko so v okviru »kočevske« pokrajine izdelali načrte za formiranje enot, ki niso odlikavale zgolj dotedanje strukture TO.

iskovanje omejevalo na ustna pričevanja tedanjih udeležencev, redke primarne pisne vire – dokumente in nedostopne arhive. In ne nazadnje, problem konstrukcije dogodkov »a posteriori« se skriva tudi v delu govora Toneta Krkoviča 16. maja 2010 na Pristavi nad Ivančno Gorico, ko se zahvaljuje za sodelovanje pri organiziranju vseslovenskega oboroženega odpora – danes znanega pod imenom MSNZ«.

Uroš Svete

MANOEUVRE STRUCTURE OF NATIONAL PROTECTION (MSNP) BETWEEN
STRATEGIC CONCEPT AND TACTICAL REALISATION

Summary

For every independent state intending to guarantee its sovereignty, national security is of crucial importance. Nowadays a comprehensive national security approach involves the development of a full range of police, civil defence, military and intelligence capabilities. However, a system in itself is not enough. Motivation, consciousness/legitimation and knowledge ensured by an appropriate level of security culture play a decisive role. Although in the socialist Yugoslavia defence and security issues were also imbued by ideological issues, the system of total national defence and social self-protection also resulted in a remarkable security awareness of the general population in Slovenia. This is a very important foundation for understanding the broader social environment, leading to the establishment of the Manoeuvre Structure of National Protection which was undoubtedly a substitute for the missing military capabilities of the Slovenian republic. Moreover, this organisation rested on legitimate general concepts encompassing various local self-defence activities initiated after the disarmament carried out in different parts of Slovenia. Its activities were organised at the republic-wide (strategic) level before the Constitution was amended in October 1990.

The military and defence preparations, undertaken 22 years ago and aimed at securing Slovenia's efforts to acquire independence, which were spontaneous initially, later became organised. In the middle of the 1980s the Yugoslav federal authorities, the Yugoslav People's Army (hereinafter YPA), and especially the political leadership in Serbia and Montenegro started demanding that the Slovenian republic authorities should revise their political position. However, in May 1990 their primary goal was certainly to disarm the Slovenian Territorial Defence. In the symbolic sense it was clear that YPA tried to preserve its military monopoly as well as increase its political power in Slovenia. On the other hand, the newly elected Slovenian political authorities became increasingly aware that the only security force which remained under their control was the police. Although the police forces were well-trained and well-equipped, the question of how to address the lack of Slovenian military capabilities and responsibilities remained the main security challenge. In May 1990 the answer was still unclear. One of the options was to establish a new Slovenian army, but such a move would rest on unsound legal grounds and could provoke a YPA intervention. Another choice was to reform the existent Territorial Defence force. However, these units had been disarmed and as far as the chain of command was concerned they remained a part of the integral Yugoslav armed forces, although they were financed by the Slovenian republic, municipalities and economic sector. Thus the former option seemed to be more realistic. Temporarily – as a legal »safe heaven«, a specific Slovenian concept of National Protection was employed. Accordingly Slovenian citizens could be mobilized into an additional security force related to the police, the YPA (including Territorial Defence), as well as Civil Protection Service. This security force was under the jurisdiction of the Ministry of the Interior of the Republic of Slovenia. This solution represented the framework for the identification, mobilisation and organisation of military, police, and other types of security staff, loyal to the newly elected government and capable of organising a military structure as well as adopting the responsibility for establishing the second pillar of the Slovenian defence forces (nearby police forces, which were in fact the predominant paramilitary force at the time). Ultimately the Manoeuvre Structure of National

Defence (MSND) became a unified defence force, consisting of Territorial Defence and police officers as well as important civilian officials, before it was transformed into Territorial Defence military units (excluding the police staff).

The MSNP had a lot of different aspects and implications. Therefore, in spite of it being relatively short lived, this organisation was very complex and its analysis calls for a multidisciplinary and multilevel approach. First of all, in terms of functionality the origins of MSND date back to (self)defence activities, following the Yugoslav People's Army's attempt to disarm the Slovenian Territorial Defence in May 1990. Secondly, although National protection was an existing but outdated institution, unique to Slovenia and intended to allow this republic to form an ad hoc defence structure similar to a Home Guard, it represented a framework for the establishment of clandestine and alternative command structure and a way for the newly-elected Slovenian leadership to establish control of the Territorial Defence, which was formally a part of joint Yugoslav armed forces. Finally, MSNP represents a conceptualisation of unique Slovenian defence forces, composed of military (Territorial Defence) and militia/police units. The following article includes an analysis of hazards from the very strategic concept to tactical realisation, combining historical, politological, sociological and security studies theories.

1.01
Prejeto 16. 11. 2012

UDK 355.58(497.4)"1991"

Marjan Malešič*

Civilna obramba med osamosvajanjem Slovenije**

IZVLEČEK

Proces osamosvajanja Slovenije je temeljil na plebiscitarni odločenosti državljanov Slovenije za vzpostavitev samostojne in neodvisne države. Civilna obramba je v tem procesu delovala zelo uspešno in se je smiselno dopolnjevala z vojaško obrambo. Civilna obramba je omogočila legalnost in kontinuiteto delovanja sistema oblasti, bolj ali manj nemoteno preskrbo obrambnih sil in prebivalstva, ter krepitev 'volje do odpora' pri državljanih Slovenije pred vojno in med njo. Pomembno je k osamosvojitvi države prispevalo nenasilno uporniško delovanje civilne družbe in političnih institucij proti zveznim silam, svojo nalogo pa je uspešno opravil tudi sistem zaščite in reševanja, ki je zagotavljal alarmiranje, evakuacijo in zaklanjanje civilnega prebivalstva ter odkrivanje in zaznamovanje nevarnih con.

Ključne besede: pravica naroda do samoodločbe, vojna, civilna obramba, civilna zaščita, nenasilni odpor, psihološka obramba, ekonomsko bojevanje

ABSTRACT

CIVIL DEFENCE IN THE PROCESS OF ATTAINING THE INDEPENDENCE OF SLOVENIA

The process of attaining the independence of Slovenia was based upon the plebiscitary determination of the Slovenian citizens to establish an autonomous and independent state. Civil defence performed successfully in this process and it was fully complementary to military defence. It allowed the authorities to function in a legal and continuous manner, enabled a more or less stable supply of defence forces and the population, and made it possible for the »will to resist« to be strengthened among the citizens before and during the war. The non-violent resistance of the civil society and political institutions against the federal forces contributed significantly to the attainment of the Slovenian independence. The rescue and protection system ensured the notification, evacuation and protection of the civilian population as well as the detection and designation of dangerous zones.

Key words: right of nations to self-determination, war, civil defence, civil protection, non-violent resistance, psychological defence, economic warfare

* **dr., redni profesor, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, Katedra za obramboslovje, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana; e-mail: marjan.malesic@guest.arnes.si**

** Članek je izdelan v okviru projekta Slovenske oborožene sile v 20. stoletju, njihovo bojevanje in družbena vloga (M5-0047), ki ga je financiralo Ministrstvo za obrambo RS.

I. Uvod

Desetdnevna vojna v Sloveniji junija in julija 1991 predstavlja zaključno in nasilno fazo dveh med seboj povezanih procesov, ki sta intenzivno potekala konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, in sicer procesa osamosvajanja Slovenije iz SFRJ na podlagi pravice naroda do samoodločbe¹ ter procesa spreminjanja temeljnih odnosov v družbi oz. njenega prehoda iz socialističnega sistema v sistem političnega (strankarskega) pluralizma in tržnega gospodarstva. Vojna v Sloveniji je globoko zarezala v kulturno-civilizacijsko bit slovenstva in v tem smislu predstavlja določeno diskontinuiteto glede na prejšnja zgodovinska obdobja. Pozitiven izid te vojne je po več kot dveh desetletjih samostojnosti države očiten. Slovenija je sorazmerno gospodarsko razvita in demokratična država, pri čemer ne želimo zanemariti težav in odklonov, ki se občasno pojavljajo na gospodarskem in političnem področju. Slovenija je članica Združenih narodov, Evropske unije, Nata, Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi, Sveta Evrope in drugih mednarodnih organizacij, kar ji daje prepoznavnost v svetu in sorazmerno pomembno mesto v mednarodni skupnosti.

Vojno za Slovenijo občasno spremljajo poskusi njene mitologizacije, pretirano povečevanje vojaške zgodovine Slovencev in izražanje meritokratskih teženj, kar nas utrjuje v prepričanju, da je čim objektivnejša analiza procesa osamosvajanja Slovenije smiselna in potrebna.² V tem kontekstu je nujno osvetliti tudi prispevek civilne obrambe k uspešnemu skupnemu osamosvojitvenemu naporu, kar ponuja tudi odgovor na dilemo, kaj je bilo pomembnejše za uspeh v vojni za Slovenijo oz., ali smo proces osamosvajanja lahko uspešno izpeljali zgolj zaradi uporabe oboroženega boja proti Jugoslovanski ljudski armadi (JLA)? Dilema je navidezna, saj vojaški odpor teritorialne obrambe (TO) in policije ne bi mogel biti uspešen, če ne bi bil oprt na jasno izraženo politično voljo državljanov, na enotno in odločno delovanje organov oblasti in civilne družbe ter na različne prvine civilne obrambe. Po drugi strani pa vse naštetu zelo verjetno ne bi bilo dovolj pri spoprijemanju s pritiskom zveznih oblasti in agresijo JLA, če se v skrajni sili ne bi mogli opreti tudi na oboroženo delovanje enot TO in policije.

Pojavila se je tudi dilema, ali je dogajanje junija in julija 1991 v Sloveniji sploh bilo vojna, ali pa je šlo za oborožen spopad, pri čemer je treba poudariti, da vojna je oborožen spopad, ni pa vsak oborožen spopad vojna. Če upoštevamo zgolj kvantitativna merila (število udeleženih vojakov, čas trajanja, število žrtev ...), ki jih za

---

¹ Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah, ki ga je Generalna skupščina Združenih narodov sprejela 16. decembra 1966 z resolucijo št. 2200 A (XXI) in je začel v skladu z 49. členom veljati 23. marca 1976, v 1. členu določa, da imajo vsi narodi pravico do samoodločbe. S to pravico si svobodno določajo svoj politični status in svobodno zagotavljajo svoj ekonomski, socialni in kulturni razvoj.

² Prim. Marjan Malešič: Fragmenti iz analize vojne v Sloveniji. V: *Perspektive sodobne varnosti*. Ljubljana 1998 (dalje Malešič, *Fragmenti iz analize vojne v Sloveniji*), str. 203.

post festum opredelitev in analizo vojne uporabljajo nekateri tuji inštituti, ne moremo govoriti o vojni, če pa upoštevamo kvalitativna merila (preobrazba državnega ustroja in temeljita sprememba družbene ureditve) pa dogajanje vsekakor lahko označimo z izrazom vojna.

Na uspešen izid procesa osamosvajanja Slovenije so vplivali zunanji in notranji dejavniki. V tej analizi nas zanimajo predvsem notranji dejavniki, ki se kažejo v plebiscitarni odločenosti državljanov Slovenije za vzpostavitev samostojne in neodvisne države,³ sorazmerni enotnosti političnih voditeljev glede ciljev osamosvojitve ter v uspešnih pripravah na zavarovanje pravice do samoodločbe z nenasilnimi in nasilnimi sredstvi. Civilna obramba je v tem procesu delovala zelo uspešno in se je smiselno dopolnjevala z vojaško obrambo. Predpogoj uspešnosti so bile priprave, ki so na civilnoobrambnem področju potekale pred agresijo JLA na Slovenijo. Sprejeti so bili ukrepi na pravnem in političnem področju, kar je zagotavljalo legalnost in kontinuiteto delovanja sistema oblasti v vojnih razmerah. Na gospodarskem področju so ukrepi zagotavljali bolj ali manj nemoteno preskrbo obrambnih sil in prebivalstva v vojni, hkrati pa so omogočili izvajanje nekaterih oblik ekonomskega bojevanja proti nasprotniku. Na področju psihološke obrambe je treba izpostaviti predvsem sprejetje 'operativnega načrta za delovanje množičnih občil v izrednih razmerah', kar je omogočilo krepitev 'volje do odpora' pri državljanih Slovenije, seznanjanje mednarodne javnosti z osamosvojitvenimi cilji in določene oblike psihološkega bojevanja proti nasprotniku. V kontekstu civilne obrambe lahko omenimo tudi področje državljanske (nenasilne) obrambe, ki so jo izvajale civilne institucije, nevladne organizacije, skupine državljanov in posamezniki. Ne nazadnje je svojo nalogo uspešno opravil tudi sistem zaščite in reševanja, ki je zagotavljal alarmiranje, evakuacijo in zaklanjanje civilnega prebivalstva, odkrivanje in zaznamovanje nevarnih con in izvajal nekatere druge naloge.

II. Opredelitev civilne obrambe

Civilno obrambo opredelimo, kot tisti del obrambne in zaščitne dejavnosti družbe, katere prednostni namen je z nevojaškimi in nenasilnimi sredstvi zavarovati ljudi, družbene in osebne vrednote, gmotne in kulturne dobrine ter zagotoviti nepretrežnost političnega, gospodarskega in kulturnega življenja v posamezniku in skupnosti neprijaznih razmerah – ob naravnih in drugih nesrečah, v izrednih razmerah in v vojni. Sistemske prvine civilne obrambe so zaščita in reševanje, gospodarska obramba, psihološka obramba, državljanska (nenasilna) obramba in 'politična' obramba (zaščitni ukrepi na področju oblasti).⁴

---

³ Poročilo Republiške volilne komisije o izidu glasovanja na plebiscitu z dne 23. decembra 1990 (DZ RS 005-02/89-1/5-1; UL RS 2/91).

⁴ Marjan Malešič: Civilna obramba sodobnih držav, doktorska disertacija, Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 1994, str. 72.

Temeljni smoter *zaščite in reševanja* je obvarovati ljudi, živali, materialne dobrine in okolje ob naravni ali drugi nesreči, v primeru terorističnega napada, v vojni in drugih kriznih razmerah. Ta smoter se uresničuje prek preventivne dejavnosti, napovedovanja in odkrivanja kriznih razmer, izvajanja priprav prvih sistema, izvajanja zaščite, reševanja in pomoči v kriznih razmerah ter prek odpravljanja njihovih posledic. V ta namen ima sistem organizirane sile za zaščito, reševanje in pomoč, ki lahko vključujejo enote za hitro posredovanje, splošne in posebne reševalne enote in službe ter enote, službe in organe civilne zaščite. V zaščito, reševanje in pomoč se po potrebi vključujeta tudi policija in vojska.⁵

Gospodarsko obrambo predstavljajo ukrepi, ki imajo namen omiliti negativne gospodarske učinke vojnih ali drugih kriznih razmer. Temeljni namen gospodarske obrambe je zagotoviti kontinuiteto gospodarske dejavnosti v vojni ali drugih kriznih razmerah, kar lahko dosežemo z načrtovanjem industrijske proizvodnje, kmetijske dejavnosti in nekaterih ključnih storitev, oblikovanjem zalog, racionirano preskrbo, spodbujanjem ali omejevanjem izvoza oz. uvoza in drugimi gospodarskimi ukrepi. Ti ukrepi omogočajo nujno preskrbo prebivalstva in obrambnih sil v zaostrenih kriznih razmerah.⁶

Psihološko obrambo razumemo kot posredovanje verbalnih, vizualnih ali avdiualnih signalov (potencialne) žrtve, ki delujejo v smeri krepitve lastne volje do odpora, slabljenja nasprotnikove volje do agresije, propagiranja lastnih stališč v mednarodni javnosti, ali v smeri blaženja negativnih učinkov drugih kriznih razmer. Temeljne naloge psihološke obrambe so proučevanje tujih in lastnih možnosti komuniciranja in propagande, načrtovanje dela na področju množičnega komuniciranja za primer kriznih razmer, načrtovanje propagande za krepitev obrambnega duha in morale državljanov in ukrepi psihološkega bojevanja proti napadalcu.⁷ Psihološka obramba temelji na predpostavki, da je družbo, ki je prepredena z različnimi kanali formalnega in neformalnega komuniciranja, v vojni bistveno težje obvladati kot pa družbo, v kateri so skupine in posamezniki komunikacijsko nepovezani.

Pri *državljski nenasilni obrambi* gre za izvajanje nenasilnih akcij, za obliko izražanja družbene moči, ki lahko nadomešča ali dopolnjuje vojaško obrambo. Temelji na predpostavki, da ima lahko neoboroženo in nenasilno delovanje v konfliktu stvaren vpliv na dogodke, po drugi strani pa nima takih pomanjkljivosti kot oboroženo oz. nasilno delovanje. Državljska nenasilna obramba vključuje številne oblike, od državljske nepokorščine,⁸ demonstracij, nenasilnega protesta in prepri-

⁵ Prim. Doktrina zaščite, reševanja in pomoči, Ministrstvo za obrambo, URSZR, 2002.

⁶ Marjan Malešič: Koncept ekonomskega bojevanja. V: Gospodarska obramba Republike Slovenije (izzivi in priložnosti). Ljubljana 2006, str. 60–61.

⁷ Propaganda in War : Styrelsen for Psykologiskt forswar. Stockholm 1996, str. 32.

⁸ Državljsko nepokorščino opredelimo kot namerno, odkrito in miroljubno kršitev določenih zakonov, dekretov, uredb in vojaških ali policijskih ukazov. Prim. Gene Sharp: Making Europe Unconquerable : The Potential of Civilian-based Deterrence and Defense. Cambridge /Massachusetts, 1985 (dalje Sharp, Making Europe Unconquerable), str. 44.

čevanja, gospodarskega bojkota in stavke do političnega nesodelovanja in različnih oblik nenasilne intervencije.⁹

Koncept '*politične' obrambe* temelji na predpostavki, da oblast oblastnikom ni dana sama po sebi, ampak je povezana z obvladovanjem virov politične moči, kot so avtoriteta in legitimnost, človeški viri, veščine in znanje, materialni viri in sankcije, pri čemer sta v dejanskih razmerah pomembni stopnja obvladovanja naštetih virov moči in njihova kombinacija. Države se trudijo zagotoviti kontinuiteto izvajanja oblasti tudi v kriznih razmerah in sprejemajo ukrepe, kot so ustavne in zakonske prilagoditve, preoblikovanje teritorialno političnih skupnosti, spremembe mandatov in pristojnosti organov oblasti ter suspenz nekaterih človekovih pravic.¹⁰

III. Priprave civilne obrambe na osamosvojitve

Načrtovanje ukrepov za zagotovitev kontinuitete delovanja slovenskih organov oblasti segajo že v november 1990, ko sta republiška sekretariata za ljudsko obrambo in notranje zadeve oblikovala načrt Ščit, v katerem so analizirali operativne rešitve za premik republiškega političnega vodstva, če bi bila neposredno ogrožena Ljubljana, na osem lokacij izven mesta. Ob upoštevanju strogih varnostnih ukrepov je bil načrt maja 1991 tudi preverjen.

Kljub temu da je sistem civilne obrambe začel priprave že v letu 1990, je na tem področju najpomembnejši dejavnik pojav posebne organizacijske strukture, tj. Republiške koordinacijske skupine,¹¹ ki jo je Predsedstvo RS ustanovilo 18. marca 1991 ter je prinesla enotnost, vseobsežnost in celovitost obrambnih priprav. Prav tako so bili že na začetku leta 1991 s strani Republiškega sekretariata za ljudsko obrambo imenovani pokrajinski koordinatorji obrambnih priprav, ki so prevzeli koordiniranje priprav civilne obrambe na pokrajinski ravni, kasneje pa so postali člani pokrajinskih koordinacijskih podskupin, ki jih je Republiška koordinacijska skupina oblikovala 26. maja 1991.¹²

Pomemben mejnik v pripravah je tudi sprejetje novega Zakona o obrambi in zaščiti 6. aprila 1991. Določene systemske in organizacijske spremembe so oblasti izvajale že pred samim osamosvajanjem Slovenije,¹³ vendar se je sistem civilne obrambe šele z novo zakonodajo usmeril na nove naloge in JLA kot potencialnega

---

⁹ Prim. Sharp, *Making Europe Unconquerable*, str. 25–30; Kristijan Melon, Žan-Mari Miler, Žak Semlen: *Neoružani odpor*. Beograd 1989, str. 9–20.

¹⁰ Primere tovrstnih ukrepov najdemo v 92., 81., 103., 108., 16. in 106. členu Ustave RS. Gl. Ur. L. RS, št. 331/91-I.

¹¹ Polno ime skupine je bilo: Koordinacijska skupina republiških organov za usklajevanje varnostnih in obrambnih priprav ter vodenje in usklajevanje oboroženega boja in civilne obrambe (Sklep Predsedstva RS, 18. marec 1991).

¹² Enotni v zmagi: osamosvojitve Slovenije. Ljubljana 2006, str. 54.

¹³ Slovenske oblasti se namreč niso strinjale s prizadevanji zveznih vojaških organov, ki so si želeli civilno obrambo podrediti ter jo temu primerno tudi organizacijsko, kadrovsko in drugače razvijati za podporo oboroženemu boju.

agresorja. Čeprav je imel novi zakon na področju civilne obrambe zgolj prehodni značaj, je zelo zmanjšal število pripravljavcev obrambnih načrtov, pa tudi sistem je postal preglednejši in učinkovitejši. Ključna sprememba pa se je nanašala na samo razumevanje civilne obrambe, saj je zakon civilno obrambo opredelil bolj celovito, v središče pa ni več postavljala zgolj civilne zaščite, ampak je poudaril tudi pomen drugih prvin. Kasneje se je izkazalo, da je bilo tako razumevanje ključno, saj je prav vseobsegajoča in uravnovešena civilna obramba pomembno prispevala h končnemu, za Slovenijo ugodnemu razpletu vojne.

Po ustanovitvi Republiške koordinacijske skupine so se priprave intenzivirale in vključevale vse več subjektov. Temelj operativnih priprav civilne obrambe so predstavljale Smernice Predsedstva RS o ukrepih za pripravljenost, sprejete 15. maja 1991, ki so zajele naslednje vsebine civilne obrambe: ukrepe državnih organov in organov lokalne samouprave za delo v vojni ter ukrepe v zvezi z elektrogospodarstvom, telekomunikacijami, železnico, obveščanjem, zdravstvom in preskrbo. Na koordinacijske podskupine v pokrajinah in občinah, ki so usklajevale delo upravnih organov za ljudsko obrambo ter štabov TO, so bili preneseni ukrepi materialno-zdravstvene oskrbe TO, oviranje manevra JLA, prekinitev oskrbe JLA z vodo ter evakuacije občinskih blagovnih rezerv, gospodarske in psihološke obrambe ter drugih nevojaških oblik obrambe.

V začetku junija 1991 so slovenske oblasti izdelale Operativni načrt obrambnih in varnostnih ukrepov, ki je določal ukrepe s področja civilne obrambe in organizacijo delovanja sistema. Ukrepi na civilnoobrambnem področju so bili celoviti in so zajemali vse ključne prvine.¹⁴

Civilna zaščita je z novim zakonom o obrambi in zaščiti ponovno ocenila ogroženost in se na tej podlagi organizirala, urila in opremila. Izdelala je ustrezne načrte za delovanje ob nesrečah in v vojni, kjer so ključno vlogo odigrali štabi civilne zaščite na vseh ravneh. Za večino primerov, še posebej za delovanje v razmerah neposredne vojne nevarnosti in vojne, so bili načrti razviti in oblikovani že pred letom 1991, tako da so bili le prilagojeni novim razmeram. Pri tem je bila najpomembnejša zamenjava zveznih organov odločanja z republiškimi, kjer je ključne pristojnosti prevzela Republiška koordinacijska skupina, še posebej pri aktiviranju civilne zaščite. Šlo je tudi za iskanje najučinkovitejšega načina prenosa ukazov z Republiške koordinacijske skupine na Republiški štab civilne zaščite in prek njega na celoten sistem zaščite in reševanja.

Za *gospodarsko obrambo* lahko rečemo, da je potekala v dveh fazah. Prva se nanaša na obrambne gospodarske ukrepe pred samo osamosvojitvijo kot odgovor na ukrepe gospodarskega bojevanja s strani Srbije, druga pa na ukrepe gospodarskega bojevanja v sami osamosvojitveni vojni. V drugi fazi sta bili ključni načrtovani nalogi zagotavljanje materialne in zdravstvene oskrbe enotam TO in policije

¹⁴ Več v Erik Kopač, Klemen Grošelj, Vladimir Prebilih, Uroš Svete: *Vojna v Sloveniji*. V: *Krizno upravljanje in vodenje v Sloveniji: izzivi in priložnosti*. Ljubljana 2004 (dalje Kopač et al. *Vojna v Sloveniji*), str. 52–55.

ter delovanje gospodarstva in preskrba prebivalstva. Načrt je predvideval prekinitev oskrbe enot JLA z osnovnimi življenjskimi dobrinami. Ukrepi gospodarske obrambe so se nanašali tudi na prekinitev sodelovanja namenske industrije z JLA ter na poskus vzpostavitve namenske industrije za enote TO.¹⁵

V priprave na področju *psihološke obrambe* je bila poleg republiškega Sekretariata za informiranje intenzivno vključena RTV Slovenija. Izdelan je bil operativni načrt za delovanje množičnih medijev v izrednih razmerah, posebno pozornost pa so posvetili zagotovitvi nadomestnih lokacij za oddajanje televizijskih in radijskih programov, prav tako so bili načrtovani ukrepi medijske protipropagande. Cilj teh priprav je bil ohranitev komuniciranja med oblastjo in prebivalstvom, katerega glavni namen je bil krepitev volje do obrambe in čim bolj enotno zaznavanje razmer.

Druge oblike nenasilne obrambe so tudi pripomogle k učinkovitemu upiranju nameram JLA. Pomembne so bile dejavnosti, ki jih je usmerjalo republiško vodstvo, ki je načrtovalo blokade cestnih komunikacij za preprečitev manevra posebnih enot JLA, preprečitev umika materialno-tehničnih sredstev z ozemlja Slovenije, blokado internih komunikacij JLA ter odklop civilne komunikacijske infrastrukture vsem zveznim organom v Sloveniji.¹⁶ Kot se je izkazalo kasneje, je vidno vlogo pri nenasilnemu odporu agresivnim dejanjem JLA odigralo spontano odzivanje civilne družbe.

Ukrepi za zagotovitev kontinuitete oblasti so poleg že omenjenega načrta Ščit obsegali mednarodne dejavnosti za priznanje samostojne države in njeno vključevanje v mednarodne institucije, koordiniranje aktivnosti z zavezniki v SFRJ, vzpostavitev nadomestnih lokacij za delo organov ožjih družbenopolitičnih skupnosti, organiziranje upravnih zvez republiških organov in občin ter okrepljeno varovanje ljudi in objektov.¹⁷

IV. Delovanje civilne obrambe neposredno pred vojno

Pomembne akcije civilne obrambe so se izvajale že pred samo vojno, še posebej različne oblike *državlanskega nenasilnega odpora*, ki jih zasledimo že v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja pod okriljem Neue Slowenische Kunst in znotraj nje glasbene skupine Laibach Projekt, ki je bil zasnovan kulturno, je imel resne politične implikacije, saj je izzval nekatere ključne postulate in vrednote tedanjega socialističnega sistema. V ta kontekst lahko uvrstimo tudi delovanje Zveze socia-

---

¹⁵ Ti ukrepi so se intenzivneje začeli pripravljati po pekrskih dogodkih 23. 5. 1991, ko je JLA odkrito nastopila proti enotam TO in njeni novi nalogi usposabljanja vojaških obveznikov.

¹⁶ Igor Nered, Milan Frankovič: Priprave civilne obrambe od januarja do junija 1991. Priprave na vojno 1991. V: Vojaška zgodovina 2002, št. 1 (5), Generalštab Slovenske vojske, Center za vojaško-zgodovinsko dejavnost, 2001.

¹⁷ Prav tam.

listične mladine Slovenije (ZSMS), ki je s plakatno afero ob Dnevu mladosti in rezanjem štafete mladosti pri zveznih vojaških oblasteh (izjava admirala Mamula) izzvala oceno, da gre za 'napad na Jugoslavijo'. Izjemen učinek je na tem področju imela objava 57. številke Nove revije februarja 1987, v kateri so se 'slovenski nacionalistični razumniki' zavzeli za 'strnjevanje narodovih vrst in za vračanje Slovenije k izročilu krščanstva'.¹⁸ Za tedanji režim je bilo razdiralno tudi pisanje tednika Mladina, ki je predvsem JLA prikazovala kot 'nedemokratsko ustanovo, ki naj bi bila vedno pripravljena uprizoriti državni udar'.¹⁹ Po ocenah zveznih (vojaških) oblasti naj bi tovrstni pojavi razdirali jugoslovansko skupnost, njihovi akterji pa naj bi bili orodje 'specialne vojne' in povezani s sovražniki SFRJ v tujini.²⁰

Najodločnejši državljanski odpor so izzvale aretacije Janeza Janše, Davida Tasiča, Ivana Borštnerja in Francija Zavrla, ki so se začele 31. maja 1988. Povod za aretacije je bila odtujitev vojaškega dokumenta, ki jo je izvedel Borštner, ostali obtoženi pa so se z njim seznanili in ga domnevno nameravali objaviti. Zvezne oblasti, še posebej JLA so ta dogodek izrabile za velik pritisk na uradno slovensko politično vodstvo. Protest javnosti je bil zelo oster, skupina razumnikov pa je organizirala Odbor za varstvo človekovih pravic, ki ga je vodil Igor Bavčar. Slednji je kasneje izjavil: 'Kaj kmalu smo ugotovili, da bo postal politično ta primer ključnega pomena za slovensko demokracijo'.²¹ Ob aretaciji se je prek 100.000 državljanov podpisalo pod peticijo za izpustitev štirih političnih zapornikov, na tisoče državljanov pa je več dni zapored demonstriralo pred vojaškim sodiščem na Roški cesti v Ljubljani, kjer je potekal sodni proces proti 'četverici'. Omeniti moramo tudi druge nenasilne odzive ljudi, na primer ob zasedbi Republiškega štaba TO s strani vojakov JLA na Prežihovi ulici v Ljubljani 4. oktobra 1990, ali ob dogodkih 23. maja 1991, ko so državljani spontano blokirali vojašnico in poskusili enotam JLA preprečiti posredovanje v učnem centru TO v Pekrah, hkrati pa so demonstrirali in protestirali pred poveljstvom 31. korpusa JLA v Mariboru.

Akcije slovenskih oblasti s konca osemdesetih let prejšnjega stoletja lahko uvrstimo v t. i. *politično obrambo*. Pomembno je bilo opozarjati na ustavnopravne vidike nastanka in delovanja SFRJ in vztrajati na zakonitosti vseh postopkov, ki so vodili k postopnemu osamosvajanju Slovenije. Po že omenjeni seji zveznega Vojaškega sveta, je poveljnik 5. armadnega območja, general Svetozar Višnjić po nalogu zveznih vojaških oblasti vprašal tedanjega sekretarja za notranje zadeve v Sloveniji Tomaža Ertla, kako bi ravnale slovenske oblasti, če bi bilo nujno aretirati slovenske intelektualce, in ali bi lahko obvladale demonstracije, ki bi gotovo sledile.

¹⁸ Laura Silber, Allan Little: Smrt Jugoslavije. Ljubljana 1996 (dalje Silber, Little, Smrt Jugoslavije), str. 50; Viktor Meier: Zakaj je razpadla Jugoslavija. Ljubljana 1996 (dalje Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija), str. 92.

¹⁹ Silber, Little, Smrt Jugoslavije, str. 52; Meier, str. 98.

²⁰ Povzeto po ugotovitvah s seje zveznega Vojaškega sveta dne 25. 3. 1988 (Silber, Little, Smrt Jugoslavije, str. 53).

²¹ Cit. poprav tam, str. 57; gl. tudi Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 104.

Ertl se je zavedel, da vprašanje presega njegove pristojnosti, zato je o tem obvestil republiško vodstvo, predvsem Milana Kučana in Staneta Dolanca, ki sta se odločno postavila na stališče, da 'se o takih zadevah ne moreta pogovarjati s predstavnikom armade, kajti to bi bilo v nasprotju z ustavnopravnim položajem Slovenije'.²² V nadaljevanju se je pokazalo, da je Vojaški svet sprejel oceno, ki bi lahko bila podlaga za uvedbo izrednih razmer v Sloveniji, zato je slovensko vodstvo soglasno zavrnilo namige iz Beograda in postavilo pod vprašaj delovanje in stališča zveznega Vojaškega sveta, predvsem, na kakšni zakonski podlagi lahko ta organ sprejema tovrstne ocene in celo ukrepa.

Na pravnem in političnem področju je imel velik pomen sprejem dopolnil k ustavi SRS 27. septembra 1989, ki so govorila o tem, da v Sloveniji zvezni akti, ki niso skladni z njeno ustavo, niso več veljavni. Prepoved mitinga kosovskih Srbov v Ljubljani 1. decembra 1989 je bila odločna poteza slovenskih oblasti v preprečevanju t. i. antibirokratske revolucije, ki je že pred tem izsilila zamenjavo vojvodinskih in črnogorskih oblasti mimo volitev, na ulici. V tem kontekstu je bil pomemben tudi odhod slovenskih komunistov s 14. kongresa ZKJ, ki je bil januarja 1990 v Beogradu. Meier meni, da je Slobodan Milošević s svojimi izjavami že tedaj nakazal, da ne bo zadrževal Slovenije v SFRJ.²³

V kontekst politične obrambe lahko uvrstimo tudi dobro pripravljeno razglasitev neodvisnosti. 25. junija 1991 so bili v slovenski Skupščini sprejeti naslednji ključni dokumenti: Temeljna ustavna listina o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, Ustavni zakon za njeno izvedbo in Deklaracija o neodvisnosti. Zakonodajni okvir neodvisnosti je bil podprt z izvedbenimi predpisi, oblikovana so bila neodvisna telesa in usposobljeni kadri, ki so zasedli mesta v njih in so lahko 26. junija prevzeli nadzor nad mejami, zračnim prometom in pristaniškimi pristojnostmi. Pripravljeni so bili tudi novi simboli, ki so nadomestili dotedanje državne simbole.²⁴

Predvojno obdobje je zaznamovala tudi psihološko-propagandna vojna, ali kot pravi Meier 'nezaslišana obrekovalna kampanja'²⁵ srbskih množičnih medijev, ki so jo izvajali koordinirano, centralizirano in po pravilih specialne vojne oz. psihološkega bojevanja. Slovenski množični mediji in oblasti s področja informiranja so v teh okoliščinah uspešno izvajali v uvodu orisane naloge *psihološke obrambe*. Prav tako je znano *ekonomsko bojevanje* Srbije proti Sloveniji, ki je potekalo hkrati s političnimi in medijskimi pritiski na Slovenijo. V mesecih neposredno pred vojno v Sloveniji je treba omeniti srbski bojkot slovenskih izdelkov in storitev, gospodarsko blokado, uvajanje posebnih taks za slovensko blago, ki se prodaja v Srbiji, in nezakonit vdor v monetarni sistem takratne zvezne države. Slovenija je izvajala določene ukrepe gospodarske obrambe, ki so bili dokaj uspešni, predvsem pa je eko-

²² Meier, str. 100.

²³ Prav tam, str. 177.

²⁴ Silber, Little, Smrt Jugoslavije, str. 169.

²⁵ Meier, Zakaj je razpadla Jugoslavija, str. 103.

nomsko bojevanje Srbije proti Sloveniji pospešilo proces njenega osamosvajanja na davčnem, carinskem in denarnem področju, in podjetja prisililo, da se usmerijo na bolj zahtevne tuje trge.²⁶

Delovanje *civilne zaščite* se je omejevalo predvsem na obvladovanje posledic naravnih nesreč (na primer ob velikih poplavah jeseni 1990), kot smo že zapisali, pa so potekale tudi obsežne priprave na delovanje v vojnih razmerah, ki jih je napovedoval razplet političnih dogodkov v tedanji SFRJ.

V. Civilna obramba v desetdnevni vojni

Prvi dan agresije na Slovenijo, torej 27. junija 1991, je bil v celoti aktiviran *sistem zaščite in reševanja*, najprej štabi na vseh ravneh, specializirane enote in ustrezne splošne reševalne službe, se pravi gasilska, zdravstvena, socialna in nekatere druge službe. Štabi civilne zaščite so prevzeli vlogo usmerjanja in koordiniranja dejavnosti ter obveščanja javnosti. Analiza pokaže, da je bila ogroženost kljub vojnim razmeram podobna mirnodobni.²⁷ V ospredju so bili požari, onesnaževanje okolja in eksplozije, uporaba bojnih sredstev pa je zahtevala tudi druge ukrepe, med njimi zaklanjanje prebivalstva in varstvo pred neeksplozivnimi ubojnimi sredstvi.

Za vojne razmere značilni ukrepi, ki so jih izvajali akterji sistema za zaščito in reševanje, so bili opazovanje in obveščanje ter spremljanje položaja v slovenskem zračnem prostoru, obveščanje državljanov o možnih nevarnostih in priprava načrtov evakuacije na nekaterih najbolj ogroženih območjih. Zahtevna naloga je bila zaklanjanje prebivalstva, saj je bilo prostora v zakloniščih in zaklonilnikih le za približno 60% prebivalstva. Dodatne težave so bile predvsem v neustreznem vzdrževanju zaklonišč, neobveščeni ljudi o njihovi lokaciji in zasedenosti dvonamenskih zaklonišč. K težavam je prav gotovo prispeval moratorij na gradnjo zaklonišč, ki so ga leta 1990 zaradi konca hladne vojne med vojaško-političnima blokoma sprejele zvezne oblasti in je marginaliziral priprave na področju zaklanjanja prebivalstva. Pomembna naloga je bilo varstvo pred neeksplozivnimi ubojnimi sredstvi, saj je bilo delo zaradi narave bojnega delovanja obsežno, težava pa je bila slaba opremljenost enot in štabov civilne zaščite za tovrstna opravila. Sistem je izvajal tudi radiološko, kemično in biološko zaščito, čeprav RKB sredstva v vojni niso bila uporabljena, bilo pa je izrečenih nekaj groženj skrajnejšev, da bodo napadli jedrsko elektrarno Krško oz. razstrelili vojaška skladišča, zato je civilna zaščita izvajala preventivne akcije. V tem kontekstu velja omeniti pomanjkljive podatke štabov civilne zaščite o bojnih strupih, ki jih je imela JLA, slabo seznanjenost prebivalstva z njihovimi učinki in pomanjkanje zaščitnih mask.²⁸

---

²⁶ Več o tem v Malešič, *Fragments iz analize vojne v Sloveniji*, str. 209.

²⁷ Vekoslav Rajh: *Analiza vojne v Sloveniji – vsebine za kolokvij s področja civilne zaščite*, referat na posvetu *Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem*, Maribor, 26. 5. 1992 (dalje Rajh, *Analiza vojne v Sloveniji*), str. 2–5.

²⁸ Sistem zaščite in reševanja je ocenil, da bi potrebovali 400.000 zaščitnih mask, med njimi tudi zaščitne maske za otroke (Kopač, Grošelj, Prebilič, Svete, *Vojna v Sloveniji*, str. 81).

Analiza tudi pokaže, da bi sistem zaščite in reševanja za nemoteno delo potreboval celovito informacijo vojaških oblasti o razmerah na bojišču in v zaledju ter o stanju v zračnem prostoru, kar bi olajšalo delovanje sistema za opazovanje in obveščanje.²⁹ Zagotoviti bi bilo treba koordinacijo in medsebojno obveščanje med TO, policijo in civilno zaščito, kar bi omogočilo prepoznati večje vire ogrožanja prebivalstva. Pomanjkanje sodelovanja je namreč privedlo do konkretnih težav pri identifikaciji skladišč goriva, eksploziva in streliva, območja z zaostalimi ubojnimi sredstvi niso bila sproti vnesena v karte, informacije o barikadah, ki so ovirale delo pripadnikov civilne zaščite so bile pomanjkljive, četrtnina intendantskih sredstev civilne zaščite pa je bila dana na voljo TO, kar bi ob daljšem oboroženem spopadu povzročilo pomanjkanje sredstev za civilno prebivalstvo.

Na tem področju sta zelo uspešno delovali tudi humanitarni organizaciji, in sicer Rdeči križ Slovenije (RKS) in Karitas. RKS je na začetku vojne pozval sprte strani, naj spoštujejo določila mednarodnega humanitarnega prava, sam pa je začel zbirati podatke o mrtvih, ranjenih, ujetih in pogrešanih vojaki in civilistih. Organiziral je prevoz in spremljanje vojnih ujetnikov in prebežnikov iz JLA. Navezal je stike z Mednarodnim rdečim križem (MRK) in nekaterimi nacionalnimi organizacijami, plod tega pa je bil prihod odposlanca MRK v Slovenijo, ki je že drugi dan vojne odprl predstavništvo v Ljubljani. Karitas je zbiral denarne prispevke, hrano in oblačila in jih razdeljeval pomoči potrebnim.³⁰

Prvi ukrep *gospodarske obrambe*, ki je imel tudi psihične posledice, je bil izklop električne energije in telefonskih zvez vsem vojaškim objektom JLA v Sloveniji, razen vojaškim zdravstvenim ustanovam. Značilen je bil tudi ukrep omejitve dostopa oficirjem JLA v industrijske objekte namenske (vojaške) proizvodnje. V kontekstu gospodarske obrambe lahko obravnavamo tudi zaseg oklepnihih transporterjev iz Tovarne avtomobilov Maribor, ki so bili namenjeni JLA, in prevzem nadzora nad letenjem v slovenskem zračnem prostoru, ki ga je izvedlo Ministrstvo za promet in zveze, tako da je s posebno izjavo pridobilo na svojo stran zaposlene pri nadzoru letenja.³¹

To so bili najpomembnejši ukrepi na državni ravni, določene ukrepe gospodarske obrambe pa so sprejemale tudi pokrajine in gospodarski subjekti. Največji problemi so nastali v industrijskih podjetjih, bili pa so eksterne narave: zaradi cestnih in železniških ovir je bil namreč otežen ali celo preprečen dovoz surovin in reprodukcijskega materiala in odvoz proizvodov. Nekatera podjetja so prekinila delo in delavce poslala na kolektivni dopust, druga so delala v pričakovanju prekinitev dela, tretja pa so nemoteno delala naprej.³²

²⁹ Rajh, *Analiza vojne v Sloveniji*, str. 6–8.

³⁰ Andrej Sotlar: *Analiza delovanja civilne obrambe med agresijo na Slovenijo 1991*, diplomsko delo, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1993 (dalje Sotlar, *Analiza delovanja civilne obrambe*), str. 80.

³¹ Malešič, *Fragmenti iz analize vojne v Sloveniji*, str. 211–212.

³² Stojan Maršič: *Nekateri pogledi na delovanje civilne obrambe in sistema zaščite in reševanja v občini Koper med agresijo na Slovenijo*, referat na posvetu *Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem*, Maribor, 26. 5. 1992.

Izreden pomen v vojni za Slovenijo so imeli veliki infrastrukturni sistemi, kot so cestna podjetja, železniško gospodarstvo, PTT-sistem in elektrogospodarstvo ter zdravstveni sistem. Cestna podjetja so izvajala ukrep zapore cest, torej skrbela za postavitve ovir za preprečevanje prometa nasprotnikovih vojaških vozil na vseh vrstah cest. Vsako cestno podjetje je obvladovalo svoje območje, in sicer z lastnimi sredstvi. V prvih dneh agresije so cestna podjetja za postavljanje ovir uporabljala vozila iz svojega voznega parka, kar je bilo učinkovito, vendar povezano z veliko škodo.³³ Kasneje so uporabljali gramoz, kamenje in asfalt, pod nekatere ovire pa so postavili tudi mine. Proti koncu vojne pa so ceste blokirali s 'španskimi jezdec' in betonskimi piramidami.³⁴

Železniški promet je v vojni, tudi zaradi blokiranih cest, postal zelo pomemben. Potniški promet se je na določenih progah povečal tudi do petkrat. Naloge, ki jih je izvajalo železniško gospodarstvo v vojni lahko razvrstimo v tri skupine. V prvo sodijo naloge, ki so povečevale varnost zaposlenih, potnikov in tovora (samozaščita, fizično varovanje objektov, uvajanje dežurstva, pripravljenost štabov in enot civilne zaščite, protiukrepi za primer diverzantske dejavnosti, priprave na zaklanjanje potnikov v primeru letalskega napada ipd.). V drugo skupino sodijo naloge za zagotavljanje nemotenega poteka tehnološkega procesa na železnici za potrebe slovenske strani, oviranje prometa z vlaki in cestnimi vozili, posebni prevozi za potrebe TO, izdelava protioklepnih ovir iz železniških tirnic in prevoz vojnih ujetnikov. V tretjo skupino sodi naloga ukinitve železniških storitev za JLA oz. selektiven pristop k prevozu in izročanju pošiljk za nasprotno stran.³⁵

PTT-sistem je sprejemal dve vrsti ukrepov. Ena je zadevala notranjo varnost v PTT-institucijah, druga pa delovanje PTT-sistema v vojnih razmerah. Težave so bile pri dostavi pošiljk zaradi zapor na cestah, zato so del prometa preusmerili na železnico in pri zagotavljanju delovanja telekomunikacijskega sistema, predvsem zaradi poškodb na objektih. Kljub temu so uspeli povečati mednarodni telefonski promet predvsem z zahodno Evropo in zagotoviti telefonske priključke za zaklonišča. Problem je bil vpoklic inženirskega kadra v TO in policijo, kar je negativno vplivalo na zmožnost obnavljanja posameznih delov PTT-sistema.³⁶

³³ Po pričevanju Jelka Kacina, ministra za informiranje med vojno za Slovenijo, so slovenske oblasti za blokiranje vojašnic in cest namerno uporabljale avtobuse in gospodarska vozila, da bi se videla uničevalnost enot JLA oz. njihovo povzročanje materialne škode, kar naj bi učinkovalo psihološko in dodatno spodbujalo prebivalstvo k odporu agresiji (Izjava na posvetu Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem, Maribor, 26. 5. 1992).

³⁴ Jože Drnulovec: Delovanje cestnih podjetij ob agresiji na Slovenijo, referat na posvetu Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem, Maribor, 26. 5. 1992.

³⁵ Dora Mezek-Kukec: Organizacija in delovanje slovenskih železnic med vojno, referat na posvetu Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem, Maribor, 26. 5. 1992.

³⁶ Janez Plestenjak: Analiza delovanja PTT sistema v času agresije na Slovenijo, referat na posvetu Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem, Maribor, 26. 5. 1992.

Elektrogospodarstvo je na začetku vojne začelo s selektivnim odklopom električne energije vojaškim objektom, kar je posredno prizadelo tudi nekatere civilne porabnike električne energije, ki pa so jim storitev zagotovili na alternativen način. Sekretariat za energetiko je tretji dan vojne preventivno ukazal hladno zaustavitev jedrske elektrarne v Krškem, saj je bil soočen z grožnjami letalskega oz. terorističnega napada na elektrarno.

Zdravstveni sistem je po sprejetju odloka Sekretariata za zdravstvo, delo in socialne zadeve o delu zdravstva v izrednih razmerah začel delovati po prilagojeni shemi. Sekretariat je razpošiljal zdravila in sanitetni material na najbolj ogrožena območja Slovenije, prevoz pa je organiziral Sekretariat za promet in zveze. Navezani so bili tudi stiki z italijanskimi in avstrijskimi zdravstvenimi oblastmi, ki bi po potrebi obmejnimi bolnišnicam zagotovile pomoč v medicinskem materialu. Reševalci so ranjence večinoma prepeljali neposredno v bolnišnice, nekatere pa so že pred tem oskrbeli v zdravstvenih domovih. Pomembno vlogo je odigral Klinični center Ljubljana, ki je že prvi dan vojne ustanovil krizni štab, ki je deloval neprekinjeno in je odločitve sprejemal centralizirano. Pomembno je poudariti, da je zdravstveni sistem v vojni za Slovenijo nudil pomoč ranjencem obeh sprtih strani.³⁷

Kar zadeva *psihološko obrambo* med vojno v Sloveniji – izvajali so jo Sekretariat za informiranje in slovenski množični mediji – je treba ugotoviti, da je bila zelo učinkovita. Do izraza so prišle predvsem tri naloge psihološke obrambe, in sicer izvajanje propagande za krepitev obrambnega duha državljanov, ukrepi psihološkega bojevanja proti agresorju in obveščanje mednarodne javnosti o dogajanju v Sloveniji. V operacionalizirani obliki to pomeni obveščanje državljanov (civilistov, pripadnikov TO in policije) o poteku vojnih operacij, o politični dinamiki ter o ukrepih zaklanjanja in zaščite nasploh; propagandno delovanje proti agresorju in pozivanje njegovih vojakov in oficirjev, naj zapustijo svoje enote; obveščanje mednarodne javnosti in propagiranje lastnih ciljev v mednarodni skupnosti.

Ključno vlogo pri izvajanju psihološke obrambe so odigrali radio in televizija Slovenije ter Sekretariat za informiranje. Televizija in radio sta intenzivno pokrivala vse dogodke med vojno, pri tem pa so jima pomagale tudi številne tuje televizijske in radijske postaje in štiri mobilne satelitske postaje. Za domače potrebe sta radio in televizija združila svoje programe, veliko njunih poročil pa je bilo pripravljeno in posredovano v posamezne države in za svetovno izmenjavo. Predstavniki oblasti pa tudi vojaških, policijskih struktur in gospodarstva so svoja stališča in poglede o vojni v Sloveniji posredovali na izjemno dobro obiskanih tiskovnih konferencah, ki jih je Sekretariat za informiranje pod zelo uspešnim vodstvom ministra Jelka Kacina pripravljaval v Cankarjevem domu, včasih tudi trikrat dnevno.³⁸

³⁷ Sotlar, Analiza delovanja civilne obrambe, str. 74.

³⁸ Prav tam, str. 76.

Silber in Little ocenjujeta, da je 'slovenska televizija iz spopada izcedila sleherno kapljo, ki je imela propagando vrednost',³⁹ tudi tako je na slovensko stran zasukala mednarodno javno mnenje. Televizijski posnetki, ki so jih prenašale tuje TV hiše, so ustvarjali podobo pogumnega malega naroda, ki kljubuje veliki vojaški sili in se usmerja k Zahodu, želi uvesti demokracijo in tržno gospodarstvo ter se upira komunistični nadvladi. Težko obdobje pogajan z zveznimi oblastmi, posameznimi republikami razpadajoče SFRJ in predstavniki Evropske skupnosti je bilo slovenskim politikom in državljanom bistveno lažje prebroditi ob zavedanju, da je mednarodno javno mnenje na njihovi strani.

V vojni za Slovenijo so se uveljavile tudi *neoborožene in nenasilne oblike odpora*, izvajane v kombinaciji z oboroženim odporom. V vojni za Slovenijo je šlo za izvajanje 'nenasilne strategije nevtraliziranja', v kateri ključne vloge ni odigrala vojaška sila sama, temveč 'obrambni strateški menedžment' oz. celovito upravljanje vseh razpoložljivih nacionalnih obrambnih zmogljivosti. Tak nastop je omogočila tedanja politična kultura, ki jo lahko imenujemo 'kultura nenasilja'.⁴⁰

Za kulturo nenasilja je v desetletju pred izbruhom vojne značilno, da se je porodila iz polarizacije med militarističnim in civilnim konceptom razvoja tedanje jugoslovanske skupnosti oz. med nagnjenostjo k nasilju in nenasilju pri reševanju družbenih konfliktov. V Sloveniji se je protimilitaristični koncept močno uveljavil, kar potrjujejo tudi raziskave javnega mnenja, ki jih je opravil Obramboslovni raziskovalni center.⁴¹ Čeprav je bil odpor proti militarizmu v veliki meri povezan z vlogo JLA v tedanji družbi, se je odrazil tudi v procesu nastajanja samostojne slovenske države, in sicer prek dileme, ali naj se Slovenija demilitarizira ali naj oblikuje lastno vojsko. Kot kažejo raziskave, je bilo javno mnenje glede tega vprašanja polarizirano do skrajnosti.⁴² Kljub temu so ob izbruhu vojne državljani Slovenije podprli odločitev slovenskih oblasti za odpor, ki je vključeval tako vojaške (nasilne) kot nevojaške (nenasilne) oblike. Izbrano je bilo manjše zlo, saj bi zavze-manje za izključno nenasilno strategijo na koncu lahko privedlo do višje stopnje fizičnega, pa tudi duhovnega in kulturnega nasilja nad pripadniki skupnosti. Ključne neoborožene oblike odpora, ki so jih državljani in njihovi politični predstavniki uporabljali med vojno za Slovenijo, so bile:⁴³

- nespoštovanje sklepov zveznih oblasti in zavračanje kolaboracije s sovražnikom,
- deklarativna podpora državljanov odporu, tudi vojaškemu,

³⁹ Silber, Little, *Smrt Jugoslavije*, str. 174.

⁴⁰ Stojan Sorčan: *Nenasilje v vojni za Slovenijo*, referat na posvetu *Analiza vojne v Sloveniji in na Hrvaškem*, Maribor, 26. 5. 1992 (dalje Sorčan, *Nasilje v vojni za Slovenijo*), str. 3.

⁴¹ Več o podatkih v Arhiv družboslovnih podatkov, Inštitut za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

⁴² Marjan Malešič: *(De)militarizacija in civilna obramba. V: Demilitarizacija Slovenije in nacionalna varnost*. Ljubljana 1991, str. 64.

⁴³ Prim. Sorčan, *Nasilje v vojni za Slovenijo*, str. 4.

- politične demonstracije, javna zborovanja in izvajanje simbolnih javnih dejanj (zastave, grbi, nacionalne barve, lipov list, Slovenija, moja dežela, zgodovinski simboli ipd.),
- izvajanje politično motiviranih kulturnih dogodkov,
- pritisk na predstavnike zveznih oblasti, pisanje peticij, protestov in grafitov,
- blokada pomembnih komunikacij, vojašnic in oviranje premika enot JLA, tudi s telesi državljanov,
- pogajanja predstavnikov oblasti z nasprotno stranjo in predstavniki Evropske skupnosti o prenehanju konflikta,
- obveščanje tuje javnosti o nameri JLA, in sicer prek poslovnih in osebnih stikov, po elektronski pošti, z objavljanim člankov v tujih revijah in časopisih ter dajanjem izjav za tuje množične medije,
- lobiranje v mednarodnih političnih institucijah in v posameznih državah, predvsem sosednjih in nam naklonjenih ipd.

Med vojno za Slovenijo je bilo sprejetih tudi več ukrepov, ki jih lahko uvrstimo na področje *'politične' obrambe* in zagotavljajo kontinuiteto delovanja oblasti. Predsedstvo RS se je sproti odzivalo na potek vojne ter zahteve in ultimete zveznih organov. Oboroženo in nasilno intervencijo JLA je označilo kot poskus trajne okupacije Slovenije. Nanjo se je odzvalo z aktiviranjem ukrepov vojaške in civilne obrambe. Predsedstvo med vojno ni sprejelo nobenega ukrepa, ki bi suspendiral določene pravice in svoboščine državljanov, čeprav so pravne podlage za to obstajale. Med vojno se je v noči z 29. na 30. junij sestala celo Skupščina RS, ki je obravnavala in potrdila dotedanje sklepe Predsedstva RS. Skupščina pa ni razglasila vojnega stanja ali izrednih razmer in ni ustanovila vojaških tožilstev TO. Sklepe, ki so bili nujni za izvajanje obrambe in zaščite, je še naprej sprejemalo Predsedstvo RS.⁴⁴

VI. Zaključek

V vojni za samostojno Slovenijo, ki je bila spopad dveh vojaško neenako močnih nasprotnikov se je na slovenski strani uveljavila sinergija med civilno in vojaško obrambo, pri čemer sta se obe opirali na splošno politično soglasje in enotno podporo državljanov, ki sta bila dosežena na nacionalni ravni. Potemtakem je v vojni junija in julija 1991 deloval modificiran sistem 'totalne obrambe', ki je z nesimetričnim pristopom poskušal uveljaviti lastne prednosti in izkoristiti pomanjkljivosti nasprotnika, kar je v končni fazi pomenilo, da se je (oboroženi) spopad odvijal na področjih in na načine, ki so ustrezali slovenski strani ter so omogočali uspešno obrambo in doseg ključnega političnega cilja, osamosvojitve Slovenije.⁴⁵

---

⁴⁴ Prav tam, str. 77.

⁴⁵ Več v Uroš Svete, Damijan Guštin, Damir Črnčec: Asimetrija in nacionalna varnost: od zgodovinskih izkušenj do sodobnih izzivov. Ljubljana 2011.

Poudariti je treba, da je na točki delovanja prvin civilne obrambe težko postaviti jasno ločnico med civilnimi in vojaškimi oblikami obrambe, saj je bilo na primer blokiranje komunikacij in vojašnic, dvigovanje morale ali pa zbiranje obveščevalnih podatkov namenjeno oboroženemu boju, torej vojaški obrambi. Tudi ni mogoče postaviti ostre meje med posameznimi prvinami civilne obrambe, saj se le-te med seboj prekrivajo in dopolnjujejo. Tako je na primer v vojni prihajalo do prekrivanja državljanske nenasilne obrambe in psihološke ali gospodarske obrambe. Vsekakor pa se je v vojni za Slovenijo koncept državljanske nenasilne obrambe potrdil kot dopolnilo, in ne kot nadomestilo koncepta vojaške obrambe, kot so v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja menili nekateri mirovniško naravnani zahodni teoretiki.

Ali so izkušnje, ki jih je vojna za Slovenijo prinesla na področju civilne obrambe, vplivale na izgradnjo sistema nacionalne varnosti v samostojni državi. Odgovor je v veliki meri pritrdilen. Na področju zaščite, reševanja in pomoči smo bili po vojni priča izraziti decentralizaciji, ki v ospredje spoprijemanja z različnimi kriznimi razmerami postavlja lokalno skupnost. Preoblikovan in nadgrajen je bil sistem opazovanja in obveščanja, oblikovane so bile specializirane državne intervencijske enote. Štab civilne zaščite ni več kolektivni organ odločanja, ampak je odgovornost zaupana poveljniku, ki mu člani štaba pri odločanju svetujejo glede na svojo strokovnost. Poveljnik lahko v času akcije imenuje vodjo intervencije, ki deluje na licu mesta, sam pa izvaja koordinacijsko vlogo. V sistem nacionalne varnosti je bila uvedena prvina psihološke obrambe kot celovit koncept, ki pa se danes zaradi političnih in varnostnih sprememb v Evropi in drugačnega položaja Slovenije v njej postopno preobraža v sistem kriznega komuniciranja. Področje gospodarske obrambe je doživelo velike spremembe v smeri poenostavitve sistema, selektivnega pristopa in upoštevanja tržnih zakonitosti ter procesov regionalnega povezovanja in globalizacije. Neoborožene oblike odpora so dobile zakonsko in doktrinarno potrditev. Politična obramba je ob upoštevanju temeljnih človekovih pravic in primernih demokratičnih standardov predvidena že v novi Ustavi RS, dodatno pa je urejena še z zakoni in v doktrini civilne obrambe.

Ključna splošna izkušnja vojne v Sloveniji, izjemna koordiniranost vseh akterjev osamosvajanja tako v fazi priprav na obrambno vojno kot v času njenega izvajanja – to so omogočale republiška in pokrajinske koordinacijske skupine – pa strukturno (pri izgradnji sistema nacionalne varnosti) in še posebej funkcionalno (med izvajanjem konkretnih akcij) ni dobila ustreznega mesta oz. vloge. V delovanju akterjev sistema nacionalne varnosti je vse preveč sektorskega pristopa ter premalo povezovanja in sodelovanja, ki bi omogočilo učinkovitejše odzivanje na različne krize.⁴⁶

⁴⁶ Več Marjan Malešič: Odzivanje na kompleksno varnostno krizo v Sloveniji : norma, struktura in funkcija. V: Teorija in praksa, 2008, št. 1–2, str. 113–128.

Marjan Malešič

CIVIL DEFENCE IN THE PROCESS OF ATTAINING THE INDEPENDENCE
OF SLOVENIA

S u m m a r y

The Ten-Day War in Slovenia in June and July 1991 was the final and violent phase of two interrelated processes taking place at the end of the 1980s and the beginning of the 1990s: the process of attaining the Slovenian independence from the Federal Socialist Republic of Yugoslavia, based on the nations' right to self-determination; and the process of changing the fundamental social relations i.e. the transition from the communist system to a system of political (party) pluralism and market economy. The war affected the cultural and civilizational essence of Slovenians profoundly and represented a certain discontinuity in comparison to the previous historical periods.

The Slovenian Independence War is occasionally accompanied by attempts at its mythologisation, excessive praising of Slovenian military history, and expressions of meritocratic tendencies, which calls for an objectivistic analysis of the Slovenian emancipation process. In this context, light should be shed on the role of civil defence in the independence process.

The process of attaining the independence of Slovenia was based upon the plebiscitary determination of the Slovenian citizens to create an autonomous and independent state, on the relative unity and consensus of political leaders with regard to the objectives of the emancipation process, and on successful preparations for securing the right to self-determination – with violent and as well as non-violent means – should this right become jeopardized. Civil defence performed successfully in this process and it was fully complementary to military defence. The preparations taking place in the context of civil defence were the necessary precondition for successful defence against the Yugoslav People's Army. In the political arena the adoption of constitution amendments allowed the authorities to function in a legal and continuous way. Economic activities were a precondition for a more or less stable supply of defence forces and the population, at the same time some forms of economic warfare were performed against the federal forces. The concept of psychological defence enabled the mass media, especially television and the Ministry of Information, to strengthen the so-called »will to resist« among the citizens as well as carry out psychological warfare against the opponent on one hand and inform the international public of the independence objectives of Slovenia on the other hand. The non-violent resistance of the civil society and political institutions against the federal forces contributed significantly to the Slovenian independence (non-cooperation with federal institutions, demonstrations, petitions, symbolic acts, politically-motivated cultural events, etc.). The rescue and protection system ensured the notification, evacuation and protection of the civilian population facing the Yugoslav People's Army's air raids as well as the detection and designation of dangerous zones due to mines used by the opponent.

The Ten-Day Independence War provided a lot of experience which could be embedded into the development of the independent state's national security system. The rescue and protection system was decentralised and the local communities became a crucial actor in responding to various crises. The notification system was reformed and upgraded. Specialised civil protection intervention units were established at the state level. The civil protection staff was no longer a collective decision-making body, the key responsibility rested with its commander, whereas the other staff members assumed an advisory role in their professional domains. In the time of crisis, the commander has an authority to appoint a chief of intervention to deal with operative tasks in the field whereas the commander himself performs a broader role of coordinating the various crisis management actors. Psychological defence as a comprehensive system was introduced into the national security system as a consequence of war experience. However, in the recent years this system has been gradually transformed into crisis communication. We have also seen a lot of changes in the field of economic defence: the system has been rationalized and has become more selective in terms of preparedness responsibilities. It takes into account the market economy characteristics as well as the processes of regional and global integration and cooperation, respectively. The value of non-violent resistance and the role of civil society in it

have been re-confirmed by adopting legal provisions and doctrinal solutions. Political defence is, taking into account the basic human rights and adequate democratic standards, envisaged by the Constitution through various possible measures, security-related laws, and the civil defence doctrine.

However, it seems that the crucial characteristic of the emancipation process – the extremely successful coordination of different national security actors – has not been properly introduced into the national security system, which often shows functional deficiencies in responding to various crises.

Zapisi

1.02
Prejeto 11. 7. 2012

UDK 656.71:94(497.4-15)"1915/1917"

Matjaž Ravbar*

Letališča na soški fronti

IZVLEČEK

Avtor na podlagi arhivskega gradiva in literature prikazuje do sedaj neraziskano temo iz I. svetovne vojne – letališko infrastrukturo v zaledju soške fronte. Skozi obdobje bojev se je infrastruktura izredno razvejala. V članku so opisane uredbe za gradnjo letalske infrastrukture v Avstro-ogrski monarhiji. Od pravilnikov do gradnje v zaledju fronte je bila razlika, a kljub temu so se pri gradnji držali nekaterih varnostnih parametrov, ko so jih umestili v geografski prostor fronte. Lokacije (večine) letališč so bile že znane, avtor pa predstavlja tudi še neznanе lokacije. Predstavlja posamezna letališča, npr. gradnjo ter enote, ki so delovale na njih.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, prva svetovna vojna, soška fronta, letalstvo, letalske enote, letališča, letališka infrastruktura v zaledju soške fronte

ABSTRACT

AIRFIELDS AT THE SOČA FRONT

On the basis of archive materials and literature the author describes a topic, which has not yet been explored so far – the airfield infrastructure in the rear of the Soča Front. The infrastructure kept expanding as the fighting went on. The article also describes the decrees setting out the construction of airfield infrastructure in the Austro-Hungarian Monarchy. There was a difference between regulations and actual construction in the rear of the Front, but nevertheless certain security parameters were taken into account during the construction, as the airfields were placed into the geographic space of the Front. The locations of most airfields have already been known, but the author also presents some previously unknown locations. He describes individual airfields, for example their construction and the units operating there.

Key words: Austro-Hungary, World War I, Soča Front, aviation, air force units, airfields, airfield infrastructure in the rear of the Soča Front

---

* mag., kustos, Vojaški muzej slovenske vojske, Engelsova ul. 15, SI-2000 Maribor; e-naslov: matjaz.ravbar@mors.si

---

Uvod

Vojno letalstvo se je v prvi svetovni vojni uveljavilo kot pomemben segment vojskovanja in med odločujočimi dejavniki letalskega delovanja je bila vsekakor letališka infrastruktura. Brez dobro urejene vzletno-pristajalne steze je letalska enota težko opravljala naloge ali le-tehsploh ni mogla opravljati. Poleg dobro urejene steze je bila ključna tudi hramba drage letalske tehnike pred vremenskimi vplivi. Zato so ob stezi postavili tudi primerno velike objekte, platnene šotore ter premične lesene in železne hangarje. Tako so travnata steza in »premični« letalski objekti postali značilni za letališko infrastrukturo v prvi svetovni vojni.

Pravilniki

Skladno s predvojnimi razvojem avstroogrškega vojaškega letalstva so se po monarhiji začela graditi tudi letališča.¹ Kakor sem omenil v uvodu, so letališča predstavljala izredno pomemben del letalskega bojevanja. Tega so se zavedali v vojaškem vodstvu in izgradnja letališč za c. in k. vojsko je bila prvič regulirana že v letu 1913. Pravilnik je veljal za izgradnjo stalnih letališč v obdobju miru in na ozemlju, ki ga lahko označimo kot zaledje, t. p. za morebitno frontno linijo ob mejah, kot so bila letališča v Fischamendu, Dunajskem Novem mestu, Gorici, Mostarju, Novem Sadu, Krakovu ... Pravilnik je zgolj površno obravnaval lego letališč ter lego objektov na letališču, katero naj bi prepustili logiki.

S pravilnikom je hangar postal osnovni objekt na letališču in tako je Vojno ministrstvo leta 1913 posredovalo pogoje za odkup lesenih premičnih hangarjev. Z leti in izkušnjami iz bojev so se tudi konstrukcije hangarjev nekoliko spreminjale. Predvsem so ojačali konstrukcijo in s tem izboljšali odpornost hangarjev proti vetru. V vojni je tako c. in k. letalstvo po večini uporabljalo lesene in železne premične hangarje. Za hiter premik pa so bili uporabljeni šotorski hangarji

Pravilnik iz leta 1913 je natančneje opredeljeval izgradnjo hangarjev, ki so morali biti dovolj stabilni in robustni, da so lahko kljubovali vremenskim razmeram. Velikost hangarja je bila ključna, saj je moral hangar v celoti zagotoviti kritje letalski tehniki. Hangarji so morali imeti tloris najmanj 44 x 18 m in meriti v višino 4,5 m ter vrata, široka 20 m in visoka 4,5 m. Pravilnik je priporočal tudi izgradnjo dvojnega, pritaknjenege letalskega hangarja. Dvojni hangar je povečeval skupno uporabno površino. Tak hangar naj bi bil ločen z vmesnim zidom, ki bi imel (tudi) protipožarno funkcijo. Priporočena je bila tudi izgradnja delavnic, skladišča, pisarn, učilnice, pralnice, garderobe in ostalega potrebnega za življenje na neki lokaciji. Pravilnik je določal, da naj bi en hangar kril vsaj štiri letala, dvojni hangar pa osem. Manjši hangar naj bi meril 16,5 x 10,5 m z višino 4,5 m. Mere so

---

¹ Matjaž Ravbar: Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917. Cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte, magistrsko delo. Ljubljana 2011 (dalje Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti), str. 180–293.

bile zadostne samo za eno letalo, ki je imelo razpon kril okoli 15 m.² Določeno je bilo tudi, da je ob postavitvi več manjših hangarjev treba postaviti tudi enega večjega, kjer bi bilo dovolj prostora za opravljanje popravil in servisa na letalih.

Konstrukcija hangarja je morala stati na trdnih, cementnih temeljih. Pod je moral biti tlakovan ali pa asfaltiran. Okna so morala biti fiksna in kovinska, steklo pa ožičeno. Hangar je moral biti voodporen, za kondenz so morali zgraditi žlebove. Streha hangarja je morala biti zgrajena iz lahkih materialov. V celotni konstrukciji so se kot glavni in najpomembnejši element izkazala vrata, ki so morala nuditi mobilnost in varnost. Kot najboljša so se izkazala vrata, sestavljena iz več premičnih delov, ki so se vlečno odpirala in zapirala.

V hangarju je bila priporočena električna osvetljava in priključek na vodovod. Za ogrevanje hangarja so priporočali premične peči. V primeru preselitve letališča so morali biti deli hangarja zgrajeni po določenih merah, ki so omogočale hitro razstavljanje, in deli so bili primerni za transport.³

Trdnost elementov je morala zdržati pritisk na zunanje stene 150 kg/cm², na notranje pa 60 kg/cm². Hangar je moral poleg lastne teže nositi tudi težo 50 kg na horizontalnih ploščah. Hangar je moral biti skonstruiran na način, da je bil lahko v kratkem zgrajen in postavljen na vsakem terenu. Strešne in stenske plošče so morale biti protipožarne. Konstrukcija hangarja je morala biti zgrajena na način, ki je dovoljeval zamenjavo posameznih poškodovanih delov brez ogrožanja statike objekta.

Način postavitve hangarja je moral biti preprost, da je postavitve lahko izvedlo tudi neusposobljeno osebje zgolj na osnovi priloženih načrtov. Ta navodila so bila v obdobju pred vojno povsem v skladu z vedenjem o predvojnem letalskem vojskovanju.⁴

Naslednji pravilnik je c. in k. vojska izdala že po enem letu vojskovanja. Ta pravilnik se je osredotočal na postavitve letališč in pravila o vedenju na letališčih. Na osnovi vojnih izkušenj so bila ta letališča manjša in primernejša za frontne enote. Glavne točke pravilnika so bile:

velikost in oblika letališč (500 x 800 m; pravokotna oblika); smer prevladujočega vetra; štartna linija je morala biti jasno označena; kakovost tal (najbolje prodnata tla); povezava s cestami in železnico; v bližini letališča ni smelo biti objektov, ki bi ovirali letenje; možnost zasilnih pristankov v bližini; kanalizacija; preskrba z vodo; razsvetljava.⁵ Tako se je pravilnik začel ukvarjati tudi s podrobnostmi oz. praktičnimi problemi.

² Peter M. Grosz, George Haddow, Peter Schiemer: *Austro-Hungarian Army Aircraft of World War One*. Boulder 1986, 2002.

³ Piero Soré: *L'Aviazione nel nord – est. Storia dei campi di volo del Friuli Venezia Giulia 1910–2007*. Milano 2008 (dalje Soré, *L'Aviazione nel nord – est*), str. 51–52.

⁴ Österreichische Staatsarchiv/Kriegsarchiv (ÖStA/KA), fond Luftfahrtruppe (dalje LFT), karton 343, Beilage zu Sect. II. Nr. 4234 v. 1913, 28. 01. 1914.

⁵ ÖStA/KA, LFT, dokument AOK. Op.: 92226, 4. 12. 1917 (posredoval Gerald Penz); Soré, *L'Aviazione nel nord – est*, str. 54.

Po pravilih je letališče doseglo optimalno stanje, ko so montažni deli, objekti in steza vzporedni in v smeri prevladujočega vetra. Ureditev vseh omenjenih točk je predstavljala izpolnitev osnovnih potreb za delo, življenje enote in pripadnikov enote na lokaciji letališča. Kot pa je to v vojnem času običajno, letališče nikoli ni bilo urejeno po pravilniku, saj so lokacijo določale reliefne razmere. Poleg tega pa je urejanje frontnega letališča potekalo več mesecev, medtem ko je enota že operativno delovala.

Pravilnik o gradnji letališč iz leta 1915 se je do konca vojne malo dopolnjeval. Dopolnitve pa so se dotikale predvsem podrobnosti glede letališč na fronti, kjer so morali poskrbeti za maskiranje pred sovražnikovimi »pogledi«, postavitve objektov v shemi šahovnice, poleg tega pa še za namestitve vetrne zastavice in za označbo smeri pristanka s postavitvijo pristajalnega »T«, ki je bil sestavljen iz dveh različno dolgih belih lesenih desk. »T« je pilotom nakazoval smer vetra in posledično smer pristanka.⁶

Od pravilnika do realizacije ob Soči

Pravilnik o postavitvi letališč je sicer določal osnovne parametre, a se je izbira lokacij letališč po drugi strani določala na podlagi dveh ključnih kriterijev, ki se med seboj povezuje: relief območja in povezanost z ostalo prometno infrastrukturo (cesta, železniška proga). Za postavitve letališča je najidealnejša prostrana ravnina, ki ima neposreden stik z vsaj eno od naštetih infrastrukturnih povezav.

V zaledju soške fronte je relief zelo raznolik. Prevladuje gorsko, sredogorsko in kraško površje, ki je daleč od idealnega za letališče. Ne samo da je veliko gorskih vršakov, površina je v večini kraška, valovita in kamnita. Obsežnejše ravnine so zgolj v Vipavski dolini, na Notranjskem in v gornjesavski dolini.⁷ Glavne prometne povezave z zaledjem sta predstavljali železniški progi Ljubljana – Trst in Sežana – Gorica (proga Gorica – Beljak je bila že od začetka vojne večinoma neuporabna). Glavne cestne povezave pa so potekale v smeri Ljubljana – Postojna – Trst in Ljubljana – Postojna – Gorica.

Na podlagi teh dveh kriterijev so bili naravni in infrastrukturni pogoji za iskanje idealnega prostora za letališče pičli. Poleg tega je umeščanje letališča omejevalo tudi dolet letal. Zato je bila ravnina v gornjesavski dolini za letališča leta 1915 povsem neprimerna in preveč oddaljena od fronte. Maksimalna višina in dolet sta se v letu 1917 z večjo močjo letalskih motorjev povečevala in gradnja letališč ob Savi ni več predstavljala problemov. Tako se je izbor možnih lokacij precej razširil.

Razporeditev letališč na fronti je tudi pomembna za branjenje zračnega prostora. Prva avstroogrska letališča so zgradili le v Vipavski dolini. Razporeditev letališč je na dolgi soški fronti segala tako zgolj v globino. Obramba zračnega pro-

---

⁶ Prav tam, str. 55–56.

⁷ Geografski atlas Slovenije [Kartografsko gradivo]. Država v prostoru in času. Ljubljana 1998, str. 22.

stora celotne soške fronte pa s tem ni imela širine. Idealna razporeditev letališč bi bila eno letališče na vsakih nekaj 10 km vzdolž fronte. S tem bi se olajšalo delovanje zračnih operacij letalskim enotam. To pa na avstroogrski strani soške fronte ni bilo mogoče; na severu je postavitvev letališč onemogočala alpska gorska veriga, na jugu pa so postavitvev letališč ovirali kraški teren in neugodne vetrovne razmere. C. in k. obramba je na odseku fronte od Gorice do Trsta (okoli 30 km zračne linije) imela v začetnem obdobju le sedem letališč (in dve letališči mornariških letalcev). Štiri so bila v Vipavski dolini postavljena v globino in v oddaljenosti od okoli 5 do 30 km od fronte ter tri na Krasu, zopet postavljenih v globino in v oddaljenosti od okoli 20 do 35 km od fronte. Povsem drugače je bilo na italijanski strani, kjer so bila letališča po vsej dolžini soške fronte integrirana v fronto. Na okoli 40 km široki fronti od Vidma do Gradeža je bilo postavljenih več kot petindvajset letališč (vštevši tudi zasilne pristajalne steze), ki so bila postavljena po širini in globini od 10 km do 40 km od fronte.⁸ Relief in vremenske razmere so bile za italijanske letalce po zgoraj omenjenem ugodnejše v primerjavi z razmerami na avstroogrski strani.

Vetrovne razmere so prav tako vplivale na bojevanje v zraku in na zemlji (!) ob Soči. Vpliv vetrovnih razmer na zračne boje bom tu zaobšel in predstavil zgolj vpliv vetrovnih razmer pri odločitvah za postavitvev letališč. Burja je najpogostejši veter ob SV obali Jadranskega morja in v JZ delu današnje Slovenije. To je močan, sunkovit, hladen in suh veter, ki je oviral takrat in še danes ovira ne samo letalski, temveč tudi kopenski in pomorski promet. Veter po navadi piha iz vzhodnega kvadranta. Piha v vseh letnih časih, najpogosteje pozimi, ko se nad srednjo Evropo razvije anticiklon, nad Sredozemljem pa ciklon. Običajno močno piha od dva do tri dni, lahko pa tudi do šest dni. Sunki vetra lahko dosežejo hitrosti do 180 km/h. Burja je najmočnejša ob vznožju Trnovskega gozda in v okolici letališča v Ajdovščini, moč pa se zmanjšuje z oddaljenostjo od dinarskih planot (Banjšice, Trnovski gozd, Nanos, Javorniki, Snežnik).⁹

Te razmere so dobro poznali tudi v c. in k. letalstvu, a potek vojne in pritisk italijanske vojske na kraškem bojišču je c. in k. vojaško vodstvo prisilil v nujno postavitvev letališč bližje fronti, ne glede na izjemno neugodne pogoje.

V letu 1916 in 1917 je c. in k. vojska postavila letališča na Krasu in v savski dolini. Na kraškem kamnitem in valovitem terenu sta še danes aktivni dve letališči, ki sta nastali med prvo svetovno vojno: Divača in Prosek. O dobri izbiri lokacije priča tudi podatek, da sta to še danes edini kraški letališči. Letališča v savski dolini pa so varovala fronto v Julijskih Alpah, kar je bilo povezano seveda s povečanimi možnostmi letal ter tudi z načrtovano ofenzivo v oktobru 1917.

⁸ Soré, *L'Aviazione nel nord – est*, str. 79. Pri tem je treba omeniti tudi italijanske vojne načrte, ki so predvidevali napade predvsem na območju goriškega mostišča. Tako so bile postavitve avstroogrskih letališč v Vipavski dolini in na Krasu namenjene predvsem obrambi najbolj ogroženih delov.

⁹ Darko Ogrin: Nekatere topoklimatske značilnosti razporejanja temperature zraka in burje v razgibanem reliefu Slovenije. V: *Vojaška geografija v Sloveniji*. Zbornik posveta, Ljubljana, maj 8.–9. 2000 = *Military geography in the Slovenia: conference*, Ljubljana, May, 8. 2000. Ljubljana 2000, str. 133–134.

Letališča med prvo svetovno vojno na slovenskem ozemlju. S pomočjo google.maps zarisana avstroogrška letališča na soški fronti. Zahodno od improvizirane frontne črte je zarisano tudi italijansko letališče pri Kobaridu (avtor Matjaž Ravbar).

Različne enote

Preden se osredotočim na posamezne lokacije, je treba omeniti problem poimevanja posameznih letalskih enot. Osnovna letalska enota je v dvojni monarhiji postala Fliegerkompagnie (Flik)¹⁰ oziroma letalska stotnija. Da si lažje predstavljamo, kako obsežne so bile letalske enote, moram omeniti, da se je število pripadnikov v posameznih Flikih s časom spreminjalo, a je okvirno štel od 100 do 150 pripadnikov, od tega 15 letalskih (piloti, opazovalci, tehnični častniki ...) častnikov in podčastnikov. Posamezen Flik je bil opremljen v povprečju z 8 letali. Po-

¹⁰ V nadaljevanju bom za lažje opisovanje uporabljal kratice, ki so se uveljavile že v času vojne. Kratice so uveljavljene tudi v tujem zgodovinopisju. Poleg tega pa se pojavi tudi problem prevoda omenjenih enot v slovenščino. Pri prevodu Fliegerkompagnie v letalsko stotnijo ni težav. Le-te se pojavijo pri prevodu Fluggeschwader, ki ga ne moremo prevesti v letalsko eskadro. Pojavi se tudi praktičen problem opisnega prevoda Fliegeretappenpark v letalsko zaledno skladišče. Za poenotenje uporabljam slovenski prevod zgolj pri prvi omembi izraza, nadalje pa sem uporabil že uveljavljeno kratiko. Podrobneje gl. Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 26–28.

leg tehnike je imela enota na razpolago tudi okoli 90 konj. Fluggeschwader (FG) kot večja bombniška enota pa je imela na razpolago okoli 250 mož in 12 letal.¹¹ Poleg frontnih letališč pa je c. in k. letalstvo za oskrbovanje le-teh zgradilo še letališča, kjer so delovala letalsko zaledna skladišča, Fliegeretappenparki (Flep). Za oskrbovanje enot na soški fronti so nastanili leta 1915 Flep 1 v Mariboru, poleti 1917 Flep 9 na Reki in oktobra istega leta še Flep 2 v Ljubljani. V zaledju soške fronte so bile razporejene tudi letalske enote, ki so bile v vse bolj razvejanem letalstvu izredno pomembne in vse bolj nepogrešljive: enote vremenske službe, opazovalnice, balonski oddelki in čete.

Posamezne lokacije in enote¹²

Če odštejemo lokacije poletov posameznih letalskih mitingov, ki so se odvijali v večjih mestih do leta 1914 (v Ljubljani, Mariboru, Kopru, Celovcu in Trstu), je bilo prvo letališče na slovenskem narodnem ozemlju zgrajeno pri Gorici leta 1911. Kraj ni bil izbran naključno. Poleg ugodnih vremenskih razmer, predvsem milih zim, je imela izbira Gorice tudi politične in strateške prednosti, saj je bila blizu meje z Italijo.¹³ Vloga poletov bratov Rusjan pri izbiri skoraj identične lokacije za enkrat še ni jasna.¹⁴ Tako se je avstroogrsko vojaško vodstvo leta 1911 odločilo za izgradnjo vzletno-pristajalne steze na območju vadišča 5. dragonskega polka, okoli 20 minut hoje iz centra Gorice ob cesti proti Mirnu. V bližini je danes prav na tej lokaciji (opuščeno) italijansko vojaško letališče *Amadeo Duca D'Aosta di Gorizia*.

Tloris prvega letališča je meril 500 metrov v dolžino in širino. Po določitvi smeri prevladujočega vetra so letala pristajala in vzletala v smeri vzhod – zahod. Ob tem so določili tudi površine za izgradnjo hangarjev, vzhodni del ob cesti Gorica – Mi-

---

¹¹ Število letal seveda ni identično z operativnostjo in letnostjo posamezne enote, ki se je spreminjala iz dneva v dan in nikoli ni dosegla 100 %, pogosto ni presegala niti polovice.

¹² Predstavljene so zgolj lokacije »kopenskega« letalstva. Zgolj za informacijo podajam nekaj podatkov o mornariškem letalstvu, ki je imelo mornariške letalske postaje v zaledju soške fronte v Pulju, Kotežu, Reki in Trstu, poleg tega pa tudi letališče za »kopenska« letala v Žavljah pri Trstu. Lokacija žal ni predstavljena podrobneje, a navajam osnovne podatke: Na lokaciji je že leta 1911 potekal letalski miting, in ko je bil med vojno Trst močno ogrožen s strani italijanskega letalstva, je bilo avstroogrsko mornariško letalstvo prisiljeno za obrambo zračnega prostora vpeljati tudi »kopenska« letala. Kot zasilno bazo za ta letala pa so izbrali že uporabljeno lokacijo v Žavljah. Podrobneje v Peter Schupita: Die k.u.k. Seeflieger. Chronik und Dokumentation der österreichisch – ungarischen Marineluftwaffe 1911–1918. Koblenz 1993, str. 148–149.

Poleg avstro-ogrskih letališč je na ozemlju današnje Slovenije italijanska vojska zgradila eno letališče. Lokacija letališča je bila pri Kobaridu, na desnem bregu Soče pri Idrskem. Čas postavitve sega v oktober 1917, tik pred 12. bitko. O lokaciji zaradi kratkega časovnega okvira ni znanih natančnejših podatkov o postavljenih objektih in o letalski enoti, ki naj bi tu delovala. Podatke o letališču mi je iz italijanskega arhiva letalskih sil posredoval Paolo Varriale. Gl. tudi Slovenski zgodovinski atlas [Kartografsko gradivo]. Ljubljana 2011, str. 156.

¹³ Vom Görzer Militärflugfeld, V: Österreichs Illustrierte Zeitung, 12. 05. 1912, str. 811.

¹⁴ Srečko Gombač: Brata Edvard in Josip Rusjan iz Gorice. Začetki motornega letenja med Slovenci. Izola 2004, str. 29, 32.

ren. Tam so v vrsti zgradili 4 hangarje proizvajalca Griedl, med njimi pa delavnico proizvajalca Waagner, Biró & Kurz.¹⁵ Bližina ceste in hiter dostop so bile prednosti lokacije, po drugi strani pa je prah z makadamske ceste predstavljal slabost. Posamezen hangar je stal na cementnih temeljih in štirih cementnih stebrih. Odprtina hangarja je bila dolga 16 m, višina je znašala 4,2 m, širina pa 8 m. Na širini 6 m se je višina hangarja zmanjšala na 2,5 m. Hangar je imel štiri okna za osvetljevanje in leseno streho. V hangarjih je bil na železne tramove položen lesen pod. Razdalje med hangarji so bile 10 m.¹⁶ Na letališču sta bila narejena tudi dva betonska rezervoarja za 6 sodov po 50 kg goriva. Skladišče streliva ni bilo locirano na letališču, ampak v bližnjem že zgrajenem vojaškem skladišču, ki se je nahajal v smeri proti Vrtojbi. Pisarna je bila postavljena na sredini med hangarji. Zaradi varnosti je bilo okoli letališča vzpostavljena prepovedana cona in 1,5 m visoka ograja z bodečo žico. S tem so hoteli preprečiti nepovabljenim vstop in potencialno vohunstvo. Dela so na letališču potekala med junijem in oktobrom 1911.¹⁷

Z letom 1912 so na letališču že začeli izvajati prve letalske tečaje za c. in k. vojsko in v kratkem obdobju so naredili več kot 500 poletov. Letališče ni imelo nastanitvenih objektov, kuhinjskih objektov ter vodovodne napeljave. V mirnodobnem času na lokaciji ni bilo stalno nastanjenih pripadnikov enot.¹⁸ Kasneje je na letališču deloval Flugpark 3 in skozi vse leto 1914 tudi šolska letalska stotnija 4, Fliegerersatzkompagnie (Flek) 4, ki je v začetku leta 1915 začel svojo operativno delo na vzhodni fronti, zato je bilo letališče izpraznjeno. Ob prodoru italijanskih sil v bližino mesta pa je bilo letališče v nevarnosti in dometu italijanskega ognja ter zato neuporabno.¹⁹ Ni natančno jasno, kaj se je zgodilo z objekti na goriškem letališču, ali so jih prestavili kam drugam ali pa so ostali na lokaciji in bili prepuščeni uničenju fronte. Vsekakor pa ostaja dejstvo, da je bilo potrebno ob vzpostavitvi soške fronte v letu 1915 namestiti letalske enote na povsem novo(e) lokacijo(e).

¹⁵ ÖStA/KA, LFT, Protokoll, Exh. No.: 182 res, 29. 07. 1911 (posredoval Peter Plattner).

¹⁶ ÖStA/KA, LFT, Kommissionprotokoll, Res No.: 120, 1. 10. 1911 (posredoval Peter Plattner); Soré, *L'Aviazione nel nord – est*, str. 15–25.

¹⁷ ÖStA/KA, LFT, Kommissionprotokoll, Res No.: 120, 1. 10. 1911 (posredoval Peter Plattner).

¹⁸ Soré, *L'Aviazione nel nord – est*, str. 15–25.

¹⁹ Friderick Kahlen: *Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Fliegertruppe von 1914 bis 1916*, ÖStA/KA, MS/LU 78 (Wien 1942), str. 3; Georg Gasser: *Die Österreich Ungarns Fliegertruppe im Einsatz an der Südwestfront 1915–1918*. Wien 1980 (dalje Gasser, *Die Österreich Ungarns Fliegertruppe*), str. 10; Reinhard Karl Boromäus Desoye: *Die k.u.k. Luftfahrtruppe. Die Entstehung, der Aufbau und die Organisation der österreichisch – ungarischen Heeresluftwaffe 1912–1918*. Wien 1999 (dalje Desoye, *Die k.u.k. Luftfahrtruppe*), priloga 6.4, str. 50; Ernst Peter: *Die k.u.k. Luftschiiffer – und Fliegertruppe Österreich – Ungarns 1794–1919*. Stuttgart 1981 (dalje Peter, *Die k.u.k. Luftschiiffer*), str. 80.

Ajševica

Lokacijo letališča pri Ajševici so določili v juliju 1915, pri določitvi pa je pomagalo tudi poznavanje terena, ki so ga avstroogrski letalci pridobili v času, ko je bilo še aktivno goriško letališče. Lokacija ajševiškega letališča se je v obdobju uporabe, od julija 1915 do avgusta 1916, spreminjala. Razlogi za premikanje letališča proti severu in vzhodu so v dejstvu, da je bilo letališče na močvirnatem terenu, da je na letališču delovalo več enot, in tudi, da se je italijansko topništvo vse bolj približalo položaju letališča in ga tako s topništvom ogrožalo. Prav tako je vplivala mikroklima, ker je pod grebenom Trnovske planote ustvarjen manjši vpliv burje in pogost je tudi blag vzgonski veter, kar je bilo izjemno pomembno za vzletanje in pristajanje. Še danes to karakteristično mikroklimo lokacije pri Ajševici izkoriščajo jadralni padalci.

V vsem omenjenem obdobju so na letališču delovali Flik 2, 4, 19 ter 8, za en dan v avgustu 1916 pa tudi Flik 12. Število letalskih enot nam jasno pokaže pomembnost letališča za c. in k. obrambo soške fronte. Do avgusta 1916 je bila Ajševica za letalsko vojno izjemnega pomena. Tu so v okviru omenjenih enot delovali tudi najboljši c. in k. letalci in najsodobnejša letala.²⁰ Zaradi pomembnosti je bilo letališče tudi večkrat tarča nasprotnikovih letalskih bombnih napadov. Zato so vse objekte tudi z ukazom Stabsoffizier der Luftfahrtruppen (Stoluft), letalskega štabnega častnika, kamuflirali in skrili pred pogledi nasprotnika iz zraka. Hangarje so prebarvali v barve okolice t. p. zemeljsko rjavo in travnato zeleno. Objekte so prebarvali neenakomerno in s tem simulirali drevesa in grme. Streha je bila pobarvana na zeleno in je simulirala krošnjje. Notranje stranice vrat so prav tako prebarvali, saj se je zlato rumena barva lesa videla iz zraka.²¹ V vsem obdobju delovanja letališča je bilo postavljenih več kot 10 različnih objektov – šotorov in hangarjev ter tudi skladišč.

Letališče je bilo aktivno vse do 6. soške bitke, ko so italijanske enote zasedle Gorico in so avstroogrške enote morale letališče zapustiti. S fotografij se vidi, da je bil teren zaradi topniških kraterjev tudi neuporaben. Preostale objekte so postopoma odpeljali v zaledje in območje je bilo izpraznjeno. Tako je bilo zemljišče pri Ajševici tudi po 12. soški bitki neuporabljeno za letalske namene. V letu 1917 so v neposredni bližini najvzhodnejše ajševiške vzletno-pristajalne steze (Otava) vzdrževali zasilno letališče za vse Flike na soški fronti. Kasneje je med obema vojnoma italijanska vojska na isti lokaciji vzdrževala zasilno vzletišče, ki je nato zamrlo.²²

²⁰ Martin O'Connor: *Air Aces of the Austro – Hungarian Empire 1914–1918*. Mesa 1986 (dalje O'Connor, *Air Aces of the Austro-Hungarian Empire*).

²¹ ÖStA/KA, LFT, karton 373, Befehl Nr. 1 des STOLUFT an der SW front, 21. 01. 1916.

²² Ravbar, *Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti*, str. 201–202.

Maribor – Tezno

Prvi letalski miting v Mariboru se je zgodil na vojaškem vadišču na Teznem 27. oktobra 1913 in prvo c. in k. vojaško letalo je na »letališče« priletelo naslednji dan.²³ Tako sklepam, da je ob italijanski vojni napovedi poznavanje terena pri Mariboru vplivalo na odločitev, da se je na isti lokaciji nastanil Flep 1. Tako je Maribor poleg poveljstva jugozahodne fronte »gostil« tudi izredno pomembno zaledno letališče, ki je oskrbovalo frontne enote ob Soči.²⁴

Letališče je bilo locirano ob železniški progi, ki vodi proti Ljubljani pri postaji na Teznem, na območju vojaškega vadišča. Zemljišče je bilo gramozno in s tem idealno za vzletno-pristajalno stezo.²⁵ Flep 1 je v Maribor prišel iz Ostrave,²⁶ sicer ni znan natančen datum prihoda, a v Mariboru je bila enota očitno že konec junija 1915.²⁷

Na Teznem so zgradili dva lesena hangarja tovarne Lord s serijskima številka 1149 in 1150.²⁸ Oba hangarja sta bila namenjena hangariranju letal in prostoru za popravila. Tako se je večina del opravljala na Teznem, a dokumenti celo omenjajo, da so bile nekatere delavnice Flep 1 nastanjene v objektih železniške postaje na Studencih.²⁹ Letališče je bilo večino časa slabo vzdrževano in grajeno, saj so še v letu 1917 obstajale osnovne težave. Glavna slabost je bila pomanjkanje nastanitvenih objektov, skladiščnih prostorov in neustreznost železniške infrastrukture, predvsem pomanjkanje ramp ob progi, ki bi olajšale nakladanje/razkladanje letal in ostalega materiala na vagone. Poleg tega je bilo evidentirano pomanjkanje pitne vode. Dostava vode je predvidoma potekala z vozovi, kar je vsekakor vplivalo na delovanje enote. Slabost so bila tudi skladišča bomb, ki so bila prenapolnjena in postavljena preblizu vzletno-pristajalne steze ter železniške proge.³⁰ Izboljšanje razmer na letališču je prineslo dokončanje del, ki so potekala v letu 1917. Na novo so zgradili še tri lesene hangarje tipa II. in en hangar tipa IV. tovarne Lord. Hangarji tipa II. so bili velikosti 25 x 25 m in imeli so serijske številke 1209, 1210 in 1211. Hangar tipa IV. je bil manjši in je imel mere 20 x 20 m, omenjeni na Teznem je imel serijsko številko 1414.³¹

²³ Franjo A. Pivka: Začetki aviacije v Mariboru. V: Kronika slovenskih mest, 1935, št. 2, str. 121.

²⁴ Za natančnejše podatke o stanju letališča gl. Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 202–209.

²⁵ ÖStA/KA, LFT, karton 344, Nr. 8863/17; 25. 06. 1917.

²⁶ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, priloga 15. 2. 2. 2, str. 131.

²⁷ ÖStA/KA, LFT, karton 385, Exh. Nr.: 726, 25. 06. 1915.

²⁸ ÖStA/KA, LFT, karton 290, Monatsbericht Flep 1. januar 1916.

²⁹ ÖStA/KA, LFT, karton 315, Kommissionsprotokoll Nr. 6820/7, 1. 01. 1918.

³⁰ ÖStA/KA, LFT, karton 344, Nr. 8863/17; 25. 06. 1917.

³¹ ÖStA/KA, LFT, karton 319, Verzeichnis der im Evidenz gefuhrten Holz und Eisenhangars, 26. 06. 1917.

Po končanju del je bilo, sodeč po poročilu, tezensko letališče sodobno zgrajeno za zaledne enote. A letališče ni zaživel, kot so predvidevali načrti. Fronta se je oktobra 1917 preselila na Piavo in tezensko letališče je bilo predaleč za oskrbo frontnih enot, zato se je Flep 1 preselil v Campofornido. Letališče je po odhodu Flepa 1 prešlo pod nadzor teritorialnega vojnega poveljstva v Gradcu. Novo postavljeni objekti na Teznej pa se niso premeščali ali rušili. Prišlo je do zanimivih pogovorov med Vojnim ministrstvom oziroma njegovimi predstavniki pri letalskih silah in predstavniki dunajske letalske tovarne WKF (*Wiener Karoserie und Flugzeugfabrik*) o nastanitvi dela tovarne v Teznej. Pogovori so potekali v smeri, da bi bili prostori namenjeni tovarni že v marcu 1918.³²

Prav ob obstoječi infrastrukturi so se začeli zbirati slovenski letalci in posledično delovanje letalske stotnije v Mariboru ter njihova udeležba v bojih za severno mejo. Od oktobra/novembra 1918 do oktobra naslednjega leta so bili hangarji dom za t. i. mariborsko letalsko stotnijo (Maistrova letalska stotnija). Ko so enoto razpustili, so material premestili v letalsko enoto v Zagreb. Hangarje so demontirali in jih prav tako poslali v Zagreb.³³

Danes je na omenjeni lokaciji industrijska cona. V bližini (nekoliko proti jugu) je danes mariborsko mednarodno letališče Edvarda Rusjana.

Ajdovščina

Letališče se je nahajalo zahodno od Ajdovščine, v trikotniku med cesto Ajdovščina – Vipavski križ (Sveti križ) in Ajdovščina – Lokavec. Danes je tu ajdovsko letališče, kjer deluje AK Josip Križaj Ajdovščina. Po poročilih je imela lokacija letališča veliko prednost v tem, da je bilo v bližini fronte in je imelo direkten »pogled« na fronto.³⁴ Poleg tega je bilo letališče blizu ceste in tudi železnice. Še posebej po padcu Gorice in izgubi Ajševice je ajdovsko letališče postalo najbolj pomembno za obrambo fronte.

Avgusta 1915 so na lokacijo prispeli prvi pripadniki letalskih enot. V obdobju do oktobra 1917 se je na letališču znašlo veliko število različnih enot za krajši ali za daljši čas: Flik 8, 12, 2, 4, 19, 47, 51, 55 in 58. Omenjene enote so na letališču postavile šotore različnih proizvajalcev (Elsinger, Klinger, Cassel), hkrati pa so že poleti 1915 zgradili dva hangarja železne konstrukcije proizvajalca Waagner tip I. s serijskima številka 3119 in 3120.³⁵ Hangarja sta služila več enotam hkrati, med drugim od jeseni 1917 tudi letalski delavnici 3 (Fliegerwerkstätte 3). Zaradi omejenega velikega števila enot je bil velik problem prav v pomanjkanju prostorov.

³² ÖStA/KA, LFT, karton 315, Kommissionsprotokoll, AOK nr.: 92028, 27. 11. 1917.

³³ Franjo A. Pivka: Mariborska letalska stotnija. V: Kronika slovenskih mest, 1935, št. 4, str. 312.

³⁴ Soré, L'Aviazione nel nord – est, str. 123.

³⁵ ÖStA/KA, LFT, karton 344, Nr.: 451, 20. 08. 1915.

*Moštvo letalske stotnije pred hangarjem v Ajdovščini.
Vir: Goriški muzej, album 2018.*

Po avgustu 1916 je letališče postalo najpomembnejše za obrambo goriškega mostišča in zaradi povečanja letalskih enot so morali vzletno-pristajalno stezo tudi povečevati in razširiti. Širili so tudi obrambo, saj so letališče opremili s protiletalsko obrambo.³⁶

Po premiku enot na Piavo sta na letališču ostala oba železna hangarja ter nekaj manjših objektov. V oktobru 1918 pa je Ajdovščina postala lokacija, kjer so pristajali letalci ob umiku s fronte. Nekaj teh letal so zasegli tudi slovenski letalci, večino letal ter preostale infrastrukture pa italijanska vojska.³⁷

Št. Vid (Podnanos)

Letališče je bilo locirano 100 m SZ od Št. Vida (Podnanosa), južno od ceste proti Vipavi. Prva letala so na travnik prišla ob premeščanju enot na soško fronto. Po poletju 1915 je lokacija zamrla, saj so se enote premaknile bliže fronti (Ajševica, Ajdovščina).

Drugo obdobje letališča v Št. Vidu predstavlja prihod Flikov 35 in 32. Najprej je konec novembra 1916 prispel Flik 35. Sprva je enota postavila šotore Elsinger, v

³⁶ ÖStA/KA, LFT, Flik 19, Exh. Nr. 43 Res, marec 1917.

³⁷ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 214.

decembru pa se je začela gradnja osmih lesenih hangarjev.³⁸ Pripadniki enote so zgradili tudi makadamske poti od glavne ceste do hangarjev.³⁹

Flik 32 je v Št. Vid prispel z romunske fronte februarja 1917. S seboj so pripeljali šest šotorov Klinger.⁴⁰ Enota pa se je med drugim nastanila tudi v dva lesena hangarja Flik 4, ki sta bila postavljena v Vipavi. Flik 32 je ob tej nastanitvi na dveh lokacijah gradil dva dvojna hangarja in dva enojna hangarja.⁴¹ Poleg hangarjev so marca na letališču zgradili tudi moštveno barako, v naslednjih mesecih pa še delavnico, barako za strojnice, pisarno ter kuhinjo.⁴² Moštvo je bilo nastanjeno na letališču ter domnevno tudi v Št. Vidu v prostorih mlekarske zadruga.⁴³

Oba Flika sta se po 12. soški bitki prestavila ob Piavo in za sabo pustila vse objekte, ki so jih nato postopoma prestavili ob Piavo. Letališče so takrat opustili in nikoli več uporabili.

Beljak

Po dokončni vzpostavitvi fronte ob Soči in po vrhovih Karnijskih Alp so v neposredni bližini Beljaka, v Jezernici, postavili letališče oziroma nastanili Flik 16. Lokacija letališča je bila na travniku južno ob železniški progi proti Dravi, danes je to povsem urbaniziran del mesta. Od konca maja 1915 je na lokaciji deloval zgolj Flik 16, oktobra 1917 pa so na lokacijo prišli še Flik 39, 47 in 56.⁴⁴ Enote v Beljaku so bile zadolžene predvsem za branjenje karnijskega dela fronte, po potrebi pa so posamezniki prišli na pomoč tudi v Vipavsko dolino.

Omenjene enote so uporabljale šotore ter kasneje tudi dva lesena hangarja izdelovalca Lord, tip I. (11x16 m) s serijskimi številkami 1126 in 1127.⁴⁵

Leseni hangarji pa po oktobru 1917 niso samevali, saj so decembra 1917, ko so se frontne enote že premestile ob Piavo, na letališče prestavili novoustanovljeno šolsko letalsko enoto Fliegerersatzkompanie (Flek) 21.⁴⁶ Ni natančno jasno, kaj se je z letališčem dogajalo po razpadu Avstro-Ogrske. Po vsej verjetnosti je bilo povsem opuščeno, saj v bojih za slovensko severno mejo z avstrijske strani letališče ni bilo v uporabi.⁴⁷

³⁸ ÖStA/KA, LFT, karton 291, Monatsbericht Flik 35, december 1916, januar 1917.

³⁹ ÖStA/KA, LFT, Flik 35, Res. Nr.: 19. januar 1917.

⁴⁰ ÖStA/KA, LFT, karton 291, Flik 32, Monatsbericht, januar 1917; ÖStA/KA, LFT, karton 298, Flik 32, Dekadenrapport 18, 21. 01. 1917.

⁴¹ ÖStA/KA, LFT, Flik 32, Res. Nr. 57, marec 1917.

⁴² ÖStA/KA, LFT, Flik 32, Res No. 208, julij 1917.

⁴³ Suzana Bratož: Društvene dejavnosti v Št. Vidu v obdobju 1868–1926. V: Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini. Nova Gorica 1996, str. 123–124.

⁴⁴ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 219.

⁴⁵ ÖStA/KA, LFT, karton 290, Flik 16, Dekadenrapport, 10. 01. 1916; ÖStA/KA, LFT, karton 290, Flik 16, Dekadenrapport, 31. 03. 1916; ÖStA/KA, LFT, karton 319, Verzeichnis der im Evidenz gefuhrten Holz und Eisenhangars, 26. 06. 1917.

⁴⁶ ÖStA/KA, LFT, karton 347, Nr.: 8968, 17. 12. 1917.

⁴⁷ Peter, Die k.u.k. Luftschiffer, str. 261–262.

Prosek

Prostor pri Proseku si je poveljstvo VII. korpusa ogledovalo že aprila 1916, a je Flik 28 na lokacijo prišel šele julija 1916. Za letališče je bilo izbrano ozemlje levo od ceste Prosek – Občine. Ozemlje je bilo relativno ravno in julija so zakrasel in boren travnik začeli spreminjati v letališče.⁴⁸ Na lokaciji je deloval Flik 28 in 23. marca 1917 se je Flik 23 premestil v Divačo, v njihove prostore pa so se maja 1917 nastanili pripadniki Flika 42.⁴⁹ Objekti za hrambo so bili šotori in leseni hangarji, ki so služili tudi za nastanitev moštva.

Kljub odprtosti terena in s tem povečanja negativnih vetrovnih razmer, je bil odločilen dejavnik za izbiro lokacije obramba zračnega prostora, saj so bile enote opremljene z lovskimi letali in njihova glavna naloga je bilo varovanje zračnega prostora nad Trstom in Krasom.

Po oktobru 1917 sta se Flik 28 in 42 premestila na piavsko fronto in letališče je bilo kar nekaj desetletij opuščeno. Po končani drugi svetovni vojni pa so lokacijo začeli ponovno uporabljati za športno letenje.⁵⁰

*Sodobna lovska letala Albatros D III (OEF) Flik 42, letališče Prosek, september 1917.
Vir: Peter Schiemer: Die Albatros (Oeffag) Jagdflugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppen,
Graz 1997, str. 85.*

⁴⁸ ÖStA/KA, LFT, karton 322, Nr.: 118, 29. 07. 1916.

⁴⁹ ÖStA/KA, LFT, karton 322, Nr.: 118, 29. 07. 1916; Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 225.

⁵⁰ Soré, L'Aviazione nel nord – est, str. 328.

Vipava/Podraga

Vzletno-pristajalna steza se je nahajala pri (Živčevem) mlinu, zahodno od ceste Vipava – Št. Vid, okoli 2 km SZ od Št. Vida (ob cesti za Manče).⁵¹ Natančneje gre tu za dve polji, levo in desno od omenjene ceste.⁵² Ni jasno, kako je prišlo do določitve lokacije. Ob izgubi Gorice avgusta 1916 se je bilo treba hitro odločiti ter določiti novo letališče. Lokacija je bila po mojem izbrana tudi zato, ker je bilo letališče še v Vipavski dolini in s tem še vedno locirano na ravnem terenu in na primerni razdalji od fronte. Na lokaciji letališča so delovali Flik 4, 12, 34 in 39. Flik 39 je na lokaciji deloval zgolj od sredine septembra do sredine oktobra 1917, ko je bil prebaziran v Beljak. Prostor je bil za štiri Flike premajhen in zato je moral Flik 39 oditi na drugo lokacijo.

Posebnost omenjenega letališča se nahaja v imenu in nazivu – ima namreč dve imeni. Na omenjeni vzletno-pristajalni stezi so sicer delovali štirje (trije) Fliki. Razlike so nastale ob tem, da so bili Fliki nastanjeni na različnih lokacijah, a so uporabljali isto letališče. Tako so bila poveljstva Flik 4, 12 in 39 nastanjena v Vipavi in Flik 34 v Podragi. V dokumentih so omenjeni Fliki navajali lokacijo nastanitve Vipavo ali Podrago. Zaradi bližine je posledično prihajalo tudi do zamenjav lokacij posameznega Flika (za Flik 34 je bila omenjana tudi lokacija v Vipavi).

Podobno kot pri ostalih letališčih so bili prvi objekti šotori (Klinger) in nato leseni hangarji (med njimi tudi dvojni hangar) ter še nekaj lesenih objektov za hrambo ostale tehnike in materiala.

O vipavskem/podraškem letališču so se poročila posameznih flikov razpisala nekoliko bolj kot na do sedaj opisanih letališčih. Lokacija je bila po mnenju Flika 4 neprimerno izbrana zaradi burje, ki je uničevala šotore.⁵³ Zaradi burje so na lokaciji zgradili več lesenih hangarjev, kot se je izkazalo, pa tudi lesene konstrukcije niso bile povsem odporne na sunke burje, saj je burja porušila tudi nekatere lesene hangarje.

Dodatno nevšečnost je za letališče predstavljala reka Vipava s svojimi pritoki: Močilnik in Gacka. Oba potoka sta večkrat prekoračila bregove in onemogočila vzletanje in pristajanje. Steza je imela tudi slabo odvodnjavanje, tako da je po daljšem deževju postala blatna in neuporabna. Zaradi problemov z vodo so se vrstili pozivi enot za premestitev na drugo lokacijo.⁵⁴ Ob deževju so pripadniki enot morali posipavati teren okoli hangarjev s peskom, da so preprečili nastanek blata.⁵⁵ Problem vode se je očitno vlekel vse do poletja, ko so se začele letalske enote že pripravljati na jesensko deževje.⁵⁶ Tako je bilo letališče deležno neprestanega popravljanja, odvodnjavanja na stezi, kar je letalskim enotam vzelo veliko časa, ener-

⁵¹ ÖStA/KA, LFT, Flik 34, Res. Nr.: 46/1, februar 1917.

⁵² Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, fond 947, zbirka za kroniko Podrage, t.e. 5, a.e. 9, str. 17–18.

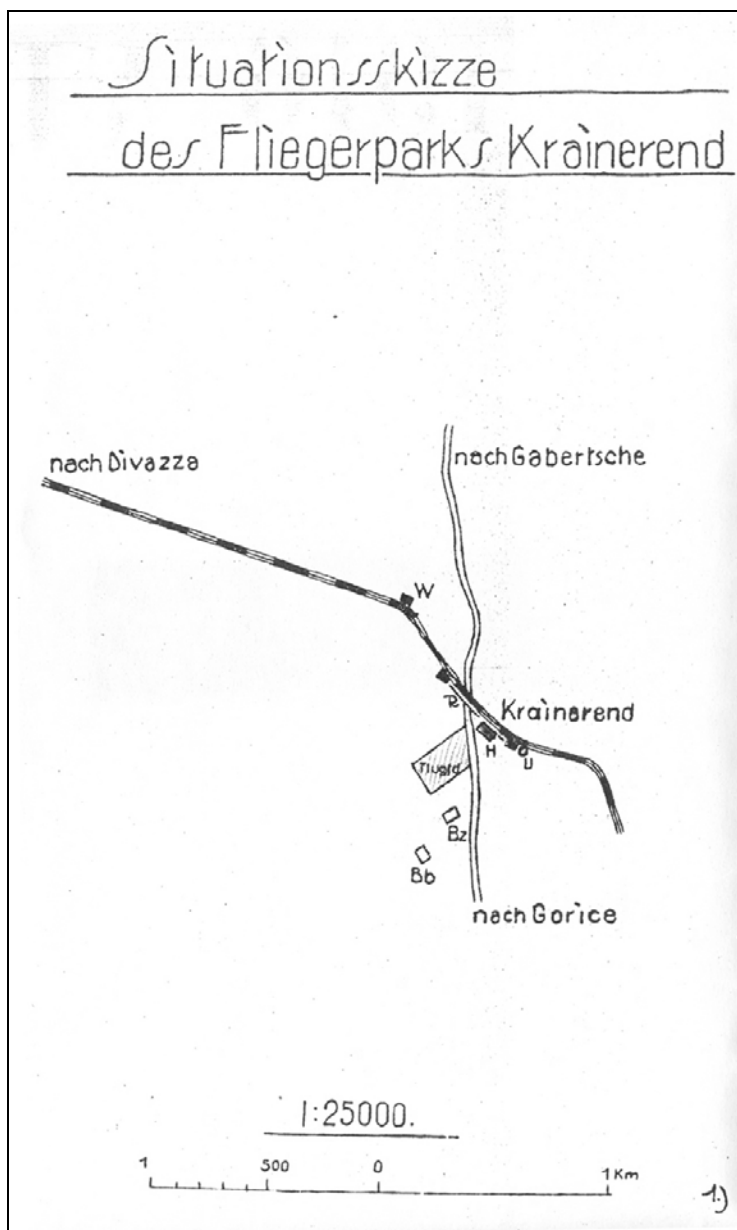
⁵³ ÖStA/KA, LFT, Flik 4, Res. No.: 25, januar 1917.

⁵⁴ ÖStA/KA, LFT, Flik 12, Exh. Nr. Res.: 8/1, 31. 01.1 917.

⁵⁵ ÖStA/KA, LFT, Flik 4, Res. No.: 25, 31. 01. 1917.

⁵⁶ ÖStA/KA, LFT, Flik 12, Res. Exh. Nr.: 8/7, 31. 07. 1917.

gije in tudi letalskega materiala. Navedene so predvsem poškodbe propelerjev (letala so se ob vzletu in pristanku s prvima kolesoma zarila v blato in se prevrnila na nos).⁵⁷

Skica letališča pri Divači v letu 1916. Vir: ÖStA. LFT, karton 340, Nr. 789, 20. 8. 1916.

⁵⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 12, Exh. Nr. Res.: 8/1, 31. 01. 1917.

Relativno neuporabno letališče pa so kljub težavam uporabljali vse do 12. soške bitke in premika letalskih enot ob Piavo. Tudi to dejstvo kaže na pomanjkanje primernih lokacij za letališča ob soški fronti. Po odhodu vseh letalskih enot na piavsko fronto je bilo letališče opuščeno in ozemlje je do danes ostalo travnik, ki ga občasno uporabljajo letalski modelarji – imenuje se Vetrno polje.⁵⁸

Divča

Vzhodno od današnjega letališča so poleti 1916 že gradili posamezne letalske objekte, ki so bili namenjeni za prvo bombniško letalsko enoto v monarhiji, Fliegergeschwader (FG) 1. Lokacija je bila odlična tudi zaradi bližine železniške proge ter ob njej zgrajeni rampi za razlaganje. Dela na letališču so se nadaljevala vso jesen in decembra 1916 je na lokacijo prispel FG 1. Že leta 1916 je bil zgrajen hangar železne konstrukcije Waagner tip II. s serijsko številko 3302.⁵⁹ Do februarja 1917 so zgradili osem Tröster lesenih hangarjev. Na divaškem letališču so poleg letalskih objektov postavili tudi delavnice, častniške barake, elektro, radijske barake, objekte za vremensko postajo 16, skladišča ter protiletalsko obrambo. Letališče je imelo tudi električno in vodovodno napeljavo.⁶⁰ Marca je v Divčo prišel Flik 23, maja Flik 46 in septembra 1917 tudi letalska delavnica 1, (Fliegerwerkstätte 1).

Pripadniki enot so se nastanili v nekaterih objektih na letališču (barake in hangarji). Pri lesenih hangarjih so bile na zadnjih stranicah povešene arkade, ki so služile kot zaščita proti burji in v nastalem prostoru je bil tudi prostor za nastanitev moštva.⁶¹ Del moštva se je nastanil tudi v bližnji Divači in Ležečah.⁶² Zato sta bili povezovalni poti med obema krajema in letališčem zelo pomembni, a je gradnja cest zaradi kraškega terena potekala počasi. Cesta od nakladalne rampe do letališča je pripomogla k uporabnosti letališča, saj je izboljšala pogoje transporta materiala od železniške proge do objektov na letališču. Poleg tega so dela na povezovalnih cestah oteževala in zavlačevala prepotrebna dela na izravnavi vzletno-pristajalne steze.⁶³ Steza je bila kraška: valovita, polna neravnin in kamnita. Neprestano so jo izboljševali z drobljenjem kamenja in z drobirjem ter zemljo, s katerima so polnili neravnine. Steza pa je imela še eno značilnost, bila je nagnjena proti zahodu. Ob mirnem vremenu to ni vplivalo na vzletanje in pristajanje. Težave so se pojavile ob močnem in sunkovitem vetru, ki je prihajal s strani Vremščice, kar se še danes občuti na divaškem letališču.

⁵⁸ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 233.

⁵⁹ ÖStA/KA, LFT, karton 319, Verzeichnis der im Evidenz gefuhrten Holz und Eisenhangars, 26. 06. 1917.

⁶⁰ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 238–242.

⁶¹ ÖStA/KA, LFT, karton 318, Nr.: 26, 5. 01. 1917.

⁶² Soré, L'Aviazione nel nord – est, str. 92.

⁶³ ÖStA/KA, LFT, Flik 101, Exh. Res. No.: 153, februar 1917.

Letališče je bilo po oktobru 1917 opuščeno, a leto kasneje še vedno uporabno, saj so letala pristajala ob umiku iz Piave.⁶⁴

V medvojnem obdobju je italijanska vojska v Divači zgradila svoje letališče, a so ga v 30. letih opustili. Očitno je bilo zemljišče v lasti italijanske vojske in po 1947 je to ozemlje prevzela Jugoslovanska ljudska armada in leta 1991 Teritorialna obramba/Slovenska vojska oziroma Ministrstvo za obrambo (MORS). Ponoven zagon divaškemu letališču je dala šele ustanovitev Kraškega aerokluba »Ivan Vidmar« leta 1986.⁶⁵ Leta 1994 je MORS z AK podpisal pogodbo za trajno brezplačno uporabo letališča. Julija 2006 pa je vladni sklep razglasil letališče za javno in ga vključil v sistem letališč v Sloveniji, leta 2007 pa je letališče dobilo tudi asfaltirano, 800 m dolgo in 18 m široko vzletno-pristajalno stezo.⁶⁶

Sežana

Letališče pri Sežani ima v dokumentih naziv po mikrolokaciji Dane. Letališče je ležalo desno od ceste Sežana – Senožeče, okoli 3 km od Sežane.⁶⁷ Na to letališče sta spomladi 1917 prišla lovska Flik 41 in 42, ki sta imela nalogo obrambe zračnega prostora nad Krasom (podobno kot pri Proseku).

Dela je v okviru 5. armade vodil polkovnik Trieb. V dela je bilo vključenih okoli 1000 mož.⁶⁸ Poleg osem lesenih hangarjev proizvajalca Tröster in več manjših hangarjev so v kratkem času zgradili še dve baraki, delavnici, dve avtogaraži, dva hleva, dve kaverni, inšpekcijsko in stražarsko barako, kuhinjo, častniško bivalno barako, skladišče, elektro, radijsko barako, tri častniške latrine, tri latrine in častniško kuhinjo.⁶⁹ Velik problem je predstavljal kraški teren oziroma neraven in valovit teren, ki ga je bilo treba najprej zravnati. Opisi podlage so bili dramatični kakor na nobenem od ostalih letališč, tako naj bi bil teren poln kamenja in podoben »črepinjam pivovskih steklenic«.⁷⁰ K neugodnemu terenu so pripomogle še kraške vetrovne razmere.⁷¹

Poleg naravnih razmer so bile težave tudi z zagotavljanjem vode, saj so jo na letališče morali pripeljati z vozovi, in zaradi suhega terena je težave predstavljal tudi prah, ki je posledično kvaril motorje.⁷²

⁶⁴ Albin Mlakar: Dnevnik 1914–1918. Kobarid 1995, str. 199.

⁶⁵ Miranda Urh: Kraški letalski center. Na prepihu nasprotij. V: Naša krila, 2004 (marec – april), št. 18, str. 13.

⁶⁶ Klelija Potokar: Divača na stičišču poti. Ilirska Bistrica 2011, str. 392.

⁶⁷ ÖStA/KA, LFT, Flik 42, Res. No.: 119, 1. 06. 1917.

⁶⁸ Ni natančnih podatkov, od kod je 5. armada vzela tako število mož. Pri delih so gotovo sodelovali tudi pionirji in pripadniki 43. in 44. strelske divizije. – ÖStA/KA, AOK, karton 3263, Op. Nr.: 182/17, 6. 05. 1917.

⁶⁹ ÖStA/KA, LFT, karton 322, Situation des Flugfeldes und Flugparkes in Sežana, Nr.: 161, april 1917.

⁷⁰ ÖStA/KA, LFT, karton 322, Bericht Nr.: 161, 16. 02. 1917.

⁷¹ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 249.

⁷² Prav tam, str. 250.

Albatros D. III (OEF) na letališču Sežana, 9. oktober 1917. Zanimivo je kamuflažno obarvanje letala in tudi zelje v vrtači. Vir: Peter Schiemer: Die Albatros (Oeffag) Jagdflugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppen, Graz 1997, str. 238.

Nevarne razmere za letenje so pripomogle, da so se že v času bojev ob Soči letalske enote umikale z lokacije in do oktobra 1917 je na letališču ostal zgolj Flik 41. Ob premiku bojev na Piavo je bilo letališče povsem izpraznjeno in do danes ni bilo v uporabi za letalske namene.

Log

V Log (Budanje) je 24. septembra 1917 prispel Flik 50. Po vsej verjetnosti je bilo letališče levo ob cesti proti Ajdovščini. Zaradi trajanja nastanitve Flik 50 (okoli mesec dni) verjetno tudi ni bilo zgrajenih (stalnih) objektov. Verjetno je Flik s seboj pripeljal šotore, v katerih so se tudi nastanili. Po premestitvi enote na Piavo je bila lokacija opuščena.⁷³

⁷³ Prav tam, str. 252.

Trata

C. in k. letalske enote niso imele letališč v sredogorju, v zaledju soške fronte. Ob pripravah na 12. bitko pa so okrepli tudi ta del fronte ter 25. septembra 1917 namestili v Poljansko dolino Flik 53. O natančni lokaciji letališča in objektih je malo znanega. Vzhodno od Trate in Gorenje vasi se na levem in desnem bregu Poljanske Sore razprostira ravnina, in to je bila zelo verjetno lokacija letališča – bolj verjetna je lokacija na levem bregu Sore.

Izvidovanje za lokacijo se je preko poveljstva 2. soške armade odvijalo že v začetku septembra 1917. Rezultat je bil izbor Trate kot najbolj primerne lokacije.⁷⁴ Je pa bilo omenjeno letališče v uporabi manj kot en mesec, saj je bila enota 24. oktobra že nastanjena v Lescah. Natančni razlogi za to premestitev niso znani.⁷⁵

Logatec

(Gornji) Logatec je bil sredi oktobra 1917 cilj nastanitve Flikov 54 in 57. Lokacija na logaškem polju je bila zadovoljiva, saj je bila blizu železniške proge, a se je premik na Piavo zgodil v kratkem po prihodu obeh enot. Zato tudi ni povsem natančno jasno, kje in koliko objektov je bilo postavljenih, če sploh kakšen. Po pričevanju domačina Janeza Slabeta naj bi bila lokacija letališča na ravnini pod hribom Sekirca, na desnem bregu Logaščice.⁷⁶ Po vsej verjetnosti v Logatcu nikoli niso postavili dvajset (deset za vsako enoto) lesenih hangarjev Lord, tip V. Material za hangarje je sicer na lokacijo prispel med 14. oktobrom in 6. novembrom 1917.⁷⁷ Po premestitvi enot na Piavo se je zgodba o logaškem letališču končala.

Brezovica

Zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva se o letališču ne ve veliko. V pomoč nam je zgolj fotografsko gradivo.⁷⁸ Na podlagi omenjenega sklepam, da se je na letališču v Brezovici nastanila ena od nemških letalskih oddelkov; po tipih letal in uniformah je bil to letalski oddelek 14, Fliegerabteilung 14. Enota je v Brezovico prišla 19. septembra 1917. Nastanila se je v neposredni bližini železniške postaje. Sem so prispeli z železniškim konvojem, s seboj pa so pripeljali letala, opremo, orožje in pisarniško opremo. Pripadniki enote so se nastanili na travnikih, na levi strani proge proti Postojni. Na lokaciji so postavili neznano število šotorov za han-

⁷⁴ ÖStA/KA, LFT, karton 374, Nro.: 5166, 15. 09. 1917.

⁷⁵ Karl Meindl: Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen. Italienische front 1915–1918, 3. zv., Wien 2003–2005 (dalje Meindl, Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen), str. 7.

⁷⁶ Vojaško letališče v Logatcu. V: Vojnozgodovinski zbornik, 2001, št. 6, str. 186–187.

⁷⁷ ÖStA/KA, LFT, karton 314, Nr.: 9598/17, 15. 10. 1917; karton 346, Nr.: 9968, 18. 10. 1917; karton 346, Nr.: 452, 17. 11. 1917.

⁷⁸ Fotografije, ki pričajo o zgodovini letališča pri Brezovici, so iz fototeke Muzeja novejše zgodovine Slovenije, fond prva svetovna vojna, album A – 8 (dalje MNZS, fototeka, prva svetovna vojna, A – 8).

gariranje letal in manjših za letalce in ostalo osebje.⁷⁹ Po preboju fronte se je letalska enota prestavila ob Piavo. Danes je v neposredni bližini locirano športno letališče.

Bled

Na letališče Bled je julija 1917 prišel Flik 2. Letališče se je nahajalo na Jaršah pri Bledu, ob cesti proti Ribnem. Enota je bila opremljena s šotori. Vendar je poveljnik nadporočnik August Raft vso jesen zahteval od nadrejenih, da se enoti pred zimo zgradi osem lesenih hangarjev (pet enojnih in tri dvojne hangarje), eno moštveno barako in skladišče.⁸⁰ Prošnja ni bila uslišana in enota je do preboja fronte uporabljala šotore (ni znano, katerega proizvajalca in ne tip). Septembra sta na blejsko letališče prispeli tudi nemški lovski enoti (Jagdstaffel – jasta) 1 in 31. Pri jasti 31 se v literaturi pojavlja tudi krajevno ime Auritz (danes Zagorica). Očitno so se vse tri enote razporedile po širnem travniku na območju med Bledom, Ribnim in Zagorico. Prav tako sta bili obe nemški enoti nastanjeni v šotorih.⁸¹ Novembra oz. decembra so vse tri enote z blejskega letališča prestavili na piavsko fronto. Lokacija po tem času ni bila več uporabljena za letalske namene.⁸²

Lesce

Letališče pri Lescah je bilo postavljeno na travnikih južno od današnje magistralne ceste Kranj – Jesenice, vzletno-pristajalna steza pa se je razprostirala od današnje Letališke ulice proti Valvazorjevi ulici v Lescah.⁸³ Na lokacijo sta septembra 1917 prišla nemški letalski oddelek 2 in jasta 39, oktobra pa še c. in k. Flik 53. Lokacija letališča je bila zaradi bližine železniške postaje odlična. Na žalost ni natančnih podatkov o nastanitvi enot in zgrajenih objektih. Domnevno so pripadniki na letališču postavili šotore za hangariranje letal, pripadniki enot pa so prebivali tudi na letališču v šotorih in v bližnjih naseljih Lesce in Radovljica. O nastanitvi priča le šolska kronika osnovne šole v Lescah. Objekt naj bi od 7. do 22. oktobra 1917 zasedlo vojaštvo.⁸⁴ Podatkov o stanju steze ni, a je bil travnik vsekakor primeren za takratne standarde. Primernost terena za letališče pa je dokazala tudi kasnejša izgradnja letališča, kjer danes domuje Alpski letalski center.

⁷⁹ Prav tam; Marko Štepec: *Vojne fotografije 1914–1918*. Iz fototeke zbirke Muzeja novejšo zgodovino Slovenije. Ljubljana 2008, str. 199–207.

⁸⁰ ÖStA/KA, LFT, karton 319, Exh. No.: 501/T, 10. 09. 1917.

⁸¹ Meindl, *Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen*, str. 172; Marko Malec: *Jasti 1 in 31 na Jaršah pri Bledu*. V: *Naša krila*, 2006 (oktober-november), št. 33, str. 12.

⁸² Ravbar, *Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti*, str. 258.

⁸³ France Primožič: *Letalstvo na Gorenjskem in Alpski letalski center Lesce – Bled*. Lesce 2008 (dalje Primožič, *Letalstvo na Gorenjskem*), str. 9.

⁸⁴ Slovenski šolski muzej, mapa OŠ Lesce, *Kronika OŠ Lesce*, str. 2.

Stražišče pri Kranju

Septembra 1917 sta v okolico Kranja prispeli nemški enoti: letalsko skladišče 14, (Deutsche Armee – Flugpark 14) in vod za zračno slikanje 1, (Reihenbildzug 1). Letališče se je nahajalo na travniku južno od Stražišča, na Laborah, kjer danes stoji tovarna Sava.⁸⁵ Dokumentov o letališču praktično ni tudi zaradi kratkotrajnosti nastanitve. Obstaja zgolj nekaj fotografij, ki pričajo o postavitvi več prenosnih šotorov. Žal pa se iz fotografij ne da razbrati več podatkov.⁸⁶ Nemški enoti sta se po 12. bitki prestavili na piavsko fronto.

Ljubljana

V Ljubljani je v času vojne delovalo več enot na več lokacijah. Tako je maja 1915, ob odprtju fronte z Italijo, v Ljubljano prispel Flik 16. Domnevno so v Polju, na območju vojaškega vadišča, postavili šotore za nastanitev letal in moštva, šotore so pripeljali s seboj iz Dunajskega Novega mesta. Flik 16 je bil v Ljubljani le kratek čas, saj je bil 1. julija 1915 že aktiven na Koroškem. Prednost lokacije v Polju je bila vsekakor bližina železniške proge in odprt, prostran teren. Lokacijo letališča so v maju in juniju 1915, ob transportu z balkanske fronte ali iz Dunajskega Novega mesta in Fischamenda, uporabljali tudi preostali Fliki ob transportu iz notranjosti na soško fronto, ki jih je bilo do leta 1917 več kot 25.

Leta 1917 se je ob artiljerijski vojašnici za Bežigradom poveljstvo armadne skupine Borojević in poveljstvo avstroogrskih letalskih sil (Luftfahrtruppe) odločilo namestiti zaledno letalsko skladišče 2 (Flep 2), ki je oktobra 1917 v Ljubljano prispelo iz Igala. Enota je bila namenjena za oskrbovanje letalskih enot 2. soške armade. Zakaj niso izbrali lokacije že uporabljenega letališča v Polju, ni znano. Po vsej verjetnosti je razlog tudi v dejstvu, da so bili za nastanitev in delovanje zalednega letalskega skladišča potrebni večji objekti in v večjem številu, in ker jih na vojaškem vadišču v Polju očitno ni bilo (dovolj). Tako je bilo hitreje in učinkoviteje nastaniti Flep na novi lokaciji in ob že postavljeni infrastrukturi ob artiljerijski (topniški) vojašnici. V vojašnici in na travniku severno od vojašnice so se dela začela septembra 1917.⁸⁷

Po krajšem delovanju na lokaciji pa se je moral Flep 2 v začetku novembra 1917 premestiti sprva v Ajdovščino in nato v Furlansko nižino.⁸⁸

V sorazmerni bližini letališča, kjer je deloval omenjeni Flep 2, so septembra 1917 prispele nemške letalske enote. Ob pripravah na 12. soško bitko je v zaledje soške fronte prispelo kar 11 nemških letalskih enot. Med njimi so se v Ljubljani, v

⁸⁵ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, priloga 24.2., str. 211; Meindl, Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen, str. 172; Primožič, Letalstvo na Gorenjskem, str. 9.

⁸⁶ MNZS, fototeka, prva svetovna vojna, A – 8.

⁸⁷ ÖStA/KA, LFT, karton 314, Nr.: 1510, 17. 10. 1917; Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 266.

⁸⁸ Meindl, Luftsiege der k.u.k. Luftfahrtruppen, str. 171.

Šentvidu, nastanili oddelki (Fliegerabteilung) 14, 17, 204 (A), 219 (A), 232 (A) ter bombniški oddelek 4 (Bombenabteilung 4).⁸⁹ Letališče v Šentvidu je bilo postavljeno na travniku za poslopjem Zavoda sv. Stanislava. Nemški letalci so se med drugim 22. septembra 1917 naselili tudi v Osnovno šolo Ljubljana – Šentvid. Šolsko poslopje so zapustili 5. novembra 1917. Žal ni znano, ali so se nemški letalci nastanili tudi po drugih objektih. Domnevno je bila lokacija izbrana zaradi bližine železniške proge in prostranega travnika.⁹⁰

Naslednja lokacija letališča v Ljubljani nekoliko izstopa iz osrednje teme, a je izjemno pomembna za slovensko vojaško letalstvo. Ob razpadanju monarhije se je že risal obris nove »jugoslovanske« države in 29. oktobra 1918 je bila razglašena država SHS. Slovenski vojaki so se že začeli zbirati in organizirati za obrambo novonastale države. Med njimi so bili tudi letalci in 1. novembra je iz Celovca v Ljubljano z letalom Hansa Brandenburg C. I prebegnil narednik pilot Mirko Plehan. Plehan ni pristal na obstoječih letališčih, ki so bila novembra 1918 sicer izpraznjena, ampak na Knezovem travniku (vzhodno in vzdolž današnje Alešovčeve ulice). To je storil zato, ker je bil doma iz Šiške in je hotel pristati blizu doma. Ker je prebegnil iz takrat še obstoječe avstroogrške vojske in je »ukradel« letalo, seveda ni mogel pristati na dvorišču topniške vojašnice, saj bi bil s tem lahko tudi ob življenje, ne glede na dejstvo, da se je že nakazoval razpad monarhije. Skratka, pristati je želel čim bliže domu in tako se je posledično letališče razvijalo v Šiški in ne kje drugje.

Narodna vlada je novembra 1918 pozivala vse pripadnike, nekdanje dodeljene k letalskim silam, in jih zbirala v ljubljanski letalski stotnji. V začetku novembra je bilo v Šiški že zbranih več letalcev in tudi pet letal. Sprva je bil za zaščito letal namenjen zgolj en zasilno zgrajen šotor. Poleg tega pa so bili postavljeni tudi pisarniški prostori v skladiščnih barakah nekdanjega 2. gorskega strelskega polka. Prav tako so se na pobudo narodne vlade zbrali tesarji, zidarji in ključavničarji, ki so začeli z izgradnjo letalskih objektov na travniku. Iz nekdanje velike vojaške delavnice za popravilo avtomobilov so postavili letalsko lopo. V baraki ob lopi so si na površini 70 m² uredili delavnico, pisarno in orodjarno, na površini 85 m² pa skladišče rezervnih delov in drugega pribora. Ljubljanska letalska stotnja je delovala v bojih za severno mejo in nato še vse do leta 1924, ko so jo razpustili, letala, orodje in objekte pa odpeljali v Novi Sad.⁹¹

Reka

O letališču pri Reki ni znanega veliko. Razlogi so v kratkotrajnosti nastanitve in tudi v pomanjkanju opisov o tem letališču v splošni literaturi. Letališče je bilo ustanovljeno in zgrajeno za Flep 9, ki je bil na lokaciji aktiven od junija 1917 do

⁸⁹ (A) – Artillerie.

⁹⁰ Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 267.

⁹¹ Sandi Sitar: Ljubljansko letališče 1918/1919. V: Življenje in tehnika, 1984, št. 9 (dalje Sitar, Ljubljansko letališče), str. 21, 23; Ravbar, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti, str. 268.

januarja 1918. Junija 1917 sta bila na lokaciji že zgrajena dva lesena hangarja proizvajalca Hartl tip I. (20 x25 m) s serijskima številčkama 4122 in 4123.⁹² Domnevno gre za lokacijo na Grobniku, kjer je tudi danes letališče. Flep 9 se je oktobra 1918 premaknil v San Mario la Longo.⁹³

Ostale enote

Poleg opisa letališč in enot, nastanjenih na njih, pa je v okviru avstroogrškega letalstva sodelovalo še nekaj enot, ki so omenjene v naslednjih vrsticah:

Z leti se je v zaledju fronte krepila tudi vremenska služba, ki je postajal vse bolj pomemben segment letalstva. Tako je bila leta 1915 v Ljubljani nastanjena vojaška vremenska centrala, (Feldwetterzentrale), ki je spadala pod vojaško vremensko službo, (Feldwetterdienst). Na jugozahodni fronti je v tistem obdobju delovala še vojaška vremenska centrala v Trientu/Trentu. V okviru vojaške vremenske centrale v Ljubljani so delovale premične vojaške vremenske postaje, (bewegliche Feldwetterstationen), in sicer št. 6 v Beljaku, ki je imela 15 frontnih postaj, št. 7 v Ajdovščini s svojo izpostavo v Postojni, ter še dve vremenski postaji v Trstu in Pulju.⁹⁴ V dokumentih sta omenjeni še vojaški vremenski postaji 8 v Volčji Dragi in 16 v Divači.⁹⁵ Po preboju fronte je v Ljubljani ostala zgolj premična vojaška vremenska postaja 11.⁹⁶

S povečano letalsko nevarnostjo so v zaledju fronte organizirali tudi letalske opazovalnice, ki so imele obrambno funkcijo. Jeseni 1916 so v zaledju fronte vzpostavili dvojni letalsko opazovalni sistem. Opazovalnice iz prve linije so informacije posredovale na letalsko opazovalno mesto v Škofjo Loko, od tam pa so nato potovale preko Judenburga in Maribora, kjer sta bili tudi zbirni mesti informacij druge linije, in nato v Bruck na Muri, kjer je bila glavna letalska opazovalna centrala za celotno jugozahodno fronto.⁹⁷

V celotnem obdobju bojev na soški fronti je na območju delovalo tudi več balonskih oddelkov oziroma čet: oddelek utrdbenih balonov 1, (Festungsballonabteilung 1); balonski oddelki, (Ballonabteilung), 1, 8, 10, 12, 13, 19; balonska četa, (Ballonkompagnie), 1 in 13. Vse omenjene enote pa so se v času bojev neprestano premikale in je nemogoče določiti vse kraje, kjer so bile nastanjene.⁹⁸ V okviru 14.

⁹² ÖStA/KA, LFT, karton 319, Verzeichnis der im Evidenz gefuhrten Holz und Eisenhangars, 26. 06. 1917.

⁹³ Erwin Hauke, Walter Schroeder, Bernhard Tötschinger: Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914–1918. Graz 1998, str. 140.

⁹⁴ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, priloge 27. 3., 27. 4., 27. 5., str. 235–237.

⁹⁵ ÖStA/KA, LFT, karton 377, Nr.: 779, 30. 03. 1917.

⁹⁶ Desoye, Die k.u.k. Luftfahrtruppe, priloge 27. 3., 27. 4., 27. 5., str. 235–237.

⁹⁷ Erwin Pitsch: Italiens griff über die Alpen. Die Fliegerangriffe auf Wien and Tirol im 1. Weltkrieg. Wien 1995, prilogi 5 in 6, str. 154–157.

⁹⁸ Alexis Mehtidis: Italian and Austro – Hungarian Military Aviation On the Italian Front In World War One. Takoma Park 2008 (dalje Mehtidis, Italian and Austro – Hungarian Military Aviation), str. 78-79. Balonski oddelki in čete so se premikale ob fronti in niso imele stalne lokacije.

nemške armade je delovalo tudi več nemških balonskih enot, (Ballonkompagnie) 84, 87, 103, 104, 113, 114.⁹⁹

Sklep

Na jugozahodni fronti je imela avstroogrška vojska do oktobra 1917 razporejenih okoli 25 letališč, od tega kar 18 v zaledju soške fronte. Če to številko še malo razčlenim, lahko ugotovim, da je bilo 15 letališč, kjer so delovale frontne enote (Fliki). Te enote pa so oskrbovali iz treh zalednih letališč (dve od teh sta bili aktivni v drugi polovici leta 1917). K temu moramo dodati, da je bilo kar 8 letališč od omenjenih 15 zgrajenih v septembru in oktobru 1917. Medtem ko je c. in k. vojska v letih 1915–1917 gradila letališča v Vipavski dolini in na Krasu, so v pripravah na 12. bitko zgradili več manjših letališč v savski dolini in globljem zaledju soške fronte. Številke letališč in različnih letalskih enot potrjujejo, da je bila soška fronta za boje na jugozahodni fronti izjemno pomembna.

Na vsakem posameznem letališču je bilo zgrajenih približno deset objektov, ponekod še več. Večina le-teh so bili prenosljivi šotori in hangarji, ki so jih ob preboju fronte tudi premaknili ob Piavo. Večji hangarji pa so ostali na lokacijah tudi po oktobru 1917.

Avstro-Ogrska je bila industrijsko prešibka in je v primerjavi z nasprotniki odločno zaostajala za številom izdelanih letal ter ostale letalske opreme. Šibkost se je odrazila tudi na nezadostni infrastrukturi, kar je oviralo letnost. Premajhno število izdelanih letal se je kazalo skozi celotno vojno, a se je drastično opazilo šele v letu 1918, ko je proizvodnja upadla v primerjavi z antantno. Prav tako je avstroogrška proizvodnja zaostajala tudi v kakovosti izdelave, npr. sistemski problem pri prenizki izdelavi lesenih hangarjev proizvajalca Tröster; ter tudi v prešibkih konstrukcijah. Avstroogrški letalci so lahko praktično primerjali lastne in antantne hangarje v letu 1918, ko so bile nekatere enote nastanjene v bivših italijanskih hangarjih. Tuji hangarji so bili neprimerno boljši in večji.¹⁰⁰

Če zaključim, so bile c. in k. letalske enote in njihova letališča v nekoliko slabšem položaju v primerjavi z nasprotniki. Ta položaj je bil predvsem posledica slabše industrijske in ekonomske moči monarhije, ki se je s trajanjem vojne samo še povečevala. Slabšemu položaju so botrovali tudi naravni pogoji oziroma relief, ki je oviral avstrogrške letalce na letališčih. Kljub temu pa je osupljivo, da so letalci po mnenju priznanega zgodovinarja Martina O'Connorja v danih okoliščinah naredili toliko, kot so.¹⁰¹

Podatki za kraje nastanitev so za leto 1917 znani le za balonski oddelek 8 – Križ južno od Nabrežine; balonska četa 1 – Volčji Grad; balonska četa 13 – 2 km zahodno od Lukovca in 1 km južno od Branika. – ÖStA/KA, LFT, karton 161, nedatiran dokument.

⁹⁹ Mehtidis, *Italian und Austro-Hungarian Military Aviation*, str. 79–80.

¹⁰⁰ Jan Zahálka: Rudolf Holeka. *Kronika prvnih vojenského letce národnosti české*. Praha 1997, str. 140-141; Ravbar, *Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti*, str. 290.

¹⁰¹ O'Connor, *Air Aces of the Austro – Hungarian Empire*, str. 8.

Matjaž Ravbar

AIRFIELDS AT THE SOČA FRONT

S u m m a r y

Before World War I the development of military aviation came to a point where it started becoming increasingly important for military operations. Military aviation had spread considerably, and many different activities were necessary to ensure the operations of air force units. One of the tasks of the air force, besides scouting, bombing and interception, were also to construct functioning airfields. The same was true of the rear of the Soča Front. Certain rules of construction were adopted.

The Austro-Hungarian naval air force had its naval bases in Trieste, Rijeka, and Kotež. However, this article only focuses on the airfields under the domain of the »land« air force (Luftfahrtruppe). When Italy declared war in 1915, the only military airfield located at the Slovenian national territory at that time – the one near Gorizia – was abandoned and useless. Thus after the Front had been established, Austro-Hungary had to build new airfields by the river Soča, at first in the Vipava valley, where they were intended for the defence of the Gorizia bridgehead. For the defence of the Trieste region, airfields were constructed in Kras in 1916 and 1917. As the airplane engines and their construction improved, the operative range and maximum altitude of the planes kept increasing, therefore during the preparations for the 12th Battle of Soča Austro-Hungary also built airfields in the Upper Sava Valley.

After October 1917 the air force units left the territory near the river Soča and were mostly deployed to the Italian airfields. The airfield infrastructure was gradually transported to the Piava Front. However, larger and heavier objects remained at their locations by the river Soča. Certain locations were once again used as airfields during the dissolution of the Monarchy and the retreat of the soldiers from Piava. The air force staff and technology of the former Monarchy represented the foundations for the establishment of the military air force of the new state, later Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. This new air force took part in the struggle for the northern and eastern Slovenian borders. In this sense some of the Austro-Hungarian airfields were once again active in the end of 1918 and in the beginning of 1919.

1.02
Prejeto 18. 6. 2012

UDK 77:929Pacek H.

Dejan Vončina*

Sestra usmiljenka in fotografinja Hermina (Justina) Pacek

IZVLEČEK

Fotografinja sestra usmiljenka Hermina (Justina) Pacek je svojstven in edinstven primer v slovenskem in širšem prostoru. Vzrokov je več: v petdesetih letih prejšnjega stoletja se je v Sloveniji in Jugoslaviji le malo katera fotografinja samostojno ukvarjala s fotografsko dejavnostjo, saj je bil to predvsem »moški« poklic; da pa se je s fotografijo ukvarjala sestra usmiljenka pa je toliko bolj nenavadno. Fotografska produkcija sestre Hermine ne glede na specifične okoliščine kaže na presenetljivo raznovrstno sporočilnost delovanja znotraj sestrsk skupnosti v Beogradu in na terenu. Fotografije tematsko segajo na različna fotografska področja: dokumentarno zgodovinsko, medicinsko, socialno (npr. stari, bolni in pomoči potrebnih ljudi v odmaknjenih vaseh) in etnološko (npr. v Letnici na severu Kosova).

Ključne besede: fotografija, zgodovinska, socialna, etnološka, medicinska in reportažna fotografija, sestre usmiljenke

ABSTRACT

SISTER OF MERCY AND PHOTOGRAPHER HERMINA (JUSTINA) PACEK

The photographer and sister of mercy Hermina (Justina) Pacek is a special and unique case in the Slovenian space as well as elsewhere. There are several reasons for this: in the 1950s only a few women in Slovenia and Yugoslavia pursued the occupation of a photographer, as this was mostly a »male« profession. However, it was all the more peculiar that a sister of mercy should also be a photographer. Regardless of the specific circumstances, the implications of Sister Hermina's photography, produced as a result of her work within the sisterhood in Belgrade as well as in the field, are surprisingly diverse. Regarding the topics, her photography touches upon various fields: documentary, historical, medical, social (e.g. the elderly, sick and needy in the remote villages), and ethnological (e.g. Letnica in the north of Kosovo).

Key words: photography, sisters of mercy, historical, social, ethnological, journalistic photography

---

* **dipl. sociolog, muzejski svetovalec, Notranjski muzej Postojna, Kolodvorska cesta 3, SI-6230 Postojna; e-naslov: dejan.voncina@notranjski-muzej.si**

Življenjska pot

Sestra Hermina (Justina) Pacek je bila prva in edina fotografinja med sestrami usmiljenkami v Beogradu in Sloveniji. Z vztrajnostjo in s svojim risarskim, slikarskim in fotografskim znanjem je uspela prepričati nadrejene, da so ji kljub strogim družbenim pravilom dovolili fotografirati znotraj domskih zidov, in po Drugem vatikanskem koncilu 1962 tudi dejavnost sester na terenu. Leta 1963 so ji zaradi vse večjih potreb po fotografskih storitvah opremili fotolaboratorij, ki ji je omogočil opravljati še drugi poklic, tj. poklic fotografinje.

Sestro Hermino odlikuje socialno-dokumentarna fotografija v otroški bolnišnici v Beogradu in predvsem med ostarelimi in revnimi na terenu na Kozjanskem, v Škocjanu, Raki in vasi Letnica na severu Kosova. Njene fotografije sester usmiljenk v Beogradu so pomemben vizualni dokument za zgodovino sester usmiljenk; po drugi strani pa so se ohranili tudi dragoceni posnetki sorodnikov, prvih maš, vaških otrok, nečakov, obhajil in birm itd.

Da bomo lažje razumeli edinstvene okoliščine njenega delovanja, bomo najprej zgoščeno povzeli njeno nenavadno življenjsko pot in nekatera srečna naključja, ki so ji omogočila, da se je ukvarjala s fotografijo.

Justina Pacek je bila rojena 27. februarja 1931 v vasi Malo Mraševo pri Koštanjevici na Krki. Otroška leta je preživljala v domači vasi do 15. junija 1943, ko je bila družina med drugo svetovno vojno izseljena v nemško delovno taborišče Lautenthal. Tam ji je malo pred osvoboditvijo maja 1945 umrla mama, kar je bil hud

Sestra Hermina Pacek (levo) in sestra Renata Lovšin iz Ribnice, Beograd 1962.

udarec za sestre in brata ter očeta. Justina je tako zgubila mater, ki jo je vzgajala v katoliški veri. Po vrnitvi domov na izropano domačo kmetijo so se zaradi pomanjkanja hrane in sredstev težko preživljali, pa tudi okolje ni bilo naklonjeno veri.¹

Leta 1946 je mlajša sestra Rezika obiskovala osnovno šolo in verouk. Pri verouku je morala katehetu, ki je imel katehezo za prvošolčke, za prvo sv. obhajilo prinesiti risbico. Rezika ni znala risati, zato ji je Justina narisala lepo risbico z nabožnim motivom Jezuščka z ovčko. Ko je katehet izvedel za Justinino risarsko nardarjenost, jo je začel spodbujati in podpirati pri njenem likovnem in kasneje slikarskem ustvarjanju.² Starejša sestra Malči, ki se je omožila v Kranj, ji je kmalu priskrbela vodene barvice in kasneje oljnate barve, čopiče in platno. Justina je risala in slikala v tehniki olje na platno predvsem nabožne motive pa tudi lepo naravo, ki jo je privlačila.

Osnove iz risanja in slikanja ji je posredoval akademski kipar Vladimir Stoviček iz Krškega. Pri njem je leta 1954 tri mesece gospodinjala.³

Na njen risarski in slikarski talent je postala pozorna tudi fotografinja iz Brežic Marija Bavec - Mimi, ki je v Justinini vasi obiskovala prijateljico Nežko. Bavčeva je tudi večkrat fotografirala. Justina jo je opazovala pri fotografiranju in jo občudovala.

Leta 1955 je hči fotografinke Marije Bavec in znanega fotografa Vinka Bavca Sonja Bavec Dominko v Brežicah odprla pri železniški postaji pri Merlaku svoj fotografski atelje in je potrebovala dobro retušerko za posnetke na steklenih ploščah. Bavčeva je Justino pregovorila, da se je leta 1956 začela učiti fotografske obrti pri njeni hčerki Sonji.⁴

Justina je kot mlado kmečko dekle bila zelo navezana na svoj dom. Bila je nekoliko vase zaprta in ni bila navajena pogostejših stikov z ljudmi. Zato je bil fotografski poklic kot nalašč zanjo, da se je navadila komuniciranja z ljudmi oz. strankami. V Sonjinem fotografskem ateljeju se je takoj posvetila retuširanju. Vsak negativ oz. stekleno ploščo, prevlečeno s srebrno snovjo, je morala retuširati s tanko ošiljenim svinčnikom pod močno električno lučjo, kar je bilo zelo naporno.⁵

¹ »Po vrnitvi sem doma našla veri nenaklonjeno okolje. Domači župnik je bil v zaporu in nismo imeli ne maše in verouka in nobenega verskega tiska. Odraščala sem samorastniško. Pa vendar sem v sebi čutila božji klic v redovništvo.« – Družina, 20. 5. 2007.

² »Moj talent za risanje je odkrila učiteljica v 2. razredu osnovne šole, ko je na ovitku moje šolske knjige zagledala risbico s sv. Miklavžem in angeli. Ovitek je vzela in mi drugi dan podarila male barvne svinčnike. Na trdi košček papirja sem z barvicami narisala motiv: »Kraljevič sreča kačo z zlato krono.« Učiteljica je nagovarjala moje starše, naj me po končani osnovni šoli usmerijo v risarsko šolo. A je načrte prekrizal nemški okupator, ki je zasedel našo lepo domovino. Po izgnanstvu v nemško taborišče je bilo konec mojega šolanja in vsega, kar sem načrtovala, da bom postala v življenju.« – Zapisi sestre Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

³ Jože Pacek: Spomini živijo 1906–2006. Malo Mraševo 2006, str. 177.

⁴ »Moj fotografski poklic je povezan z mojim risanjem in slikanjem ter s fotografsko družino Bavec v Brežicah. Z njihovo pomočjo, predvsem pa s pomočjo Marije Bavec, ki me je v Brežicah gostoljubno sprejela in materinsko skrbela zame, sem začela spoznavati skrivnosti fotografije.« – Zapisi sestre Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

⁵ »Prvič sem se srečala z retuširanjem in bila v fotoateljeju. Bil mi je vse novo in zanimivo.

Zato si je želela čim prej fotografirati na terenu izven ateljeja. Čez nekaj časa se ji je ponudila nepričakovana priložnost, ko je odšla Sonja po opravkih v Zagreb, je Justina ostala sama v fotoateljeju. Prišel je zidarski mojster s prošnjo, da bi poslikala delo zidarjev, ki so zidali novo večje poslopje sredi Brežic. Do tedaj ni imela v rokah fotoaparata in je bila v skrbeh. Pogovor je slišal Sonjin mož Stanko Dominiko, ki ji je brez pomisleka dal v roke fotoaparata in ji pojasnil, kako ga mora uporabiti. To je bila stara leica, ki ni imela svetlomera in merilca razdalje, imela pa je dober objektiv. Poleg ročne nastavitve svetlobe in določitve razdalje je morala biti pazljiva, da posnetkov ni dublirala.⁶ Svojo prvo fotoreportažo na terenu je uspešno opravila, kar je potrdil tudi Sonjin mož, ki je razvil film in čez nekaj časa prinesel iz temnice fotografije z besedami: »Dobro si slikala, napoveduje se ti lepa bodočnost v fotografskem poklicu.«

Ti uspešni posnetki so bili prelomnica pri njenem delu. Odšla je iz temnice na teren, kjer sta s Sonjo posneli številne dogodke, družinska slavlja. Justini se je odprl čisto nov svet, ki ga prej ni poznala. Prvič se je znašla v množici raznih ljudi, od intelektualcev do najbolj preprostih. Spoznavala je razne kraje po Sloveniji. Vse to ji je bilo zanimivo in jo je osrečevalo.⁷

Velikokrat je šla domov in fotografirala domače in vaščane. Posebno mladi so se radi fotografirali. Fotografij so se vedno zelo razveselili. Ko so se poročali, so jo povabili, da je posnela poroke. Iz tega obdobja se je ohranilo predvsem nekaj portretov.

Poklicno je veliko fotografirala cerkvene slovesnosti kot so birme, sv. prva obhajila, nove maše itd. V tistem času je bilo malo prevoznih sredstev, zato je imela težave pri prevozu v oddaljene kraje. Pogosto se je vozila z vlakom, nekajkrat z avtobusom in tudi s kolesom. Spoznala je, da je fotografsko delo na terenu za žensko naporno, zato ni bilo čudno, da so na terenu fotografirali predvsem moški.

Na neki družabni prireditvi je srečala žensko srednjih let, ki je bila drugačna od drugih. Nekdo ji je povedal, da je to nekdanja redovnica. Približala se ji je in izvedela, da je sestra usmiljenka in da so le-te v Beogradu ponovno odprle svoj noviciat. Po daljšem pogovoru ji je zaupala skrivnost, da v Beogradu v večjem številu delajo

---

Vendar biti več ur pod močno svetlobo in biti zelo natančen pri delu, da je bila fotografija lepa, ker so se z retuširanjem odpravljale gube na obrazu, da so bile osebe na fotografiji lepe in mlajše, je bilo zelo naporno. Vedela sem, da sem bila sprejeta v službo zaradi risarskega talenta. Risanje me je veselilo, medtem ko me je retuširanje utrujalo.« – Zapisi sestre Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

⁶ »Sonce je neusmiljeno žgalo. Od vročine in strahu sem bila vsa potna, ko sem prispela na dogovorjeno mesto. Mladi zidarji so mi že od daleč vsi nasmejani mahali v pozdrav. Z vso silo sem v sebi potiskala strah, da ne bi opazili mojega neznanja pri fotografiranju. Malo sem si oddahnila, ko sem jih brez težav razporejala in jih fotografirala pri delu. Uspešno sem poslikala ves film (35 posnetkov).« – Zapisi sestre Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

⁷ »Začela sem biti srečna v fotografskem poklicu. Imela sem vse več znancev in prijateljev. Ljudje so me povsod ljubeznivo sprejemali. Spoznala pa sem tudi temne strani življenja. Moralno in materialno revščino ljudi, še posebej po vojni. Mlade, ki so zapustili študij in delo ter brezciljno tavalili po ulicah in se ukvarjali s kriminalom. Moralna erozija, pomanjkanje in revščina so me spodbudile, da sem začela razmišljati, da bi postala sestra usmiljenka.« – Zapisi sestre Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

redovnice usmiljenke. V redovni obleki delajo po vseh državnih bolnišnicah in stanujejo v sestrskih hišah. So spoštovane in dobro sprejete pri oblasteh in ljudeh, za razliko od slovenske oblasti, in to v isti državi.⁸

Justina Pacek je leta 1957 prejela odgovor iz Beograda, da je sprejeta in da lahko pride k sestram. Doma ni nikomur, razen sestri Anici, povedala za svojo odločitev. Tudi Bavčevih ni seznanila z njo. Dejala je, da gre v Beograd, da se bo izpopolnjevala v fotografiji. Zelo težko se je poslovila od domačih in od dela, ki ga je rada opravljala, fotografije in slikarstva. Ni ji bilo lahko oditi v neznano in sprejeti samostansko življenje, ki ga ni poznala.⁹ V Beogradu so jo sestre usmiljenke lepo sprejele.¹⁰ Sprejeti je morala tedaj še stroge družbene zakone. Veliko je bilo izobraževanja in uvajanja v redovniško življenje. Za spomin ni smela obdržati fotografij, vendar pa so ji pustili fotoaparatus. To je bila dobra stara leica, s katero je posnela svojo prvo fotoreportažo o zidarjih v Brežicah. Po sprejemu (noviciatu) je dobila tudi redovno obleko in novo ime, sestra Hermina. Nato je hodila v štiriletno medicinsko šolo v Zemun in se po končani šoli zaposlila na univerzitetni otroški kliniki v Beogradu.¹¹ Na slikarstvo in fotografijo je skoraj »pozabila« vse do leta 1962, ko se je zgodil Drugi vatikanski koncil, ki je ukinil nekatere stroge zakone tako v cerkvi kot po domovih oziroma sestrskih hišah. Tudi v družbi usmiljenk je zavel nov veter, ki so se ga razveselile mlade sestre. Sestra Hermina je po šestih letih smela domov v Slovenijo. S seboj je lahko vzela svoj fotoaparatus, ki je postal njen stalni in nepogrešljivi sopotnik. S svojim obiskom je razveselila domače in vaščane, a ko jim je pokazala fotoaparatus in jim rekla, da jih bo tudi fotografirala, je bilo veselje nepopisno. Vsako leto je do svoje upokojitve 1987 prihajala na dom in spremljala s fotoaparatom v roki odraščanje nečakov in vaških otrok do zrelosti. Z nobenimi drugimi darovi jih ne bi razveselila tako, kot jih je s fotografijami.

V družbo usmiljenk so prihajale spremembe in nove naloge. Tako je morala s. Hermina Pacek fotografirati vse sestre v Beogradu za osebne izkaznice, zatem pomembne dogodke, cerkvene slovesnosti in jubileje. Centralno vodstvo iz Pariza je zahtevalo od vsake sestre fotografijo, fotografijo hiš v Beogradu in Sloveniji. Sne-

⁸ Po podatkih Provincialnega arhiva usmiljenk v Ljubljani je bilo 8. marca 1948 z odlokom tedanje oblasti na hitro odstranjenih iz slovenskih bolnišnic in socialnih ustanov 700 usmiljenk, ker niso hotele pretrgati vezi s svojo Družbo in se preobleči. Z ukinitvijo njihovih redovnih skupnosti so ostale tudi brez strehe nad glavo, dokler jih niso velikodušno sprejele srbske zdravstvene ustanove. – Karolina Godina: Intervju S. Justina, Vida Rojc, dr. med. V: Revija ISIS, april 2011, str. 39.

⁹ »Ko sem bila mlajša, me je večkrat kdo vprašal, kakšno razočaranje me je privedlo k sestram. Pa sem vedno odgovorila, da bi že zdavnaj izstopila, če bi bil vzrok v kakšnem razočaranju, saj vendar čas pozdravi vse rane. Bil je torej božji klic in moj odgovor nanj.« – Družina, 20. 5. 2007.

¹⁰ Sv. Vincencij je z Ludoviko de Marillac 23. novembra 1633 ustanovil Družbo hčera krščanske ljubezni – usmiljenke. Svoje življenje so posvetile střežbi bolnim ter skrbi za revne in zapuščene. – Družina, 13. 9. 2009.

¹¹ Ustanovitelj otroške klinike v Beogradu je bil leta 1940 slovenski zdravnik pediater in pedagog Matija Ambrožič. Dr. Ambrožič je bil vzgojitelj mater, medicinskih sester in pediatrov, mednarodno priznan pobudnik socialne pediatrije v Jugoslaviji in njen predstavnik v UNICEF. Enciklopedija Slovenije, knjiga 1. Ljubljana 1987.

Sestre usmiljenke na vrtu, ulica Kneza Miloša v Beogradu, 1959.

manja in izdelovanja fotografij je bilo vse več. Najprej je dala razvijati filme in izdelati fotografije znanemu beograjskemu fotografu, a ko mu je povedala, da se je ukvarjala s fotografijo, je leta 1963 predlagal njenim predstojnikom, da ji opremijo temnico in kupijo fotografsko opremo, kar so tudi storili, saj je bilo vse več zahtev po fotografskih storitvah. Po drugi strani pa so bili zelo zadovoljni z njenimi fotografijami. Poleg dela v otroški bolnišnici v Beogradu je bila zaposlena še s fotografiranjem. Bila je zelo srečna, da je opravljala dva poklica.

Ob upokojitvi 1987 je odšla v Slovenijo. Po njenem odhodu so fotoatelje v Beogradu zaprli in fotografsko opremo prodali. S seboj je vzela stari leica fotoaparat, ki ji je pomagal do fotografskega poklica.

Po vrnitvi v Slovenijo je kot katehetka začela učiti verouk najprej v župniji Frankolovo, nato v Čatežu in Podbočju ter v Cerkljah ob Krki, dokler 2008 ni zbolela in bila premeščena v Mengeš. Skoraj vse poklicno življenje je preživela tudi med otroki in se od njih nalezla otroške veselosti.¹²

Danes je sestra Hermina Pacek v Domu sester usmiljenk v Mengšu, kjer mi je ljubeznivo posredovala podatke in slikovno gradivo o svoji fotografski dejavnosti med sestrami.

¹² Družina, 20. 5. 2007.

Delovanje sestre Hermine

Delo sestre Hermine se ni omejevalo samo na delo z bolnimi otroki, fotografijo in slikarstvom, temveč je segalo na področje igre¹³ in ilustracije za otroke, odraščajočo mladino in odrasle. S pomočjo risbe, slikarstva in fotografije je pridobila samozavest in je svoje zamisli z mladostnim navdušenjem posredovala tudi drugim.

Po uvajanju v sestrsko družbo usmiljenk je z dovoljenjem predstojnikov smela občasno tudi fotografirati. Iz tega obdobja izstopajo posnetki znotraj skupnosti: obisk vrhovne predstojnice iz Pariza leta 1957, sestre na samostanskem vrtu, in še posebej lep posnetek sester z žogama v gozdu nad Topčiderom v Beogradu. Zanimiv pa je tudi posnetek sester v kornetih ob prvem kombiju v skupnosti, ki jih je prevažal na srednjo medicinsko šolo v Zemun leta 1960.¹⁴

Drugi vatikanski koncil je s svojimi reformami omogočil, kot smo že omenili, tudi sestram usmiljenkam, da so se odprle navzven, kar je navsezadnje sestri Hermini omogočilo poleg predanega dela v otroški bolnišnici opravljati tudi fotografski poklic za potrebe skupnosti. Pokoncilski reforma in odprtost sta omogočila sestram usmiljenkam obisk pri pravoslavcih na Fruški gori leta 1969, kar je sestra Hermina zabeležila s fotoaparatom.

Na otroški kliniki v Beogradu so izvedeli za njen risarski talent in ukvarjanje s fotografijo, zato so jo prosili, da za večje praznike, posebno na silvestrski večer, pripravi kakšno zanimivo predstavo za bolne otroke. To je z veseljem naredila, saj je kot usmiljenka sledila temeljnemu poslanstvu – pomagati ubogim in bolnim.¹⁵

Dragocene so dokumentarne fotografije bolnih otrok, ki jih je sestra Hermina z občutkom ujela v svoj fotografski objektiv. Ohranile so se fotografije, ki prikazujejo sestre usmiljenke, kako mladim bolnikom prizadevno nudijo strokovno medicinsko pomoč (infuzijo, dializo ...).

Vsako leto je lahko odšla na dopust v Slovenijo, kjer je prizadevno fotografirala domače, nečake in vaščane. Sestra Hermina je bila zelo rada v stiku z naravo (fotografija občudovanje polja in nabiranje borovnic 1969).

¹³ »Napisala sem nekaj krajših iger z duhovno in šaljivo vsebino iz našega življenja. Bila sem tudi režiser in s svojim likovnim znanjem opremila sceno in oder in navsezadnje tudi fotografirala predstave. Napisala in na oder sem postavila tudi humoristično igrico Fotograf, kjer sem igrala fotografa. Vsi so bili navdušeni nad predstavo, kajti niso pričakovali in vedeli, da se v samostanskih krogih ukvarjamo tudi s kulturnim delom.« Zapisi sestre Hermine, julij 2011, pri avtorju.

¹⁴ Leta 1960 je srednjo medicinsko šolo obiskovalo 12 sester usmiljenk, ki so bile ne glede na svojo uniformo v šoli lepo sprejete in je bil pogled na njih v razredu prav zanimiv. Zapisi Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

¹⁵ »Najprej sem narisala velik plakat z dedkom Mrazom, ki ga obkrožajo otroci. Nato sem naredila dedka Mraza v naravni velikosti s polnim naročjem daril in ga postavila v sobo, katero smo namenili za praznovanje. Večje in manj bolne otroke sem prosila, da so se naučili igrice, pesmi, recitacije in izdelali razne okraske za okrasitev sobe. Z animacijo otrok sem dosegla, da so bili veseli in niso žalostno razmišljali o domu. Vsako leto sem na ta način razveseljevala bolne otroke in jih obenem fotografirala skupinsko in posamezno.« Zapisi Hermine Pacek, julij 2011, pri avtorju.

Sestra Hermina pri dializi, otroška bolnišnica v Beogradu, 1978.

Dragoceni so socialno etnološki dokumentarni posnetki starih, pomoči potrebnih ljudi in njihovih domov v Škočjanu in Raki pri Krškem. Izstopa posnetek režežev na Kozjanskem. S posnetkov je vidna tudi humana karitativna dejavnost sester usmiljenk na terenu.

Fotografiranje v redovniški obleki je bilo še leta 1970 nekaj povsem novega, skorajda nezaslišanega.¹⁶ Tak je bil primer dokumentiranja nove maše nečaka Jožeta Packa v Sv. Križu – Podbočje. Poleg posnetkov v cerkvi izstopa zunanji množični posnetek nove maše nečaka Jožeta Packa v Malem Mraševem leta 1970.

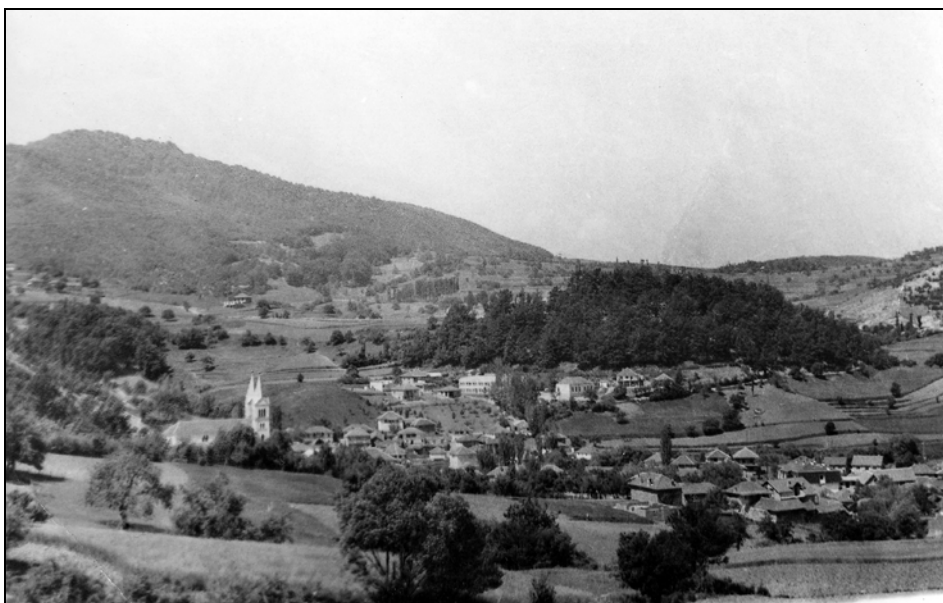
Najbolj dragocena pa je dokumentarna fotografska reportaža katoliške skupnosti v vasi Letnica na Kosovu. Pred upokojitvijo je sestra Hermina tri tedne nadomeščala sestro usmiljenko v sestriški ambulanti v katoliški vasi na severu Kosova.¹⁷

¹⁶ »V cerkvi sem se pojavila v redovni obleki s fotografsko opremo, da bi dokumentirala novo mašo svojega nečaka Jožeta Packa in požela veliko začudenje ljudi. Tudi mladi bogoslovci so se čudili moji pojavi s fotoaparatom v roki. Toda imela sem mirno vest, ker sem vedela, da je 2. vatikanski koncil odpravil nekatere naše stroge redovne zakone.« – Zapisi sestre Hermine, julij 2011, pri avtorju.

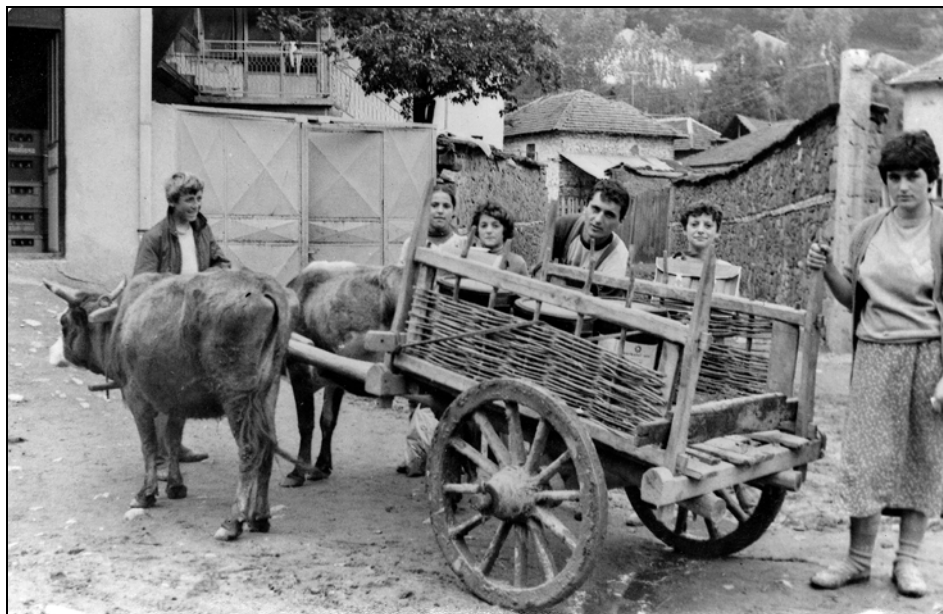
¹⁷ »V tem kratkem bivanju v Letnici sem veliko izvedela o povsem izoliranem in »pozabljenem« kraju na severu Kosova. Ni mi žal, da sem šla za nekaj časa na pomoč v sestriško ambulanto, kjer se je skoraj vsak dan zvrstila cela Letnica. Zato sem spoznala življenje in navade teh siromašnih ljudi in tudi v kako težkem misijonu so delale naše sestre in z njimi delile dobro in slabo. Ni potrebno oditi v daljno Afriko, ali v kako drugo državo, da pomagamo siromašnim in ubogim, saj smo imeli takšne misijone pred nosom, le vedeli nismo zanje.« – Zapisi sestre Hermine, julij 2011, pri avtorju.

Vas Raka, 1968.

Vas Letnica na severu Kosova s cerkvijo posvečeni Mariji, center duhovnega in družabnega življenja v vasi in zelo priljubljena romarska točka.

Detajl iz vasi Letnica na severu Kosova, 1987.

Prve sestre so prišle v Letnico na prošnjo misijonarja škofa dr. Janeza Gnidovca že pred drugo svetovno vojno. Škof Gnidovec je v teh zapuščenih krajih videl veliko revščino ter zapuščenost teh ljudi. Zato so sestre poskrbele za osnovno bolniško oskrbo, škof Gnidovec pa jim je kot duhovno središče dal sezidati lepo Marijino cerkev in nato še šolo za nižje razrede.¹⁸

V tem zaprtem, pozabljenem območju so živeli ljudje hrvaške narodnosti, katoličani, ki so prišli pred 300 leti iz Dalmacije kot rudarji z družinami, ko so tu odkrili železovo rudo, ki pa so jo kmalu izčrpali. Ko so prenehali rudariti, so ljudje ostali še naprej v tem kraju, odvisni samo od tega, kar jim je dajala zemlja. Obkrožala jih je reka, katero so lahko prečkali na oslih ali mulah, ko je bila plitva. Vaška skupnost je bila izolirana, za kar so poskrbeli tudi Letničani, ki so zelo pazili, da ne bi na njihovo ozemlje prišel prišlek, ki ne bi bil hrvaškega rodu ali katoliške vere. Zato so se poročali zelo mladi z ožjimi sorodniki, kar se je poznalo pri njihovi inteligenci, saj niso bili sposobni študirati, končali so le osnovno šolo. Njihove hiše so bile ometane z blatom, del hiše pa je bil namenjen domačim živalim. Osnovno prevozno sredstvo je bil osel ali mula. Imeli so svojo nošo iz lanu, ki so ga tkali doma. Za zimo so imeli ogrinjalo, pleteno iz ovčje volne, tako kot tudi nogavice. Tudi čevlje so si naredili sami iz kozjih in kravjih kož. Sestre so morale v ambulanti

¹⁸ Dr. Janez Gnidovec (1873–1939), doktor filozofije, škof, misijonar in dobrotnik. Leta 1919 je vstopil v red lazaristov, kasneje pa je bil imenovan za skopsko-prizrenskega škofa. Zgradil je številne cerkve, kapelice, zavetišča za otroke. Bil je velik dobrotnik za reveže, njegova ljubezen do bolnikov ni poznala meja. – Dostopno na Osnovna šola Žužemberk: www.oszuzemberk.si, 2. 10. 2012.

poleg bolnih Letničanov zdraviti tudi njihove bolne živali, ki so včasih poskrbele za smešne prigode.¹⁹

Kljub občutku, da se je ustavil čas, pa se je ob prihodu sestre Hermine tudi Letnica že začela spreminjati. Mladi fantje in možje so začeli hoditi delat v Zahodno Evropo, s prisluzenim denarjem zidati hiše in stare iz blata podirati. Življenjski standard se je začel izboljševati z odprtjem nove ceste. Zato so dokumentarni posnetki sestre Hermine toliko bolj dragoceni, saj je s fotoaparatom beležila posebnosti in način življenja, ki ga na tem prostoru ni več tudi zaradi tragične vojne v devetdesetih letih v Jugoslaviji, ki je zaradi strahu pred srbskim militantnim nacionalizmom iz domov v Letnici pregnala večino Letničanov na Hrvaško. Tako se je končalo 300-letno bivanje Hrvatov iz Dalmacije na tem zaprtem območju. Teh ljudi in načina njihovega življenja ni več. Ostali so le dokumentarni posnetki sestre Hermine za zgodovino.²⁰

Kosovo, Letnica – počitek po delu na polju, 1987.

¹⁹ »Ob polnoči so nas v ambulanti zbudili vaščani, ki so hoteli, da gre ena sestra z njimi domov, da bi pozdravila veliko staro svinjo. Sestra je s sabo vzela veliko injekcijo z antibiotikom in jo zapičila v svinjo, ki je zbežala v noč kljub temu, da jo je držalo nekaj močnih mož. Možje so jo do jutra lovili po celi vasi dokler jo končno niso ulovili in prepeljali v hlev.« – Zapisi sestre Hermine, julij 2011, pri avtorju.

²⁰ »Ko sem nekajkrat imela malo časa, sem odšla iz ambulante, vzela fotoaparatom in začela fotografirati pokrajino, stavbe in ljudi v Letnici in okolici, me je obkročila množica ljudi vseh starosti, ki so začudeno opazovali »častno« sestro s fotoaparatom. Ko sem delala v ambulanti, so me klicali sestra doktor, ko pa so me videli s fotoaparatom v rokah, so me spraševali kaj sploh sem. Pošalila sem se, da sem novinarka in da pišem za naš sestrski časopis. V tem je bilo nekaj resnice, saj je večina posnetkov ostalo v sestrskem arhivu. Slabše pa sem vzela s sabo za spomin na nepozabno doživetje v jugoslovan-skem misijonu v Letnici.« – Zapisi sestre Hermine, julij 2011, pri avtorju.

Sklep

Fotografinja sestra Hermina Pacek je svojstven in edinstven primer v slovenskem in širšem prostoru. Vzrokov je več: v petdesetih letih prejšnjega stoletja se je v Sloveniji in Jugoslaviji le redka fotografinja samostojno ukvarjala s fotografsko dejavnostjo, saj je bil to predvsem »moški« poklic; da pa se je s fotografijo ukvarjala sestra usmiljenka, pa je toliko bolj nenavadno in hvale vredno.²¹ Tudi na svetovnem spletu nismo zasledili karkoli v povezavi s fotografsko dejavnostjo sester usmiljenk po svetu, zato je delovanje sestre Hermine toliko bolj dragoceno. V našem primeru gre za srečen splet okoliščin, da se je Justina Pacek še pred vstopom med sestre usmiljenke v Beogradu izučila fotografske obrti pri takrat znani fotografski družini Bavec v Brežicah,²² in da je pridobila solidne osnove iz risanja ter slikanja na platno pri akademskem kiparju Stovičku v Krškem. Ne glede nato, da je bila po lastnih besedah nekoliko »boječa« in vase zaprta, se je z vztrajnostjo in ustvarjalno radovednostjo uspela v dokaj zaprti in strogi sestrski skupnosti uveljaviti na likovnem in fotografskem področju. Njena kreativnost se je kazala tudi na drugih področjih: na igralskem, recitatorskem, pri animiranju bolnih otrok v otroški bolnišnici v Beogradu in predstavitvi kulturne dejavnosti znotraj sestrške skupnosti. S tem so sestre usmiljenke ovrgele splošni predsodek javnosti, da v prostem času samo molijo.

Tudi fotografska produkcija sestre Hermine ne glede na specifične okoliščine kaže na presenetljivo raznovrstno sporočilnost delovanja znotraj sestrške skupnosti v Beogradu in na terenu. Uspela je ohraniti okoli 600 fotografij, ki se v veliki meri nanašajo na sorodnike z družinami, saj jih je spremljala od rojstva do zrelosti. V večini primerov gre za črno bele fotografije in manjši del za barvne. Nekatere fotografije še posebej izstopajo s svojo unikatno povednostjo in segajo na različna fotografska področja: dokumentarno zgodovinsko, medicinsko, socialno in etnološko. Posebej so impresivne fotografije, starih, bolnih in pomoči potrebnih ljudi v odmaknjenih vaseh, otrok v otroški kliniki v Beogradu, nekatere fotografije znotraj sestrške skupnosti, v domači vasi in v hrvaški katoliški skupnosti v Letnici na severu Kosova. Prav Herminina splošna razgledanost, širina duha in neomajna pripadnost fotografiji so omogočile, da bodo zanamci skozi fotografijo lahko spremljali način življenja, ki ga danes ni več. Zato so njene fotografije zelo pomemben dokument časa tudi v širšem mednarodnem kontekstu, saj nismo nikjer, tudi na svetovnem spletu ne, zasledili tako kvalitetne črno bele avtorske fotografije. Danes je v ospredju predvsem barvna fotografija sester usmiljenk brez avtorskega pristopa, kar zmanjšuje njen pomen in vrednost. Prav avtorski pristop in samostojnost (lastna foto delavnica) sta sestri Hermini omogočila, da je ustvarila svojstveno in unikatno fotografsko dediščino.

---

²¹ Da je delovanje fotografinke sestre Hermine edinstveno v slovenskem in nekdanjem jugoslovanskem prostoru, sta mi v telefonskem pogovoru (17. 8. 2011) potrdila tudi poznavalca zgodovine slovenske fotografije Mirko Kambič in Primož Lampič.

²² Več v člankih Dejana Vončine: Fotograf Vinko Bavec (1899–1969). Življenje in delo. V: Fotoantika, 2010, št. 27; Fotografinja in slikarka Sonja Bavec Petrović. V: Fotoantika, 2011, št. 28.

Sestre usmiljenke iz Beograda gredo na obisk k pravoslavcem v njihov samostan na Fruški gori, 1969.

Dejan Vončina

SISTER OF MERCY AND PHOTOGRAPHER HERMINA (JUSTINA) PACEK

S u m m a r y

Justina Pacek was born on 27 February 1931 in the village of Malo Mraševo near Kostanjevica na Krki.

In our example it was fortunate that in 1956, before joining the sisters of mercy in Belgrade, Justina Pacek learned the photography trade with the family Bavec in Brežice, well-known at the time for their endeavours in the field of photography, as well as acquired a solid basic expertise in drawing and canvas painting with the Academy-trained sculptor Vladimir Štoviček in Krško (the southern part of the Slovenian Styria). Despite her being, according to her own words, somewhat »shy« and introverted, in the quite self-contained sisterhood she managed to assert herself in the field of photography and fine arts thanks to her persistence and creative inquisitiveness.

The following photos taken by Sister Hermina with the express permission of their community's leadership are very important for the history of the sisterhood until the Second Vatican Council in 1962: the visit of the mother superior from Paris, sisters in the garden, playing ball in the forest, the community's first van intended for the transportation to the medical school in Zemun, and so on.

The documentary photos of sick children at the Department of Paediatrics in Belgrade, cared for and captured on camera with great sensitivity by Sister Hermina, are also valuable. The photos of sisters of mercy providing expert medical assistance (infusion, dialysis, etc.) to young patients have been preserved.

Much can be gleaned from the social and ethnological documentary photos of the elderly and needy and their homes in Škocjan and Raka pri Krškem, taken by Sister Hermina during her vacation in Slovenia. A very notable photo shows the poor in Kozjansko. The shots also reveal the humane and charitable activities undertaken by the sisters of mercy in the field.

The documentary photo-journalistic report of a Catholic community in the village of Letnica in the north of Kosovo is also very interesting: before her retirement in 1987 Sister Hermina filled in for the sister of mercy in the sisterhood clinic in the Catholic village in the north of Kosovo for seven weeks. Besides taking care of the impoverished villagers she photographed and documented life as we no longer know today.

Thus Sister Hermina's photographs are very important documents of the times, also in the wider international context, because we have not been able to find such high-quality black and white original photography anywhere else, not even on the Internet. Today the focus mostly lies on colour photography of the sisters of mercy without an authorial approach, which diminishes its significance and value. It is this very original approach and independence (her own photography workshop among the sisters of mercy in Belgrade) which enabled Sister Hermina to create a special and unique photographic heritage.

Marjan Toš*

Tlakovci spomina

Nekoliko drugačen spomin na žrtve holokavsta v Mariboru

»Spominjati se holokavsta zahteva pogum: odkrito se soočiti s prikazom tega zla brez milosti, trpeti zaradi neutolažljive žalosti otrok in staršev, občutiti praznino in izgubo, brati nedoumljiva pričevanja o izprijenem in zlobnem človeškem umu, zavleči se v senco dvoma, ki jo poskuša holokavst vreči na moralno vseh ljudi in narodov. Da bi izgubljena življenja milijonov imela trajno vrednost, se moramo spominjati in ostati budni. Takrat lahko pepel in neoznačeni grobovi teh žrtev postanejo posvečena tla, iz katerih bo raslo človeško upanje, strpnost in moralna hrabrost.« (iz razstave HOLOKAVST 1933–1945, Pogum, da se spominjamo; Sinagoga Maribor, november 2004 – januar 2005).

Nemški umetnik Gunther Demnig že od leta 1994 uresničuje umetniški projekt Stolpersteine, ki je že zdavnaj prerasel zgolj nemške okvire in postal vseevropski projekt. Namenjen je spominu na žrtve nacizma, ki so življenje izgubili v koncentracijskih taboriščih med drugo svetovno vojno: Judom, Romom, Sintom, pripadnikom različnih družbenih marginalnih skupin, političnim in vojnim ujetnikom. Bistvo projekta je obeležje v obliki kamnitega tlakovca (dimenzije: 10 x 10 cm, največ 10 cm nad tlemi), prevlečenega s slojem medenine, v katero so vgravirani podatki posamezne žrtve (ime in priimek, datum in kraj rojstva, deportacije ter smrti; če so podatki znani). Tlakovec spomina je vgrajen v pločnik ali cestišče, kjer je žrtev stanovala ali delala. V večini prime-

* dr., Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, Židovska ulica 4, SI-2000 Maribor e-naslov: upravaa@sinagogamaribor-si

rov donatorsko vlogo prevzamejo različne institucije, šole in lokalne oblasti. Do danes je bilo vgrajenih že prek 22.000 tlakovcev v več kot 450 evropskih mestih v Avstriji (Dunaj, Salzburg, Braunau – Hitlerjevo rojstno mesto), na Madžarskem, v Italiji, Nemčiji, Belgiji, Poljski, Ukrajini, na Nizozemskem, Češkem in Norveškem. V načrtu je tudi izvedba projekta na Danskem. Veliki evropski družini se je letos pridružil tudi Maribor.

V Mariboru je bila ideja o postavitvi »Tlakovcev spomina« sprejeta v okviru projekta Zvezdna proga, v katerem smo združili organizacijske moči Mariborska knjižnica, Prva gimnazija Maribor in Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Idejo je Borisu Hajdinjaku s Prve gimnazije posredovala njegova bivša dijakinja Urška Ferk, ki se je s projektom seznanila v Olomoucu na Češkem. Pobuda je doživela podporo tudi v Mestni občini Maribor, na Ministrstvu za zunanje zadeve in v ZRC SAZU. Bilo je podpisano pismo o nameri, ki je pripomoglo, da je bil prvi del pobude realiziran že v okviru letošnjega projekta »ŠOA – SPOMINJAJMO SE«. Z njim tudi v Mariboru in v celoti Sloveniji obeležujemo mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta. V Mariboru so bili *Tlakovci spomina* simbolično položeni v Ulici kneza Koclja 2, v Nasipni ulici 68 in v Ulici borcev za severno mejo 2. Z njimi se je mesto Maribor trajno oddolžilo spominu na mariborske žrtve holokavsta. V Ulici kneza Koclja so Tlakovce spomina dobili Marija Singer, roj. Zeissler, Arnošt Kohnstein, Olga Kohnstein, roj. Singer, Rudolf Kohnstein, Milica Kohnstein in Gizela Kohnstein. V Ulici borcev za severno mejo 2 in v Nasipni ulici 68 pa so Tlakovce spomina dobili Drago Singer, Erna Singer, roj. Kohnstein, Milan Singer, Viljem Kohnstein, Pavla Kohnstein in Jeannet Kohnstein, roj. Blum.

V Mariboru je po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1931 živelo 81 Judov. Med njimi so bili tudi člani zelo znanih judovskih družin Kohnstein in Singer. Njihove usode je v zborniku *Slovenski Judje: Zgodovina in holokavst* (Sinagoga Maribor, 2012) podrobneje razčlenil in celovito opisal Boris Hajdinjak, sodelavec mariborske Sinagoge, sicer pa profesor na Prvi gimnaziji Maribor. Po nemški okupaciji Maribora aprila 1941 so družinama najprej odvzeli večino premoženja in ju v začetku septembra 1941 izgnali iz Spodnje Štajerske. Zatočišče so našli v Medžimurju, ki je spadalo pod madžarsko okupacijsko oblast. V središču te pokrajine, Čakovcu, je že od leta 1935 živel Arnoštov brat Emil Kohnstein. Po nemški okupaciji Madžarske marca 1944 se je položaj Judov izjemno poslabšal in že aprila 1944 so se začele obsežne aretacije Judov, ki so zajele tudi Jude v Prekmurju in Medžimurju. Večino aretiranih Judov so odpeljali v Auschwitz. Kohnsteini in Singerji so bili aretirani 26. aprila 1944, zaprti v getu Nagykanizsa do srede maja in prepeljani v Auschwitz najverjetneje med 21. ali 22. majem. Takoj po prihodu v Auschwitz (v katerem je končala tudi večina prekmurskih Judov) se je začela zloglasna selekcija taboriščnikov: desno za delovno taborišče, levo za plinske celice in krematorij. Na levo, torej v usmrteve, so poslali skoraj 75% vseh prispelih Judov. Med njimi so bili tudi Arnošt (56 let), Olga (48 let), Rudolf (24 let) in Milica (16 let) Kohnstein ter Marija (83 let), Erna (39 let), Drago in Milan (12 let) Singer. Njihova trupla so bila še isti dan upepeljena. Enaka usoda je najbrž hkrati

doletela tudi njihove medžimurske sorodnike (Viljem in Pavla Kohnstein ter Jeannet Kohnstein, roj. Blum). Preživel so Dragotin in Emilov sin Oto Kohnstein (rojen leta 1929) ter Eduardov sin Ivica (rojen 1927). Oba še vedno živita v Zagrebu. Naj spomnimo, da je bil o Otovem življenju (poleg zloglasnega Auschwitzta je preživel še taborišči Mittelbau – Dora, podružnico Buchenwalda in Bergen – Belsen) leta 2008 posnet dokumentarni film *Da se ne zaboravi ...*

Ker je bil nemški umetnik Gunther Demnig januarja zadržan in se mariborskega dogodka ni mogel udeležiti, so zaradi obveznosti do njegovih avtorskih pravic *Tlakovce spomina* na omenjenih ulicah fizično vgradili v asfaltno podlago 13. julija. Pri realizaciji so sodelovali strokovnjaki mariborske družbe Nigrad, ki je skupaj z Mestno občino vsestransko podprla napore Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor in njegovih partnerjev, da se Maribor dostojno pridruži 450 evropskim mestom, v katerih imajo žrtve holokavsta imena in priimke. To je prva takšna oblika trajnega spominjanja na žrtve genocida v Sloveniji in je rezultat večletnih naporov mariborske Sinagoge, da se spomin na holokavst neguje in z različnimi manifestacijami krepi. Predvsem med mladimi, zato so tudi pritegnili k sodelovanju Prvo gimnazijo in osnovni šoli Draga Kobala v Mariboru ter OŠ Pesnica iz Pesnice pri Mariboru. V Sloveniji potekajo prireditve ob spominskem dnevu na žrtve holokavsta 27. januarju od leta 2008.

Mednarodni dan spomina na žrtve holokavsta je namenjen poklonitvi vsem žrtvam holokavsta in drugih genocidov, ki so posegli v temeljne vrednote človeške civilizacije in po koncu druge svetovne vojne privedli narode do zaobljube, da se tovrstna grozodejstva ne smejo nikoli več ponoviti. Na ta dan leta 1945 so zavezniki osvobodili nacistično koncentracijsko taborišče Auschwitz blizu Krakova na južnem Poljskem. Med aprilom 1940 in decembrom 1944 je tam tragično umrlo okoli 1,5 milijona Judov, pa tudi več tisoč Romov, Sintov, Poljakov in pripadnikov drugih narodov. V to koncentracijsko taborišče smrti je bilo pripeljanih tudi 2330 oseb iz Slovenije. Ko so 27. januarja 1945 zavezniški vojaki osvobodili taborišče, so lahko rešili le 7650 bolnih in izčrpanih taboriščnikov. Z namenom ohranjanja spomina na grozodejstvo holokavsta in ostalih genocidov, njihovega nadaljnega proučevanja in poučevanja o njih je bila leta 2001 s Stockholmsko deklaracijo ustanovljena projektna skupina za proučevanje holokavsta in spominjanje nanj. Decembra 2011 se je na plenarnem zasedanju v Haagu preimenovala v Mednarodno organizacijo za spominjanje na holokavst (International Holocaust Remembrance Organisation – IHRO). Istega dne je bila skupaj z Irsko in Srbijo kot polnopravna članica v organizacijo sprejeta tudi Slovenija. Tako ima organizacija sedaj 31 članic. Številke in razmerja so suhoparna dejstva, in če imamo pred očmi samo to dvoje, žrtve holokavsta izgubijo posvečenost in tragiko, ki sta skriti v izgubi 6 milijonov oseb s pripadajočimi življenji. Iztrgajmo tej neobvladljivi množici posameznike, dajmo jim ponovno imena, obraze in življenjske usode. In ravno to je bilo naše vodilo v prizadevanjih, da tudi do nedavnega povsem pozabljene mariborske žrtve holokavsta dobijo imena in priimke. Da njihova navzočnost v obliki *Tlakovcev spomina* simbolno pomeni konec molka in začetek trajnega pomnjenja – ko se

boste spotaknili ob njihovo ime, se jih boste spomnili. In po Evropi takšno spominjanje poteka že od leta 1994. Z umetniškim projektom *Stolpersteine/Tlakovci spomina* ga udejanja nemški umetnik Gunther Demnig. Po načelu »en tlakovec za eno ime« projekt obuja do pred kratkim brezimne in pozabljene žrtve nacizma. Gre za standardizirano spominsko obeležje v obliki kamnitega tlakovca, prevlečenega s slojem medenine, v katerega so vgravirani osebni podatki posamezne žrtve. Maribor postaja prvo slovensko mesto, ki se je priključilo tej odmevni vseevropski pobudi.

Mariborsko pobudo, ki je naletela na velik odmev in podporo v javnosti, je od samega začetka pozdravila in podprla tudi Judovska skupnost Slovenije. Ta je od osamosvojitve Slovenije leta 1991 samostojna krovna organizacija slovenskih Judov. Ob osamosvojitvi je štela okoli 100 članov, skupaj pa naj bi bilo v tem času v Sloveniji po ocenah skupnosti približno 300 Judov. Mnogi se niso javno izrekli za Jude in se tudi niso želeli vključiti v skupnost. Vanjo se je vključilo več mlajših, ki so se postopoma lotili obnove judovske kulture, jezika in vere. Center slovenskega judovstva, ki je bil do leta 1941 v Prekmurju (tam je delovala močna in vplivna judovska skupnost v Murski Soboti in v Lendavi), se kmalu po letu 1945 preseli v Ljubljano. Pred slovensko osamosvojitvijo je živel v Murski Soboti le še 7 Judov, v vsej Sloveniji v začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja vsega 52, po slovenski osamosvojitvi pa 81. A število je nekoliko višje, saj se mnogi ne opredelijo za Jude (ne v verskem in ne kulturno-tradicionalnem pogledu). Nekaj Judov se je k nam priselilo, nekaj se jih pojavi iz »katakomb«, saj so v času »komunizma« skrivali svoje poreklo. Danes naj bi bilo po neuradnih ocenah v Sloveniji med 300 in 500 Judov. Dovolj, da ohranjajo tradicijo, zgodovino in kulturo, s katero so pomembno zaznamovali slovenski prostor skozi zgodovino. Nikoli jih ni bilo veliko, a vedno toliko, da so bili prepoznavni, ustvarjalni in zaradi drugačnosti vedno preganjani. Nazadnje med drugo svetovno vojno, ko so bili v dobršni meri (558 Judov) uničeni v holokavstu. Lahko zapišemo, da je bilo na Slovenskem »judovsko vprašanje« učinkovito rešeno. In tudi zaradi tega je naša trajna dolžnost, da se tega temačnega poglavja vedno znova spominjamo.

S Tlakovci spomina bo tega spominjanja zdaj zagotovo še več. In po Mariboru se bo pobuda najbrž udejanjila še v katerem od slovenskih mest, ki so najbolj zaznamovana z judovstvom, morda za začetek v Ljubljani, nato pa tudi v Murski Soboti in Lendavi, tam, kjer je judovstvo pustilo trajen pečat in je bilo pred osemindesetimi leti skoraj docela uničeno. Od močne in zlasti ekonomsko vplivne predvojnne judovske skupnosti v Prekmurju so ostali le še ostanki ostankov.

Historična dokumentacija

Prispevek za zgodovino represije na Slovenskem po 2. svetovni vojni

---

Neobjavljen intervju z Vlastom Kopačem iz leta 1986
(ob 100 letnici rojstva Vlasta Kopača)

V letih 1985–1986 sva se z Vlastom Kopačem večkrat pogovarjala o dachauskih procesih in predlagal sem mu, da o procesih spregovori za Novo revijo. Intervju sva leta 1986 res posnela in ko sem ga strnil v prepis, sem ga posredoval Kopaču. Kopač ga je pregledal, s svinčnikom natančno popravil in dopolnil, toda ko sva se ponovno srečala, mi je sporočil, da ga (zaenkrat) še ne želi objaviti. Kot se spominjam, je bil eden glavnih vzrokov, da se je premislil, strah da bi objava intervjuja škodila delu raziskovalne skupine, ki je na pobudo CK ZKS prav tedaj začela s podrobnim raziskovanjem procesov in svoje raziskovalno poročilo štiri leta pozneje (1990) objavila v knjigi *Dachauski procesi*.¹ Kopač, ki je s skupino sodeloval in v knjigo prispeval svoje pričevanje o »preiskovalnem postopku«, je po izidu knjige menil, da objava pogovora ni več aktualna, zato o njem nisva več govorila. Pred časom pa je Kopačeva hčerka ing. krajinske arhitekture Mojca Kopač zopet našla s Kopačevo roko popravljen prepis intervjuja. Prebrala sva ga in izkazalo se je, da je intervju pretresljiv in zanimiv dokument, ki nazorno dopolnjuje doslej znano sliko o dachauskih procesih, spraševanju obtoženih in obsojenih o njihovem ozadju, brutalnih preiskovalnih in sodnih postopkih in dolgoletnih prizadevanjih obsojenih za polno človeško, pravno in državljansko rehabilitacijo. Intervju objavljamo z dovoljenjem Kopačeve hčerke Mojce Kopač in s popravki in dopolnili, ki jih je v prepis pogovora leta 1986 vnesel Kopač.²

Dachauskih procesov je bilo, kot je znano, vsega skupaj deset, potekali pa so med aprilom 1948 in oktobrom 1949 pred vojaškim in okrožnim sodiščem v Ljubljani, ki sta sodila 29 nekdanjim internirancem v nacističnih taboriščih Dachau in Buchenwald, obtoženim sodelovanja z gestapom, ovaduštva, vojnih zločinov in povojnega podtalnega protirežimskega delovanja. Med njimi so bili predvojni komunisti, španski borci ter organizatorji in člani ilegalnih taboriščnih odborov. Vlasta Kopača je Okrožno sodišče v Ljubljani skupaj z Andrejem Bohincem³ in Romanom Vid-

---

¹ *Dachauski procesi*, (Raziskovalno poročilo z dokumenti) Ljubljana 1990.

² Opombe označene z zvezdico *, v katerih so predstavljene osebe, o katerih je govoril V. Kopač, je zaradi lažjega spremljanja v intervjuju povedanega napisal na prošnjo odgovornega urednika revije *Žiga Koncilija*.

³* Andrej Bohinc (1912–?), ekonomist, predvojni komunist, med vojno interniran v Dachau, od novembra 1943 v NOV, po vojni je bil zvezni poslanec in okrajni sekretar KPS za Jesenice. Na šestem dachauskem procesu avgusta 1948 je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo, kazen nato večkrat

marjem⁴ na procesu 9. in 10. avgusta 1948 obsodilo na smrt z ustrelitvijo. Po pritožbi je bil pomiloščen na 20 let zaporu s prisilnim delom, leta 1951 mu je bila kazen znižana na 10 let; 12. aprila 1952 pa je bil iz zaporu pogojno odpuščen.

Kopač je bil leta 1948, ko ga je Okrožno sodišče v Ljubljani obsodilo na smrt, star 35 let. Rojen 3. junija 1913 v Žireh se je pri enaindvajset letih (leta 1934) vpisal na oddelek za arhitekturo Tehnične fakultete v Ljubljani, kjer je študiral pri profesorju Plečniku in v letih 1938–1940 kot risar v njegovem seminarju med drugim sodeloval pri projektiranju Žal. Že v času študija se je pridružil levici in se leta 1936 pod obtožbo komunistične propagande prvič znašel v zaporu. Leta 1938 je postal član komunistične partije in je med drugim narisal več odmevnih letakov in razglednic z narodnoobrambno vsebino, ki jih je v odzivu na anšlus in kot opozorilo na nevarnost nacistične in fašistične agresije izdal Slovenski klub. Od mladih nog so ga privlačile gore: bil je eden ustanoviteljev akademske skupine Slovenskega planinskega društva, ki je združevala predvsem študente plezalce, pozimi leta 1940 pa je skupaj s Cenetom Malovrhom⁵ vodil petčlansko odpravo te skupine na Durmitor, kjer so skupaj opravili nekaj prvenstvenih zimskih vzponov.

Po okupaciji leta 1941 je za dokumentno tehniko KPS (njena risalnica je bila sprva kar v njegovem stanovanju na ljubljanskih Prulah) risal žige nemških, italijanskih, ustaških, madžarskih in starih jugoslovanskih dokumentov, leta 1942 pa je postal njen glavni risar, ki je poleg žigov oblikoval tudi risbe za klišeje izkaznic, prepustnic in štampiljk. Med drugim je izdelal osnutke za »obveznice posojila svobode«, eden njegovih največjih »podvigov« pa je bil izris čeka, s katerim je pripadnik VOS Jože Šiška - Luka⁶ v italijanski banki v Ljubljani dvignil milijon lir.⁷ Oblikoval je tudi naslovnice Slovenskega poročevalca, Mladine, Naše žene, Slovenskega zbornika leta 1942 in nekaterih drugih ilegalnih brošur. Oktobra 1943 ga je domobranska policija aretirala in ga skupaj s številnimi drugimi aretiranimi izročila Nemcem. Ti so ga januarja leta 1944 poslali v Dachau, kjer je bil eden organizatorjev ilegalnega partijskega komiteja in pol leta njegov sekretar. Hkrati je tudi v taborišču skrivoma risal ter 70 risb uspešno ohranil. Ko so slovenski taboriščniki po osvoboditvi taborišča in pred povratkom v domovino izdajali Dachauski poročevalec, je oblikoval tudi njegovo naslovnico.

Po vrnitvi domov leta 1945 je delal v propagandni komisiji IO OF in projektnem biroju ministrstva za gradnje, postal pa je tudi predsednik odbora za planinstvo in alpinistiko pri Fizkulturni zvezi ter že leta 1946 pripravil načrt za zavetišče pod Skuto in spomenik padlim planincem v Kamniški Bistrici. Aretacija oktobra leta

znižana, decembra 1958 je bil pogojno izpuščen, nato sodno (1971) in politično (1988) rehabilitiran.

^{4*} Roman Vidmar (1904–?), zdravnik, aktivist OF, interniran v Dachau. Avgusta 1948 je bil obsojen na smrt z ustrelitvijo, kazen nato večkrat znižana, januarja 1951 izpuščen, 1971 je bil sodno rehabilitiran.

^{5*} Vincenc Malovrh (1915–2000), geograf, profesor na ljubljanski FF in EF, ukvarjal se je predvsem z gospodarsko geografijo, alpinist.

^{6*} Jože Šiška – Luka, aktivist OF, v Ljubljani je opravljal je posebne naloge v VOS.

⁷ Vlasto Kopač: O delu dokumentne tehnike KPS v Ljubljani. V: Junaška Ljubljana II, Ljubljana 1985, str. 137–144.

1947 je bila zanj (kot pravi v intervjuju) povsem nepričakovana, v zaporu pa je prebil več kot štiri leta in pol. Ko se je leta 1952 vrnil domov, je najprej iskal miru v gorah. Nekaj časa je razmišljal o dokončanju študija, ki ga je prekinil izbruh vojne, vendar je bil za študij, po lastnih besedah, preveč izčrpan. Dolgoletno zatočišče je našel na Veliki oz. Gojški planini in začel raziskovati in popisovati pastirska naselja ter življenje in običaje pastirjev, s katerimi je dva meseca delal že leta 1935. Leta 1956 se je honorarno zaposlil v referatu za spomeniško varstvo ljubljanskega okraja. Ko so hoteli leto pozneje na Veliki planini podreti pastirske stanove in postaviti zadržne hleve, se je zavzel za razglasitev območja Velike planine in Kamniške Bistrice za narodni park in pastirsko arhitekturo rešil pred rušenjem.⁸ Po pobudi za gradnjo žičnice na Veliko planino je izdelal okoljsko varstveni program zanj in načrt turistično-počitniškega naselja, pri čemer se je domiselno opiral na velikoplaninsko pastirsko stavbno izročilo. Leta 1963 je postal ravnatelj ljubljanskega medobčinskega Zavoda za spomeniško varstvo, ki ga je vodil do upokojitve leta 1969. S posebno vnemo je skrbel za ohranitev naravne in kulturne dediščine ne le na Veliki planini, temveč tudi v dolini reke Krke, na Zaplani in v drugih delih Slovenije.

Obsojeni na dachauskih procesih, njihovi svojci in nekateri njihovi prijatelji so vse od začetka petdesetih let, ko so prišli iz zapora prvi obsojenci, dokazovali nedolžnost obtoženih in pozivali k reviziji procesov.⁹ Za revizijo procesov in rehabilitacijo obsojenih se je od prihoda iz zapora zavzemal tudi Kopač, toda slovensko politično vodstvo je vsako misel na obnovo procesov vse do leta 1968 odločno zavračalo. V slovenskem komunističnem vrhu so začeli to trdo stališče počasi spreminjati šele, ko so leta 1968 tudi v UDV ugotovili, da so bile obtožbe proti obtoženim na dachauskih procesih povsem brez osnove in leto pozneje je Izvršni svet SRS na temelju sklepa CK ZKS oblikoval posebno komisijo pod vodstvom Iva Janžekoviča,¹⁰ tedanjega predsednika Republiškega sveta Zveze sindikatov, ki je v svojem poročilu leta 1970 ugotovila, da ni bila na dachauskih procesih »krivda dokazana nobenemu obtoženih«.¹¹ V slovenskem komunističnem vrhu so na ta način šele po predložitvi poročila Janžekovičeve komisije sklenili, da bodo tožilstvo in sodišča prvotne obtožbe in sodbe postopoma razveljavili. Že leta 1971 je Okrožno sodišče v Ljubljani tako sodno rehabilitiralo tudi Vlasta Kopača, medtem ko se je CK ZKS za dokončno politično rehabilitacijo obtoženih in obsojenih odločil šele

⁸ France Malešič: »Drobne umetnine iz čistega veselja«. V: Vlasto Kopač, Iveri z Grintovcev, Ljubljana 2006, str. 14.

⁹ Vlasto Kopač: Dachauski procesi in dr. Aleš Bebler. V: Dahavski poročevalec, 2002, št. 22 (dalje Kopač, Dachauski procesi). Kot je pisal Kopač, se je njegova žena Zora že leta 1951 »zglasila pri ministru Borisu Kraigherju« in mu povedala, da bo storila vse za obnovo Kopačevega procesa, na kar je Kraigher odgovoril, da bo Kopač kmalu prišel iz zapora in se bo za obnovo procesa lahko zavzel sam.

^{10*} Ivan Janžekovič (1921–1990), politik, partizan v enotah na Koroškem in Štajerskem, politični komisar, med leti 1969–1970 je predsedoval komisiji IS SRS za rehabilitacijo žrtev dachauskih procesov.

¹¹ Kopač, Dachauski procesi.

leta 1986, ko je prižgal zeleno luč za oblikovanje raziskovalne skupine, ki je nato proučila procese in njihovo ozadje.

Kopač si je z nekaterimi drugimi obsojenimi tudi v sedemdesetih in osemdesetih letih prizadeval za polno sodno in politično rehabilitacijo vseh obtoženih, za ureditev njihovih pokojnin in materialnih odškodnin ter objavo razveljavitve obsodb. V osemdesetih letih je bil predsednik odbora bivših internirancev v taborišču Dachau pri Republiškem odboru Zveze združenj borcev, hkrati pa je bil eden urednikov in likovni oblikovalec zbornika Dachau, ki je po številnih ovirah in težavah končno izšel leta 1981. Kot urednik in oblikovalec je prav tako sodeloval pri mnogih zbornikih in publikacijah, ki so obravnavali različne teme in vprašanja zgodovine slovenskega študentskega gibanja pred drugo svetovno vojno in odpor-niškega gibanja v Ljubljani med njo, v isti sapi pa oblikoval več muzejskih razstav in spomenike NOB po vsej Sloveniji (med drugim 102 spominska kamna ob žici okupirane Ljubljane). Že leta 1958 je tako likovno opremil tudi Letopis Muzeja narodne osvoboditve v Ljubljani, ki so mu leta 1960 sledili Prispevki za zgodovino delavskega gibanja novoustanovljenega inštituta z istim imenom. Prispevki so v likovni opremi, ki jo je zasnoval Vlasto Kopač izhajali vse do leta 1986, ko so se preimenovali v Prispevke za novejšo zgodovino.¹²

Kopačeva velika ljubezen so bile tudi po vrnitvi iz zapora slovenske gore. Izdelal je planinske zemljevide Julijskih in Kamniških Alp s Karavankami, aktivno deloval v Planinski zvezi in oblikoval razstave in publikacije, ki jih prirejala in izdajala, o svojih vzponih in pohodih pa je pisal v Planinskem vestniku.¹³ 17. maja 1995 je v 82 letu starosti z nalogo Oblikovanje počitniških zaselkov na Veliki planini na Fakulteti za arhitekturo v Ljubljani diplomiral kot inženir arhitekt. Umril je na dan obletnice ustanovitve Osvobodilne fronte 27. aprila 2006 v Ljubljani. Šest let pozneje (od 26. aprila do 2. septembra 2012) so Kopačeve taboriščne risbe razstavili na razstavi v spominskih prostorih taborišča Dachau.

Intervju z Vlastom Kopačem (jesen leta 1986)

Vodopivec: Dovoli, da začneva z vprašanjem: Kako je prišlo do dachauskih procesov? Kako si to razlagaš?

Kopač: Kako je prišlo do procesov je težko ugotavljati, ker ne poznamo vseh elementov, ampak nekateri so znani in o njih bi bilo dobro spregovoriti. Oskar Juranić¹⁴ je bil v službi na sekretariatu za zunanje zadeve in je bil poslan v Budim-

---

¹² Pri tem je bil Kopač v Letopisu Muzeja narodne osvoboditve naveden kot avtor likovne podobe, v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja pa ne več. Zakaj v Prispevkih avtor likovne opreme ni bil več naveden, nisem uspel ugotoviti.

¹³ Knjiga njegovih planinskih spisov, opremljena z njegovimi risbami Iveri z Grintovcev je izšla v letu njegove smrti 2006. Gl. Vlasto Kopač, Iveri z Grintovcev, Ljubljana 2006.

¹⁴* Oskar Juranić (1909–1948/1950), pravnik, rojen na Reki, predvojni komunist in španski borec, interniran v Dachau, po vojni je bil generalni sekretar Ministrstva za zunanje zadeve FLRJ. Na t. i. Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo. Gre za prvi, največji in

pešto na pogovore. Tam je srečal soborca ali predpostavljenega iz Španije in sicer iz šole za vojaške inštruktorje v bližini Albacete, kjer so bili Jugoslovani, Bolgari, Čehi. Ta inštruktor je imel tam ime Rablé, bil je Rus in oficir NKVD. Ko sta se srečala na ministrstvu v Budimpešti, sta se pozdravila, objela po tolikem času. Rus ga je vprašal, kaj dela v Budimpešti, povedal mu je, da je prišel uradno, Rus pa: »Kaj ste se pogovarjali? Juranić: »Službene zadeve, nič posebnega«. Toda Rus je vztrajal in mu rekel, da ga zanima kaj in naj to napiše. Juranić mu je odgovoril: »Veš kaj... mi Jugoslovani, Madžari, Sovjeti vodimo enako politiko, politiko Molotova. To je vse ista politika in ne počnemo nič drugega, zato tudi ni treba nobenih pojasnil«. Rus pa mu je dejal, da mu bo, če ne misli napisati, še žal. Rekel mu je: »Ali se ne zavedaš, da ste vsi, ki ste bili v tisti šoli vojaških inštruktorjev v Albacete, NKVD-ejerci?« Juranić, mu je odgovoril da ne.

Rus je potem res poslal spisek v Beograd, češ ti in ti so agenti gestapa.¹⁵ To je povedal Aleš Bebler¹⁶ v prostorih španskih borcev v Beogradu španskemu borcu Petru Čoriću,¹⁷ o spiskih, ki so jih baje dajali Sovjeti takrat ob informbiroju ali malo prej, pa je govoril tudi Jaka Avšič,¹⁸ ki mi je omenil, da so Sovjeti, ko je bil vojaški ataše v Berlinu, dali nek spisek našim. Imen sicer ni videl, vedel pa je, da so spisek dali in, ko sem ga vprašal, kdaj je to bilo, mi je odgovoril, da je bilo to nekaj

najpomembnejši dachauski proces, ki se je odvil med 20. in 26. 4. 1948 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani, na njem so obsodili 15 ljudi, od tega 11 na smrtno kazen z ustrelitvijo (10 je bilo izvršenih, vendar točen datum izvršitve smrtne kazni ni znan).

¹⁵ Kot je razvidno iz raziskovalnega poročila o dachauskih procesih, ki je leta 1990 izšlo v knjižni obliki pod naslovom Dachauski procesi, raziskovalna skupina v dostopni dokumentaciji in pregledanem arhivskem gradivu o domnevnem spisku medvojnih gestapovskih agentov, ki naj bi ga jugoslovanskim organom državne varnosti posredovala sovjetska obveščevalna služba in naj bi potrjeval Juranićevo zgodbo, niso našli nobenega podatka. So pa govorice o njem krožile tudi med slovenskimi politikimi, drugimi sorodniki obtožencev in organizatorji procesov. Gl.: Ljubo Bavcon: Poskaj pravne in politične analize dachauskih procesov. V: Dachauski procesi, str. 147–149.

¹⁶* Aleš Bebler (1907–1981), politik, diplomat, predvojni komunist, častnik v španski državljanski vojni, med vojno je bil nosilec pomembnejših vojaških in političnih funkcij (mdr. član plenuma OF oz. SNOS, član slov. delegacije Avnoj, član IO OF), po vojni je zasedal vidne politične funkcije zlasti na zunanje političnem področju.

¹⁷* Peter Čorić (1911–?), trgovski pomočnik, rojen v Bjelniku pri Petrinji, komunist in španski borec, interniran v Dachau, po vojni je bil zaposlen kot tajnik okrajne zadrage. Na Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na 15 let odvzema prostosti s prisilnim delom, 1951 kazen znižana, 1953 je bil izpuščen.

¹⁸* Jaka Avšič (1896–1978), generalpodpolkovnik, v kraljevi jugoslovanski vojski konjeniški polkovnik, med vojno se je opredelil za OF, nosilec pomembnih vojaških in političnih funkcij (mdr. član plenuma OF, SNOS in Avnoj), po vojni je bil vodja vojaške misije v Berlinu, minister.

pred tem, ko so nas zaprli. Med obsojenimi in obtoženimi je bilo res precej španskih borcev. Niso pa prevladovali ali imeli večine, ker je bilo drugih – naših starih komunistov (in tudi kakšen nekomunist je bil zraven) več. Tisti spiski gotovo niso bili vzrok za procese, lahko pa so imeli svoj delež pri njihovi pripravi in scenariju.

Na CK obstaja korespondenca med Borisom Kraigherjem¹⁹ in Rankovićem,²⁰ ki bi jo seveda komisija, ki bo zdaj delala na tem,²¹ morala dobiti v roke. Potem so še drugi dokumenti, ki mogoče niso več dostopni. Na procesu proti trojici (ali šestorici) v Beogradu je eden obtoženih – Miodrag Milić²² izjavil, da je procese odobril maršal Tito, kar bi pomenilo, da to ni bila samo slovenska, temveč širša jugoslovanska zadeva. V zasliševanjih sta na začetku sodelovala tudi dva Rankovičeva pomočnika, kar tudi nekaj pove – vsaj to, da je imel Ranković interes, da se informira, da izve, kaj se dogaja ali pa da kaj usmerja... Nekaj let po rehabilitaciji mi je Kardelj²³ dejal, da ni imel Marko pri tej zadevi ničesar zraven. »To je naša domača zadeva«, mi je rekel. To sem vzel na znanje, ampak koliko je imel tu prste zraven Ranković s svojimi pomočniki, se vseeno sprašujem. Njegova pomočnika sta bila Čečo Stefanović²⁴ in Vojan Lukić.²⁵ Pred kratkim je eden mojih zasliševalcev, ko sem ga vprašal, ali si me ti kaj zasliševal, omenil: »Sem, tudi jaz sem te«. Rekel sem mu: »Ali v kleti?« »Ne«, je odvrnil »zasliševalo se je zgoraj, v pritličju... Takrat, ko te je eden ubrisal čez usta«. Tega se nisem spomnil, teh udarcev sem dobil toliko, da jih nisem štel, a kasneje sem se spomnil, da me je res nekdo, ko sem bil na stolu pod reflektorjem in so za hrbtom hodili okoli mene kot mačka okoli vrele kaše, udaril, ko je prišel mimo. Mislim sem, da je Slovenec, ker so bili tiho. Imel je šop ključev v dlani in me je me udaril po obrazu čez usta in to je ponovil še dvakrat. Očitno je bil to Čečo Stefanović.

^{19*} Boris Kraigher (1914–1967), med vojno je bil nosilec vodilnih političnih funkcij (mdr. organizacijski sekretar CK KPS, član plenuma OF oz. SNOO, član slovenske delegacije Avnoj, član IO OF), med leti 1946–1953 je bil minister za notranje zadeve LRS.

^{20*} Aleksander Ranković-Marko (1909–1983), tesen Titov sodelavec, član pomembnejših političnih in vojaških organov (CK ZKJ, Vrhovni štab NOV in POJ, predsedstvo Avnoj), načelnik OZNE, po vojni je bil minister za notranje zadeve FLRJ/SFRJ.

²¹ Kopač je s tem mislil raziskovalno skupino v sestavi dr. Ljubo Bavcon, Martin Ivanič, dr. Peter Kobe, dr. Dušan Nećak, dr. Janko Pleterski in Branko Zihherl, ki je bila oblikovana leta 1985 in je pripravila Raziskovalno poročilo oz. knjigo o dachauskih procesih.

^{22*} Miodrag Milić - Mića Doktor (1929–2005), publicist in filmski delavec, politični disident. Na odmevnem sodnem procesu februarja 1985 pred Okrožnim sodiščem v Beogradu proti intelektualcem (28 aretiranih, 6 obtoženih) je bil zaradi verbalnega delikta obsojen na 2 leti strogega zapor.

^{23*} Edvard Kardelj (1910–1979), politik, nosilec vodilnih političnih in vojaških funkcij v organih KP, NOB in Jugoslavije, med leti 1948–1953 je bil zunanji minister FLRJ.

^{24*} Svetislav Stefanović - Čeča (1910–1980), politik, predvojni komunist, med vojno mdr. politični komisar, inštruktor, namestnik načelnika Ozne, po vojni je bil pomočnik ministra za notranje zadeve FLRJ (1946–1953), zvezni državni sekretar za notranje zadeve (1953–1963) in član zveznega IS do 1966, ko je bil razrešen iz izključen iz ZKJ.

^{25*} Vojin Lukić (1919–?), politik, predvojni komunist, med vojno je bil v partizanskih enotah, marca 1945 razporejen k Ozni, po vojni načelnik varnostne službe v Beogradu (1949), državni sekretar za notranje zadeve Srbije (1953), zvezni sekretar za notranje zadeve Srbije (1963), 1966 je bil izključen iz ZKJ, aretiran in kasneje obsojen.

Vojin Lukić pa je zasliševal sorojaka Ramo Derviševića.²⁶ Dervišević je bil po rodu iz Šabca, skojevec, obsojen na 16 let, 14 jih je odsedel v Sremski Mitrovici. Dervišević in Lukić sta kot fanta igrala nogomet in hodila skupaj v šolo, tu ni dvoma, da je bil zasliševalec Lukić. Ko je bil Dervišević po izpustu iz zapora pri njem, mu je Lukić dejal: »Vi ste najebali, jer so nam Sovjeti podmetnuli neki dokument«. To kaže na omenjene spiske ali kaj takega. Lahko pa je bil to tudi dobrodošel izgovor. Vrstni red aretacij in dejstva, ki so doslej znana, kažejo, da so do procesov lahko privedli tudi drugi vzroki. Tako je merodajna ugotovitev, da smo bili tedaj popolnoma pod vplivom stalinistične teorije in prakse in smo poskušali dokazati prvi deželi socializma in Stalinu, da čistimo svojo partijo, ker so nas obtoževali, da imamo v partiji gestapovce, da so nekateri funkcionarji gestapovci itd. Mogoče so bili vzroki še drugi, zunanje politični...

Vodopivec: Kaj pa notranje politični vzroki?

Kopač: Tudi to lahko, v težnji po utrjevanju partije, discipline, enotnosti, kot to poznamo.

Vodopivec: Možna razlaga je pač tudi ta: jugoslovanska partija se je znašla pred konfliktom s Sovjetsko zvezo in je poskušala na vsak način strniti vrste okoli Tita in najzvestejših Titovih privržencev. Ti so hkrati poskušali zastrašiti in vnaprej izločiti vse, ki bi po njihovem mnenju v trenutku krize in diferenciacije lahko ogrozili notranjo partijsko enotnost ali celo tako ali drugače nasprotovali politiki jugoslovanskega vodstva. To seveda teh procesov ne pojasnjuje v celoti, lahko pa pojasni, kako so v slovenskem in jugoslovanskem partijskem vrhu prišli na misel, da bi posameznike, čeprav dolgoletne komuniste, ki jim niso povsem zaupali, onemogočili in kompromitirali, pri čemer se je spisek tistih, ki naj bi jih onemogočili in kompromitirali, ko so ga začeli sestavljati, naglo večal...

Kopač: To je tudi možno. Toda začetke tega je treba iskati ne samo pri nas (v Sloveniji), čeprav je Kardelj dejal, da je to naša zadeva, temveč bolj pri vrhu jugoslovanske partije in države. V procesih so bili obtoženi tudi trije Avstrijci, dva avstrijska komuniste sta bila tudi justificirana in to so že meddržavni odnosi, za to je bilo treba dobiti pristanek od druge, o tem ni mogel Boris Kraigher odločati sam. So pa še druge stvari: ena so bili gestapovski funkcionarji, ki so med vojno na Štajerskem vodili akcije proti partizanom in OF in po vojni bežali v Avstrijo, a so jih Angleži vrnili nazaj v Slovenijo oz. v Jugoslavijo. Ti so preiskovalcem OZNE dajali izjave (ali pod pritiskom, kot so preiskovalci želeli, ali celo namerno, saj so vedeli, da gredo na drugi svet) o španskih borcih, ki jih je v graških zaporih zasliševal zloglasni (gestapovski) Binderjev referat. Drugo pa so bile t. i. poskusne postaje v taboriščih, o katerih, je bilo med drugim govora tudi na Nürnberškem procesu. V teh so delali esesovski zdravniki zloglasne poskuse in že kdor je tam sodeloval kot kemik, delal z mikroskopom ali jemal vzorce krvi, je bil sumljiv. Dejstvo je, da so bili prvi aretirani, če

^{26*} Ramo Dervišević (1923–?), tiskarski delavec, rojen v Šabcu, član SKOJ, interniran v Dachau, po vojni je delal v tiskarni Borbe. Na Diehl-Oswaldowem procesu je bil obsojen na 16 let odvzema prostosti s prisilnim delom, oktobra 1959 je bil izpuščen. Od vseh dachauskih obsojencev je zaporno kazen prestajal najdlje.

izvzajem Puflerja,²⁷ ki je bil že leta 1946 aretiran v Hrastniku, kemiki in so delali v poskusnih postajah. In končno je bil tu še sovjetski »zglede«. Sovjeti so vse, ki so prišli v roke Nemcem, svoje oficirje ali pa civilne prebivalce, obravnavali kot (potencialne) izdajalce. Oficirje so, ko so se vrnili domov, pošiljali v delavske bataljone, višje oficirje pa so likvidirali. Vse, kar se je v nemškem ujetništvu organiziralo, so smatrali za gestapovsko agenturo, nekaj, kar je gestapo nastavljal, nekaj kar naj bi bila le na videz odporiška organizacija, v resnici pa gestapovska past, v katero so se lovili pošteni antifašisti. S tem se je operiralo tudi v dachauskih procesih... povsod tam, kjer so bili ti partijski komiteji... Komite je bil v Dachauu in bil je tudi v Buchenwaldu...

Vodopivec: Ampak partijska organizacija v Dachauu je bila številčno dovolj skromna ...?

Kopač: Ti komiteji so nastajali spontano. Partijcem se nam je enostavno zdelo potrebno, da se organiziramo. Do kapitulacije Italije septembra leta 1943 v Dachauu ni bilo veliko Slovencev, po kapitulaciji, ko so Nemci zasedli Ljubljano, pa so se začeli zaporji polniti in v začetku januarja 1944 je šel iz Ljubljane v Dachau transport z okoli 700 ljudmi. To je bil eden največjih transportov iz Slovenije. Ljudi so pobrali iz zaporov in tudi iz bolnišnice. Komunisti, ki so prišli v taborišče so, kot je razvidno iz poročila Branka Diehla,²⁸ ki je v Zgodovinskem arhivu CK, spraševali tiste, ki so že bili v Dachauu, ali je kakšna organizacija, da bi se povezali. Bili so navajeni, da so delali organizirano in so smatrali, da se je treba organizirati, se skušati boriti in ohraniti tudi v takih, izrednih razmerah, kot so bile v Dachauu. Glavni cilj je bil, da ostanejo ljudje živi. Predvsem to. Do oblikovanja prvega (jugoslovanskega) komiteja je prišlo že januarja 1944, vendar ta ni uspel opraviti svoje naloge in povezati komunistov med seboj, zato je bil junija 1944 formiran nov komite s štirimi člani. Za sekretarja sem bil izbran jaz in moja naloga je bila vzpostaviti partijsko organizacijo in voditi delo komiteja. To sem opravil brez posebnih težav, ker sem poznal precej komunistov, oni pa so poznali druge. Preverjali smo vsakega, tega ne bom ponovno razlagal, saj je opisano v Dachauskem zborniku.²⁹ Po vojni, (takrat, ko smo ta zbornik pripravljali), me je tovariš iz CK vprašal: »Kako ste pa vedeli, koga boste sprejeli?« Odgovoril sem. »Seveda smo vsakega preverjali, kako se je držal v zaporu in kako se obnaša v taborišču (to so povedali drugi). Ali je bil v taborišču apatičen in neaktiven in ni kazal posebne volje za sodelovanje, ali je pomagal s hrano in bil tovariški, ali je bil egoist in je imel kakšne negativne lastnosti, ki se pokažejo v kriznih situacijah... takšne smo pustili na miru.« Komunistov je bilo Dachauu več, a

^{27*} Janko Pufler (1905–1948/1950), steklopihač iz Hrastnika, predvojni komunist in španski borec, med vojno je bil interniran v Dachau, po vojni direktor steklarne Hrastnik in delegat ministrstva za industrijo in rudarstvo. Na Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo.

^{28*} Branko Diehl (1905–1948/1950), kemik, predvojni komunist, interniran v Dachau, po vojni je bil delegat ministrstva industrije in rudarstva pri rudniku v Mežici, član kontrolne komisije LRS, inšpektor za gospodarstvo in član ekonomske komisije CK KPS. Na Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo.

²⁹ Vlasto Kopač, France Žemva, Branko Albanec: Delo jugoslovanskih komunistov v taborišču. V: Dachau (Zbornik), Ljubljana 1981, str. 253–289.

mi smo jih povezali okoli sedemdeset. To število je tudi ostalo (poimensko so naštetih v Dachauskem zborniku). Tudi v arhivu CK v Ljubljani³⁰ je njihov spisek, oddali smo ga skupaj s poročilom ob povratku. Poročilo sta napisala Diehl in Juranić, ni pa bilo še objavljeno. Na procesu so ga uporabili proti nam, češ, da je lažno.

Vodopivec: Kakšen pa je bil odnos do vas, ko ste se leta 1945 vrnil iz Dachaua? Na eni strani do vas – internirancev in na drugi do vseh, ki ste bili aktivni in ste delali v taboriščni partijski organizaciji?

Kopač: Po strokovni plati, pa tudi po politično smo v začetku nekateri dobili tako delo, da ni kazalo, da bi bilo kakšno sumničenje proti nam. Diehl, Barle³¹ in Juranić so bili člani Kontrolne komisije pri predsedstvu vlade Ljudske republike Slovenije, Juranić je šel nato v Beograd na zunanje ministrstvo, v Beograd je šel tudi Kermavner,³² jaz sem bil na ministrstvu za gradnje kot projektant, Torkar (Boris Fakin)³³ pa je postal generalni direktor kemične industrije Slovenije. Pozneje pa se seveda večina ni povzpela nikamor in tudi po procesih je bilo drugače. Takrat so bili taboriščniki in dachauci druga kategorija državljanov. Pred procesi tega ni bilo, mi je pa Bojan Kardelj³⁴ nekoč rekel: »Ti si ga pa nekaj lomil ali ga nekaj lomiš!« Odgovoril sem mu, da nič ne vem, da bi kaj lomil, on pa je dejal, da je tako slišal. Drugo je bilo, da je politkomisar ne vem katere brigade, doma iz okolice Slovenske Bistrice rekel in tudi napisal, da smo sumljivi, najbrž gestapovci, ker nismo dvignili upora v Dachauu in nismo bili oz. komite ni bil za to za to, da bi dvignili upor. To je bilo seveda povsem nemogoče. Žrtve bi bile prehude in daleč od domovine bi z oslabelimi ljudmi in bolniki ter esesovci povsod okoli nas nič ne dosegli.

To je bilo pred jesenjo leta 1947. Konec septembra 1947 pa sem kot predsednik odbora za planinstvo in alpinistiko Slovenije vodil zvezni tečaj alpinističnih inštruktorjev v Vratih in sem bil ves teden tam. Ko sem prišel domov so ponoči pozvonili miličniki in me vprašali, če poznam tega in tega trgovca iz Celja, če je bil kaj pri meni. Rekli so mi, da so prišli preverit in naj se malo oblečem, da bom prišel takoj

³⁰ Zgodovinski arhiv CK ZKS je postal leta 1992 del Arhiva Republike Slovenije.

³¹* Karel Barle (1910–1948/1950), inženir kemije, predvojni komunist in španski borec, jetnik v graških gestapovskih zaporih in interniran v Dachau, v času aretacije je bil sekretar ekonomske komisije CK KPS. Njegova aretacija (8. 8. 1947) se šteje za začetek dachauskih procesov. Na Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo, vendar je umrl zaradi izčrpanosti in bolezni. Njegova žena, Rezika Barle, je bila septembra 1948 enako ostro kaznovana na ločenem sodnem procesu in kmalu zatem usmrčena.

³²* Dušan Kermavner (1903–1975), zgodovinar, predvojni komunist, med vojno interniran, po vojni je bil svetnik ministrstva za zunanje zadeve, znanstveni sodelavec NUK. Prvotno je bil predviden za sodni pregon na osmem dachauskem procesu (zoper Ivana Ranzingerja in Vekoslava Figarja), vendar je bila obtožnica zoper njega nepojasnjeno umaknjena.

³³* Boris Fakin (Igor Torkar) (1913–2004), kemik, književnik, satirik, interniran v Dachau, po vojni je delal na ministrstvu za industrijo in rudarstvo, v času aretacije je bil direktor Direkcije za kemično industrijo. Oktobra 1949 je bil obsojen na 9 let odvzema prostosti s prisilnim delom, nato je bila kazen zvišana in ponovno znižana, 1952 je bil pogojno izpuščen, sodno (1971) in politično (1986) rehabilitiran.

³⁴* Bojan Kardelj (1922–1978), med vojno je bil aktivist OF, interniran v Dachau, po vojni novinar, mdr. direktor Radia Koper.

nazaj. Potem pa sem prišel nazaj čez štiri leta in pol iz Centralnih zaporov na Poljanskem nasipu.

Vodopivec: Prej potemtaka ni bilo slutiti, da se sklepa tak obroč okoli tebe in okoli vas?

Kopač: Ne, samo to, kar sem povedal, tudi nisem bil pozoren na to. Polno sem bil zaposlen v službi in v Planinski zvezi, tako da nisem nič opazil. Aretacije in procesi so se pripravljali pri Borisu Kraigherju. Kot je povedal njegov brat Uroš,³⁵ je bil Boris arhitekt, ki je sestavljal, kombiniral in pripravljali te procese.

Vodopivec: Toda, kakšni so bili konkretni razlogi, kakšni konkretni premisleki, ki so Borisa Kraigherja vodili pri pripravah in načrtovanju teh procesov? To je pravzaprav najbolj nejasno in težko razumljivo.

Kopač: Da to je najbolj nejasno, najbolj misteriozno. Borisa Kraigherja ne moremo več nič vprašati, nama pa je Mitja Ribičič,³⁶ ko sva bila z Vladom Vodopivcem³⁷ preden je prišlo do postopkov za rehabilitacijo pri njem, omenil, da je bil Boris Kraigher pred smrtno nesrečo pripravljen na rehabilitacijo, da je pripravil celo aktovko gradiva, da je menil, da je treba popraviti te krivice in je čakal samo, da postane predsednik Zveznega izvršnega sveta. Januarja leta 1967 pa je prišel z Vogla in šel v Beograd, vozil je sam in nesrečno končal v prometni nesreči.

Vodopivec: V času procesa se nista nikoli srečala?

Kopač: V času procesa ne, pač pa potem. Prišel je v risalnico, se pravi projektivo, ki so jo organizirali v zaporih na Poljanskem nasipu in sem jo jaz vodil. Bilo nas je kakšnih pet projektantov in ko je prišel Boris tja, me je vprašal, kaj delam. Rekel sem, da rišem. Vprašal je za kam. Povedal sem, da ne vem.

Med obsojenimi in justificiranimi so bili trije člani taboriščnih komitejev. Diehl je postal član komiteja na koncu, ker prej iz konspirativnih razlogov ni smel biti. Taboriščna uprava je imela pač svoje ljudi, ki so opazovali in javljali kar so opazili, zato smo bili za člane komiteja izbrani ljudje, ki nismo bili znani kot komunisti. Tako so tudi mene določili za sekretarja, ker kot komunist nisem bil znan, bil sem tehnik iz ljubljanskih medvojnih bunkerjev. Barle je bil obsojen na smrt in je bil član prvega dachauskega komiteja, sekretar prvega komiteja in sekretar na koncu pa je bil Juranič. Janez Ranzinger³⁸ je bil član mednarodnega partijskega komiteja v Buchenwaldu.

³⁵* Uroš Kraigher (1909–1984), slavist, prevajalec, kot urednik v Mladinski knjigi je zasnoval knjižno zbirko Kondor.

³⁶* Mitja Ribičič (1919), politik, publicist, med vojno organizator ilegalnih tiskarn, politični komisar, po vojni je bil pomočnik slovenskega šefa Ozne (1945–1946) in slovenskega notranjega ministra (1947–51), javni tožilec LRS in nosilec drugih pomembnejših političnih funkcij.

³⁷* Vlado Vodopivec (1916–1982), pravnik, publicist, predvojni komunist vendar izključen iz KPJ, med vojno se je priključil OF in deloval med pravniki, interniran v Dachau, po vojni je bil okrožni tožilec za Ljubljano (1946–49), nato je deloval na kulturnem področju (mdr. sekretar sveta za prosveto in kulturo LRS, urednik Radia Ljubljana), odvetnik, 1974 je bil znova izključen iz KPJ.

³⁸* Janez Ranzinger (1909–1997), predvojni komunist, interniran v Auschwitz in Buchenwald, kjer je bil član internacionalnega komiteja in organizator ilegalnega jugoslovanskega komiteja. Na osmem dachauskem procesu junija 1949 je bil obsojen na 18 letno zaporno kazen, kasneje je bil pomiloščen in aprila 1953 izpuščen, 1971 sodno rehabilitiran, politično ni bil nikoli rehabilitiran.

Pri meni so bili verjetno za aretacijo še drugi vzroki. Ko so me začeli zasliševati, me je major Nace Majcen³⁹ vprašal, kaj mislim o tem in ali se mi kaj dozdeva, zakaj sem bil aretiran. Odgovoril sem, da nimam pojma. Z Borisom Kraigherjem sem imel sicer leta 1941 res spor. Cene Malovrh, predvojni komunist, se je tedaj s Tonetom Tomšičem⁴⁰ pogovarjal o paktu Hitler Stalin, finski vojni in o tem ali se bodo mali kmetje pridružili protiokupatorskemu boju ali ne. Malovrh je imel pomisleke tako glede nemško-sovjetskega pakta kot sovjetskega napada na Finsko, menil pa je tudi, da kmetje, ki imajo dovolj privatne lastnine, te ne bodo hoteli kar pustiti in oditi v gmajno, dokler se ne bo okupatorsko nasilje povečalo. S Tomšičem se pri tem nista prav ujela, saj je Tomšič med drugim mislil, da bodo šli mali in srednji kmetje takoj v boj. Cene Malovrh je bil zaradi svojih stališč izključen iz partije. Kraigher me je tedaj poklical in mi rekel, da moram z Malovrhom prekiniti vse stike, ker je antipartijski element. Toda s Cenetom sva bila prijatelja, z njim sem bil leto poprej na Durmitorju z odpravo slovenskega planinskega društva in prijatelja sva bila tudi že od prej, iz hribov. To sem povedal Kraigherju in mu dejal, jaz s Cenetom lahko prekinem politične stike, osebnih pa ne bom. Boris je ponovil, da ga, če ga srečam na cesti, ne smem pozdraviti. Odgovoril sem, da tega ne bom naredil. Zabrusil mi je: »Potem si pa anarhist«, jaz pa sem odvrnil: »Potem sem pa anarhist« in bil sem izključen iz partije.

Vodopivec: Vse to je bilo leta 1941?

Kopač: Da, vse to je bilo leta 1941. Leta 1942 pa je Kardelj zahteval, da se zadeva razčisti. Ko sem poleti leta 1942 delal v bunkerju Centralne tehnike KPS, me je o tem obvestil Petrač.⁴¹ Rekel sem, naj jo kar razčistijo in menda so jo res, saj sem bil sprejet nazaj v partijo. Ilegalno sem seveda delal ves čas, kljub temu, da sem bil izključen. Toda po vojni, ko sem prosil za spomenico, so mi od Lidije Šentjurc⁴² sporočili, da ima Boris Kraigher pomisleke, ali zaslužim spomenico, češ, da med vojno nisem bil ilegalec. Takrat sem zopet predlagal, da vse skupaj razčistimo, da se Boris zasliši, saj med vojno tega nismo mogli razjasniti, ni bilo časa, niti možnosti za to, zdaj pa je čas. Odgovora nisem dobil, je pa kmalu sledila aretacija.

Že prej sem bil večkrat klican v Slavijo (na sekretariat za notranje zadeve). Šel naj bi v Beograd organizirati centralno tehniko, toda jaz nisem hotel oditi iz Ljub-

³⁹* Nace Majcen - Taras (1919–1985), vojaški politični delavec, organizator odborov OF v Mirenski dolini, politični komisar 18. divizije in drugih odredov, od julija 1944 je delal pri Ozni, nato je bil pomočnik sekretarja za notranje zadeve SRS.

⁴⁰* Tone Tomšič (1910–1942), politik, predvojni komunist (mdr. član vodstva KPJ v Sloveniji, organizacijski sekretar CK KPJ), večkrat zaprt, med vojno je vodil komisijo za Slovensko primorje in postavil temelje centralne tehnike KPS vendar je bil aretiran, pred italijanskim vojaškim sodiščem obsojen na smrt in maja 1942 ustreljen v gramozni jami v Ljubljani.

⁴¹* Milan Škerlavaj - Petrač (1910–1980), politik, gospodarstvenik, med vojno je vodil predvsem Centralne tehnike KPS, po vojni Upravo tiska za Slovenijo in bil minister za državne nabave LRS.

⁴²* Lidija Šentjurc (1911–2000), političarka, ena izmed vodilnih slovenskih komunistk, med vojno je bila mdr. članica politbiroja CK KPS, plenuma OF in SNOO, po vojni nosilka pomembnejših političnih funkcij (mdr. ministrica, podpreds. skupščine FLRJ, članica predsedstva CK ZKJ itn.).

ljane, ker sem menil, da to lahko opravi vsak risar, ki ima kolikor toliko talenta. Tudi generalu Matiji⁴³ sem rekel, da bom fanta, ki zna risati, v dveh mesecih naučil, da bo znal, kar znam jaz. Maček je to seveda odklonil, vendar nato le pristal, da ne grem v Beograd in tako sem ostal v Ljubljani.

Po aretaciji me je Nace Majcen vprašal, zakaj sem v zaporu. Odgovoril sem, da morda zaradi zadeve, ki ni razčiščena. Majcen je odvrnil, da bo poročal ministru. A drug dan je rekel, da sem gestapovec.

To se je ponavljalo. Potem so se začela zasliševanja v kleti. Spraševali so me, če sem vedel ali če vem, kje je bil bunker Leopoldine Mekina - Neže.⁴⁴ To je bilo oktobra 1947, iz Dachaua pa sem prišel leta 1945 in v dveh letih od prihoda domov, se nisem zanimal za to, kje je bil ta bunker. Preprosto me ni zanimalo, ker sem bil navajen, da sem spraševal samo to, kar se je nanašalo na moje lastno delo. Tako nisem nikogar spraševal za bunker, vedel sem le, da je bila Neža ubita na Turjaku.⁴⁵ Me je pa še v postopku »tretje stopnje«, kot so temu rekli, zasliševalec iz Beograda, ko sem se zbudil iz nezavesti, vprašal: Dali znaš, kde je bio bunker?« Odgovoril sem: »Ne znam«. Tedaj so odnehali. Zasliševalcev iz Beograda odtlej ni bilo več, naprej so me obdelovali naši fantje iz Slovenije. Njih ni več zanimal bunker, zanimali so jih dachauski komite, poskusna postaja itd.

Vodopivec: Pa si imel občutek, da so poznali razmere v vaši organizaciji v Dachauu?

Kopač: Že tole o bunkerju je bilo brez vsake osnove. Bunker je, kot vem zdaj, zgradil slikar Tone Kralj⁴⁶ nad stropom v svoji hiši za hrano, ker sta z ženo predvidela, da bo stiska in sta si naredila skrivališče. V ta bunker se je septembra 1944, kot zdaj beremo, vselila Neda Gržinič,⁴⁷ ker ni imela iti kam drugam. Sam sem bil pa oktobra 1943 aretiran. Tedaj, ob moji aretaciji, bunker za nas sploh še ni funkcioniral. Da so me zasliševali o bunkerju, je bil torej popoln nesmisel. Od oktobra 1943, ko so me aretirali, do 27. januarja 1945, ko je bila aretirana Neža (Leopoldina Mekina), je preteklo leto in četrt. Mene pa so obdelovali, mlatili in spraševali, če vem, kje je bil bunker. Očitno je bilo predvideno, da me obtožijo, kako sem bil

^{43*} Ivan Maček - Matija (1908–1993), politik, predvojni komunist, med vojno je bil mdr. politični komisar, komandant GŠ NOV in POS, član politbiroja CK KPS, član SNOO, načelnik OZN za Slovenijo (1944), po vojni mdr. načelnik odseka za notranje zadeve pri SNOS (1945), minister za notranje zadeve LRS (1946), podpredsednik vlade LRS (1946–1953), nato organizacijski sekretar CK ZKS, predsednik skupščine SRS, član CK ZKJ.

^{44*} Leopoldina Mekina (1917–1945), sekretarka KPS in OF ljubljanskega okrožja, aretirana v množičnih aretacijah pozimi 1944–1945 in usmrčena.

⁴⁵ Kot je leta 1988 v Borcu razkril Milan Brezovar, Leopoldina Mekina ni umrla kot turjaška žrtev, temveč naj bi bila ubita šele po osvoboditvi Ljubljane maja 1945. Gl. Milan Brezovar: Žale v Ljubljani – priča dogajanja med vojno (izsledki nekega pričevanja). V: Borec, 1988, št. 2, str. 155–195. Tudi Mateja Jeraj v oceni knjige Vere Hutař: Žrtvovana (Zamolčana resnica o Leopoldini Mekini) v Zgodovinskem časopisu 1998, št. 4, str. 625.

^{46*} Tone Kralj (1900–1975), slikar, grafik, ilustrator, kipar.

^{47*} Neda Gržinič (1918–1945), članica SKOJ, med vojno je bila sekretarka OK SKOJ za Ljubljano, nato obveščevalka, januarja 1945 jo je aretirala politična policija, 4. 5. je bila usmrčena na Turjaku.

jaz tisti, ki je izdal Nežo. Beograjska Rankovičeva pomočnika in kar je bilo ostalih zasliševalcev iz Beograda, o Nežinem bivanju v bunkerju gotovo niso ničesar vedeli. Zadevo je torej pripravil nekdo od tukaj, naš človek, ki je imel interes, da pokaže na Nežinega izdajalca. To je bil človek, ki je bil najbolj kritiziran, ker je Nežo postavil, čeprav ni bila sposobna za vodenje tehnike in o tehniki tudi ni imela dosti pojma. Kdo je bil to, lahko domnevam. Ta človek je očitno hotel dobiti grešnega kozla...⁴⁸

Vodopivec: Kdo je bil to?

Kopač: Ne bom ga imenoval, se pa lahko domneva, kdo je bil, kdo sta bila ali kdo so bili. Sem pa sam skoraj izdihnil na zaslišanjih z elektriko, bastonadami in drugimi (podobnimi) postopki. Če ne bi bil takrat tako trden, ker sem bil vseskozi v hribih in alpinist, ker smo se pripravljali, da bomo prečkali Kamniške Alpe pozimi in sem spal zunaj in se utrjeval, ne bi preživel. Zato tudi v kleti nisem zbolel – razen vnetja rebrne mreže, ko sem pozimi leta 1947/1948 ležal na tleh v srajci in suknjiču.

Vodopivec: Toda kako si vse to razlagaš danes, po tolikih letih? Misliš, da so resnično verjeli v to, kar so Te spraševali in da bodo izvedeli od Tebe nekaj, česar še ne vedo? Ali pa so se ves čas zavedali, da je vse skupaj konstrukcija in prav nič res?

Kopač: Ko sem videl, da so obsedeni od misli, da sem agent gestapa, sem rekel Majcnu, da sem pripravljen na vse, na ves postopek, samo da doženejo resnico. Tedaj še nisem vedel, kakšen bo ta postopek, toda rekel sem pač. Zasliševalca Naceta Majcna sem poznal od vrnitve iz Dachaua, tedaj je bil šef repatriacijske komisije in predali smo mu skupino domobranskih oficirjev in policijskih agentov, ki smo jih skupaj s polkovnikom Peterlimon⁴⁹ na čelu zajeli po osvoboditvi taborišča in prepeljali v Ljubljano. No, Majcen mi je, ko sem na zaslišanju dejal, da sem pripravljen na vse, le da se dožene resnica, odgovoril, da resnico že poznajo, zato hočejo le moje priznanje. Ni jim šlo za drugo.

Vodopivec: Ampak to pomeni, da so scenarij že imeli.

Kopač: Scenarij je bil narejen, to je nedvomno. Z zasliševalci, ki se menjajo: en oster in en blagi. Blagi zasliševalec kapetan Karl Sagadin mi je rekel, da bi se zunaj čisto dobro razumela, toda tu sem njegov »sovražnik«, ker sem »sovražnik partije«. Po dveh mesecih zasliševanja pa je začel preklinjati, zakaj ga država plačuje, da piše in piše, a ne dobi nobene izjave, ki bi bila oprijemljiva. Vprašal sem ga, kakšno izjavo bi rad, on pa mi je odvrnil, da me bodo vseeno obtožili. Ne more obljubiti, da bom obešen, ustreljen bom pa sigurno. Če ti nekdo ponavlja mesece in mesece, potem si pač pripravljen na to, da boš ustreljen.

⁴⁸ Kopač je leta 1987 zaslišanja v zvezi z bunkerjem in svoj pogled na delovanje Leopoldine Mekina - Neže podrobneje opisal v Borcu. Gl. Vlasto Kopač: Zgodba o Nežin in njenem bunkerju. V: Borec, 1987, št. 5, 6, 7, str. 459–462. O odgovornosti Leopoldine Mekina za vdor slovenske politične policijske v ljubljansko KP in OF v začetku leta 1945 je že razmeroma veliko literature in danes prevladuje mnenje, da odgovornosti zanj ni mogoče pripisati Leopoldini Mekina, ki je bila sama njegova tragična žrtev. Gl. Mateja Jeraj, n. d. in tam navedeno literaturo.

⁴⁹* Ernest Peterlin (1903–1946), častnik, že pred vojno je bil član GŠ kraljevske vojske, med vojno ndr. vodja ljubljanske varnostne straže, član ilegalnega vojnega sveta MVAC, poveljnik v SNV, načelnik org. štaba slovenskega domobranstva, na procesu decembra 1945 je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo.

Vodopivec: Še vedno ne razumem. Misliš, da so zasliševalci verjeli v kakršno koli vašo krivdo ali so vse to počeli rutinsko?

Kopač: Vse je bilo premišljeno. Prič, ki bi lahko pričale pozitivno zame ali bi lahko ovrgele tiste tri točke obtožnice proti meni (bile so samo tri), preprosto niso hoteli zaslišati. To je jasno, da je bilo tu predvideno le speljati nalogo. Na to kažejo tudi ponarejeni dokumenti, ki so mi jih kazali o Benu Anderwaldu.⁵⁰ Da je bil agent gestapa z imenom Tiger, da je prejel toliko in toliko mark. Seveda sem jim verjel, ker sem kot komunist verjel, kar so mi rekli, ker je bilo tudi rečeno: »Nas je pooblastil CK, da raziščemo Tvojo zadevo. Ves čas in še potem po procesu sem imel občutek, da so bili obsedeni od vneme, da morajo nalogo izpeljati. Koliko je šlo pri tem tudi za osebne interese zasliševalcev, težko rečem. Res je, da so vsi po procesih napredovali, toda kasneje so zasliševalce, ki so pri zaslišanjih kršili zakone in norme premestili na razna mesta. V Beograd, na Gospodarsko zbornico, v Zadružno zvezo itd.

Vodopivec: Možnosti, da se v času zaslišanj in priprav na proces pogovarjal s kašnim visokimi partijskim funkcionarjem, ki si ga poznal, pa ni bilo?

Kopač: Ne, ni bilo. Politični ljudje, ki so bili tedaj na vrhu, so pozneje trdili (in še trdijo), da pri teh postopkih niso imeli nič in zanje niso vedeli. »To je imel Boris [Kraigher] in mi smo mu zaupali«, trdijo. Da bi Boris za zasliševalne postopke ne vedel, bi bilo seveda naivno misliti. Tudi Kardelj, ko sem bil pri njemu, mi je dejal: »Vidiš zdaj berem to poročilo (mislil je na poročilo Janžekovičeve komisije), prej nisem imel časa«. Rekel sem mu, da bi lahko prebral še nekaj drugega: npr. poročilo, kako so me zasliševali. Odgovoril mi je, da tega ne bo bral, ker si predstavlja, kako je to bilo. Kardelj je torej vedel, kakšni so bili postopki, nekateri drugi politiki starejše generacije pa o tem, kako se je ravnalo in kako prisiljevalo na priznanja, »niso imeli pojma«. Da pa se je dalo k priznanjem prisiliti so pač vedeli tudi od procesov drugod, recimo v Moskvi.

Vodopivec: Procesi so bili pred vojaškim sodiščem?

Kopač: Diehlov proces na Taboru je bil pred vojaškim sodiščem, obtoženi so bili razglašeni za vojne zločince, vendar med njimi ni bilo vojaških oseb, edino Juranič je bil v Španiji komandir čete.

Vodopivec: Proces proti tebi in soobtoženim pa je bil avgusta 1948 pred civilnim sodiščem?

Kopač: Da, nam je sodilo ljubljansko okrožno sodišče, ki nas pa je vendar kar tri od štirih (Andreja Bohinca, Romana Vidmarja in mene) obsodilo na smrt. Toda tedaj je očitno že zapihal nov veter, saj nam je bila po pritožbi na Vrhovno sodišče kazen že čez slab mesec znižana, meni na 20 let zavora s prisilnim delom.

Vodopivec: In v zaporu si skupaj preživel štiri leta in pol?

Kopač: Ja, aretiran sem bil v začetku oktobra 1947, pogojno pa odpuščen spomladi (12. aprila) 1952. In v mesecih pred procesom sem v zaporu doživel nekaj zanimivega, kar sem si potem razlagal, da so bile droge. Drugače si tega ni možno

---

^{50*} Beno Anderwald (1915–1944), arhitekt, alpinist, borec NOV, 8. 2. 1944 je padel v boju v Stari Loki.

razložiti: kar precejšen del svojega bivanja v celici nimam registriranega, letal sem po zraku nad gorečimi plemeni... Tisti čas so me tudi zasliševali. Tako se medlo spominim kakšnega prebliska, kakšnega obraza... kako sem hodil po nekem mračnem predelu na Primorskem, po rebri, kjer je bila neka vas, arhitektura je bila kot v Benečiji ali v dolini Trente, tudi Zora, moja žena (poročil sem se leta 1945), je bila tam in še en prijatelj. Ta zapis v možganih je ostal tudi pozneje, ko sem že bil obsojen in sem v zaporih delal v projektivi, ki jo je vodil Dore Martinjak,⁵¹ belogardistični oficir. Spraševal sem se, kje naj bi bil ta kraj in kdaj naj bi tam hodil in spoznal sem, da vse skupaj sploh ni bilo res. Postal sem prepričan, da je bilo vse skupaj plod halucinacije.

Da so uporabljali droge, me je prepričala tudi izkušnja z zasliševanjem tožilca Martina Žalika.⁵² Tožilec Žalik me je namreč prvi dan na procesu obtoževal, da sem imel »agenturne« zveze z Andrejem Bohincem, ki pa je iz Dachaua odšel že leta 1943, medtem ko sem jaz v Dachau prišel šele leta 1944. Zveze v Bohincem sem seveda zanikal in Žalik me je obtožil zvez z Oswaldom, ki ga ob mojem prihodu v Dachau prav tako ni bilo več v taborišču. Žalik se je očitno zelo slabo pripravil, postal je rdeč in me končno obtožil zvez z Diehlom in Barletom, ki pa sta bila res še v Dachauu. Naslednji dan razprave pa sem bil popolna cunjja, brez kakršnekoli volje, da bi se še kaj upiral, ali branil in kakorkoli odgovarjal. Zjutraj mi je paznik, ki je bil ves čas prisoten pri zaslišanjih, prinesel tisto črno vodo – »kavo« in po tej »kavi« sem bil obdelan, dobro obdelan.⁵³

Vodopivec: Vse to je bilo pred procesom?

Kopač: Vse pred procesom, potem pa ne več. A v podzavesti mi je še ostalo, npr. spomin na tisti kraj na Primorskem. Toda po procesu so mi dali mir. Po moji pisni pritožbi proti obsodbi na smrt je prišla nova sodba. Ni bila pomilostitev, temveč sodba na dvajset let in šel sem delat. Poklical me je eden oficirjev, rekel mi je, da bom šel delat in me vprašal, če imam kakšne posebne želje. Odgovoril sem, da nobene, le da naj me ne dajo med tiste domobrance, ki smo jih pripeljali iz Dachaua in so bili tudi zaprti. No, dal me je prav med nje, v tisto sobo.

Vodopivec: In kako so te sprejeli?

Kopač: Saj niso vedeli točno, kdo sem, v naše organizacijske zadeve v Dachauu pa tudi niso imeli vpogleda. Smo se kar razumeli.

Vodopivec: Iz zavora si potemtakem prišel leta 1952?

Kopač: Da, spomladi leta 1952 sem prišel ven.

Vodopivec: In to brez kakršnekoli obrazložitve za vse, kar so ti storili?

⁵¹* Dore Martinjak (1913–1986), inženir gradbeništva, med vojno je bil aktiven v protipartizanskem taboru (mdr. je bil član namestništva četniškega poveljnika majorja Karla Novaka, pomočnik dr. Albina Šmajda, se pravi, da je predstavljal Slovensko legijo, po kapitulaciji Italije se je za nekaj časa vključil v Slovensko domobranstvo in SNVZ). Decembra 1945 je bil v Trstu ugrabljen s strani Udbe in obsojen na smrt, nato na 20 let ječe. V petdesetih letih 20. stoletja je bil pomiloščen in ostal dejaven v gradbeni stroki.

⁵²* Dr. Martin Žalik, pravnik, znan državni tožilec v času dachauskih procesov, kasneje je bil tudi profesor za področje upravnega postopka in upravnih sporov.

⁵³ Kopač je razmere v zaporu v času preiskovalnega postopka ter ravnanje zasliševalcev in tožilcev podrobno opisal v prispevku za knjigo Dachauski procesi, str. 347–354.

Kopač: No, bila je še diskriminacija, ki se je držala vseh obsojenih, to je bilo zelo občutno. Nisem imel volilne pravice, imeti nisem mogel nobene funkcije – to je bilo določeno v sodbi. Zaposlen sem bil samo honorarno in pogodbo sem moral obnavljati vsak mesec. Sicer pa sem delal že v zaporu, risal sem po naročilu Planinske zveze, profesor Planina,⁵⁴ dr. Valter Bohinec in Cene Malovrh so prišli k meni v zapor, to je verjetno organiziral upravnik zaporov Stane Kersnik,⁵⁵ ki je bil tudi planinec. V zaporu sem risal karto Julijskih Alp, ki jo je potem izdala Planinska zveza. Risal sem tudi karto Kamniških Alp, ki sem jo končal, ko sem bil že zunaj. To delo sem opravljal poleg svojega rednega osemurnega prisilnega zaporniškega dela. Ko sem bil že zunaj in sem končal karto Kamniških Alp v štirih barvah ter je ta šla v tiskarno, je nekdo iz Upravnega odbora Planinske zveze zahteval, da se moje ime izbriše, češ da ne morem biti podpisan kot avtor, ker sem bil obsojen. Cene Malovrh je še tako k Marjanu Breclju,⁵⁶ ki je bil tedaj predsednik Planinske zveze Jugoslavije in Breclj je rekel, če je karto naredil, naj jo tudi podpiše. Moje ime je na ta način na karti ostalo, čeprav so v tiskarni že imeli nalog, da me zбриšejo. Pozneje se je to še dogajalo pri drugih stvareh: če so izšle knjige iz časa NOB ali vojne z mojimi risbami ali grafikami, mojega imena ni bilo zraven.

Vodopivec: A grafike so bile objavljene?

Kopač: Grafike so bile, samo mojega imena ni bilo. Moje dachauske risbe, ki sem jih skrival in prinesel domov, smo razstavili šele lani.⁵⁷ Ko so izdajali partizansko grafiko, moje risbe ali grafike, mojih risb in grafik niso vključili. Ko sem vprašal zakaj, so mi odgovorili, da so gledali na kvaliteto.

Vodopivec: Koliko časa je potem trajalo, da si se zopet enakopravno vključil v življenje?

Kopač: To pa lahko dosežeš le z delom. Če delaš...

Vodopivec: Mislim povsem kronološko... kdaj si dobil nazaj volilno pravico npr.? Kdaj si se zopet lahko redno zaposlil?

Kopač: Državlanske pravice so nam bile vzete še pet let po odpustu iz zapora. Po tem času bi se lahko tudi zaposlil. Dr. Marjan Dermastia (v letih 1954–1960 je

^{54*} France Planina (1901–1992), geograf, kartograf, pred vojno je bil gimnazijski profesor, po vojni je deloval v komisiji za ugotavljanje kulturnozgodovinske vojne škode, bil mdr. tudi ravnatelj Prirodoslovnega muzeja Slovenije.

^{55*} Stane Kersnik (1914–1997), med vojno je bil nosilec pomembnih vojaških funkcij (mdr. načelnik Pokrajinske komisije VOS OF za Gorenjsko, pomočnik načelnika Ozne 9. korpusa), po vojni je bil pomočnik načelnika Ozne za Trst, nato zaposlen na ministrstvih za industrijo (1946) in notranje zadeve (1948).

^{56*} Marjan Breclj (1910–1989), pravnik, politik, med vojno je bil aktivist OF, član vrhovnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, organizacijski sekretar IO OF, podpredsednik Narodne vlade Slovenije, po vojni je imel pomembne politične funkcije (mdr. član predsedstva SRS, član vodstev ZKS, ZKJ ter SZDL).

⁵⁷ Razstava risb internirancev iz Dachaua, na kateri so bile razstavljene tudi Kopačeve risbe je bila dejansko že leta 1984 v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani. So pa bile Kopačeve slike v Sloveniji že razstavljene tudi na razstavi Okupatorjevi zapori in taborišča v Muzeju ljudske revolucije v Ljubljani leta 1960 (podatek Mojce Kopač).

bil ljubljanski župan)⁵⁸ me je hotel pritegniti v Muzej ljudske revolucije, kjer so potrebovali arhitekta. Rekel sem mu, da bi rad prej diplomiral. Toda bil sem tako zdelan od zaporov in preiskovalnih postopkov, da nisem končal študija.

Vodopivec: Kaj pa stiki z drugimi interniranci iz Dachaua? Si jih obnovil? Ste jih obnovili?

Kopač: Ti procesi so pri taboriščnikih iz Dachaua delovali kot hladna prha in vse je zamrlo. Vsi stiki. Bivši taboriščniki iz drugih taborišč so stike imeli, mi pa ne, vse dokler se ni začelo govoriti in razmišljati o rehabilitaciji obsojenih na povojnih procesih.

Vodopivec: To se pravi do sedemdesetih let?

Kopač: Da, do začetka ali srede sedemdesetih let. Tedaj smo začeli pripravljati tudi zbornik o Dachauu, ki smo ga izdali leta 1981. Prej o ljudeh, ki so bili obsojeni kot gestapovski agenti, v taborišču pa so bili aktivni v partijski organizaciji in so jo pomagali organizirati, ni bilo mogoče pisati in govoriti.

Vodopivec: In ti sam si bil ves čas prepričan, da nihče med obtoženimi ni nič kriv?

Kopač: Da, seveda, to sem že večkrat povedal. Zapisnikov zasliševanj nisem videl, mislil pa sem si, če je nekdo delal v poskusni postaji v Dachauu pri seciranju komarjev in uši, kot Diehl, zato nima krvavih rok. Če pa bi bilo partijsko stališče, da v poskusni postaji sploh ne bi smel delati, bi moral ali bi morali to jasno povedati in poskušati doseči, da bi dobil drugo delo. Tudi Barle je bil na poskusni postaji, toda pri poskusih ni sodeloval. Če bi kdo sodeloval, bi v partijski organizaciji in drugi taboriščniki izvedeli. Takšnih stvari pač ni bilo mogoče skriti, tudi v Dachauu ne, kot ni bilo mogoče skriti še marsikaj drugega, če je kdo storil kaj slabega ali neprimernega.

A vendar: še zdaj je v določenih političnih krogih slišati stališča, da vsi, ki so bili obsojeni, niso nedolžni. Kdo je res za kaj kriv, bi bilo tudi danes mogoče dognati, to ne bi bilo težko. Izjave o tem, da so bili med obsojenimi nekateri za dejanja, za katera so bili obtoženi, res krivi, bi bilo nujno treba preveriti. In ugotoviti bi bilo treba, koliko so te izjave, do katerih je prišlo pozneje, po procesih, sploh verodostojne.

Vodopivec: Toda edina prava in učinkovita pot bi bila le popolna obnovitev procesa?

Kopač: Ja. Takrat, ko je bila ustanovljena Janžekovičeva komisija, ki naj bi raziskala dachauske procese, sta tudi tožilstvo in Riko Kolenc,⁵⁹ državni tožilec dobila nalog, da ponovno proučita gradivo procesov in poiščeta nova dejstva in dokaze, ki

⁵⁸* Marjan Dermastia (1911–1971), politik, gospodarstvenik, predvojni komunist (mdr. je bil organizacijski sekretar PK KPJ za Slovenijo), med vojno je imel vodilne vojaške funkcije (mdr. komandant več bataljonov, odredov in brigad, funkcionar VOS OF, načelnik za zveze v GŠ NOV in POS, načelnik KNOJ), po vojni je imel vodilne funkcije na finančnem področju (mdr. generalni direktor Narodne banke LRS, guverner banke FLRJ itn).

⁵⁹* Riko Kolenc, pravnik, januarja 1947 je postal načelnik jugoslovanske kriminalistične policije, po letu 1960 tudi slovenski notranji minister.

bi jih morali upoštevati ob morebitni obnovi procesa. Ko so to gradivo zbrali, me je klical namestnik tožilca Tone Bizjak in me vprašal, kaj mislim. Ali bi obnovili proces z vsemi postopki, z obtoženci pred sodnim zborom itd.? Odgovoril se mu, da verjetno nihče med nami, ne želi še enkrat doživljati sodnega cirkusa. Njegov odgovor je bil, da tudi ni treba, da je mogoče z zakonitim potom doseči isto tako, da se obtožnica umakne in se obsodba anulira. To je bilo potem na ta način tudi izvedeno.

A pozneje so nekateri vodilni politiki izjavljali, da to ni bila obnova procesa, temveč le izbris, ki velja za vse, »krive« in »nekrive«. Prava obnova procesa naj bi bila možna le pred sodiščem. Če bi jaz ali mi takrat, ko so nas ali ko so me spraševali za mnenje, vedeli, da so možna takšna tolmačenja, bi se seveda odločili za popolno obnovo procesa. Sam sem mislil le, da bi nihče med obsojenimi ne želi znova pred sodišče, znova na zaslišanja...

Vodopivec: To bi bilo gotovo zelo mučno...

Kopač: Ja, to so že starejši ljudje in nekateri so že mnogo prestali. Tako sem bil mnenja, da bi bilo najbolje, če je z zakonitim potom mogoče doseči isto kot z obnovo procesa, da je obtožnica umaknjena, sodba razveljavljena in da je potrjeno, da niso ti ljudje nič krivi. Zdaj se pa v političnih krogih znova pojavlja teza, da med obsojenimi na procesih niso bili vsi nedolžni, da so nekateri kemiki sodelovali pri poskusih na živih ljudeh, ker so pač delali tam – na poskusni postaji... Kot sem omenil že prej, to bi bilo treba preveriti in ugotoviti... Kolikor vemo mi – jetniki iz Dachaua, – ni nihče od zapornikov, ki so delali v poskusni postaji, prizadejal nobene zla ali kaj slabega naredil sojetnikom. Celo nasprotno: vedno so pomagali. Sam sem že februarja 1944 zbolel za takozvano »taboriščno influenco«, kot so temu rekli. Prehladil sem se: tam si stal gologlav pri -18° C na vetru trikrat na dan tudi po pol ure in dobil sem 40° vročine in sem šel na revir (v bolniško barako). Moral si imeti najmanj 39° vročine, da si se s ploh upal javiti v bolniški baraki, hitro so ti pomerili in, če je bilo manj, te je premlatil esesovec. Šel sem skozi to proceduro, v revirju so mi z ogrevanjem in tabletami zbili vročino in tedaj je prišel mimo Karel Barle. Rekel mi je, saj midva se poznavata in prinesel mi je mlečni riž. Torej, kot je delal pri drugih. O Barletu je bilo sploh znano, da je bil zelo dobrega srca in izredno čuteč do sojetnikov, da je pomagal, kolikor je mogel. Isto velja tudi za Diehla, komunista – mitrovčana, ki je predsedel svoje že v Sremski Mitrovici. Prepričan sem, da ni naredil ničesar slabega.

A seveda ti, ki (še danes) trdijo, da so bili procesi upravičeni ali, da jih je mogoče pojasniti s časom, v katerem so potekali, s težkimi političnimi razmerami in ogroženostjo Slovenije, ti seveda vztrajajo pri stališču, da so nekateri bili krivi.

Vodopivec: To je seveda tudi alibi za vse, ki so si s procesi umazali roke...

Kopač: Da, to je pač stališče: ne popustiti v boju z nasprotnikom ali z nasprotnimi mnenji, vztrajati pri svojem do konca.

Vodopivec: Toda ljudje, ki kot Lidija [Šentjurs] usmerjajo pisanje zgodovine o bližnji preteklosti, marsikoga, ki so ga po vojni razglasili za nasprotnika, še danes brišejo iz zgodovinskega spomina. Npr. na razstavi o študentih ljubljanske univerze,

ki je bila organizirana leta 1977 ob 40. obletnici ustanovitve Komunistične partije Slovenije na Čebinah.

Kopač: Ja, to se je zgodilo z Osvaldom.⁶⁰ Osvald je bil v Muzeju ljudske revolucije odstrizen s fotografije skupine z univerze izpred vojne.

Vodopivec: Pa Barle prav tako?

Kopač: Ne, Barle je bil tudi na univerzitetni razstavi, medtem ko je bil Osvald na fotografiji na razstavi prav tako odstrizen.

Vodopivec: Tega ne razumem. Da se je to še kar naprej dogajalo in se celo še dogaja...

Kopač: Recimo Andrej Bohinc, ki je sodeloval pri osvobajanju Begunj. Bohinc je vodil razgovore z Nemci, da so se predali, ker je znal nemško...

Vodopivec: Saj o tem piše Vladimir Kavčič⁶¹ v Zapisniku...⁶²

Kopač: Mogoče. Bohinc je to speljal. O osvoboditvi begunjskih jetnikov je pisal tudi Ivan Jan⁶³ v tretjem delu svoje knjige o Kokrškem odredu in partizanstvu pod Karavankami. Tudi Bohinc, pomočnik komisarja odreda je bil po vojni z nekaterih fotografij, kjer je stal bolj ob strani, odrezan, z drugih pa zopet ne.

To so bile te stalinistične ali, če hočeš, enkavedejevske metode. Na vsak način ne zgodovinske, niti poštene. Osvald npr. je bil star komunist. V Dachauu je delal tudi zunaj taborišča, kot geometer in to je bilo sumljivo. Če je bil kdo izpuščen iz taborišča, so se sploh vedno zastavljala vprašanja: zakaj so ga izpustili. Marsikoga so izpustili iz taborišča na intervencijo, na podlagi zvez, ki so jih imeli sorodniki in posamezniki. Seveda pa so nekatere Nemci izpuščali tudi iz svojih interesov... Bohinca so na procesu obtoževali, da je imel v Dachauu protekcijo in da je bil avgusta 1943, ko je bil odpuščen iz Dachaua, poslan na delo za gestapo na Gorenjsko... Toda skupaj z Bohinjem je bilo odpuščeno še več drugih, obtožbe o njegovem sodelovanju z gestapom in o tem, da je šel v partizane po navodilu gestapa pa so povsem brez osnove...

Vodopivec: Ali misliš, da so si pripadniki povojnega slovenskega komunističnega vodstva, ki so zvečine v novi politični vrh, prišli iz gozdov, sploh predstavljali, kakšne so bile razmere v taboriščih?

Kopač: Vlado Krivic⁶⁴ je v eni svojih prvih izjav, ko je pojasnjeval ali opravičeval te procese lani ali predlanskim, dejal, da niso imeli pojma in niso vedeli, kaj se

⁶⁰* Stane Oswald (1907–1948/50?), inženir geodezije, predvojni komunist, med vojno interniran v Dachau, po vojni je bil pomočnik zveznega ministrstva za industrijo. Na Diehl-Oswaldovem procesu je bil obsojen na smrtno kazen z ustrelitvijo.

⁶¹* Vladimir Kavčič (1932), pisatelj, urednik, mdr. je bil direktor založbe Borec, predsednik Republiškega komiteja za kulturo.

⁶² Vladimir Kavčič: Zapisnik. Maribor 1973.

⁶³* Ivan Jan (1921–2007), pisatelj, zgodovinar, v NOB od 1941, po vojni je služboval v JLA.

⁶⁴* Vladimir Krivic (1914–1996), politik, pravnik, sekretar SKOJ, med vojno je imel pomembne politične funkcije (mdr. sekretar OK KPS za Ljubljano, sekretar Agitpropa, inštruktor za razvoj ljudske oblasti), po vojni je bil pomočnik ministra za zunanje zadeve FLRJ, med leti 1948–1949 javni tožilec LRS (tudi na nekaterih dachauskih procesih), predsednik Vrhovnega sodišča LRS, predsednik Ustavnega sodišča SRS itn.

je v taboriščih dogajalo. V tej luči naj bi verjeli, da je gestapo pošiljal zapornike v Dachau na »Umschulung«, da bi jih spremenil v agente in ta »Umschulung« naj bi bila osnova za dokazovanje krivde. Seveda v taborišču ni bilo nobene »Umschulung«, v taborišču je šlo za to, da te uničijo. Pozneje pa, ko je že primanjkovalo delovne sile, ker so nemški moški odšli na fronto, pa je šlo tudi za izrabo delovne sile. Kolikor si to zdržal, si zdržal, ko te je pobralo, pa te je zamenjal kdo drug. To so bila torej taborišča, tisto o »Umschulung« in šolanju agentov, pa so bile pravljice.

Vodopivec: Toda v letih 1947–1948 bi naj bilo vendar že jasno, kakšna so bila nemška koncentracijska taborišča?

Kopač: Vemo za tolmačenje enega naših vodilnih funkcionarjev, ki je dejal, da so bila nemška taborišča ustanove za pridobivanje agentov.

Vodopivec: To je bilo sovjetsko, stalinsko stališče.

Kopač: Seveda, to je bila stalinska teza in zato so tako tudi ravnali z ljudmi, ki so se vračali. Vsi so bili sumljivi. Pri nas so na ta način gledali na internirance, ki se niso borili v partizanih ali pa so bili v partizanih in so bili ujeti ter poslani v taborišča. Res, da so bili med taboriščniki tudi domobranci, policijski agenti in izdajalci. Tudi taki primeri so bili, gotovo. Med taboriščniki niso bili samo protifašisti. Bili so tudi avstrijski monarhisti, nacionalisti...

Vodopivec: In zato naj bi bila prava narava taborišč in pritiskov na posameznike, ki so se v taboriščih vsakodnevno borili za preživetje, nerazumljiva nekemu, ki je leta 1945 prišel iz gozda, recimo izpod Gorjancev ali od drugod? Če jim to, kaj se je zares dogajalo v nemških taboriščih, ni bilo jasno leta 1945, bi jim v letih 1947–1948 že moralo biti.

Kopač: Taborišča je tolmačila varnostna služba. In njeni pripadniki so verjetno imeli informacije, ki so jih dobili iz šol v Sovjetski zvezi. Politične voditelje pa taborišča niso posebej zanimala, ker so imeli druge skrbi in probleme.

Vodopivec: In preiskovalci, ki so vas zasliševali, so bili izšolani v Sovjetski zvezi?

Kopač: Kot piše Ivan Maček Matija v spominih je bila prva skupina pripadnikov varnostne službe iz Slovenije poslana na šolanje v Sovjetsko zvezo leta 1944. In od tiste šesterice (ali osmerice, ne vem točno), so bili razen dveh vsi naši zasliševalci.

Vodopivec: Na zaslišanjih pred procesi?

Kopač: Da. Žan More⁶⁵ je bil posebej brutalen.

Vodopivec: Je poskušal More pozneje pobegniti v Ameriko?

Kopač: Ne, More živi zadet od kapi v Novem mestu. Drug zasliševalec je bil Nace Majcen. Na Zahod pa je pobegnil Veri Winkler. Zasliševal je španskega borca Pereniča,⁶⁶ ki je med zasliševanjem umrl.

Ljubljana, jeseni leta 1986

Z Vlastom Kopačem se je pogovarjal Peter Vodopivec

^{65*} Žan More - Ivan, podpolkovnik, vodja preiskovalcev v sestavi UDV za Slovenijo za dachauske procese.

^{66*} Janez Perenič (1904–1948), učitelj, komunist, španski borec, interniran v Buchenwaldu, po vojni je bil do aretacije predsednik založbe Naša knjiga.

Jubileji

Janko Prunk - sedemdesetletnik

Decembra, tik pred novim letom, je praznoval sedemdesetletnico življenja prof. dr. Janko Prunk. Jeseni, nekaj mesecev pred tem, se je upokojil kot redni profesor Fakultete za družbene vede ljubljanske univerze, katere učitelj je bil 35 let, zadnjih sedemnajst let pa je bil tam s polnim delovnim časom tudi zaposlen. Na oddelku za politologijo je poučeval predmete Nastanek sodobnega sveta, Zgodovina socialne in politične misli na Slovenskem, Zgodovina evropske ideje in Izbrani problemi sodobnih političnih teorij. Kot zgodovinar se je hrabro – in z velikim znanjem, ki sega na področja politične filozofije in zgodovine političnih idej, poskusil v njegovi zgodovinopisni izbiri – politični zgodovini – bližnji družboslovni disciplini, in poskušal povezovati politologijo z zgodovino, v praksi uresničiti toliko opevano multidisciplinarnost.

Prvo polovico svojo znanstvene in raziskovalne poti je bil Janko Prunk sodelavec Inštituta za novejšo zgodovino in njegovega predhodnika, Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Na inštitutu je karierno napredoval od asistenta do znanstvenega svetnika. Pravzaprav je tudi eden redkih, ki se je na Inštitutu zaposlil večkrat; prvič kot mlad asistent po diplomi, drugič kot že izoblikovan raziskovalec, ko se je vrnil s prve zaposlitve v visokem šolstvu – Pedagoške akademije, tretjič po vrnitvi s funkcije ministra v slovenski vladi (1992).

Janko Prunk se je rodil 30. decembra 1942 v Loki pri Zidanem Mostu. Maturiral je v Celju, študij zgodovine in sociologije pa je bil njegova končna izbira med več zanimanji. Že med študijem se je najbolj zanimal za sodobno zgodovino; diplomiral je leta 1966 z diplomskim delom o političnem delovanju škofa Antona Bonaventure Jegliča. Na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer se je zaposlil še istega leta, je svojo raziskovalno pot začel z za tedanje čase nenavadno raziskovalno temo nastanka in razvoja krščanskega socializma na Slovenskem; krščansko socialistično gibanje je veljalo za precej politično neoportuno temo, pa

čprav so bili krščanski socialisti ena od ustanovnih skupin OF. Raziskovalno delo o tej temi je zaokrožil najprej z magistrskim delom *Slovenski krščanski socialisti med šestojanuarsko diktaturo 1929–1934* in predvsem z disertacijo *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda 1918–1941*, ki jo je obranil na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani leta 1976. Tik pred tem pa se je že preusmeril v pedagoško delo. Na Pedagoški akademiji je namreč štiri leta predaval bodočim učiteljem *Uvod v študij zgodovine in Občo zgodovino*. Svoje pedagoške namere je sočasno potrdil s sodelovanjem v avtorskih skupinah, ki sta pripravili učbenika zgodovine za srednje šole.

Leta 1979 se je vrnil na Inštitut, kjer se je spet posvetil raziskovalnemu delu. Njegova osrednja pozornost je veljala politični zgodovini obdobja med obema vojnama, s poudarki na političnih konceptih meščanskih strank, nacionalnih programih, krščanskem socializmu; odnosih Slovencev s Hrvati, nastanku jugoslovanske države; od osebnosti pa ga je zelo zanimal Boris Kidrič kot strateg in graditelj Osvobodilne fronte. Med rezultati njegovega drugega inštitutskega obdobja je treba omeniti predvsem monografijo *Slovenski narodni programi : narodni programi v slovenski politični misli od 1948 do 1945* (Ljubljana 1986), ki je bila sintetični rezultat njegovega raziskovalnega zanimanja tistega časa. V monografiji je analiziral slovenske nacionalne programe v širokem loku stotih let; knjigi je dodal tudi več kot štiri desetine najpomembnejših programskih tekstov. Knjiga je že odražala izostreno zanimanje in hkrati skrb za usodo slovenskega naroda in Slovenije v poglabljajoči se krizi Jugoslavije. To pa je močno prerasčalo zgolj strokovni pomen tega zgodovinopisnega dela. Z nagrado vstaje slovenskega naroda odlikovana knjiga je nato izšla tudi v srbohrvaškem prevodu v Beogradu (*Slovenački nacionalni programi*, Beograd 1988). Vrenje v drugi polovici osemdesetih let, ki je pripeljalo do vzpostavitve večstrankarskega sistema, parlamentarne demokracije in osamosvojitve Slovenije, Janka Prunka ni pustilo hladnega. Dejavno se je vključeval v diskusije, družbene in politične. Najbolj izrazit dokument takega njegovega zanimanja je knjiga *Nova slovenska samozavest : pogovori s slovenskimi političnimi prvaki* (Ljubljana 1990), v kateri je objavil pogovore z vrsto vodilnih politikov, ideologov in državnikov različnih političnih orientacij. Vrhunec tega obdobja njegovega raziskovalnega dela pa predstavlja monografija *Slovenski narodni vzpon: narodna politika 1768–1992* (Ljubljana 1992). Monografija, v kateri je Prunk obravnaval slovensko politično zgodovino več kot dveh stoletij, v katerih se je narod razvil iz ljudstva v nacijo, je vzbudila veliko polemičnih odzivov; tisti, ki so bili širše konceptualne narave, so opozarjali na probleme, ki jih bo treba rešiti ob snovanju bodočih sintetičnih del. V potrebe nove družbene realnosti, ki je nastopila s koncem socializma in novo državo, sodi tudi Prunkovo pisanje učbenika *20. stoletje: zgodovina za 8. razred osnovne šole* (Ljubljana 1993; soavtor Branimir Nešović), ki je predstavljal poseben izziv, saj so se skoraj vse takratne družbene polemike o vrednotenju zgodovinskih dogajanj osredotočale prav na obravnavano obdobje, predvsem seveda na obdobje druge svetovne vojne in zgodnejšega obdobja socialistične Jugoslavije.

Janko Prunk je eden od slovenskih zgodovinarjev, ki si je najbolj prizadeval – in pri tem uspeval – da svoje raziskovalno in znanstveno delo oplemeniti z izkušnjami iz tujine. Že kot mlad raziskovalec se je izpopolnjeval najprej v Leipzigu; prvi med slovenskimi zgodovinarji je uspel leta 1973 pridobiti štipendijo za doktorsko izobraževanje na znanem Inštitutu za evropsko zgodovino (Institut für europäische Geschichte) v Mainzu, kjer je bival še večkrat, na Visoki šoli za družbene študije in Inštitutu Maurice Thorez v Parizu. V poznejših letih je bil večkrat na izpopolnjevanju v tujini s pomočjo Humboldtovih štipendij za raziskovalno delo. V letih 1984–1985, 1988–1989 in 1994–1995 se je s štipendijami te sila ugledne fundacije izpopolnjeval v Zvezni republiki Nemčiji – in hkrati posredoval svoje znanje, saj je bil gostujoči profesor na univerzah v Freiburgu in v Kölnu. Štipendija Centra za raziskovanje evropske integracije iz Bonna mu je pred desetletjem omogočila zadnje daljše strokovno izpopolnjevanje v tujini.

Sredi devetdesetih let se je Prunk odločil, da ponovno da prednost svojemu pedagoškemu poslanstvu. 1. oktobra 1995 je postal polno zaposleni univerzitetni učitelj na Fakulteti za družbene vede, na kateri je kot predavatelj novejše politične zgodovine in zgodovine političnih idej sicer sodeloval že od leta 1976. Naslednje več kot poldrugo desetletje je bilo tako njegovo raziskovalno delo razpeto med zgodovinopisje in politologijo. Z zaposlitvijo na Fakulteti za družbene vede se je vključil v politološko raziskovalno skupino, v projektih, katerih nosilec ali član je bil, pa je lahko povezoval svojo bogato zgodovinopisno znanje in družboslovje. Predvsem sta to bila projekta *Zgodovina politične misli na Slovenskem* in *Analiza razvoja slovenskega parlamentarizma od prvih začetkov do ustanovitve Državnega zbora Republike Slovenije*. Rezultate raziskovalnega dela v okviru drugega projekta je strnil v monografiji *Parlamentarna izkušnja Slovencev* (Ljubljana 2005, dopolnjena izdaja 2006), ki jo je napisal skupaj s sodelavko dr. Cirilo Toplak. V monografiji je v širokem pregledu prikazal razvoj parlamentarnih sistemov v Avstriji in Avstro-Ogrski, Kraljevini SHS / Jugoslaviji, enakovredno je vključil tudi delovanje slovenskih poslancev v italijanskem parlamentu, preden so ga fašisti razpustili, opisal je poskuse ustvarjanja parlamentarnih teles odporniškega gibanja in protirevolucionarnega tabora v času druge svetovne vojne, obširno pa je tudi poglavje o parlamentarnem sistemu Republike Slovenije. Slednje je bilo še povsem aktualno, avtor je segel do avgusta 2000, v dopoljnjeni drugi izdaji pa celo do leta 2004.

Velik napor in prizadevanje pa je Janko Prunk vložil v monografijo *Racionalistična civilizacija: 1776–2000* (Ljubljana 2008). V njej si je zadal zahtevno nalogo, da bi prikazal oblikovanje in delovanje racionalistične civilizacije – svojevrstne civilizacije, geografsko opredeljene v Evropi in Ameriki od 18. do konca 20. stoletja, ki je temeljila na razumu, znanju, človekovi svobodi in strpnosti. Monografija, ki jo je razvil iz krajše verzije, napisane za svojega nemškega štipenditorja (*Die rationalistische Zivilisation*, Bonn 2003), in več znanstvenih razprav so eden od redkih poskusov slovenskih zgodovinarjev v obči zgodovini, gotovo pa po zastavitvah problemov ena najbolj ambicioznih. Knjiga je natančen in osupljivo sistematičen prikaz oblikovanja skupnosti/družbe, ki se je vedno bolj utemeljevala na

znanju in znanosti, širjenju znanja in razvoja znanstvenih disciplin. Vendar je avtor prikazal pogloblitve tako v gospodarstvu, državopravni misli in delovanju posameznih tipov držav, veri, umetnosti in kulturi. Veliko pozornost pa je namenil orisu šolskih sistemov in univerz ter razvoju znanstvenih disciplin. Pri slednjem je bil avtor pred težko nalogo, da je moral ne le označiti razvoj disciplin, pač pa tudi ovrednotiti raziskovalne koncepte ved in znanstvenih disciplin, od filozofije, psihologije do jedrske fizike.

Kljub opisanim velikim projektom pa ni povsem opustil svojih klasičnih zgodovinopisnih raziskovalnih tem. V zadnjem desetletju je obravnaval delovanje Antona Korošca v opozicijskih letih 1929–1934 (ČZN 2006, zv. 2–3), osebnost Edvarda Kocbeka (Studia Historica Slovenica 2011, št. 2–3), slovensko-hrvaške odnose v 20. stoletju (Studia Historica Slovenica 2008, št. 2–3), krščanski socializem pa je obravnaval v vsebinsko pomembni dimenziji odnosa do demokracije (*Demokracija in slovenski krščanski socialisti*, v Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941, Ljubljana 2007) in evropskih vplivov (*Evropski vplivi na politično gibanje slovenskih katoličanov*, v Evropski vplivi na slovensko družbo, Ljubljana 2008). Posredno se tega segmenta njegovega dela dotika tudi razprava *Ločitev duhov med intelektualci v 30. letih* (V: Kultura in politika, Ljubljana 2007). V referatu in objavljenem prispevku *Macht und Ohnmacht des Parlamentarismus bei der Lösung der nationalen Frage in vielvölker Staaten in 20. Jahrhundert*, ki ga je izdelal za znanstveno posvetovanje Komisije za zgodovino parlamentarizma v Berlinu, pa je primerjalno pokazal na hude probleme delovanja parlamentarnega sistema v več evropskih večnacionalnih državah. Najbolj osredotočeno pa je v to problematiko posegel z monografijo *Zgodovina ideoloških spopadov med vojnami* (Ljubljana 2004), v kateri je v štirih poglavjih, na temelju predhodnih razprav, obravnaval tako slovenske kot širše evropske idejne procese tridesetih let. K diskusiji o značaju odporništvu je zanimiv njegov prispevek *Pojmovanje revolucije v različnih segmentih OF in NOB* (v: Žrtve vojne in revolucije, Ljubljana 2005).

Prav tako ni mogoče spregledati Prunkovega prizadevanja, da v poljubni, a znanstveno neoporečni obliki pripravi delo z osnovnimi informacijami o zgodovini nove države na evropskem zemljevidu. Kratka zgodovina Slovenije je poimenoval svoj pregled slovenske nacionalne zgodovine, ki je izšla v več jezikih. Angleška različica je doživela tri prenovljene izdaje (*A brief history of Slovenia*, Ljubljana 1994, 2000, 2008). Izšla je tudi v italijanskem (1994) in nemškem jeziku (1996), finskem jeziku (2004) ter končno tudi v slovenskem jeziku (1998, 2000, 2008). Tekst, ki je namenjen široki publiki, je zasnovan na kombiniranju družbenih in političnih procesov v slovenski zgodovini in skrbno zajema vse pogloblitve procese do obdobja osamosvojitve in nastanka Republike Slovenije v letu 1991. Tovrstna prizadevanja je Prunk nadgradil z delom *Osamosvojitve Slovenije: s kratkim orisom slovenske zgodovine*, ki ga je pripravil z Martinom Ivaničem (Ljubljana, 1996). V zadnjih letih je tem delom dodal tudi svoj prispevek v publikaciji *Facts about Slovenia* (8 izdaj), ki je izšla tudi v nemškem, španskem in francoskem jeziku.

Svojo družbeno angažiranost, ki ga je odlikovala že od začetka raziskovalne poti, je slavljeneц izkazoval tudi z vstopom v aktivno politiko v prelomnem obdobju vzpostavljanja večstrankarske demokracije in osamosvajanja Slovenije. V drugi Drnovškovi prvi vladi je bil imenovan za ministra za Slovence po svetu in narodnosti v Sloveniji (maj 1992–januar 1993). Njegov politični programski navdih je bila nemška socialdemokracija, ki jo je dobro poznal v njeni historični in sodobni komponenti; v svojem političnem delovanju si je prizadeval prenesti njene politične zamisli v slovensko okolje. Deloval je v Socialdemokratski stranki Slovenije (bil je eden avtorjev njenega programa dr. Jožetom Pučnikom) in nato v Slovenski demokratski stranki, ki pa jo je leta 2008 zapustil, ker se je od njegovega političnega kreda preveč oddaljila. Ostal pa je eden od najbolj aktivnih med zgodovinarji v svojem družbenem in političnem delovanju. Ne le z objavljanjem člankov in mnenj o vrsti družbenih problemov, zlasti politične narave, kar počne še danes, poverjena mu je bila pomembna vloga v oblikovanju državnega odnosa s sosednjo Hrvaško. Ob ustanovitvi hrvaško-slovenske zgodovinske komisije leta 2005 je bil izbran za vodenje njenega slovenskega dela. Komisija sicer ni objavila skupnega končnega poročila, več tekstov pa so člani komisije nato objavili sami. V zadnjih letih sodeluje tudi v delu podkomisije za zgodovino, ki je sestavni del slovenskih prizadevanj po razrešitvi mejnih vprašanj med Slovenijo in Hrvaško, zdaj z arbitražnim sporazumom. Širša slovenska prizadevanja za ureditev mejnih vprašanj s Hrvaško je opisal tudi v članku *Vloga Državnega zbora Republike Slovenije pri urejanju državne meje z Republiko Hrvaško* (Prispevki za novejšo zgodovino, 2011, št. 3).

Janko Prunk je vsa leta ohranjal stik z matično ustanovo, Inštitutom za novejšo zgodovino. Vseskozi je član uredniškega odbora Prispevkov za novejšo zgodovino, sodeloval je na več znanstvenih posvetovanjih, ki jih je organiziral Inštitut za novejšo zgodovino, sodeloval je z inštitutovimi raziskovalci, ki so proučevali sorodne teme, k izvajanju predmeta Zgodovina politične misli na Slovenskem, katerega nosilec je bil, je kot asistenta pritegnil pokojnega dr. Ervina Dolenca.

Slavljeneц svoje življenjske obletnice, ki sovpada z upokojitvijo, gotovo ne dojema kot čas, ko je potrebno izpreči. Vedno iskrov, z zanimanjem za nove zadeve, pripravljen povedati javnosti svoje strokovno mnenje, za se bo gotovo ravnal po svoji misli, ki jo je izrekel pred letom, v diskusiji o zgodovinopisju, da zgodovinar sliko zgodovinskega dogajanja, ki jo ima v glavi, vedno znova dopolnjuje. Slavljencu prof. dr. Janku Prunku želimo ob življenjskem jubileju še naprej veliko uspešnega dela, in tudi zadovoljstva v družinskem krogu.

Damijan Guštin

Zdenko Čepič – šestdesetletnik

Bilo je megleno zgodnjepomladansko sobotno popoldne pred skoraj tridesetimi leti, ko sva z Zdenetom, kot dr. Zdenku Čepiču pravimo kolegi in prijatelji, v prostoru, kjer je danes v stavbi Kazine knjigarna Geonavtik, sedela na tleh ob kupih za zgodovinarja neizmerne bogastva – starih (razmetanih) knjig politične, socialne, kulturne in gospodarske vsebine, ki so jih delavci knjižnice Inštituta za sociologijo ob njeni selitvi v prostore tedanje Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo pustili v »naši« hiši. »Naši« zato, ker je bil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, zdaj Inštitut za novejšo zgodovino, (do pred kratkim) njen upravitelj. In ob selitvi t.

i. sociološke knjižnice je inštitut svojo iz prvega nadstropja Kazine preselil v njene sedanje prostore. Nezaseden je za krajši čas ostal le prostor današnje Geonavtikove kavarne in knjigarne.

Selitev inštitutske knjižnice, pri kateri so na prosto soboto sodelovali vsi delavci inštituta, je bila eno od mnogih skupnih doživetij, ki so se vtisnila v spomin iz dolgoletnega sobivanja z dr. Zdenkom Čepičem. Z Zdenetom sva tisto megleno februarско popoldne, potem ko so že vsi odšli, v delovnih hlačah in v robustnem razpoloženju, a z največjim spoštovanjem, pregledovala knjige, brošure in drugo knjižnično gradivo, ki so se mu »sociologi« odrekli in je čakalo, da se, če bo to mogoče, vrne na knjižne police. In zavrgli nismo ničesar. Večino gradiva je pred papirniškim mlinom rešil inštitut, nekaj pa sva ga tedaj z Zdenetom – in to sva kasneje tudi priznala – za svoje raziskovalne potrebe odbrala zase.

Omenjeni dogodek dobro ponazarja ob vsaki priložnosti izraženo željo po čim bolj širokem spoznavanju vsega, kar se je *zgodilo*, čemur se je naš jubilarant dokončno zavezal s študijem zgodovine in sociologije. 9. avgusta 1952 v Ljubljani rojeni in do gimnazijske mature v Mariboru živeči Zdenko Čepič se je na ljubljansko Filozofsko fakulteto vpisal leta 1972. Izbira študija ni bila težka, saj je rasel v humanistično spodbudnem okolju. Oče je bil priznani novinar in urednik mariborskega Večera, mati pa profesorica sociologije na II. gimnaziji v Mariboru. Na Zdenetovo kulturno rast je pomembno vplival tudi mladostni stik z novinarjem, prevajalcem in znanim urednikom Založbe Obzorja Brankom Avsenakom.

V študijskih letih je Zdenka Čepiča odločilno pritegnil proces družbeno-gospodarskih in političnih sprememb na Slovenskem po koncu druge svetovne vojne. Svojo prvo raziskovalno izkušnjo iz omenjene problematike je dobil kot član skupine, ki je zbirala in pripravljala gradivo za povojne spomine Edvarda Kardelja (pod naslovom *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957* so izšli leta 1980), nadgradil pa jo je z diplomskim delom *Uveljavljanje samoupravljanja : oris socialistične graditve 1952–1958* (1977). Zanj je 8. februarja 1978 prejel študentsko Prešernovo nagrado Ljubljanske univerze, ki je potrdila utemeljenost njegove med tem začrtane nadaljnje življenjske poti. Zdenko Čepič se je namreč po diplomi konec leta 1977 zaposlil na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja in začel s polno močjo uresničevati svoja raziskovalna hotenja. Sodeloval je pri pripravi inštitutskega projekta *Zgodovina Slovencev 1945–1976* in zanj napisal zgodovinski oris obdobja od leta 1953–1963; njegovo dopolnjeno besedilo je nato kot posebno poglavje, ki zajema politično, družbeno in gospodarsko dinamiko v SR Sloveniji v omenjenih letih, leta 1979 izšlo v tedaj najboljši in obsežni sintetični predstavitvi zgodovinskega razvoja slovenskega prostora – *Zgodovina Slovencev*. Začel je tudi sodelovati na znanstvenih srečanjih in na XIX. zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 1978 v Mariboru predstavil gospodarski in socialni razvoj tega mesta po drugi svetovni vojni. V konec sedemdesetih let sega tudi njegovo sodelovanje pri enem od ključnih slovenskih nacionalnih projektov – pripravi Enciklopedije Slovenije. Nastajanje ES je sooblikoval kot član njenega uredniškega odbora za zgodovino po letu 1945 in v tem okviru je veliko energije vložil v pripravo njenega geslovnika. Za Enciklopedijo je v letih njenega izhajanja 1987–2002 prispeval tudi številna gesla.

Na IZDG je Zdenko opravil vse preizkušnje, s katerimi so se tedaj srečali vsi, ki so se odločili za raziskovalni poklic. Po odsluženi vojaščini je jeseni 1979 vpisal podiplomski študij na FF in ga leta 1984 uspešno končal. Pri tem se je soočil z neljubim zapletom – smrtjo mentorja, prof. dr. Metoda Mikža –, ko se je zaradi administrativnih ovir ter dodatnih, nepredvidenih zahtev novega, notranjega mentorja z inštituta, zagovor magistrskega dela zavlekel za 15 mesecev. (Danes je, na primer, v krajšem času možen kandidatov prehod na neposredni doktorski študij.) Ob tem ni odveč opozoriti, da tedaj na »preskakovanje« magisterija – tako zaradi sistemskih uzanc kot zaradi razpoložanja v raziskovalnem okolju – ni bilo mogoče niti pomisliti. In če je bil čas od prihoda na inštitut do doseženega naziva magistra/ice zgodovinskih znanosti raztegnjen na dobo današnjega doktorskega študija, ga nikakor ni zapolnilo zgolj delo na študijski temi. Asistenti/ke-pripravnik/ce oziroma asistenti/ke so bili v tistem času na voljo za vse: od zahtevnega večmesečnega kolacioniranja tekstov, trojne korekture ter izdelav seznamov osebnih in krajevnih imen za obsežne zbornike dokumentov iz zgodovine slovenskega revolucionarnega delavskega gibanja in njegovih najvidnejših predstavnikov, *ad hoc* zadolžitve za izdelavo letnih bibliografij inštitutskih sodelavk in sodelavcev ter bibliografij o tekočih dosežkih slovenskega zgodovinopisja za kongrese jugoslovanskih zgodovinarjev (COBISSA tedaj še ni bilo), opravljanja izvršilnih in drugih nujnih

dolžnosti v takratnih tudi v inštitutnem okviru delujočih družbenopolitičnih organizacijah, postavljanja obremenjujoče, a skoraj nevidne zadolžitve v zgodovinarskih strokovnih društvih, ki so občutno motile osnovni delovni raziskovalni ritem, do – kar je veljalo le za asistente – opiranja na njihove fizične moči. Slednje sva z Zdenetom samozavestno uresničila s prenosom obstoječega in novega pisarniškega pohištva v celotno drugo nadstropje Kazine konec leta 1983. Za današnjo namestitvev pred ducat je že leti poskrbel selitveni servis.

Seveda pa zgornje »vzporedne« dejavnosti Zdeneta oziroma naše asistentske generacije, ki smo jo skupaj z njim sestavljali še Damijan Guštin, Vida Deželak Barič, Lilijana Trampuž in podpisani, niso omajale v prizadevanjih za uresničenje smisla zaposlitve na IZDG. To je bila neustavljiva želja po zgodovinarskem znanju (s tem je bil povezan tudi temeljit vsakodnevni pregled novosti v inštitutski knjižnici, ki je tedaj lahko nepretrgano in skorajda brez ovir nabavljala ves relevantni znanstveni tisk), raziskovalnem delu in znanstvenem ter strokovnem pisanju. Zdene je svojemu izhodiščnemu raziskovalnemu čutu dosledno sledil s poglobitvijo v t. i. povojno zgodovino. Med tedaj maloštevilnimi raziskovalci slovenskega (in jugoslovanskega) idejnega, političnega in gospodarskega razvoja po letu 1945 se je prvi osredotočil na njegov družbenogospodarski vidik. Najprej je razčlenil njegovo osnovno, izhodiščno stopnjo, to je *Oblikovanje elementov socialističnega gospodarstva v obdobju graditve slovenske državnosti (1944–1945)*. Velika začetnica v pravkar prebranem stavku ni naključna, saj je tako naslovil tudi svoje magistrsko delo, v katerem je obdelal vprašanje razlaščenja kot načina prilagoditve gospodarskih odnosov novi revolucionarni oblasti. Na osnovi svojega dela je kasneje pripravil strokovno monografijo o obravnavi vprašanja novega gospodarskega ustroja in razvoja v povojnem obdobju – znanstveno objavo virov *Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju* (Ljubljana 1998). V njej je prikazal, kako so se temu vprašanju v letih 1944–1945 posvetili strokovnjaki z različnih področij gospodarstva in tehnike, ki so delovali v okviru Znanstvenega inštituta in Študijske komisije Predsedstva Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta. V glavnem so izhajali iz predvojnih gospodarskih in drugih strokovnih krogov, s svojo vključitvijo v narodnoosvobodilno gibanje pa so na strokovnem in znanstvenem področju prispevali k njegovim pripravam na povojno življenje. Čepičeva objava virov pokaže, da se niso zavzemali za revolucionarne spremembe na gospodarskem področju in da so bili zadržani do hitrega spreminjanja obstoječih družbenogospodarskih odnosov. V mislih so imeli reformno, počasnejšo pot, predvsem pa so dajali poudarek boljši in učinkovitejši organizaciji gospodarstva. Vendar, kot avtor opozarja v spremni študiji k objavljenim virom, so njihova strokovna mnenja le malo ali celo nič vplivala na politične in upravne odločitve glede povojnega slovenskega razvoja.

V času, ko je nastajalo omenjeno magistrsko delo, je Zdene napisal tudi precej strokovnih člankov o zgodovini delavskega gibanja, NOB in povojnega razvoja na Slovenskem, na strogo raziskovalnem področju pa je obdelal še zamisli o gospodarskem vidiku samoodločbe pri Slovencih v letih 1917–1918, problematiko in-

dustrializacije Ljubljane v prvem desetletju po drugi svetovni vojni in valutno reformo leta 1945. Zlasti raziskovalni poseg v konec prve svetovne vojne, čeprav je bil povezan s podiplomskimi študijskimi obveznostmi, je opozoril, da so Zdenetu blizu tudi časovna in problemska polja, ki so zunaj njegovega tedaj glavnega raziskovalnega področja. To se je pokazalo na njegovi nadaljnji znanstveni poti. Če izvzamemo objavo strokovne monografije *Ustanovitev prve slovenske narodno-ljudske vlade v Ajdovščini* (Ljubljana 1985), vmesno poglobitev v družbeno in gospodarsko razumevanje položaja slovenskega naroda v monopolnem kapitalizmu pri Albinu Prepeluhu-Abditusu, scenarija za dve televizijski oddaji v dokumentarnih serijah *Ko se korenin zavemo in Mednarodno delavsko gibanje* (RTV Ljubljana 1985, 1989) ter obravnavo interesnega organiziranja slovenskih kmetov med svetovnjima vojnama, je bila njena osrednja smer do preloma 20. v 21. stoletje še vedno utemeljena v proučevanju gospodarske politike po drugi svetovni vojni. Zdene jo je prikazal s poglobljenimi obravnavami temeljnih značilnosti gospodarskega razvoja v letih 1945–1953 in z razčlenitvijo procesa agrarne reforme, kolonizacije, zadružništva in kmetijske politike v Sloveniji in Jugoslaviji do leta 1960, posvetil pa se je še zakonskim osnovam racionirane preskrbe v prvih slovenskih in jugoslovanskih povojnih letih. Vrh njegovega raziskovalnega dela v tem obdobju in omenjenem raziskovalnem okviru pa predstavlja doktorsko delo *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji : 1945–1948*, ki ga je na FF v Ljubljani ubranil leta 1993. Delo je pod istim naslovom v monografski obliki izšlo v ugledni zbirki mariborske Založbe Obzorja Documenta et studia historiae recentioris leta 1995. V njem je dr. Zdenko Čepič vsestransko obdelal enega od ključnih fenomenov revolucionarnega časa v Sloveniji neposredno po vojni, agrarno reformo, ki je državo uvrstila med pomembnejše zemljiške lastnike in ustvarila državni (socialistični) gospodarski sektor v kmetijstvu. V monografiji je ugotovil, da se je agrarna reforma pokazala predvsem kot skrbno premišljeno gospodarsko in politično dejanje, ki je utrdilo novo oblast, obenem pa posestnike z majhnimi posestmi postavilo v položaj, ko so morali vir svojega zaslužka še naprej iskati izven svojega posestva. S tem je pripomogla k t. i. begu z zemlje, povezanim s procesom industrializacije, zato je bila prej eden od pospeševalcev deagrarizacije kot pa gospodarsko socialni ukrep za izboljšanje posestnih razmer. Čepičeva monografija pomembno prispeva k prekrivanju belih lis slovenske zgodovine iz časa neposredno po koncu druge svetovne vojne. Na tem mestu zato lahko že sedaj opozorimo, da je po promociji v doktorja zgodovinskih znanosti Senat FF leta 1994 Zdeneta izvolil v naziv znanstvenega sodelavca za slovensko sodobno zgodovino, leta 1999 pa v naziv višjega znanstvenega sodelavca. Pred tem je Zdene opravil še tedaj utečeno inštitutsko asistentsko pot od asistenta – pripravnika (1977), asistenta (1979) in asistenta z magisterijem (1984). Dr. Zdenko Čepič je danes znanstveni svetnik za področje sodobne zgodovine. V ta naziv ga je – potem ko se je Inštitut za novejšo zgodovino utemeljeno odločil, da na podlagi obstoječih zakonskih določil o raziskovalni in razvojni dejavnosti ter pravilnika o raziskovalnih nazivih v Republiki Sloveniji ob večinskem sodelovanju ocenjevalcev izven našega raziskovalnega zavoda sam prevzame izvajanje imenovanj

in volitev v znanstvene nazive – leta 2011 izvolil Znanstveni svet INZ.

Ker se gospodarski razvoj bolj ali manj prepleta ali vsaj sooča s političnim, je dr. Zdenka Čepiča v devetdesetih letih vedno močneje zanimalo politično ozadje gospodarskih procesov, sčasoma pa predvsem politična in idejna zgodovina, posebej med drugo svetovno vojno in po njej. Preusmeritev glavnine njegove raziskovalne pozornosti na omenjeno problemsko področje so v tem času napovedale obravnave pogledov slovenske politike in revolucionarnega dejavnika na agrarno reformo v prvi jugoslovanski državi, narodnoosvobodilnega gibanja na vprašanje zasebne gospodarske podjetnosti in njegovih načinov zaostrovanja razrednega načela v času NOB, vloge in položaja delavskega razreda v jugoslovanski revoluciji, in vprašanja revolucijskosti v pluralni dobi Osvobodilne fronte. Na tem mestu moramo posebej opozoriti še na njegov pomembni uredniški in strokovni prispevek pri objavi medvojnih dnevniških zapisov pravnika, pisatelja in politika dr. Maksa Šnuderla (*M. Šnuderl: Dnevnik: 1941–1945, 1–2*. Maribor 1993, 1994). Dr. Zdenko Čepič je pri objavi tega pomembnega zgodovinskega pričevanja – zlasti kar zadeva številna pojasnila, ki Šnuderlovemu Dnevniku dajejo značaj znanstveno objavljenega vira – opravil zahtevno delo, o avtorjevi življenjski, poklicni in politični poti pa je napisal še daljšo spremno študijo. Neposredno po objavi Šnuderlovega Dnevnik je sodeloval še v delu avtorske skupine zgodovinarjev, ki so za Državni zbor RS pripravili poseben prikaz prelomnih točk slovenske zgodovine sredi 20. stoletja – *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955 : znanstveno poročilo* (Ljubljana 1995).

Devetdeseta leta so bila za našega jubilaranta prelomna tudi na širšem strokovnem področju. Leta 1991 je postal glavni urednik inštitutske znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino* – vodilne revije za novejšo zgodovino na Slovenskem. Njen glavni oziroma od leta 2003 odgovorni urednik (do menjave uredniškega položaja je prišlo zaradi sistemskih sprememb na področju znanstvenega revijalnega tiska, ko so glavni uredniki postali direktorji oziroma direktorice javnih raziskovalnih zavodov) je še danes, kar ga postavlja med najbolj razgledane slovenske zgodovinarje. Naša trditev ima trdno podlago, saj je doslej samo njegovo uredniško oko natančno prebralo za dobrih 22 letnikov izvirnih znanstvenih člankov in drugih prispevkov s področja novejših političnih, idejnih, kulturnih, socialnih, gospodarskih in vojaških zgodovine. In če k temu dodamo, da je plod njegove uredniške prizadevnosti tudi 11 znanstvenih in strokovnih zbornikov, je trditev še bolj podkrepljena z argumenti. Kot Čepičev prispevek na uredniškem področju lahko štejemo še številko *Prispevkov za novejšo zgodovino*, ki je izšla ob tridesetletnici inštituta leta 1989 (PNZ 1989/1 : trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja : biobibliografije). Zanj je pripravil in uredil biografski del, kolegica Nataša Kandus je opravila bibliografskega (bibliografijo vseh (do)tedanjih delavcev inštituta in publikacij, ki jih je izdal IZDG), takratna direktorica dr. Jasna Fischer pa je predstavila inštitutov razvoj in delo v prvih tridesetih letih. Omenjena publikacija je v času svojega izida imela precejšnjo vrednost, saj COBISSA še vedno ni bilo, prav tako pa znanstveni revijalni tisk še ni bil dostopen prek medmrežnih pomagal. Zdene je

nato še dvakrat opazno prispeval k jubilejnim obletnicam inštituta. Ob njegovi štiridesetletnici je – prav tako v ta namen pripravljeni številki PNZ (1999/1 : Inštitut za novejšo zgodovino : 40 let : bibliografija 1989–1998) – v obsežnem znanstvenem članku orisal dotedanjo dejavnost IZDG/INZ, ob njegovi petdesetletnici pa ji je v posebni monografski publikaciji Zgodovinopisje v zrcalu zgodovine : 50 let Inštituta za novejšo zgodovino (Ljubljana 2009) namenil še obsežnejši samostojni znanstveni sestavek. Tisti, ki ga zanima strnjen in poglobljen vpogled v dosednji razvoj in delo inštituta, mora omenjene publikacije vsekakor vzeti v roke in se seznaniti z Zdenetovim prispevkom v njih.

Strokovna dejavnost dr. Zdenka Čepiča se je v devetdesetih letih odrazila tudi na drugih pomembnih področjih, ki utrjujejo narodov zgodovinski spomin. V tem času je s svojega raziskovalnega področja objavil večino prispevkov v Enciklopediji Slovenije (to se je ujemalo z izidom glavnine njenih zvezkov), sodeloval pa je tudi pri pripravi drugega zvezka odmevne Slovenske kronike XX. stoletja (Ljubljana 1996). Obenem je nadaljeval s – od srede osemdesetih let nepretrganim – pisanjem strokovnih člankov za dnevni in revijalni tisk ter mentorskim in recenzentskim delom za mlade srednješolske raziskovalce – zgodovinarje pri Zvezi organizacij za tehnično kulturo Slovenije – Gibanje znanost mladini. (To delo, ki se mu je sredi osemdesetih let posvetil tudi v okviru Zveze prijateljev mladine, je opravljal do srede prejšnjega desetletja, to je dvajset let.) Svojo energijo pa je usmeril še v strokovno društveno dejavnost slovenskih zgodovinarjev. Leta 1996 je prevzel vodenje največjega slovenskega zgodovinskega društva – Zgodovinskega društva Ljubljana – in bil dve mandatni obdobji (do 2000) njegov predsednik, nato pa še dve mandatni obdobji (do 2004) podpredsednik. V času predsedovanja ZDL je obudil pred tem že uveljavljeno prakso rednih strokovnih društvenih predavanj, na njegovo pobudo pa so v društvenem okviru, sočasno pa tudi v Zvezi zgodovinskih društev Slovenije, uglednim slovenskim zgodovinarjem in zgodovinarjem začeli intenzivneje izrekati zahvalo za njihovo vrhunsko znanstveno in pedagoško delo. Izraža jo podelitev društvenega častnega članstva. Kot predsednik ZDL je bil Zdene tudi član Izvršilnega odbora ZZDS, kjer je opravljal oziroma še opravlja tudi druge funkcije. V letih 1988–1990 je bil predsednik njene sekcije za sodobno zgodovino, leta 2004 pa je bil izvoljen za predsednika Častnega razsodišča ZZDS in njegov predsednik je še danes.

Raziskovalni preskok v politično in idejno zgodovino, ki je pred dobrimi desetimi leti zaznamoval Čepičevo nadaljnje znanstveno delo, je (bil) povezan z obravnavo več problemskih torišč. Prvo je obravnavanje pogledov in dejanj slovenske politike o vprašanju slovenske državotvornosti, nacionalne državnosti in demokracije od leta 1848 do osamosvojitve leta 1991, drugo zajema čas druge svetovne vojne na Slovenskem, tretje poveljno politično dinamiko, četrto pa posebej družbenopolitične procese, povezane z demokratizacijo in osamosvojitvijo na prelomu osemdesetih in devetdesetih let 20. stoletja. Čepičevo raziskovanje omenjenih torišč je vsebinsko široko, pri čemer izstopata čas druge svetovne vojne in poveljno obdobje. V obravnavi druge svetovne vojne se posveča razčlenitvi pojavnih oblik

revolucionarnosti v pogojih odporniškega gibanja na Slovenskem v letih 1941–1945 (ob tem tudi obravnavi položaja in odporništvu civilnega prebivalstva v mestih – Ljubljana – med vojno), osredotočil pa se je tudi na vse druge ključne prvine tedanjega dogajanja. To nazorno kažeta obsežna strokovna in nato še znanstvena monografija, ki ju je v soavtorstvu pripravil v zadnjih letih. V prvi, *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* (Ljubljana 2005), ki je plod sodelovanja z inštitutskim kolegom dr. Damijanom Guštinom in urednikom Založbe Mladinska knjiga Martinom Ivaničem, je celostno in v za širšo javnost dostopni obliki predstavil okupacijo in razkosanje slovenskega ozemlja leta 1941, oblikovanje OF in odločitev Slovencev za upor proti okupatorjem, značilnosti politične, upravne, kulturne, ideološke in vojaške kolaboracije na Slovenskem v letih 1941–1945, tedanje politično življenje (politiko okupatorjev, slovensko strankarsko življenje, politično dejavnost narodnoosvobodilnega gibanja) ter glavne značilnosti življenja Slovencev v vojni (omejitve in prepovedi s strani okupatorja, vojno gospodarstvo, preskrbo, dejavnost Cerkve, versko življenje, obveščanje in propagando, kulturno življenje, šolstvo, šport, zdravstvo in druge podobe vsakdana). V drugi, *La Slovenia durante la seconda guerra mondiale* (Udine 2012), ki jo je pripravil skupaj z dr. Damijanom Guštinom in inštitutsko kolegico dr. Nevenko Troha, pa je predstavil politični položaj na Slovenskem pred začetkom druge svetovne vojne, okupacijo in razdelitev slovenskega ozemlja, raznarodovalne cilje nemškega in italijanskega okupatorja, odziv Slovencev na okupacijo (politično delovanje predvojnih slovenskih strank in Cerkve, prve pojave odpora in nato njegovo organizacijo, cilje ter odnos do Jugoslavije), okupatorjeve ukrepe za omejitve oziroma zlom odporniškega gibanja (uporaba policije in vojske, sodna represija), trinom revolucije, protirevolucije/kolaboracije in državljanske vojne, utemeljitev slovenske državnosti v letih 1943–1945, priprave osvobodilnega gibanja na povojno reševanje vprašanja mej, odnos med slovenskim osvobodilnim gibanjem in zavezniki, ter pridobitve in posledice druge svetovne vojne za Slovence. Omenjena monografija, ki jo je založil in izdal Furlanski inštitut za zgodovino osvobodilnega gibanja (Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione), je pomemben prispevek k širjenju védenja o vojaškem in idejnopolitičnem dogajanju na slovenskih tleh med drugo vojno in sploh v novejši zgodovini, saj je, kot pove njen naslov, objavljena v tujini. Ni odveč, če spomnimo, da slovenskih zgodovinsopisnih del na tujem, zlasti o drugi svetovni vojni, ne izide veliko.

Enako razgiban vsebinski pogled kot na čas druge svetovne vojne je dr. Zdenko Čepič izrazil tudi v svojem proučevanju slovenskega in jugoslovanskega političnega razvoja po njej. Ob tem se je posvetil še vsem bistvenim prvinam socialno-gospodarskih problemov tega časa, saj se svoji »prvi« temi seveda ni nikoli odpovedal. Iz nje je v posebnih obravnavah obdelal odnos Cerkve do agrarne reforme (v časovnem loku od leta 1919 do 1948), agrarno reformo v slovenskem delu cone B (1945–1947), jugoslovansko kmetijsko politiko in spor KPJ z informbirojem, politiko življenjske ravni v prvem povojnem desetletju, vlogo agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije ter problematiko zdomstva. Z obravnavo

navad uživanja tobaka med prebivalstvom pa je v svoje delo vključil še socialno-gospodarski vidik t. i. zgodovine vsakdana. Omenjene razčlenitve lepo dopolnjujejo njegovo sedanje poglobljanje v povojno politično zgodovino, ki jo raziskuje skozi vse temeljne razvojne stopnje idejnih ter politično-sistemskih vprašanj druge jugoslovanske države. Glavni poudarek namenja kompleksnosti političnih in gospodarskih problemov jugoslovanskega federalizma v razmerju Slovenija – Jugoslavija in vprašanju razrednega ter nacionalnega v njej. Zdenetu je obravnavo tega občutljivega problema, ki se je izražal v vrsti zapletenih in tudi travmatičnih oblik, uspelo vpeti med hkratna raziskovalna spoznanja o dveh prelomnih zgodovinskih spremembah med starim in novim: politično-ozemeljskih v Srednji Evropi in na Slovenskem po koncu druge svetovne vojne (ob tem je bil posebej pozoren na vprašanje soodvisnosti med vojno, njenim značajem, potekom in posledicami ter povojnim razvojem v posameznih državah), in politično-državnih, ki so v Srednji in Vzhodni Evropi nastopile v letih 1989–1991 (raziskuje jih z vidika pogledov in ravnanja slovenske politike, posebej komunistov, v preobratu iz sistema političnega monizma v obujeni pluralni politični in idejni razvoj). Iz Čepičevega raziskovanja političnega razvoja druge Jugoslavije je treba opozoriti še na obravnavo nastajanja slovensko-hrvaške meje, vprašanja demokracije v slovenskem in jugoslovanskem socializmu, razvoja kaznovalne politike na področju klasičnih kriminalnih dejanj, študentskega gibanja v Sloveniji konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, ter na tehtne poglobitve v politične razmere, ki so pogojevale uvajanje vojaške doktrine splošne ljudske obrambe po letu 1968 oziroma so vodile k politizaciji jugoslovanske vojske in njenemu negativnemu odnosu do Slovenije in njenih varnostnih organov konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Gotovo najvidnejši prispevek dr. Zdenka Čepiča k poznavanju celotne povojne zgodovine pa je po našem mnenju zajet v znani, dobrih 1500 strani obsegajoči sintetični znanstveni monografiji Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848–1992, ki jo je Inštitut za novejšo zgodovino pripravil leta 2005. Za monografijo je napisal večji del besedil o slovenskem in jugoslovanskem političnem in idejnem razvoju od leta 1963 do slovenske osamosvojitve leta 1991 ter v Republiki Sloveniji do leta 1992. Predstavil je politične probleme jugoslovanske skupnosti in slovensko politiko v letih 1963–1971, jugoslovanski družbenopolitični sistem, delovanje socialističnega samoupravljanja in ZKS v letih 1971–1980, vzroke ter posledice jugoslovanske politične krize v osemdesetih letih in odziv ZKS nanje, preoblikovanje slovenskega političnega prostora, ustavne spremembe in politične razmere v Sloveniji konec osemdesetih let, proces osamosvajanja in slovensko osamosvojitve leta 1991 ter ustavnopravni in politični razvoj Republike Slovenije do konca Demosove vlade leta 1992. Poleg navedenih vprašanj iz povojnega političnega razvoja je v Slovenski novejši zgodovini obdelal tudi demografski, socialni in gospodarski vidik povojnega razvoja Slovenije s poudarkom na obdobju do leta 1963 in tako svoje poznavanje omenjene problematike vgradil v širšo politično, idejno in kulturno podobo tega obdobja. S tem so njegove raziskave na področju gospodarsko-

socialne zgodovine dobile dodatno razsežnost. Iz nje je v Slovenski novejši zgodovini obdelal vrsto ključnih vprašanj. Razčlenil je denarno reformo, organizacijo gospodarstva in preskrbo prebivalstva v času posnemanja sovjetske družbene ureditve v letih 1945–1948, gospodarske spremembe (uvedba samoupravljanja) in spreminjanje poklicne sestave prebivalstva v procesu oblikovanja jugoslovanske različice socializma v obdobju 1948–1953, agrarno reformo in kmetijsko politiko od konca druge svetovne vojne do leta 1971, gospodarsko krizo v osemdesetih letih in privatizacijo gospodarstva po oblikovanju RS. Obravnaval je tudi problematiko ozemlja in slovenskih mej v jugoslovanski federativni državi, upravno-ozemeljsko razdelitev v Jugoslaviji in v Sloveniji (vključno s cerkveno upravno-ozemeljsko razdelitvijo) po drugi svetovni vojni, urbanizacijo in vprašanje življenjske ravni v Sloveniji po vojni ter demografske in socialne spremembe v tem času.

Čeprav se na tem mestu jubilejni zapis o dr. Zdenku Čepiču že nagiba v svoj zaključni del, se moramo ustaviti še pri enem vidiku njegovega znanstvenega in strokovnega delovanja ter sooblikovanja razvoja našega inštituta. Najprej naj opozorim na njegove redne nastope na različnih znanstvenih posvetovanjih doma in v tujini in na objave samostojnih znanstvenih sestavkov v tujejezičnih monografskih publikacijah. Število slednjih (v angleškem, ruskem, nemškem in italijanskem jeziku) se v zadnjih letih povečuje, a ne zaradi pristajanja na zdajšnje vsesplošno vdajanje Mámonu *tujega, mednarodnega*, pač pa zaradi ustvarjalnega sodelovanja z zgodovinarji iz drugih držav. Zdene namreč upravičeno zagovarja stališče, da *tuje, mednarodno* za proučevalce narodne zgodovine oziroma raziskovalce s področja nacionalnih ved (le) ne more veljati za izključno merilo njihovega dela. Ob tem dodajmo še našo misel o »Mámonovi« jezikovni vrednostni podobi, ki naj bi bila, kot vse bolj kaže, ustrezna le v – tisti, ki jim je še v spominu jugoslovanska izkušnja, bodo prisposodbo gotovo razumeli – »evropski srbohrvaščini«, to je (bruseljskem) angleškem jeziku.

H gornjim kljub njihovi samoumevnosti omenjenim značilnostim dosedanjega Zdenetovega delovanja na zgodovinarskem področju je treba opozoriti še na njegovo skrb, da ob zanimanju širše javnosti za posamezne zgodovinske dogodke s strokovnimi prispevki in intervjuji sodeluje v različnih tiskanih in elektronskih medijih, na raziskovalnem področju pa je dejaven tudi v organizacijskem in razvojnem pogledu. Bil je pobudnik ustanovitve Raziskovalno-dokumentacijskega centra za proučevanje osamosvojitve in samostojne države Slovenije na INZ (2011), letos pa ga je Znanstveni svet inštituta imenoval za njegovega vodjo. Tu Zdeneta gotovo čaka veliko zanimivega in za slovensko narodno državno zgodovino temeljnega raziskovalnega dela. Dr. Zdenko Čepič je bil poleg tega tudi pobudnik oziroma (so)organizator več pomembnih znanstvenih simpozijev, sodeloval je v delu Strokovne komisije za arhivsko dejavnost pri Ministrstvu za kulturo RS (2001–2005), v delu Komisije za imenovanje ulic in naselij Mestnega sveta Ljubljana (1994–2006) in pri izvajanju individualnega študijskega programa za podiplomski študij na ljubljanski Filozofski fakulteti (2007–2008). Dejaven je bil tudi v upravnem delu našega inštituta. V letih 1996–2000 je bil predsednik njegovega

Upravnega odbora, od leta 2008 pa je član UO INZ.

Je že tako, da mladi postajajo starejši, čas, ki med tem preteče, pa si z nekaterimi ljudmi intenzivneje delimo. Z Zdenetom (smo) ga vsekakor, saj smo v našem inštitutskem »drugem domu« doživeli marsikaj skupnega. Tako pri raziskovalnem delu – naj omenimo le skupno in vzpodbudno ocenjevanje naših ustvarjalnih naporov v prvih inštitutskih letih, vseskozi žive strokovne razprave in obiske arhivskih ustanov ter sočasno uživanje kulinarčnih dobrot v nekdanji jugoslovanski prestolnici –, na dinamičnih samoupravnih sestankih delavcev našega inštituta, med prijetnim druženjem na znanstvenih posvetovanjih in na včasih huronskih inštitutskih družabnih srečanjih ter nekoč običajnih strokovnih ekskurzijah. K temu bi lahko dodali še kaj. Naj mi bo dovoljen le hudomušen spomin na trenutke, ko sva zavila na pivo in se je pokazalo, da je Zdene imel posebno »privlačno silo« za nekatere »primerke«, ki so si na vsak način želeli stika z njim, a jim je namenil le šegav stavek ali dva, zabavni pripetljaj je minil, midva pa sva zopet imela svoj mir. Miru pa mu ne dovoli njegova energija, ki zapolnjuje njegov raziskovalni *po-klic*. Zdene mu posveča občuten del svojih življenjskih moči, ki jih vodi njegova nesporna privrženost zgodovini, zgodovinopisju in našemu inštitutu. To lahko skozi vrsto let vidimo vsak dan. In tako bo – saj ga dobro poznamo – tudi ostalo. V tem prepričanju mu v zavesti o njegovem pomembnem prispevku slovenskemu zgodovinopisju inštitutski in drugi zgodovinarski kolegi ter prijatelji ob jubileju iskreno čestitamo in želimo nadaljnjih uspehov in osebnega zadovoljstva, ki ga bo zagotovo popestril tudi vnuk Gal, nam pa ob izrečenih dobrih željah ostane le še Zdenetov odgovor na naslednjo skrivnost: ko je letos poleti svoje kolegice in kolege povabil, da obeležimo njegov jubilej, je ponudil odlično pivo. In izkazalo se je, da ga vari sam! Razkril ni le tega, kakšno ime ima; mogoče bo to storil sedaj, ko bo prebral ta zapis.

Jurij Perovšek

Zbirka Vpogledi 5
Slovenska pot iz enopartijskega
v demokratični sistem
Inštitut za novejšo zgodovino
366 strani
Cena 22,00 EUR

Posvetovanja

Mednarodni znanstveni simpozij Gospodarska in družbena zgodovina med retrospektivo in perspektivo/ Economic and Social History from Retrospective to Perspective, Ljubljana, 14.–16. 11. 2012

Od 14. do 16. novembra 2012 je v Ljubljani potekal mednarodni znanstveni simpozij z naslovom *Gospodarska in družbena zgodovina med retrospektivo in perspektivo / Economic and Social History from Retrospective to Perspective*. Simpozij je ob 35-letnici delovanja organiziral Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstveno-raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Začetki omenjenega inštituta sicer segajo že v leto 1947, ko je bila v okviru Inštituta za zgodovino ustanovljena tudi posebna Sekcija za občo in narodno zgodovino. Upravnik inštituta in načelnik sekcije je bil prav dr. Milko Kos. Leta 1972 je bila dotedanja sekcija preoblikovana v samostojen Inštitut za občo in narodno zgodovino, ki se je 5 let za tem preimenoval v Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

Kar tri okrogle obletnice je inštitut obeležil z organizacijo tridnevnega mednarodnega znanstvenega simpozija in z obletničnim večerom, ki je sledil prvemu dnevu srečanja. Kot je v svojem nagovoru dejala predstojnica inštituta dr. Petra Svoljšak, je bil namen organizacije simpozija dvojen: v preteklosti so se na inštitutu lotili obsežnega projekta sistematične obravnave tem iz gospodarske in socialne zgodovine (z namenom priprave leksikona oziroma enciklopedije), ki je sicer ostal neuresničen, a želja po nadaljevanju tovrstnega dela, kot je dejala Svoljšakova, še vedno ostaja, hkrati pa so z organizacijo simpozija želeli odpreti vrata razpravi o metodoloških in vsebinskih vprašanjih gospodarske in socialne zgodovine, saj se, kot je dejala predstojnica, nekako nikdar ne uspejo usesti skupaj in se o tem dodobra pogovoriti.

Temu sta sledila prispevka dr. Darje Mihelič in dr. Eve Holz (obe z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa), v katerih sta predstavili že omenjeni načrt priprave leksikona gospodarske in socialne zgodovine Slovencev (katerega začetki segajo že vse v 50. leta 20. stoletja), opravljeno delo na tem projektu ter težave, s katerimi so se ob tem srečevali, in ki so v končni fazi vodile do opustitve ambicioznega načrta. V tem času so na inštitutu uspeli izvesti bolj ali manj dovršene raziskave na področju zgodovine agrarnih panog (v letih 1970 in 1980 sta izšli 2 knjigi Zgodovine agrarnih panog), prometa ter obrti in industrije.

Sledil je drugi sklop predavanj s tremi napovedanimi prispevki. Italijanski zgodovinar dr. Luca Mocarelli je podal zanimiv prispevek, ki je problematiziral nekritično uporabo časovnih serij statističnih podatkov pri obravnavanju gospodarske zgodovine. Mocarelli je opozoril, da le-ta lahko vodi v prevelike poenostavitve in popačenje zgodovinskih dejstev. Kot dokaz je navedel uporabo časovne serije podatkov o nekaterih cenah in plačah v Milanu v 18. stoletju, ki jo je pripravil raziskovalec Alda de Maddalena in ki so jo nato kot zanesljiv vir za prikaz življenjskega

standarda uporabljali tudi številni drugi raziskovalci. Mocarelli je prepričljivo pokazal, da ima ta serija podatkov velike pomanjkljivosti in da na njeni podlagi ni mogoče sklepati o življenjskem standardu ljudi v Milanu v obravnavanem obdobju.

Dr. Hrvoje Petrić s filozofske fakultete v Zagrebu je predstavil razvoj zgodovino-pisja (po drugi svetovni vojni) s področja gospodarske zgodovine na Hrvaškem. Pri tem je bil za primerjavo s Slovenijo, kjer je gospodarska zgodovina vsaj na ljubljanski filozofski fakulteti precej slabo zastopana, zanimiv podatek, da se je na zagrebški filozofski fakulteti na dodiplomskem študiju zgodovine že od leta 1959 (pa vse do konca 90. let) predaval tudi predmet gospodarska zgodovina. Prav tako so se podobni predmeti vse do 90. let 20. stoletja, ko je po ugotovitvah Petrića prišlo do močnega zmanjšanja zanimanja za gospodarsko zgodovino, predavali tudi na pravni in ekonomski fakulteti. Posledično je kar 17 odstotkov doktorskih nalog s področja zgodovine na zagrebški filozofski fakulteti v letih 1954–2006 obravnavalo teme iz gospodarske zgodovine. V 90. letih je prišlo po ugotovitvah Petrića do zmanjšanja zanimanja za gospodarsko zgodovino, a stanje se po podatkih, ki jih je predstavil, v zadnjih letih spet popravlja.

Švicarski raziskovalec dr. Luigi Lorenzetti, ki naj bi predstavil pristope raziskav gospodarske zgodovine švicarskih Alp, je bil odsoten, zato so na simpoziju prebrali zgolj povzetek njegovega prispevka. V njem Lorenzetti Alpe izpostavlja kot nedvomen povezovalni element Švicarjev in Švice, zato v obravnavi Alp v zgodovino-pisju vidi tudi predstavitev načina, kako Švicarji pojmujejo sebe in svojo zgodovino. Lorenzetti ugotavlja, da so bile Alpe v starejših sintetičnih delih predstavljene kot pomemben, celo konstitutiven element švicarske države, kasneje pa so to vlogo v zgodovino-pisju izgubljale in v ospredje je stopala Švica kot vodilna sila »v dinamiki gospodarske globalizacije in v vrhu procesa metropolizacije evropske celine«. Sledil je obletnični večer s pogostitvijo.

Naslednji dan je avstrijski zgodovinar dr. Ernst Bruckmüller najprej predstavil stanje na področju avstrijskih monografskih raziskav gospodarske zgodovine, pri čemer je ugotavljal, da ravno zaradi težav, na katere je prejšnji dan nakazal Mocarelli – namreč problematične uporabe različnih statističnih metod za rekonstruiranje zgodovinskega dogajanja, v obravnavah gospodarske zgodovine pogosteje naletimo na pripovedno obliko prikaza in bolj redko na ekonometrično-analitično.

Sledil je prispevek dr. Aleksandra Panjeka z Univerze na Primorskem z naslovom »Pridni« kmetje? Integrirana ruralna ekonomija v zahodni Sloveniji v predindustrijski dobi. V njem je Panjek razmišljal o tem, kaj je kmete, ki so se poleg kmetijstva ukvarjali z več neagrarnimi dejavnostmi kot povprečen evropski kmet, gnalo v tovrstne dodatne dejavnosti, kot so prevoznništvo, obrt, trgovina ipd. To je pripisal boju za preživetje, lažjemu plačevanju dajatev in davščin ter večanju družin preko meje, v okviru katere je preživetje še nudila zgolj agrarna dejavnost. Nekako retorično je nato zastavil tudi vprašanje, ali morda od tod izvira pregovorna slovenska pridnost.

Mladi raziskovalec z Univerze na Primorskem Hrvoje Ratkajec pa je s svojim prispevkom predstavil primer uspešne uporabe modelov prostorske ekonomije za

analizo konkretnega zgodovinskega dogajanja. V prispevku z naslovom Proces industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Furlanija, Primorska in Istra) (1900–1940) je obsežno predstavil zlasti uporabljeno metodologijo. Težavam s pretirano poenostavitvijo zgodovinske preteklosti pri uporabi teoretičnih modelov, na kar je prejšnji dan opozarjal Mocarelli, se je uspel izogniti s smiselnim kombiniranjem več prostorsko ekonomskih teorij oziroma pristopov ter z upoštevanjem tudi zgodovinskega konteksta in specifičnih razmer. Na podlagi preučitve izbranih teorij je nato analiziral podatke o 117 industrijskih podjetjih, jih je razvrstil v 12 panog, nato pa opazoval, ali v obravnavanem prostoru in času pride do oblikovanja močne industrijske regije ali regionalnih polov rasti. Njegov zaključek je bil, da se industrijska regija ni oblikovala, da pa je Trst nedvomno predstavljal regionalni center industrijske rasti.

Za zaključek jutranjega dela simpozija je dr. Karla Oder iz Koroškega pokrajinskega muzeja predstavila še industrializacijo Koroške vse od prvih rudnikov in fužin do razvoja po drugi svetovni vojni.

V drugem dopoldanskem delu sta manjkala dva referenta – dr. Miroslav Bertosa, ki naj bi predstavil stanje v zgodovinskih obravnavah istrske gospodarske zgodovine po letu 1950, in dr. Miha Kosi z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ki naj bil predaval o zgodovini mest na Slovenskem. Ker ga ni bilo, so na simpoziju prebrali zgolj njegov povzetek. V njem Kosi ugotavlja, da se je zgodovina mest v Sloveniji sicer preučevala in se še proučuje, da pa smo na tem področju v precejšnjem zaostanku za evropskim zgodovinopisjem.

Sledil je prispevek dr. Mihe Preinfalka z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa z naslovom Novoveško plemstvo na Slovenskem – med zakoni gospodarstva in zahtevami družbe. Preinfalk je v njem predstavil plemstvo na Slovenskem v času, ko so mnogi uspešni podjetni posamezniki in celo uradniki prejeli plemiške nazive. S podjetniškim načinom razmišljanja so svoje bogastvo pogosto še oplemenitili, velikokrat pa se je zgodilo tudi, da so zaradi novega načina življenja opuščali stare dejavnosti in posledično včasih tudi popolnoma obubožali. Po drugi strani se je »staro« plemstvo le redko oprijelo novih načinov pridobivanja premoženja, kar je zlasti po zemljiški odvezi tudi v njihovih vrstah pogosto vodilo do finančnega propada.

Dr. Katarina Keber z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa pa je v svojem prispevku o položaju zgodovine medicine v slovenskem zgodovinopisju opozorila, da kljub razcvetu socialne zgodovine v evropskem zgodovinopisju ta pri nas še vedno ostaja na obrobju zanimanja. Tako imamo na področju zgodovine medicine zaenkrat le redke in večinoma fragmentarne raziskave, je ugotavljala Kebrova.

V popoldanskem delu simpozija je dr. Miha Seručnik z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa predstavil delo potujočega učitelja za vinarstvo na Kranjskem Franca Gombača, ki je bil po njegovih ugotovitvah nadvse prizadeven in zato pri svojem delu tudi zelo uspešen. Podoben prispevek je pripravil dr. Dušan Kos, ki je predstavil miselni svet Franca Henrika barona Raigersfelda (1697–1760) na podlagi proučitve njegovih gospodarsko-političnih traktatov ter službenih in privatnih za-

pisov. Kos ga je ocenil kot »nadpovprečno razgledano, dejavno in vplivno osebnost, ki je v službi terezijanske države v drugi tretjini 18. stoletja pomembno sodelovala pri preurejanju gospodarske podobe avstrijskega Primorja, Kranjske, Notranje Avstrije in državne politike nasploh«.

Kot perspektiven mladi zgodovinar se je predstavil Žiga Zwitter, mladi raziskovalec z oddelka za zgodovino z ljubljanske filozofske fakultete. V svojem prispevku je obravnaval agrarno zgodovino podložnikov dveh gospoств med Podjuno in Menino v 16. in 17. stoletju, ki jo je predstavil iz vseh možnih zornih kotov in s pomočjo različnih podatkov in preračunov.

Problematiko virov za gospodarsko zgodovino pa sta obravnavala prispevka dr. Matjaža Bizjaka z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa in dr. Aleksandra Žižka iz Zgodovinskega arhiva Celje. Prvi je obravnaval uporabo kvantitativnih virov pri raziskovanju zemljiških gospoств in poudaril, da so bili v preteklosti v slovenskem zgodovinopisju kvantitativni podatki uporabljeni kvečjemu kot dopolnilni statistični prikaz tega, kar so raziskovalci razbrali iz t. i. vodilnih virov, in šele pred nedavnim so se kot pomemben vir začele uporabljati tudi srednjeveške računske knjige, ki s svojo statistično obdelavo lahko ponudijo marsikatero zanimivo odkritje. Žižek pa je vire za zgodovino obrti in cehovstva v obravnavanem času razdelil na tri glavne skupine: normativne akte, ki so regulirali obrt, dokumente cehov in obrtnikov ter dokumente upravnih in sodnih organov, ki zadevajo obrt in cehe.

Zadnji dan simpozija je bil, z izjemo prispevkov dr. Staneta Grande (katerega predavanje naj bi sprva bilo že popoldne pred tem) in dr. Borisa Golca (oba z Zgodovinskega inštituta Milka Kosa) posvečen obravnavam novejših obdobij v gospodarski zgodovini. Grandov prispevek je dopolnjeval že prejšnji dan slišano predavanje Preinfalka, saj je obravnaval obdobje po zemljiški odvezi. Granda je podobno kot Preinfalka ugotavljal, da so se dotedanji zemljiški gospodi le stežka prilagajali novi kapitalistični logiki – organizacijsko so bile takšne veleposesti neprilagojene, manjkalo jim je zagonskega kapitala za lastno organizacijo agrarne proizvodnje, pestila so jih oddaljena tržišča in po 1851 še velika domača konkurenca, poleg tega pa je bila slovenska veleposest v povprečju močno gozdnata. Golec pa je predstavil nastanek in razvoj slovenskih pokrajinskih imen glede na identitete prebivalcev – od kod in od kdaj imena Štajerci, Korošci, Gorenjci, Dolenjci, Notranjci, Primorci, Prekmurci ter kako so se ta poimenovanja sčasoma spreminjala.

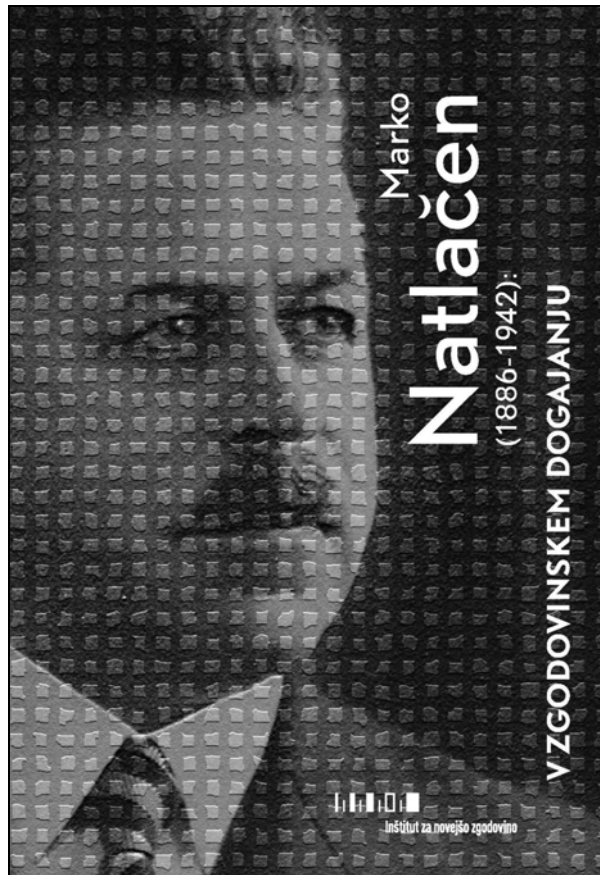
Dr. Jože Prinčič z Inštituta za novejšo zgodovino je v svojem prispevku orisal razvoj preučevanja gospodarske zgodovine Slovencev v času druge jugoslovanske države in osamosvajanja. V njem je ugotavljal, da je bila bibliografija na tem področju do sredine osemdesetih let 20. stoletja precej skromna, po tem času pa je raziskovanje novejših gospodarske zgodovine močno poskočilo. Predstavil je tudi ključna dela in izpostavil pomen Inštituta za novejšo zgodovino pri raziskovanju te problematike. Ob tem je bil kritičen do trenutnega stanja, ki je na raziskovalnem področju še vedno zelo plodno, a finančno vedno manj podprto in se zato sooča z vedno novimi izzivi.

Dr. Aleksander Lorenčič z Inštituta za novejšo zgodovino pa je predstavil slovensko gospodarstvo v turbulentnem času med tranzicijsko in globalno krizo (1990–2010) – v času, ki so ga zaznamovali začetna tranzicijska gospodarska nestabilnost, ki jo je Slovenija relativno hitro uspela preseči in že sredi leta 1993 preiti v obdobje transformacijskega okrevanja, nato pa spet soočenje z novo globalno krizo. Poudaril je, da je kljub problematiki dostopnosti virov, kritične distance pri proučevanju in vpletanja aktualne politike v procese in možnosti proučevanja, tudi najnovejša obdobja vredno proučevati. Kasneje se je v razpravi vnela zanimiva debata o tem, ali je bila slovenska tranzicijska »zgodba o uspehu« res posledica dobro zastavljenega tranzicijskega načrta ali pa morda že v tistem času ležijo vzroki za današnjo globoko krizo, pa tudi še živahna debata o dostopnosti in problemih namernega uničevanja gradiva za najnovejša zgodovinska obdobja.

Kot zadnji se je s svojim prispevkom predstavil ddr. Neven Borak (Banka Slovenije), ki je osvetlil razvoj in vpliv teoretičnih ekonomskih struj vse od velike gospodarske krize leta 1929 do zdaj na oblikovanje fiskalne politike v Evropski uniji (od njenih začetkov pa do današnje razprave glede uporabe fiskalne politike pri vplivanju na krizo). S svojim bogatim ekonomskim znanjem in zato specifičnim načinom raziskovanja gospodarske zgodovine je tako predstavil še enega izmed možnih pristopov k raziskovanju gospodarske zgodovine.

Tridnevni simpozij je osvetlil marsikatero metodološko in teoretično vprašanje pri raziskovanju gospodarske zgodovine, kar je bila zagotovo njegova največja vrednost. Pokazalo se je tudi, da so to pomembna vprašanja pri obravnavanju prav vseh zgodovinskih obdobj, čeprav so pristopi pri njihovem raziskovanju seveda različni. Po drugi strani pa so se nekateri referenti izgubili v naštevanju in prikazovanju bibliografije, pri čemer niso uspeli narediti koraka dlje in iz obravnavane bibliografije analizirati in problematizirati tudi različnih teoretičnih pristopov (ali pa jim je to uspelo le delno), kar bi takšnim prispevkom dalo še večjo vrednost. Tudi tisti prispevki, ki so se nanašali na konkretne vsebinske raziskave, so bili raznovrstni – od odličnih predstavitev resnično novih dognanj do sintetičnih predstavitev dela posameznih raziskovalcev. Vsekakor pa je pohvalna ideja snovalcev simpozija, da se na njem resneje spregovori tudi o metodoloških in teoretičnih vprašanjih, kar bi bilo v prihodnosti gotovo še treba ponoviti ali pa recimo kar redno ponavljati.

Janja Sedlaček

Marko Natlačen (1886–1942)
v zgodovinskem doganju
Inštitut za novejšo zgodovino
319 strani
Cena 25,00 EUR

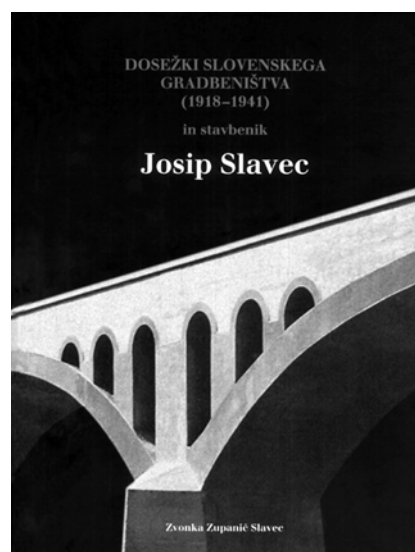
Ocene in poročila

Zvonka Zupanič Slavec: Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) in stavbenik Josip Slavec. Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2011, 252 str., ilustr.

Če je bila prva monografija posvečena gorenjskemu podjetniku Josipu Slavcu *Stavbenik Josip Slavec: ob stoletnici rojstva*, izpod peresa zgodovinarjev Jožeta in Majde Žontar, ki je pri založbi Nova revija izšla leta 2001, dobrodošel prispevek k razmeroma slabo raziskani zgodovini slovenskega podjetništva, temelječ na biografski naraciji, je deset let pozneje izšla druga monografija *Dosežki slovenskega gradbeništva (1918–1941) in stavbenik Josip Slavec*, ki se osredotoča na njegovo gradbeno dejavnost in na sledi, ki jo je le-ta zapustila v slovenski kulturni krajini.

Avtorici monografije Zvonki Zupanič Slavec, od leta 1992 predstojnici Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, ter soprogi gradbenega inženirja Aleša Slavca, vnuka Josipa Slavca, nadaljevalca družinske podjetniške tradicije, je k projektu uspelo pritegniti številne sodelavce, ki svoje prispevke predstavijo v poljudnem uvodnem delu (za katerega so kratke tekste prispevali predstavniki naslednjih ustanov: Evropskega sveta gradbenih inženirjev, Inženirske zbornice Slovenije, kranjske občine, Območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Kranj, Zavoda za turizem Kranj ter Gimnazije Kranj; seveda nekaj uvodnih misli objavi tudi avtorica knjige) ter v drugem – osrednjem – znanstvenem delu monografije, v katerem je najti tudi jedrnato, a informativno rekapitulacijo življenjske poti Josipa Slavca, ki ponuja pregled njegove podjetniške kariere od vzpona v medvojnem obdobju do – od komunističnih oblasti povzročene – padca ter ponižanja v času po drugi svetovni vojni; podrobneje sta predstavljena tudi dva potomca Josipa Slavca: sin Saša in vnuk Aleš. Avtorici prispevka sta Ksenija Slavec in Zvonka Zupanič Slavec.

Kot je mogoče sklepati iz naslova monografije, je bil namen piscev prispevkov uvrstiti Slavčevo nemajhno gradbeno dediščino v kontekst zgodovine sodobnega slovenskega gradbeništva, podjetništva in industrijskega razvoja. Tako nam doktor zgodovine Stane Grande postreže z razpravo, posvečeno usodi slovenskih podjetnikov po drugi svetovni vojni, v kateri se dotakne tudi procesa nastajanja in krepitve podjetniškega sloja na Slovenskem v dobi kapitalizma. Predstavljene so prakse proti

podjetništvu usmerjenega delovanja levičarskih revolucionarjev med drugo svetovno vojno ter oblikovanje pravne podlage za razlastitev podjetnikov v obdobju po drugi svetovni vojni. Zelo zanimiv del članka predstavljajo na ustnih virih temelječe zgodbe o tragični usodi nekaterih podjetnikov v teh prevratnih časih, ki do sedaj še niso bile objavljene v znanstvenem tisku.

Univerzitetni diplomirani inženir gradbeništva Gorazd Humar podrobno predstavi dejavnost Slavčevega podjetja pri gradnji mostov in jo umesti v kontekst inženirske gradnje, tj. z razvojem gradbenih materialov, kot sta jeklo in beton, pogojene gradbene dejavnosti, pri kateri se gradbeništvo »kot stroka loči od arhitekture« (str. 77). Kot na drugih področjih udejstvovanja je Slavčeva gradbena dediščina tudi tu prisotna še danes: njegova najmogočnejša mostovna gradnja je železniški most čez Savinjo pri Zidanem mostu – »najzahtevnejša in največja armiranobetonska gradnja na slovenskih tleh« (str. 80) v tridesetih letih, ki jo je nemalo bralcev teh vrstic videlo, če se ni po njej tudi peljalo. V poglavju je poleg manjših projektov ter Slavčevega obnovitvenega delovanja v času po osvoboditvi podrobneje predstavljen še – zaradi izjemnega spoja mostne arhitekture s sušnim dalmatinskim okoljem čutu za lepo zelo všečen – Kosinjski most čez reko Liko, »ena največjih mojstrov in podjetja Josipa Slavca« (str. 82).

Magister ter inženir geologije Tomaž Budkovič se posveti Slavčevim dosežkom na področju gradnje cestnega omrežja v Kraljevini Jugoslaviji, pri čemer je začetek podjetnikovega delovanja na tem področju sovpadal z veliko gospodarsko krizo v tridesetih letih in povečanjem izdatkov samoupravnih (občine, banovina) ter državnih teles za izgradnjo cestnega omrežja. Investicije so imele ekonomski ter socialni pomen: modernizacija Jugoslovanske države je bila pomembna za pospeševanje turizma, omogočanje zaslužka delavstvu z javnimi deli pa naj bi olajšalo stiske brezposelnih množic. Kot ugotavlja Budkovič, je bilo prvo velikopotezno graditeljsko dejavnost zaznati leta 1935, ko je »vlada dr. Milana Stojadinovića izdala novo uredbo o javnih delih, med katerimi je na prvem mestu omenjena gradnja modernih avtocest« (str. 124). Slavec je delal na vseh tedaj obstoječih tipih cest: državnih, banovinskih ter občinskih. Od državnih naj omenim izgradnjo odseka ceste št. 2 (povezovala je Gorenjsko, Ljubljano, Dolenjsko ter Hrvaško), na katerem je bil postavljen eden od simbolov urbane krajine Kranja – Gaštenjski klanec, ki še danes pozdravi vsakogar, ki v mesto prispe ali iz njega odide po t. i. stari cesti. Na koncu se pisec dotakne še Slavčevega delovanja v času okupacije ter povojne obnove.

Peter Fister, profesor na ljubljanski fakulteti za arheologijo, zaključi delo s prispevkom, ki obravnava zanimivo vprašanje vpetosti Slavčevega dela v slovensko krajino ter po uvodni vzpostavitvi metodološkega konteksta postavi naslednje vprašanje: »/.../ ali so rezultati dela gradbenika Slavca dovolj pomembni, da zaradi svoje kvalitete in posebnih dosežkov postanejo del naše ohranjene kulturne dediščine« (str. 193). Avtor razpravo zaključi z ugotovitvijo, da je bil Slavec nedvomno kakovosten izvajalec, čigar delo bi bilo treba »na novo ovrednotiti, ga predstaviti in ga ohraniti kot pomemben del naše kulturne dediščine« (str. 195). Uvrstitev

Slavčevih del med kulturno dediščino bi zato pomenila pomembno metodološko prelomnico za celotno stroko, s čimer bi to dejanje postalo »vzorec za nov pristop k prezrtim vrednostim našega prostora in naše preteklosti« (str. 195).

Nujno je poudariti, da so vsi našeti prispevki opremljeni z izjemno bogatim slikovnim materialom, prevladujejo fotografije, a se vmes najde tudi nekaj oljnih slik, ki ga je iz obsežnega družinskega arhiva izbrala Zvonka Zupanič Slavec. To bogastvo podob je velik adut knjige, kajti slikovno gradivo ni omejeno na geometrično monumentalnost Slavčevih gradbenih dosežkov, temveč ponuja okno v preteklost vsakomur, ki ga zanima medvojno obdobje, ta nasprotij poln čas naglega industrijskega razvoja in modernizacije slovenskega prostora (nič manj zanimive niso fotografije iz časa po drugi svetovni vojni, zamrznjene podobe graditeljske evforije porušene očetnjave in sodelovanja ljudskih množic pri revolucionarnem projektu izgradnje novega sveta). Bralcu je tako omogočen ogled delovnih oprav gradbeniškega delavstva, gradbenih strojev, ki so jih uporabljali, meščanske mode uspešnega podjetnika in njegove družine, pejsaži mesta Kranj, predvsem pa metode gradnje v tem času (številne projekte je Slavec fotodokumentiral od embrionalne stopnje do končnega izdelka).

Z izjemnim slikovnim materialom opremljeno delo večjega formata kljub lokalno-zgodovinski obarvanosti presega okvir zgolj lokalne zgodovine, saj nudijo v njem zbrane razprave zanimiv vpogled v (ne le gospodarsko) zgodovino slovenskega prostora pred drugo svetovno vojno in po njej. Zanimiva pa je knjiga tudi zaradi posrečenega nabora sodelavcev, ki opozarja na možnosti plodne medsebojne izmenjave ter dopolnjevanja znanj, skritih v sodelovanju strokovnjakov s področij humanistike in tehničnih ved.

Mitja Sunčič

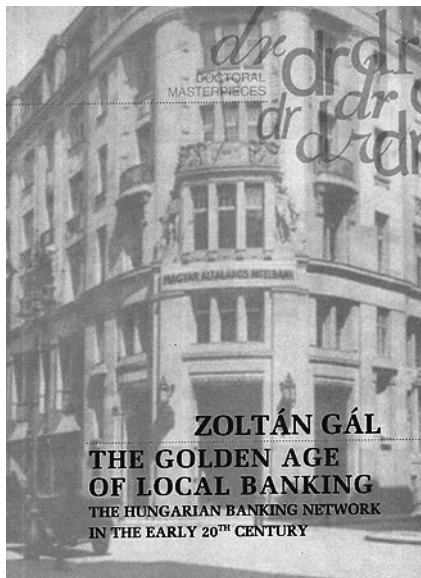
Zoltán Gál, The Golden Age of Local Banking - The Hungarian Banking Network in the Early 20th Century. Gondolat Kiadó Budapest 2010, 202 str., ilustr.

The Golden Age of Local Banking (Zlata doba lokalnega bančništva) je zanimiva in pomembna monografija v angleškem jeziku na 200 straneh s svežim pristopom k tematiki. Obravnava začetke, razvoj in zlato dobo madžarske bančne mreže ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja. Knjiga, ki je rezultat več kot petnajstletnega raziskovalnega dela,¹ se dotika različnih področij, kot so zgodovina

¹ Zoltán Gál: The »golden age of the local-regional banking«: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century [»Zlata doba lokalno-regionalnega bančništva«: prostorska struktura madžarskega bančnega sistema na prelomu 19. in 20. stoletja]. V: EABH Bulletin 2005, št. 2, str. 19–30. Bilten EABH objavlja Evropsko združenje za bančno in

razlikam v njenem regionalnem razvoju in vlogi lokalnih finančnih institucij pri urbanizaciji (5. poglavje). V 6. poglavju nam na podlagi mednarodne metodologije historične geografije predstavi tudi hierarhični red madžarskih mest in podrobnosti odnosa med urbanizacijo in regionalnim razvojem.

V zadnjem delu knjige Zoltán Gál obravnava bančno mrežo v različnih pokrajinah glede na njihov gospodarski in družbeni okvir ter s primerjalnimi in kvalitativnimi metodami podpre kvantitativne ugotovitve raziskovanja mestne hierarhije.

Distancira se od determinističnega pogleda na industrializacijo in kmetijski sektor v urbanem razvoju ter predstavi hipotezo, da je bila ob koncu 19. stoletja madžarska urbanizacija močno povezana z razvojem modernega bančnega sistema: razvitejša bančna, zavarovalna in finančna infrastruktura ter kreditni sistem sta imela ključno vlogo pri gospodarski in družbeni modernizaciji.²

Za analizo lokalne bančne funkcije mest s kvalitativnimi metodami uporabi prilagojeni model teorije osrednjih krajev Walterja Christallerja (1933). Da bi določil pomembnost posameznega mesta za gospodarski razvoj države, je uporabil model razmerja znatnega presežka.

bančništva, zgodovina mest ter finančna in historična geografija.

Razdeljena je na sedem poglavij. Uvodnemu poglavju sledi metodološki del, v katerem avtor obravnava potencialno aplikativnost primerjalne metode, uporabljene v knjigi. Sledi poglavje s splošnim pregledom značilnosti avstroogrskega bančnega sistema. Naslednje poglavje vsebuje celovito predstavitev madžarske bančne mreže, v kateri avtor podrobno obravnava vlogo Budimpešte in položaj madžarskega bančnega sistema v Evropi.

V petem in šestem poglavju nam avtor predstavi popolnoma nov pristop k preučevanju madžarske gospodarske zgodovine in bančnega sistema. V petem poglavju se posveti razvojnim fazam bančne mreže,

finančno zgodovino [European Association for Banking and Financial History e.V.]. Frankfurt, (urednik: Damir Jelić); Zoltán Gál: »The Banking Functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century« [Bančne funkcije urbane madžarske mreže v zgodnjem 20. stoletju]. Pécs: Center za regionalne študije Madžarske akademije znanosti [Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences], 2006b. str. 69 (Discussion Papers, št. 55).

² Zoltán Gál: Pénzintézeti szolgáltatások, kereskedelem. [Bančne storitve in trgovina]. V: Magyarország történeti földrajza [Historična geografija Madžarske] II. kötet. Szerk. Beluszky P. Pécs–Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 2008a. str. 17–49. (Studia Regionum) (Studia Geographica) (Dialóg Campus Tankönyvek) (Területi és Települési Kutatások, 27).

Na podlagi bilančnih podatkov o 900 naseljih je ugotovil, da je imelo 175 mest funkcijo bančnega središča. Ta središča, ki so se razlikovala po pomembnosti, so bila razdeljena na štiri hierarhične skupine. Najpomembnejša regionalna bančna središča so bila najhitreje razvijajoča se madžarska mesta. Poleg kvantitativnih izračunov je avtor opravil analize tudi na ravni socialne in gospodarske zgodovine, s katerimi je predstavil vlogo posameznih lokalnih bank in bančnikov pri urbanem razvoju.³

Pri analizi začetkov in razvoja madžarske bančne mreže avtor obravnava tudi proces bančne koncentracije. V knjigi je podrobno analiziral prvo fazo procesa integracije posameznih lokalnih bank v nacionalno bančno mrežo s središčem v Budimpešti. Navaja, da so se v mednarodnem finančnem sistemu skozi čas zgodile pomembne strukturne spremembe, ki so vplivale tudi na prostorsko strukturo bančnih sistemov. Po njegovem mnenju lahko ugotovimo, da razvojne faze madžarskega bančnega sistema z rahlo zamudo sovpadajo s temi spremembami.

Avtor je v knjigi uporabil tudi neobičajen pristop: vzroke za nesorazmerno povečanje sredstev bank v Budimpešti išče drugje kot v očitnih posledicah trianonske mirovne pogodbe (1920) – izgubi enotnega denarnega trga in regionalnih finančnih središč. Meni, da je bilo regionalno koncentracijo in strukturno centralizacijo v madžarskem bančnem sistemu, ki je okrepila moč in pomembnost bank, kar zadeva kapital, mogoče zaznati že na začetku 20. stoletja.⁴ Knjigo sklene z ugotovitvijo, da se je pomembnost manjšega števila regionalnih finančnih centrov, ki so ostali v državi po trianonski pogodbi, še dodatno zmanjšala zaradi naravnega procesa koncentracije bančnega sistema, med katerim je bila večina regionalnih kreditnih institucij integriranih kot bančne ustanove največjih institucij v Budimpešti ali pa so postale del podružnične mreže najpomembnejših bančnih skupin. Koncentracija bančnega sistema med 1. svetovno vojno in veliko gospodarsko krizo se je okrepila z državnimi intervencijami. Mreže regionalnih bančnih ustanov v lasti velikih bank iz glavnega mesta države so regionalne bančne centre izrinile na obrobje.

V zadnjem delu knjige avtor primerjalno analizira bančne mreže in procese urbanizacije v naslednjih madžarskih pokrajinah: v Gornji Ogrski, Prekodonavju in Veliki madžarski nižini.⁵ Primerja bančne podatke iz leta 1894 in leta 1909.

³ Zoltán Gál: A pécsi bankok aranykora: Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. Század első felében [Zlata doba bančnega sistema mesta Pécs na prehodu iz 19. v 20. stoletje]. V: Iparosok és bányászok a Mecsek-alján – gazdaságtörténeti tanulmányok, Szerk.: Szirtes Gábor, Vargha Dezső, Pannónia Könyvek – Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2002, str. 7–60.

⁴ Zoltán Gál: Nemzeti pénzügyi központ nemzetközi ambíciókkal.: Budapest pénzügyi szerepköre a 19–20. század fordulóján. [Nacionalno finančno središče z mednarodnimi ambicijami]. V: Barta Gy, Keresztély K, Sipos A (szerk.) A »világváros« Budapest két századfordulón [Budimpešta, svetovno mesto na prelomu dveh stoletij]. (Budimpešta: Napvilág Kiadó, 2010b, str. 87–118. (ISBN:978-963-9697-72-0) Könyvfejezet/Tudományos; GÁL, Zoltán: »Aranykor után«: A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban [Po zlati dobi: madžarski bančni sistem med obema vojnama]. V: *Korall*, 31. 9. évfolyam. 2008b. április, str. 45–74.

⁵ Zoltán Gál: A helyi bankok aranykora.: bankközpontok a Bánságban a 20. század elején

Statistični podatki (npr. kazalniki mreže kreditnih ustanov, število prebivalcev na kreditno ustanovo, prihranki na prebivalca itd.) jasno kažejo inovacije v bančnem sistemu, regionalna razmerja in dejstvo, da so se vzhodne in jugovzhodne pokrajine hitro prilagodile trendom in posodobile. Ti kvantitativni rezultati lahko prispevajo k spremembi okvirnega stereotipa o »modernizirani zahodni Madžarski – nerazviti Veliki nižini«, ki ga lahko še vedno zasledimo v teoretični literaturi.⁶

V knjigi je skoraj trideset slik, vključno z zemljevidi, ki veljajo za novost v delih, posvečenih zgodovini bančništva. Ti zemljevidi prikazujejo regionalno in mestno razporeditev denarnega toka, prostorsko razporeditev bančnih ustanov in koncentracijo kapitala v različnih pokrajinah ter služijo kot most, ki povezuje raziskave na področju nacionalne in lokalne zgodovine.

Delo Zoltána Gála je dragoceno zaradi zanesljive obdelave podatkov in izjemnega metodološkega aparata. Te kvalitete mu omogočajo dekonstrukcijo napačno utemeljenih zamisli v gospodarski zgodovini, kar bo pomembno za širše mednarodno bralstvo.

Virag Rab

Andrej Pančur, Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta. Zgodovinsko društvo Celje, Celje 2011, 160 str.

Dr. Andrej Pančur, zgodovinar mlajše srednje generacije, nas je prijetno prese-netil z novo monografsko študijo o slovenski judovski skupnosti pred drugo sve-tovno vojno in med njo. Ali, kot pravi avtor, na pragu holokavsta, v katerem je bila tako kot mnoge druge judovske skupnosti v okupirani Evropi dodobra uničena. Še več, bila je tako zdesetkana, da si po tragediji holokavsta vse do danes še ni opo-mogla in predstavlja eno najmanjših judovskih skupnosti na stari celini. Avtor, ki

---

[Bančna središča na področju Banata]. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK 3:(2. (9)) str. 117–133. (2010); Zoltán Gál: »A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón« [Funkcije bančnih storitev v gornjeogrskih mestih]. V: A Felvidék történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 1998, str. 455–474; Zoltán Gál: A pénzügyi szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzügyi funkciói a 20. század elején). V.: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 2000, str. 321–343.

⁶ GÁL, Zoltán: A pénzügyi szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzügyi funkciói a 20. század elején), [Vloga bančnih ustanov pri modernizaciji urbane mreže na področju Velike ravnine na začetku 20. stoletja]. V: Az Alföld történeti földrajza, Nyíregyháza, (szerk. Frisnyák S.), 2000, str. 321–343; Zoltán Gál: A dunántúli bankpiacok átalakulása a 19–20. század fordulóján [Preoblikovanje bančnih trgov na področju Prekodonavja na prehodu iz 19. v 20. stoletje]. V: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*, (szerk. Frisnyák S. - Tóth József), Nyíregyháza-Pécs, 2003, str. 239–252.

ga sicer poznamo kot enega plodovitejših piscev na temo judovske problematike na Slovenskem in kot odličnega poznavalca statistike o gibanju judovskega prebivalstva v novejših zgodovinskih obdobjih, se je dela lotil analitično, sistematično in pregledno. Tako lahko zapišemo, da je njegova knjiga ena od najbolj celovitih prikazov judovske problematike pri nas in zato izvrstno izhodišče za vse podobne študije v prihodnje. Seveda ni edino tovrstno delo, je pa dobro podprto z verodostojno dokumentacijo in izjemno bogatimi statističnimi podatki pred drugo svetovno vojno, ki mu kljub suhoparnosti dajejo dodano vrednost. Knjigo je izdalo in založilo Zgodovinsko društvo Celje (najbrž ne bo odveč zapisati, da ima zasluge za izid tudi njegov predsednik, dr. Tone Kregar), recenzenta pa sta bila dr. Janez Cvirn in dr. Bojan Godeša. Naslovnico krasi nekaj simbolno in sporočilno smiselno izbranih fotografij, ki sta jih prispevala mag. Franc Kuzmič in Andrej Horvat. Med njimi je tudi fotografija predvojne judovske sinagoge v Murski Soboti (središča takratnega slovenskega judovstva), ki je bila porušena leta 1954 in je za mnoge začetek potiskanja Judov na sam rob javnega in socialnega spomina. Knjigi je dodan tudi obsežen znanstveni aparat.

Najprej nas Pančur opozori na nujnost srečevanja s suhoparnimi statističnimi podatki o Judih v Sloveniji pred drugo svetovno vojno. A ko sledimo avtorjevemu razmišljanju, se lahko strinjamo z njim, da je poznavanje teh podatkov nujno za razumevanje dogajanja. Povsem na mestu je njegova ocena, da se v primeru statističnih podatkov o judovski skupnosti na Slovenskem v obravnavanem obdobju podatki statističnih uradov in posameznih raziskovalcev precej razlikujejo. Za ilustracijo: v zadnjem uradnem jugoslovanskem popisu Kraljevine Jugoslavije je bilo na ozemlju Slovenije (Dravske banovine) leta 1931 popisanih 820 prebivalcev z judovsko vero. Po podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije so v jugoslovanski Sloveniji (Dravska banovina) našteji 760 članov judovskih verskih občin. Po drugih podatkih Zveze judovskih občin Jugoslavije sta imeli judovski verski občini iz Slovenije leta 1940 845 članov, od tega verska občina Murska Sobota 711 in Lendava 134. Podatka se torej skoraj ujemata in sta daleč od nekaterih ocen predhodnih raziskovalcev, ki govorijo o bistveno višjih številkah. Te niso realne in prav realnost podatkov je ena od odlik Pančurjeve monografije. Ne smemo pozabiti, da je avtor poglobljeno raziskoval demografski in socialni razvoj judovskega prebivalstva na celotnem ozemlju jugoslovanske Slovenije v desetletjih pred drugo svetovno vojno in je o tem že pred izidom monografije objavil

nekaj zanimivih izsledkov. Ti so mu bili celo izhodišče za pripravo monografije, v epilogu katere so strnjeno prikazani najnovejši rezultati avtorjevih raziskav o poteku holokavsta v različnih delih okupirane Slovenije. Pri tem je ugotovil, da občutnih razlik v številu žrtev holokavsta v Prekmurju in v ostali Sloveniji ni mogoče razložiti samo s pomočjo različnih okupacijskih režimov, temveč tudi s pomočjo različnih družbeno-demografskih dejavnikov. In prav nanje se v dobršni meri Pančur naslanja, ko analizira dogajanje in vrednoti posledice. Marsikaj nam o tem povedo številke iz Priloge ob koncu knjige, v kateri objavlja poimenski seznam članov judovskih občin iz slovenske Štajerske in Kranjske konec dvajsetih let 20. stoletja. Žal številke niso popolne in tudi ne dokončne, v nekaterih primerih se ne ujemajo s podobnimi sezname, včasih je skupno število Judov tudi večje od dejanskega. To pa je razumljivo, če upoštevamo dejstva, da so bili Judje vedno izjemno mobilni sloj prebivalstva (že v srednjem veku, ko se je ta mobilnost na primer zelo odražala v gibanju članov mariborske srednjeveške judovske skupnosti) in tudi po popisu prebivalstva iz leta 1931 v Dravski banovini se je veliko Judov iz tega popisa pri nas zadrževalo le kratek čas. Ko omenjamo trideseta leta minulega stoletja, ne smemo pozabiti na pobege judovskega prebivalstva iz Hitlerjeve Nemčije na varno. Vse do leta 1937 je bilo tega relativno malo, nato pa se število Judov, ki so bežali iz rajha, občutno poveča (najbolj zlasti po nemški priključitvi Avstrije marca 1938). Popis Judov iz leta 1937 (ki sicer ni popoln) zajema veliko večino takratnih Judov v Dravski banovini in po mnenju avtorja »zelo dobro odraža demografsko, gospodarsko in socialno strukturo judovskega prebivalstva na predvečer holokavsta«.

Monografija Andreja Pančurja prinaša v nadaljevanju strnjene vsebine o srednjeveškem izgonu judovskega prebivalstva iz slovenskih dežel in prepovedi naseljevanja, nato pa nekoliko podrobneje spregovori o razvoju judovskega prebivalstva v Prekmurju od začetka naseljevanja in naraščanja judovskega prebivalstva v tej slovenski pokrajini. Bralec lahko dobi dokaj popolno sliko o razvoju judovskega prebivalstva tudi v ostali Sloveniji in se seznanji z judovskimi verskimi občinami vse do njihove reorganizacije po prvi svetovni vojni, ko je Prekmurje pripadlo novi državi SHS. Obdobje med obema svetovnima vojnama je deležno posebne avtorjeve pozornosti, in to ne zgolj z vidika razvoja in dejavnosti judovske skupnosti v Prekmurju, pač pa tudi v ostali Sloveniji. Avtorju lahko pritrdimo v njegovi oceni, da »povsem različna poselitvena struktura Judov v Prekmurju in v ostali Sloveniji ni imela velikega vpliva le na organizacijsko strukturo judovskih skupnosti, temveč tudi na ostale dele njihovega gospodarskega in socialnega življenja«. Judje v Prekmurju so uporabljali v glavnem madžarščino, marsikdaj pa so kot materni jezik navajali tudi nemščino, nekateri celo srbohrvaščino. Po priključitvi Prekmurja k matici po prvi svetovni vojni je prihajalo do jezikovne asimilacije, saj je madžarščina počasi izginjala iz upravnega življenja, tako da se pojavlja tudi slovenščina. Rodnost judovskega prebivalstva je bila nizka, priče smo izstopom iz judovske vere in tudi mešanim porokam. Najbolj so se Judje v Prekmurju in v ostali Sloveniji razlikovali glede državljanstva – gre za enega najpomembnejših dejavnikov asimilacije), pri čemer je zanimivo, da je bila po popisu iz leta 1937 v Prekmurju večina Judov

jugoslovanskih državljanov, drugje pa komaj dobra polovica (Judi so se naseljevali v razvitejših slovenskih mestih, predvsem v Ljubljani).

Epilog Pančurjeve monografije je namenjen žrtvam holokavsta. V Prekmurju je bilo ubitih kar 85% predvojnega judovskega prebivalstva, na ostalih ozemljih Slovenije pa petina Judov, ki je imela jugoslovansko državljanstvo. To je povsem razumljivo, saj je večina judovskega prebivalstva pred aprilsko okupacijo leta 1941 živela v Prekmurju. To pokrajino so že sredi aprila 1941 predali Madžarom in na Madžarskem vse do spomladi 1944 ni bilo radikalnejših ukrepov zoper Jude. V tem kontekstu je treba gledati na judovsko prebivalstvo v Prekmurju, ki ga je drastično prizadela šele nemška okupacija Madžarske. Takrat se je začelo množično preganjanje madžarskih Judov. Že v prvem, aprilskem, valu množičnih deportacij so v taborišče Auschwitz – Birkenau odpeljali največjo skupino prekmurskih Judov in jih tam maja 1944 usmrtili. Ta vidik uničenja predvojne judovske skupnosti v pokrajini ob Muri je v monografiji nekoliko prezrt. Zato pa je pregledno (čeprav zelo na kratko) predstavljena problematika beguncev, ki so pribežali v Jugoslavijo po letu 1938. Jugoslovanskim Judom je bilo prizaneseno vse do oktobra 1940, ko je tudi jugoslovanska vlada izdala dve antisemitski uredbi (vpis judovskih učencev na univerze, visoke in srednje, učiteljske ter strokovne šole in prepoved odpiranja živilskih grosističnih trgovskih podjetij). Očitno je, da je Pančur ta poglavja že prej raziskovalno obdelal in je zato lahko izsledke koristno uporabil za objavo v monografiji.

V epilogu o holokavstu judovskega prebivalstva na Slovenskem zelo smiselno izpostavi razlike med posameznimi okupiranimi območji in položaj Judov v njih. Še enkrat ponovi, da pred vojno na ozemlju današnje Slovenije ni živelo veliko Judov. Večina je iz nemškega okupacijskega območja pred preganjanjem pobegnila že kmalu po prihodu Nemcev aprila 1941. Najprej so pobegnili v Ljubljano, kjer so se pridružili množici drugih judovskih beguncev. Vse do leta 1943 je bilo protijudovsko nasilje na italijanskem okupiranem območju v primerjavi z nacistično Nemčijo dokaj znosno. Po italijanski kapitulaciji pa so začeli Nemci ob izdatni pomoči marionetne italijanske fašistične republike ujete Jude voziti v koncentracijska taborišča. Na udaru so bili zlasti pripadniki tržaške in goriške judovske skupnosti, septembra 1944 pa so bili aretirani še zadnji ostanki Judov v nekdanji Ljubljanski pokrajini. V tem času se je zgodil tudi drugi in tretji val aretacij prekmurskih Judov (prvega so Madžari opravili aprila 1944). Do takrat, razen protijudovske politike, holokavsta Madžari niso izvajali. V kontekstu 569.000 madžarskih žrtev holokavsta moramo gledati tudi na žrtve med prekmurskimi Judi (okoli 400). Preživelo jih je 63 (po drugih podatkih pa 65), kar je predstavljalo le še ostanke ostankov. Pač pa se je iz koncentracijskih taborišč vrnila večina Judov, ki so bili aretirani v Ljubljani. Preživela je tudi večina tistih, ki so se zatekli v Italijo. Redki so se vrnili nazaj v Slovenijo in še ti so večinoma kmalu zapustili Jugoslavijo (večji del ni imel jugoslovanskega državljanstva).

Za lažje razumevanje žrtev holokavsta nam Pančur postreže s socialno-demografsko strukturo smrtnih žrtev in jih ponazori še z grafi (poklicna struktura judovskega prebivalstva iz leta 1937 ter judovskih in slovenskih žrtev vojne; žrtve

vojne v Prekmurju glede na datum rojstva, spol judovskih in ostalih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji; delež Judov in ostalih civilnih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji; vzrok smrti judovskih in ostalih žrtev). Čeprav gre pri Pančurjevi monografiji (kot poudarja tudi sam) predvsem za kvantitativno analizo judovskega prebivalstva pred drugo svetovno vojno, mu je vendarle uspelo tudi s pomočjo preudarnega nizanja in primerjanja golih statističnih podatkov predstaviti celoto problematike, ki pa še zdaleč ni zaključena. A brez Pančurjevih podatkov, ocen, analiz in primerjav bo vsako nadaljnje tovrstno raziskovanje pomanjkljivo, tako da je opravil izjemno koristno delo v dobro boljšega poznavanja holokavsta na Slovenskem. Zgodovine tega temnega poglavja 20. stoletja zgodovinopisje še ni zapisalo (čeprav je v zadnjih letih kar nekaj avtorjev prispevalo tehtna videnja in historične sodbe), to delo nas še čaka. Tudi Pančur ni imel namena napisati integralne zgodovine holokavsta (ker je to v relativno skromnem delu nemogoče opraviti), pač pa predvsem opozoriti na nekatera temeljna izhodišča, upoštevajoč prizadevanja po vzpostavitvi skupne kulturne in socialne zgodovine, ki »bi presegla podedovane konceptualne in metodološke razlike obeh ved«. To mu je več kot uspelo in lahko se samo veselimo nadaljevanja njegovega dela, sploh če se bo lotil takšne metodološke raziskave holokavsta v Sloveniji, ki bo slonela na historično-antropološki mikrozdovinski študiji judovskih posameznikov in na kvantitativni makrozdovinski analizi judovske skupnosti. Takšno raziskavo potrebujemo, saj je naša dolžnost, da tudi 67 let po koncu holokavsta in zaradi odhajajočih generacij preživelih prepričimo izgubo spomina na genocid, ki mu v zgodovini ni primerjave.

Raziskava je uporabno in dobro izhodišče za integralno zgodovino holokavsta.

Marjan Toš

Blaž Torkar, Prikriti odpor: ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno. Mohorjeva, Celovec 2012, 301 str., ilustr.

V knjigi »Prikriti odpor – Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno« sta zajeti dve tematiki, ki sta vedno zanimivi in radi burita duhove: obdobje druge svetovne vojne ter delovanje obveščevalnih služb. Druga svetovna vojna, ki je položila temelje sodobnega sveta tudi pri nas, je vedno predmet zanimivih zgodovinskih raziskav in razprav. Delovanje obveščevalnih služb, ki ima že zaradi same narave delovanja pridih skrivnostnosti, pa je za zgodovino zanimivo, ker obveščevalne službe kot podaljšana roka politike s svojimi »operacijami« pogosto podpirajo ali celo vodijo politiko svojih vlad(arjev). Med obveščevalnimi službami, ki »slovijo« po svojem vmešavanju v politiko drugih držav, je gotovo ameriška CIA (Central Intelligence Service), ki je nastala prav iz ameriške OSS (Office of Strategic Services), katere nastanek, razvoj in delovanje na Slovenskem med drugo svetovno vojno so opisani v knjigi Blaža Torkarja.

Zaradi celovitega prikaza je v knjigi opisana tudi politika ZDA do Jugoslavije pred drugo svetovno vojno in med njo, ki je vodila od iskanja prvih stikov z dogajanjem v zasedeni Jugoslaviji in Sloveniji do priznanja Narodno osvobodilne vojske Jugoslavije. Zahodni zavezniki so se dokončno odrekli vojnemu zavezništvu s četniki, ostale kvizlinške oborožene enote v Jugoslaviji in Sloveniji so bile ves čas pojmovane le kot del oboroženih sil nacistične Nemčije ali fašistične Italije. Hkrati s približevanjem Američanov evropskemu bojišču preko Afrike in Italije so se Sloveniji in Jugoslaviji približale tudi ameriške vojaške misije. Čeprav je Jugoslavija sodila v »vplivno območje« Velike Britanije, je OSS že leta 1942 pripravila prve načrte za pošiljanje misij v Jugoslavijo tako med partizane kot četnike.

Zaradi vodilne vloge Velike Britanije so bile ameriške misije podrejene britanskemu brigadirju Fitzoryu MacLeanu, ki je deloval pri Vrhovnem štabu NOV Jugoslavije. Ameriške misije so sprva opravljale najpomembnejšo nalogo obveščevalnih služb v vojnem času, to je zbiranje podatkov o sovražniku in njegovih namelih ter o položaju na okupiranem ozemlju. V vojne napore je sodila tudi organizacija vojaške pomoči partizanski vojski, ki so jo začele ameriške misije opravljati že jeseni leta 1943. Proti koncu vojne, ko so se zahodni zavezniki začeli bližati našemu ozemlju, so misije pošiljale tudi »politična poročila« ter delovanje poskušale razširiti tudi z »moralnimi operacijami« oziroma propagandno vojno. Bolj se je bližal konec vojne, bolj so postajali napeti tudi odnosi med partizani ter ameriškimi in britanskimi misijami, odločati se je začelo že o povojni ureditvi v Jugoslaviji ter o povojnih mejah na zahodu in severu. V ta vprašanja so se kot podaljšana roka politike dejavno vključevale tako ameriške kot britanske obveščevalne službe.

Poleg ozadja delovanja ameriških obveščevalnih služb so v knjigi na podlagi dejstev opisane tudi vse ameriški misije v Sloveniji, njihovo delovanje na terenu ter odnosi z drugimi misijami ter partizanskimi poveljniki ter političnim vodstvom OF. Prvi dve ameriški misiji »Amazon« in »Alum« sta v Slovenijo prišli že konec novembra 1943, nato pa je do konca vojne v Sloveniji delovalo še več kot deset drugih ameriških misij, ki so od oktobra 1944 delovale samostojno in neodvisno od Britancev. Ameriški misije so tako kot britanske delovale pri Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije ali pri štabih korpusov (9. in 7. korpus, 4. operativna cona), pri čemer so poleg svojega obveščevalnega dela skrbele tudi za usklajevanje vojnih načrtov med partizani in zavezniki, urejanje zvez in letalskih prevozov, dostavo za-hodne vojaške pomoči ter evakuacijo rešenih zavezniških letalcev. Partizanska voj-

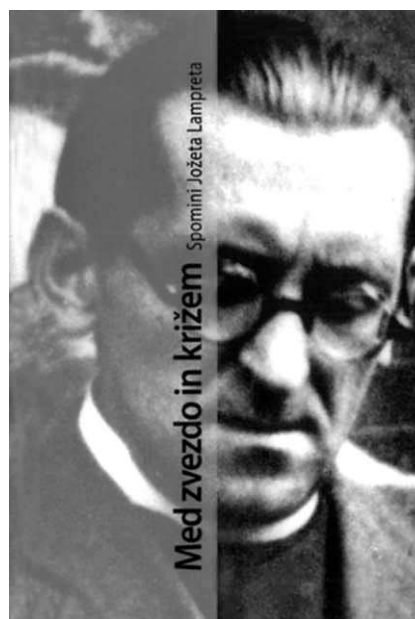
ska in ameriške misije so ves čas dobro sodelovale, saj je bilo to potrebno zaradi vojnih razmer in zaveznitva, hkrati pa partizani ameriškim, še bolj pa britanskim, misijam upravičeno niso povsem zaupali in so jih ves čas nadzorovali. Slovensko ozemlje je bilo za ameriško vojsko zanimivo tudi kot odskočna deska za prodor v Avstrijo, kamor naj bi se ameriške misije prebile s partizansko pomočjo ter tam začele razvijati odpor proti tretjemu rajhu. Partizani ameriškim misijam niso dovoljevali samostojnega zbiranja obveščevalnih podatkov, zato so poročila o nemških in drugih silah v Slovenijo prihajala iz partizanskih obveščevalnih služb ali obveščevalnih centrov. Partizanska obveščevalna dejavnost je bila sicer razvejana, vendar strokovno pomanjkljiva, kljub temu so iz Slovenije prihajala za ameriške obveščevalce pomembna poročila o sovražniku in njegovem delovanju na Slovenskem. Hkrati z vojaškimi poročili so misije pošiljale tudi poročila o delovanju partizanov in »političnem položaju« v Sloveniji. Ta poročila so bila v veliki meri odvisna od osebnosti ameriškega častnika, ki jih je napisal. Zato so nekatera zelo naklonjena slovenskim partizanom, nekatera pa so do partizanov bolj kritična, vsekakor pa danes nudijo zanimiv in neodvisen pogled na dogajanje med vojno. Zanimiv del knjige je tudi opis pridobivanja Slovencev za službo v OSS ter njihovo urjenje in delovanje. V natančnem spisku vseh Slovencev, ki so delovali v OSS, so opisane tudi njihove povojne usode. Medvojno zavezništvo je takrat v okvirih nastajajoče »hladne vojne« hitro prešlo v odkrito nasprotovanje in sovraštvo. Zato so bili vsi bivši zahodni obveščevalci novim jugoslovanskim oblastem sumljivi in pojmovani kot možni nasprotniki. V okvirih predvojnega in povojnega imperialističnega sveta, v katerem je gospodovala kolonialna Velika Britanija, so ameriške obveščevalce takratne oblasti imele za manj nevarne, kar jih je obvarovalo pred najhujšo usodo, ki je doletela bivše britanske obveščevalce.

Najpomembnejši vir za knjigo je bilo gradivo OSS v National Archives and Records Administration – NARA v ZDA, viri pa so bili dopolnjeni tudi z gradivom britanske SOE v The National Archives – TNA v Veliki Britaniji, uporabljeno pa je tudi gradivo iz Arhiva Republike Slovenije in Pokrajinskega arhiva Koper. Prav tako so uporabljeni domači in tuji že objavljeni viri in vsa bistvena tuja in domača literatura, povezana s to tematiko. Upoštevati velja, da je gradivo obveščevalnih služb v tujih ali domačih arhivih pogosto nepopolno, saj vsaka »resna« obveščevalna služba pred predajo arhivu vse dokumente skrbno pregleda in »očisti«, ali pa naredi občutljivo gradivo kako drugače nedostopno. Iz gradiva, ki pa je dostopno, je nastala zanimiva in znanstveno utemeljena knjiga, ki na novo odkriva delovanje ameriške ter posredno tudi nekaterih drugih obveščevalnih služb v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Nastala je na podlagi zgodovinarjeve doktorske disertacije, kar ji zagotavlja znanstveno težo, sama tematika in obdobje pa zagotavljata zanimivo branje ne samo za zgodovinarje, temveč tudi za širši krog bralcev, ki ga zanima vojaška, politična, varnostno-obveščevalna tematika. Vsekakor pa je odlična za vse, ki jih zanima druga svetovna vojna.

Martin Premk

Jože Lampret, Med zvezdo in križem : spomini Jožeta Lampreta. Zbrala in uredila Ljuba Dornik Šubelj. Muzej Velenje : IPC Gorenje, Velenje 2011, 263 str., ilustr.

Knjiga nas skozi spomine duhovnika Jožeta Lampreta popelje v obdobje prve polovice dvajsetega stoletja, in sicer tako, kot ga je živel in dojemal Lampret, rojen leta 1903 v Šoštanju. Svoje spomine je pisal v času, ko kot izobčen duhovnik ni smel opravljati duhovniškega poslanstva. Cerkev ga je izobčila, ker je v partizanih kot verski referent 14. divizije maševal, spovedoval, poročal in pokopaval mrtve brez dovoljenja pristojnega škofa, in ker po vojni ni upošteval prepovedi pisanja v glasila, ki jih je izdajalo Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov, katerega ustanovitelj je bil. V pričujoči knjigi so objavljeni Lampretovi spomini tako, kot jih je sam napisal. Upoštevano je njegovo izrazoslovje, pogosto je namreč sebe obravnaval v tretji osebi, saj se je zavedal, da se zaradi prepovedi objavljjanja ne sme istovetiti s svojimi spomini. Del njegovih spominov je bil sicer že objavljen in ponatisnjen, deloma še za časa njegovega življenja deloma po smrti. V knjigi *V nove zarje*, ki je izšla kot zbornik ob desetletnici Cirilmetodijskega društva katoliških duhovnikov Slovenije v Ljubljani leta 1959, je zaradi izobčenja anonimno objavil večji del svojih spominov na nastajanje mladinskega križarskega gibanja v Sloveniji kmalu po prvi svetovni vojni, katerega del je bil tudi sam, na študij bogoslovja, v katerem je bila deset let po oktobrski revoluciji močno prisotna marksistična misel, in na svojo udeležbo v partizanih kot verski referent 14. divizije. Objavljene so tudi njegove črtice in odlomki iz partizanskega dnevnika. Ker pa je v tem času želel pridobiti odvezo od vodstva Katoliške cerkve in pravico maševanja, je svoje spomine objavljajl anonimno. V knjižici *Jože Lampret, napredni slovenski duhovnik in revolucionar*, ki jo je oktobra 1981 izdal občinski odbor ZZB NOV Velenje, so ponatisnjeni nekateri njegovi prispevki iz omenjenega zbornika in nekateri članki iz raznih glasil in časopisja. Prav tako je ponatisnjena tudi njegova študija *Materialno-duhovna struktura župnije Ribnica na Pohorju*, ki je bila prvič objavljena v reviji *Dejanje* leta 1938. Marija Dornik je leta 1990 v reviji *Borec* v prispevku k zgodovini z naslovom *Duhovnik in revolucionar, nekaj postaj na življenjski poti Jožeta Lampreta* objavila

nekaj odlomkov iz njegovih spominov, ki jih je hranila.¹

Prvič pa sta v knjigi *Med zvezdo in križem* v celoti predstavljena predvsem dva sklopa, in sicer Lampretovo bivanje v senjsko-modruški škofiji v letih 1939–1943 ter vprašanje odnosov med (socialistično) državo in rimskokatoliško cerkvijo.

»Sedaj pa nalašč med ljudstvo, v boj za njegove pravice« so besede slovenskega pisatelja in duhovnika Frana Saleškega Finžgarja, ki jih je zapisal v *Naši zvezdi* 1939/40, ko je odgovoril na vprašanje, zakaj se je odločil za duhovniški poklic. Boj za pravice delovnega ljudstva je bil eden izmed glavnih nagibov, da se je odločil za duhovniški poklic. Že v prvih mesecih tretjega letnika celjske gimnazije je, po svojih besedah, napravil za vso svojo prihodnost odločilen korak, kar zadeva socialnopolitično preusmeritev. V celjsko gimnazijo se je vpisal leta 1917 in jo obiskoval do leta 1924. Nemirna leta ob koncu prve svetovne vojne, razpad Avstro-Ogrske monarhije in nastanek nove države Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev in tudi odmevi oktobrske revolucije, ki je pomenila nastanek nove, prve socialistične države Sovjetske zveze, so vplivala na mlade dijake, zlasti na Lampreta. Vpisal se je v socialni krožek dijaškega društva Razor, katerega člani so se povezovali z delavskimi gibanji, hodili na tečaje, ki jih je prirejala Zadrufna zveza, prirejali debatne krožke, na katere so vabili tudi člane drugih društev, zlasti društva liberalnih študentov Sloga in razpravljali o socialni tematiki. Obravnavali so nacionalno vprašanje, predvsem odnos Slovencev do integralnega jugoslovanstva. Študirali so Socializem Janeza Evangelista Kreka in socialno-gospodarski program Slovenske ljudske stranke Andreja Gosarja. Po Lampretovih besedah je le majhen del celjskega dijaštva zagrabil ta novi val družbene preusmeritve, ki se je zbiral v tako imenovanih socialnih odsekih, v katerih so predvsem teoretično razpravljali o socialni problematiki. Ni pa ostalo zgolj pri teoriji, saj so se, kot rečeno, povezovali tudi dejansko s takratnimi delavskimi gibanji, kot na primer Jugoslovansko strokovno zvezo. (str. 35)

S pomočjo Staneta Kraševca je Lampret vzpostavil stik s študenti marksisti v Ljubljani, s katerimi so razpravljali o temi evangelijsko krščanstvo in marksizem, temi, ki je ostala Lampretu blizu vse življenje. Oboji so videli enakost med marksističnim naukom in evangelijem.

V opisanem razgibanem udejstvovanju je Lampret doživel tudi svoj »prvi idejni spopad z leaderjem takratne SLS« (str. 37) dr. Antonom Koroščem, in sicer na združnem tečaju v Celju, na katerem je bil Korošec glavni predavatelj. V svojem predavanju o virih cene in vrednosti je tečajnikom »serviral meščansko teorijo« (str. 37) o treh faktorjih menjalne vrednosti, to so delo, zemljišče in kapital. Lampret je zagovarjal teorijo marksističnih ekonomistov, da je delo edini vir vrednosti. Samozavesten Lampretov nastop dr. Korošču ni bil po godu iz dveh razlogov. Prvič, da se mu je neki mladi dijak upal javno nasprotovati pred skupino zadruž-

¹ Marija Dornik, roj. Pirtovšek, je bila hčerka Lampretovega bratranca Jakoba Pirtovška po mamini strani. V: Ljuba Dornik Šubej: *Med zvezdo in križem: spomini Jožeta Lampreta*. Velenje 2011, str. 10.

nikov, ki je predavatelja »oboževala« in vsako njegovo besedo sprejela kot logično in edino »zveličavno«, in drugič, ker je indirektno zagovarjal tako radikalno ekonomsko doktrino. Na pobudo dr. Korošca se je debata nadaljevala po predavanju po celjskih ulicah, z namenom, da bi mladega Lampreta spreobrnili, a do zaključka nista prišla. Mladi Jože Lampret je ostal zvest svojim načelom, tudi za ceno izključitve iz gimnazije. Ko se je namreč udeležil predvolilnega zborovanja v Šmarjeti pri Rimskih Toplicah, je bil izključen iz vseh gimnazij v Sloveniji. Tako je sedmi in osmi razred dokončal na srbski gimnaziji v Čupriji in tam tudi maturiral. Po Lampretovih besedah sta bila vzrok izključitve dva »greha«, to je izostanek od oficialne dijaške maše in udeležba na političnem shodu, ki ga je imel dr. Andrej Gosar, ki je kandidiral na listi SLS za takratni laški srez. Prvi »greh« mu je bil odpuščen, drugi pa ne, saj je bila na šoli večina liberalnih profesorjev. Razrednik sedmega razreda je bil celo kandidat na liberalni listi. Sledila je kazen: »Vedenje v prvem polletju neprimerno in consilium abeundi ali »Dijak naj zapusti prostovoljno zavod«. (str. 45)

V študijskem letu 1925/26 se je vpisal na pravno fakulteto v Ljubljani in postal član Kluba študentov marksistov, po dveh semestrih pa se je vpisal na teološko fakulteto v Mariboru in s tem izpolnil tudi materino željo. Njegov sošolec Anton Trstenjak ga je opisal kot študenta, ki je s svojimi revolucionarnimi mislimi tako razgibal študentske vrste, da je bilo tudi zborovanje študentov pri Veliki Nedelji julija 1927 socialistično obarvano (str. 19).

Po končanem študiju, ko je julija 1930 prejel mašniško posvečenje, si je Lampret želel službovati v industrijskih centrih ali kot izseljeniški duhovnik v tujini. Želja se mu ni izpolnila. Umeščen je bil v lavantinsko škofijo in je služboval v najrevnejših in najbolj odročnih krajih na Štajerskem. Najprej je bil v Sv. Trojici v Halozah od leta 1931 do leta 1933, nato v Žetalah v letih 1933–1936, v Ribnici na Pohorju 1936–1937, v Sv. Juriju v Slovenskih goricah od 1937 do 1938 in v Šmiklavžu pri Slovenj Gradcu od 1938 do 1940.

V omenjenih župnijah je bil zvest besedam: »Sedaj pa nalašč med ljudstvo, v boj za njegove pravice«.

Zvest načelu »delati v dobro ljudstva« je bil Lampret tudi eden izmed podpisnikov razglasa *Kaj hočemo*. Meseca novembra 1939 je bil po izrecnem nalogu bana Marka Natlačena aretiran v Šmiklavžu pri Slovenj Gradcu, kjer je bil takrat župni upravitelj. Po izpustitvi iz ljubljanskih sodnih zaporov je bil klican na nadškofijski ordinariat v Mariboru. V razgovoru s svojim ordinarijem škofom dr. Tomažičem je le-ta Lampreta pozval, naj prekliče podpis na manifestu, pa ga bo rešil. Lampret je odklonil in odgovoril: »*Ne prekličem, zakaj pri polni zavesti in svest si vse odgovornosti, sem ta manifest podpisal. Manifest vsebuje celoten program delovnega in kmečkega ljudstva.*« Škof Tomažič je odgovoril: »*Potem vas moram žrtvovati.*« (str. 57)

Cerkvena gosposka je poslala duhovnika Lampreta v letu 1939 na začasen dopust. S tem je dala možnost svetni gosposki, da je Lampreta kot »klerika vagusa« (str. 60) z orožniško patroljo izgnala iz slovenjgraškega sreza. Lampret je bil istega dne, to je 4. januarja 1940, izgnan istega dne iz vseh takratnih srezov Dravske

banovine. Izgnan je bil v Savsko banovino v Liko in tam doživel prva tri leta druge svetovne vojne na območju Jugoslavije.

Po enomesečnem diplomatskem razpravljanju med Mariborom in Senjem je duhovnik Lampret dobil v začasno upravo župnijo v Dabru, kotar Otočac. Župnija je bila ena izmed siromašnih, njen sedež je bil 15 km oddaljen od železniške postaje Lička Jasenica in 19 km od najbližjega mesta Otočac. Rednih prometnih povezav ni bilo. (str. 74)

Čas Lampretovega bivanja v Liki je eno od najzanimivejših in tudi najbolj pretresljivih poglavij v knjigi. Gre za opis časa in razmer v Liki, ko je bil Lampret katoliški duhovnik v mešanem okolju, v katerem so živeli Hrvati katoliki in Srbi pravoslavci pred drugo svetovno vojno v relativnem sožitju, v času druge svetovne vojne pa so se neusmiljeno spopadli. Opisane razmere spominjajo na čas vojne v začetku devetdesetih let v Jugoslaviji. Ob prebiranju v knjigi opisanih razmer bralec bolje razume dogajanje v zadnji vojni in krute postopke tako ene kot druge strani.

Po pripovedovanju duhovnika Lampreta so v letu 1940 v liških župniških uradih visele slike dr. Vladimirja Mačka, voditelja Hrvatske seljačke stranke (HSS), podpredsednika takratne jugoslovanske vlade in ustanovitelja Banovine Hrvatske. V letu 1941, še pred zlomom stare Jugoslavije, pa je mesto dr. Mačka prevzel Ante Starčević, »ideolog frankovskega pokreta, herold Anteja Pavelića in njegovega ustaškega pokreta«. Po 10. aprilu 1941 pa se je umaknil še Starčević in dal mesto »razbojniku in trinogu Paveliću«. (str. 75) »Frankovski pokret« je imel svoja oporišča na mestnih trgih, v tovarnah, lekarnah, odvetniških pisarnah in v župniščih. Duhovnik Lampret je leta 1940 srečal v Križpolju (kotar Drinje) prvega frankovca, župnega upravitelja – kordunaša Josipa Bujanovića, poznejšega ustaškega duhovnika ter velikega župana. Omenjeni je kazal vse večšine pravega ustaša. Tako je z revolverjem v roki »vabil« ljudi v cerkev k službi božji, bil je naročnik ustaškega glasila Hrvatski narod, v pogovorih z Lampretom je zagovarjal Anteja Pavelića in Starčevića. V svoji »krščanski ljubezni« je neskončno sovražil srbski živelj. Kot gospiški ustaški veliki župan je dal obesiti 30 Srbov in leta 1942 javno napovedal poboj vseh Srbov v primeru ustaške zmage in s tem sil osi. Zaenkrat pa so morali Srbom še »prizanašati« zaradi vedno močnejšega porasta partizanskega gibanja. Takšne simpatije do ustaškega gibanja je gojila večina hrvaške duhovščine. Tako so dekani slovesno zaprisekali ustaške enote in v svojih govorih prišli do absurdnih zaključkov: »*Poglavnik je hrvatski narod, narod je po božji volji – ergo, kdor ne posluša Poglavnika ali se mu izneveri, se izneveri narodu in s tem Bogu.*« (str. 75)

Senjska župnija je imela večje število katoliških duhovnikov, ki so bili ortodoksni ustaši. Njihov »Poglavnik« je bil namreč doma na območju te škofije in celo blizu Senja. Med ortodoksnimi ustaši je bil zlasti znan duhovnik in pisatelj dr. Fran Brinčki (Lički Osik). Večje število hrvaških duhovnikov je tudi prejelo odlikovanje v nekdanji NDH. V letu 1943 je bilo odlikovanih 124 duhovnikov. (str. 76)

Ustaško nasilje nad Srbi² je spodbudilo razvoj partizanskega gibanja v Liki. To

² Ustaši so množično ubijali Srbe, včasih sami, večkrat pa skupaj z Italijani.

gibanje je bilo sicer skromno in tudi po nacionalnosti večinoma srbsko. Slovenec Lampret je sprva predstavljal Hrvate v kotarskem narodnoosvobodilnem odboru okraja Otočac.

V Liki je Lampret kot brloški župni upravitelj doživel tudi italijansko aretacijo jeseni 1941. Obtožili so ga povezave z učiteljem v Klanecu,³ ki naj bi bil partizan in naj bi sodeloval pri ugrabitvi italijanskega oficirja. Lampret je bil skupaj z drugimi aretiranci predviden za talca v primeru, če partizani ne bi izpustili italijanskega oficirja. Partizani so italijanski pogoj izpolnili, tako da so bili talci izpuščeni. Ta dogodek je vplival na nekaj večje število partizanov v Brlogu. Odslej so bili partizani redni nočni gosti brloškega župnišča in njegovega upravitelja Lampreta.

Lampret je doživel tudi poskus atentata nanj. Izvedel naj bi ga četniški atentator, a je to namero ob odločnem nastopu nekega srbskega kmeta iz Klanca opustil. Le-ta je atentatorju zabrusil: »*Jožu da ubiješ?! Onda ubij mene! Da li znaš šta je Joža sve uradio za nas Srbe?*« (str. 145)

V Liki so večinoma odhajali v partizane le Srbi, in sicer iz samoobrambnih namenov. Počasi pa so Italijani začeli v njihovih vrstah s četniškim gibanjem. Pridobili so na svojo stran stare srbske oficirje in podoficirje, zagotovili so jim popolno svobodo, amnestijo, če se bodo vrnili na svoje domove. Odslej naj bi varovali svoje vasi le še pred partizani – komunisti. Italijani so jih oskrbovali z živili in jim dajali tudi mesečno plačo. Te laskave obljube so mnoge srbske partizane zavedle. Na ta način so imeli Italijani tako kot drugod tudi v partizanskem taboru v Brlogu svoje zaupnike. Njihova žrtev bi skoraj postal tudi Lampret.

V Liki je Lampret po sili razmer upravljal kar štiri župnije, in sicer Dabar, Brlog, Brinje, Letinac, Švica in Kampilje. (str. 146) Zanimivi so Lampretovi podatki glede vasi Kuterevo. Vas je bila večinoma ustaško usmerjena. Prebivalci so bili katoličani. Kuterevci so bili/so slovenskega porekla. Tu so se naselili njihovi predniki okrog leta 1785. Prišli so iz Kočevja, izdelovali so leseno posodo in to obrt nadaljevali tudi v času Lampretovega bivanja v Liki. O njihovem slovenskem izvoru naj bi pričali tudi njihovi priimki tako na primer Podnar. Govorili so tudi popolnoma samosvoj hrvaški jezik. Obdržali so še formalni katolicizem, ki je po Lampretovih besedah med Hrvati v Liki že skoraj povsem izginil. Kuterevci so radi zahajali v cerkev, kar je bilo za Liko neobičajno, saj so bili prebivalci versko mlačni. Med Kuterevci so bili znani ustaški mučitelji, ki so menda vsi končali pri poslednjem partizanskem napadu na ustaško trdnjavo Gospić. Nad tem dejstvom je Lampret izrazil veliko začudenje.

V Otočcu se je julija 1943, potem ko je bil osvobojen »italijanske in četniške golazni«, (str. 150) naselil ZAVNOH (Zajedničko antifašistično vijeće narodnog oslobodjenja Hrvatske), katerega predsednik je bil Vladimir Nazor. V Otočac so prihajali predstavniki IOOF (Izvršnega odbora Osvobodilne fronte). Prvi, ki ga je Lampret srečal, je bil član IOOF Tone Fajfar, ki ga je povabil v Slovenijo. V

³ V Klanecu so se pričeli srbski kmetje zaradi ustaškega nasilja oboroževati. Idejno jih je vodil dalmatinski učitelj, Hrvat, ki je prišel v Klanec januarja 1940 na svoje službeno mesto prav z istim vlakom kot begunec Lampret.

Otočac je prišel tudi drugi član IOOF Jože Rus, ki pa ga Lampret ni srečal, ker je bil na terenu. Na dan kapitulacije Italije 8. septembra 1943 je Lampret srečal v Otočcu Edvarda Kardelja in Franca Leskoška. Oba je poznal. Kardelja je srečal že leta 1931, z Leskoškom pa sta se zadnjič videla leta 1939 v ljubljanskih policijskih zaporih. Oba sta ga povabila, da gre z njimi v Slovenijo. Lampret se je vabilu z veseljem odzval; 9. septembra so se s kamionom odpeljali z Otočca. Še prej je Lampret obiskal svojega dekana Grgo Starčeviča in mu sporočil, da gre v slovenske partizane, in ga prosil, da to sporoči senjskemu ordinariju, ko bo to mogoče.

Sredi septembra 1943 se je Lampret vrnil v Slovenijo. Moral je v Velike Lašče, kjer je bil štab XIV. divizije. Ustavil se je tudi v Kočevju, kamo je prišel skupaj z Vitom Kraigherjem in Viktorjem Avbljem. Vito Kraigher je moral kot javni tožilec za Slovenijo zaslišati zapornike v Kočevju, med njimi tudi »belogardističnega duhovnika« Antona Šinkarja. Z njim se je srečal tudi Lampret. To srečanje je Lampret označil kot »čudno srečanje«. (str. 78) Šinkar je bil prvi duhovnik, ki ga je srečal po svoji vrnitvi v Slovenijo septembra 1943. Ob srečanju z njim je zapisal: »*Ves cinizem je bil posebljen v tem izvržku slovenskega naroda in »mučeniku Katoliške cerkve«.* Na Lampretovo vprašanje, če se čuti krivega, je odgovoril: »*Ne, moja vest je čista. Ali mislite, če me obsodite, da boste kaj profitirali?*« Lampret je ob pogledu na omenjenega duhovnika v svojih spominih žalostno pripomnil: »*Saj duhovniškega ni bilo prav nič na njem in ne v njem.*« (str. 78)

Kako malo duhovniškega, tako kot je to poimenoval in razumel Lampret, je bilo v duhovnikih župnij na partizanskem ozemlju, je imel priložnost spoznati kot verski referent XIV. divizije. Večina, razen redkih izjem, je bila po Lampretovih besedah hladna ali celo sovražno usmerjena ali pa so se hinavsko potuhnili. (str. 78)

V okviru tega poglavja bi omenila tudi Lampretov opis zaprisege Rabske brigade in nekdanjih pripadnikov protirevolucionarnega tabora, ki jo je opravil kot verski referent XIV. divizije.

Vsi moški, nekdanji taboriščniki na Rabu, ki so bili še sposobni za boj, so vojaško organizirani s svojimi politkomisarji prišli na Mašun z namenom, da se borijo proti okupatorju in njegovim sodelavcem. Med borci je bilo tudi nekaj preživelih taboriščnic z Raba. Vseh zbranih nekdanjih internirancev, ki so se septembra 1943 zbrali na Mašunu, je bilo čez 1200. Prisegi je prisostvoval komandant Glavnega štaba Stane Rozman. Zaprisegel je običajno politkomisar enote. V XIV. diviziji je to nalogo imel verski referent. Vse novo formirane brigade kakor tudi manjše skupine partizanov je vedno zaprisegel duhovnik Lampret. Omenjeno zaprisego novo formirane Rabske brigade je opisal z naslednjimi besedami: »*To je bila ena izmed najslavesnejših cerkvenih zapriseg, ki sem jih opravil v partizanih. Glad in prestano trpljenje sta gledala z njihovih obrazov.*« (str. 158)

Očiten odpor nekdanjih pripadnikov protirevolucionarnega tabora proti cerkveni partizanski prisegi je doživel verski referent kmalu po slovesni zaprisegi Rabske brigade na Mašunu. Po kapitulaciji Italije so partizanske vojaške enote iz ujetih pripadnikov protirevolucionarnega tabora formirale delavske bataljone, nekaj pa se jih je priglasilo v vojaške enote NOV in POS. Priglasenci so bili razvrščeni po brigadah

in bataljonih. XIII. loška, pozneje Bračičeva brigada je bila ob ustanovitvi sestavljena v večini iz nekdanjih aktivnih »belogardistov«. Tudi to brigado je zaprisegel Lampret na Knežji Njivi v Loški dolini. Kasneje je verski referent ob omenjeni »mlačni« zaprisegi izjavil, da se je prepričal, da je prisega pri pripadnikih Rabske brigade trdneje držala, pa čeprav so bili med njimi ateisti, kakor pa pri »belogardistih« XIII. Bračičeve brigade, ki so se nekoč borili v imenu Kristusovih ran. (str. 159)

Na nemškem okupacijskem območju so bili Slovenci oropani slovenskega bogoslužja in slovenskih duhovnikov. Tako je na primer vsako nedeljo zahajal k Sv. Antonu »švabski vsiljeni duhovnik«, (str. 170) ki je prihajal prav iz Gradca in delil duhovno tolažbo slovenskim Pohorcem v nemškem jeziku. To se je spremenilo ob prihodu partizanskih aktivistov in verskega referenta Lampreta neko nedeljo meseca julija 1944 v cerkev. »*Saj sem vedela, naši so,*« je soseda v stolu prišepnila sosedi, vedno več pogledov z glavami na kor. (str. 171) Nemški duhovnik se je iz strahu umaknil, po cerkvi pa je stopal proti zakristiji partizanski duhovnik Jože Lampret. Verniki, ki so ostali v cerkvi ali sedeli v zadnjih klopeh, so se premaknili v bližino oltarja. Nihče ni odšel iz cerkve. Takoj pri vstopni molitvi je zadonela po štirih letih slovenska nabožna pesem. Vsa cerkev je pela, v cerkvi nista pela samo nemški duhovnik in ključar. (str. 172–173)

Ob koncu vojne se je Jože Lampret iz Velikovca skupaj z administratorko štaba XIV. divizije z avtomobilom pripeljal v osvobojeni Maribor z namenom, da obiše škofa Tomažiča. Kljub temu da je od njunega zadnjega srečanja preteklo pet let in se je v svetu zgodilo toliko sprememb, ko se je vse staro v temeljih zrušilo in zamajalo, je v škofijskem dvoru ostalo vse po starem, od slik na stenah, od starih preprog do škofa kot predstavnika Cerkve, voditelja pol milijona vernikov. Po Lampretovih besedah je stal pred njim kot strog sodnik. Njegovi pogledi so bili polni očitkov, kar je potrdil tudi v pogovoru z Lampretom. Lampret je prosil za jurisdikcijo, a je bila po škofovih besedah to »težka zadeva«. Škofa je »bolelo srce« ob dejstvu, da je Lampret v partizanih delil zakramente in pridigal brez jurisdikcije. (str. 104) Škof mu je dovolil maševati, pridigati in deliti ostalih zakramentov pa ni dovolil. Lampret bi lahko dobil župnijo, a se ne bi smel toliko politično udeleževati. »*Kako naj vodim župnijo in jo upravljam, če ne smem pridigati ne deliti sv. zakramentov?*« se je spraševal Lampret. (str. 109) Lampret je vseeno prosil za župnijo, a je dobil negativen odgovor. »Oče« je ponovno zavrgel »svojega sina«.

Zgodbo o srečanju s svojim škofom je moral Lampret vedno znova pripovedovati svojim tovarišem. Vsi so se čudili »zakrknjenosti visokega klera, ki ni spoznal časa svojega obiskanja«. (str. 111)

Lampret je bil razočaran, ker ni bil odvezan cerkvene kazni, in razočaran ob spoznanju, da je uradna Cerkev nenaklonjena partizanskemu gibanju in njemu kot partizanskemu duhovniku. Zato si je prizadeval za zblížanje države in tistega dela katoliških duhovnikov, ki so bili pripravljeni sprejeti socialistično ureditev nove jugoslovanske države. Bil je zelo razočaran, ko so ga najvišji predstavniki države zaradi svojih višjih interesov pripravili do tega, da je zatajil svoje principe in se na ljubo podpisu beograjskega protokola, ki je urejal razmerje med Jugoslavijo in Vati-

kanom, uklonil vodstvu Katoliške cerkve, sprejel pogoje pokore in z duhovnimi vajami v samostanu Pleterje formalno zadovoljil pogoju, ki ga je postavil Vatikan v dekretu o izobčenju leta 1950. Lampret je tako leta 1966 ponovno postal duhovnik, ki je lahko opravljal verske obrede.

Kljub povojnim slabim izkušnjam z ene in druge strani je Lampret ostajal zvest svoji viziji, to je pravična, humana socialistična družba, ki bi imela v svoje temelje vzdana spoznanja znanstvenega socializma in tudi etične ter moralne vrednote, kakršne je imelo prvo krščanstvo. Resničnost je bila in je še vedno daleč od njegovih idealnih predstav. Glede na obstoječe razmere v družbi tudi ni pričakovati, da bi se kdaj uresničile Lampretove vizije. Morda pa si lahko »navadni« ljudje v sebi in v svoji družini poskušamo ustvariti svoj pravični svet, ki je »daleč od ponorelega sveta«, in delamo proti načelu »Človek človeku volk«.

Dunja Dobaja

Milan Sovilj, U potrazi za nedostižnim. Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2012, 258 str.

Monografija Milana Sovilja je dopolnjeno magistrsko delo, ki ga je Sovilj zagovarjal leta 2008 na Katedri za istoriju Jugoslavije Filozofske fakultete v Beogradu. Sovilj, ki sodi v mladi val srbskih zgodovinarjev (rojen 1981), je zaposlen na Insitutu za novu istoriju Srbije, doktorski študij pa je vpisal (2009) na Karlovi univerzi v Pragi na Inštitutu za svetovno zgodovino. Objavil je več razprav v srbskem in češkem jeziku.

Monografija je narejena pretežno na jugoslovanskem in češkoslovaškem arhivskem gradivu diplomatske provenience, predvsem Češkoslovaškega veleposlaništva v Beogradu in veleposlaništva FLRJ v Pragi. Predstavljeno delo je prva monografska obdelava jugoslovansko-čehoslovaških stikov po drugi svetovni vojni v srbskem zgodovino-pisju. Osrednje teza je, kot je razvidno tudi iz naslova, da je bilo kulturno sodelovanje med državama po drugi svetovni vojni tesno vpeto v politične dogovore o sodelovanju kljub želji kulturnikov za neposredno in neovirano sodelovanje. Dobri meddržavni odnosi po vojni so prispevali k

bistvenemu porastu sodelovanja, in obratno, krhanju političnih odnosov je po sprejemu resolucije informbiro sledil drastičen upad sodelovanja.

V monografiji je poudarek na sodelovanju med državama po drugi svetovni vojni, predstavljena pa je zgodovina sodelovanja pred letom 1945, ki je prikazana predvsem na relaciji Beograd – Praga, zaradi česar je premalo upoštevan različen obseg sodelovanja severnega dela Kraljevine Jugoslavije s češkoslovaškimi kulturiki, pri čemer mislim predvsem na sodelovanje in trdne kulturne vezi, ki so se stakale v habsburški monarhiji med slovanskimi narodi, predvsem med Slovenci in Čehi. Zaradi poudarjanja srbskega pogleda na kulturno sodelovanje je napravil Sovilj tudi napako, na dveh mestih je namreč zapisal, da je bilo znanstveno sodelovanje možno samo na relaciji univerzitetnih središč Beograd – Praga, saj naj bi bili univerzi v Zagrebu in Ljubljani ustanovljeni po prvi svetovni vojni; univerza v Zagrebu je bila ustanovljena 1874, že pred tem pa je od leta 1866 kot znanstveno središče v Zagrebu delovala Jugoslovanska akademija znanosti in umetnosti. Ob tem je treba poudariti, da so bili živahni stiki med slovenskimi in češkimi izobraženci, kar se je ne nazadnje odrazilo tudi v odločitvah Slovencev za študij v Pragi. Zato ni presenečenje, da je kulturni ataše na veleposlaništvu v Pragi poleti 1945 postal Oton Brkopec, ki je študiral in doktoriral v Pragi; prvi veleposlanik FLRJ je bil Slovenec dr. Darko Černež.

Sovilj poudarja pomen in vpliv politike na kulturno sodelovanje, kar je delna posledica gradiva, uporabljenega za obdobje Kraljevine SHS/Jugoslavije, ki ni posebej urejalo kulturnih stikov, ampak so bile zgolj sprejete splošne proklamacije o medsebojnem prijateljstvu in naklonjenosti med obema državama. Pri tem opozori, da po uvedbi diktature kralja Aleksandra češkoslovaški predsednik Masaryk ni želel obiskati Jugoslavije, čeprav so ga večkrat povabili; med drugim tudi na slovesnost 1931, ko mu je ljubljanska univerza podelila častni doktorat. Sovilj opozarja na superiornost češkoslovaške države, družbe in kulture, zaradi česar je bil večji interes za sodelovanje na jugoslovanski strani, kar je bila stalnica do upada sodelovanja po resoluciji informbiroja. Po drugi svetovni vojni se to kaže v interesu podjetij za zaposlitev dijakov, ki so odšli na strokovno usposabljanje v češkoslovaške srednje šole in imeli prakso v podjetjih, po vrnitvi dijakov septembra 1948.

Sovilj analitično predstavi povojne politične razmere in tudi trenja na Češkoslovaškem. Do bistvenih sprememb je prišlo februarja 1948, s čimer je Češkoslovaška po oceni jugoslovanskega veleposlanika stopila v družbo držav narodnih demokracij. Notranjepolitične spremembe so vplivale na jasnejšo mednarodno politično opredelitev Češkoslovaške, ki je pred politično krizo februarja 1948 želela ohraniti dobre stike s Sovjetsko zvezo in Zahodom, po tem pa je izrazil poudarek na sodelovanju s Sovjetsko zvezo. Na odnos do Jugoslavije pa je odločilno vplival sprejem resolucije informbiroja, kar je prispevalo h krhanju odnosov, povečal pa se je pritisk jugoslovanskih oblasti na avtohtono slovaško manjšino, ki je živela v Vojvodini, in češko manjšino, katere pomembno središče je bilo Daruvar na Hrvaškem.

Prelomnica v odnosih med državama je bil obisk Josipa Broza marca 1946 v Pragi, kjer je bil sklenjen sporazum o prijateljstvu, pomoči in sodelovanju, ki je bil

podpisan maja 1946. Pri formalizaciji medsebojnih odnosov sta se državi zgedovali po sporazumih o sodelovanju, ki sta jih sklenili s Sovjetsko zvezo. Od sklenitve sporazuma so največ pridobili dijaki, ki so odšli v Češkoslovaško, ter slovaška in češka manjšina v Jugoslaviji.

Jugoslovanske in češkoslovaške oblasti so se razlikovale v pogledu usmerjanja kulturnega sodelovanja. Jugoslovanske oblasti so želele uveljaviti načelo, da kulturniki v tujini predstavljajo državo, novo Jugoslavijo in socialistično družbo. Manj izdelana pričakovanja so bila na češkoslovaški strani, ki se je navezovala na prakso kulturnih stikov z evropskimi kulturnimi središči izpred druge svetovne vojne. Na Češkoslovaškem je razvoj umetnosti po vojni potekal v bolj svobodnem duhu, kar se odraža v želji po neposrednem kulturnem sodelovanju z jugoslovanskimi kulturniki. Poudariti pa je treba, da je politike in kulturnike družil pogled na skupni imenovalec sodelovanja, to sta bratska in splošno slovanska solidarnost ter zgodovina sodelovanja pred 2. svetovno vojno. Tudi zaradi tega je bilo sodelovanju namenjeno veliko medijske pozornosti, predvsem na jugoslovanski strani, saj so gostovanja v časopisih predstavili v kontekstu prizadevanj umetnikov v boju proti (nemškemu) okupatorju, umetniški del obiska kulturnikov pa je bil postavljen v ozadje. V češkoslovaških medijih je bil poudarek namenjen predstavitvi in spoznavanju Jugoslavije, predvsem Jadranskega morja.

Politična kriza februarja 1948 je po oceni jugoslovanskega veleposlanika Černeja Češkoslovaško uvrstila v blok držav narodnih demokracij. Potrditev tega položaja pomeni podpis resolucije informbiroja. Sprejem resolucije je vplival na počasno prekinjanje odnosov z Jugoslavijo, kar je potekalo kot prefinjena psihološka igra (odpoved dogodkov, vrnitev dijakov in študentov, razen tistih, ki so podpisali izjavo, s katero so izrazili strinjanje z resolucijo informbiroja). Zadnja faza poslabšanja odnosov je bila negativna medijska kampanja v letu 1949. Kulturni stiki so padli na raven izmenjave knjig in časopisov. Na simbolni ravni pa se je to odražalo v preimenovanju Saveza prijatelja Titove Jugoslavije (novembra 1948) v Društvo češkoslovaško-slovenskega prijateljstva, ki je obstajalo samo še na papirju.

K temu bi dodal dva primera, ki dobro ponazarjata, kako zaostreni so bili meddržavni odnosi. Češkoslovaška Vladimirju Murku februarja 1952 ni želela izdati vizuma za udeležbo na pogrebu očeta Matije Murka. Poleg tega pa je država »prevzela« literarno zapuščino Matije Murka, seveda brez soglasja dedičev.¹ Drug primer je priprava slovaškega prevoda antologije Prešernovih sonetov, ki je bila pred resolucijo informbiroja pripravljena za tisk. Vendar natis ni bil opravljen. Po otoplitvi meddržavnih odnosov je vnovič obstajal interes za izdajo Prešernovih sonetov v slovaščini, vendar v Bratislavi niso uspeli najti sonetov, pripravljenih za tisk.²

Željko Oset

¹ Arhiv Republike Slovenije, fond Vladimir Murko (AS 1250), š. 1, Korespondenca 1980–1986, Pismo Vladimirja Murka Efremu Peganu.

² Arhiv Republike Slovenije, fond Anton Slodnjak (AS 1404), š. 7, št. 350, Pismo Viktorja Smoleja Antonu Slodnjaku (16. 3. 1957).

Aleksander Lorenčič, Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004). Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2012, 520 str.

Knjiga, o kateri pišemo, je eden od neposrednih rezultatov doktorskega študija na Filozofski fakulteti v Ljubljani in raziskovalnega programa Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Predstavlja pomembno novost v slovenskem zgodovino-pisju, saj obravnava problematiko, ki je dosedanje raziskave novejšega gospodarstva Slovencev še niso zajele. Slednje se namreč končujejo z decembrom 1991, torej z mednarodnim priznanjem Slovenije, ki je bilo končni cilj prizadevanj slovenske politike v letih 1990 in 1991 ter zaključno dejanje na poti do njene (gospodarske) suverenosti. Preobrazba slovenskega gospodarstva po letu 1991 pa še ni bila predmet sistematične in poglobljene zgodovinske obravnave. Razlogov za to je več, od splošne slovenske zadržanosti za proučevanje obdobja s krajšo časovno distanco, do nedostopnosti arhivskega gradiva, neugodnih sistemskih rešitev in raziskovalne politike Javne agencije za raziskovalno dejavnost. S poglobitvijo gospodarske in finančne krize in po prevladi neoliberalne ekonomske in socialne politike je namreč vlada zelo omejila možnosti za zaposlovanje mladih raziskovalcev z doktoratom. Javna agencija, ki tudi v preteklosti gospodarskim temam ni bila naklonjena, je omejila število izbranih projektov. Poleg tega pa je začela načrtno predstavljati dotlej uveljavljene termine za razpis novih projektov, tako da je do konca leta 2012 ta premik znašal že eno leto. V takih razmerah, ki se v bližnji prihodnosti ne morejo bistveno popraviti, je razvojna perspektiva (gospodarskega) zgodovino-pisja vse bolj vprašljiva in omejena, zato ta problematika zopet ostaja torišče ekonomskih obravnjav.

Leta 1981 rojeni dr. Aleksander Lorenčič, raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, je s svojimi dosedanjimi objavami in javnimi nastopi že pritegnil pozornost strokovne javnosti. Poleg sodelovanja z referati na več znanstvenih posvetovanjih, uredniškega dela, pisanja recenzij in predavanj je objavil tudi več znanstvenih člankov tako v Sloveniji kot v tujini. Med slednjimi je treba opozoriti na tiste, ki obravnavajo slovensko podjetništvo v prvih letih tranzicije (Ljubljana 2009), proces gospodarske preobrazbe in razmah podjetništva v letu 1990 (Ljubljana 2010), agonijo usnjarsko-pre-

delovalne industrije v tranziciji (Šoštanj 2011) in soočanje z izkušnjo pri prehodu v kapitalizem v Sloveniji, Češki, Srbiji in Hrvaški (Ljubljana 2011).

V pričujoči monografiji se je Aleksander Lorenčič lotil sistematične analize razgibanega in tudi zapletenega procesa preobrazbe slovenskega gospodarstva v letih 1990 do 2004, ki kot obdobje predstavlja zaključeno celoto. Osredotočil se je na obravnavo najpomembnejših procesov gospodarske tranzicije, ki so do vstopa v novo tisočletje spremenili gospodarsko sestavo, jo učvrstili in posodobili do te mere, da je slovensko gospodarstvo lahko hitreje dohitevalo razviti svet, kot se je sprva pričakovalo. Cilji njegovega zgodovinskega iskanja in spraševanja so torej vstopanje Slovenije v različne mednarodne integracije, makroekonomska stabilizacija, preoblikovanje družbene lastnine oziroma privatizacija, pa tudi prestrukturiranje gospodarstva, ki ga po njegovi oceni ne moremo označiti za uspešnega, vsaj v celoti ne. Poglobil se je tudi v problematiko regionalnega razvoja in ugotavljanja razlogov, zaradi katerih v obravnavanem obdobju ni prišlo do načrtovanega zmanjševanja medregionalnih razlik. Posebno pozornost je namenil gospodarski kriminaliteti, ki je tako posameznikom kot podjetjem in državi povzročila ogromno finančne škode. V skladu s pravili zgodovinske stroke je v zaključku svoje argumentirane pripovedi značilnosti in dosežke procesa gospodarske preobrazbe v Sloveniji v letih 1990 do 2004 primerjal s tranzicijskimi izkušnjami Hrvaške in Srbije ter Češke, Madžarske in Poljske.

Pri rekonstrukciji gospodarske tranzicije je kot zgodovinar dal prednost podrobnemu proučevanju razpoložljivih dokumentarnih virov in njihovi kritični analizi, upošteval pa je tudi dognanja s področja drugih ved, zlasti ekonomije in prava. Kljub zgodovinskemu izhodišču pa pri obravnavi temeljne problematike ni sledil kronološkemu zaporedju dogodkov, temveč se je odločil za problemski pristop, to je za ločeno obravnavanje temeljnih procesov v okviru posameznih poglavij. Iz naslova uvodnega dela (Opredelitev pojma tranzicija, krešoča mnenja in pogledi nanjo) bi sklepali, da je delo namenjeno opredelitvi pojma gospodarska tranzicija in njegovi različni razlagi oziroma uporabi v naši strokovni javnosti. Vendar se avtor ne obremenjuje preveč s teoretičnimi razlagami tega kompleksnega procesa. V ospredju njegovega zanimanja so dileme tranzicijskih vlad pri iskanju odgovora na vprašanje, kako čim hitreje preiti v sistem tržnega gospodarstva in kapitalističnih družbenih odnosov. Obstajal je sicer vzorec, to je t. i. washingtonski konsenz, ki je vseboval program nujnih reform, ki naj bi jih tranzicijske države čim prej izvedle. Pokazalo pa se je, kot ugotavlja Lorenčič, da je bil mehaničen prenos omenjenih navodil zaradi specifičnih gospodarskih in drugih razmer v posameznih državah povsem neizvedljiv. Ker pravih rešitev in odgovorov, ki bi zagotavljali uspešen tranzicijski prehod, ni bilo, se je prehod iz socialističnega v kapitalistično gospodarstvo povsod začel brez jasne slike dejanskega stanja in brez ustreznih rešitev najbolj perečih problemov. Slovenska politika se je odločila za gradualistični pristop, ki je temeljil na postopnosti in pragmatičnosti, izogibanju političnim in drugim pretresom. Mlajši rod ekonomistov je takšno politiko obvladovanja neznanck tranzicije, ki jo je poosebljal dr. Janez Drnovšek, ocenil skrajno negativno.

Neizpodbitno dejstvo pa je, zapiše Aleksander Lorenčič, da je Slovenija s tako politiko dosegla precej boljše rezultat kot druge tranzicijske države, zato je bil po njegovih besedah izbrani pristop glede na vse okoliščine povsem pravilen.

S prvim in drugim poglavjem je avtor osrednjo problematiko umestil v širši družbeni prostor in zgodovinsko dogajanje. Osvetlil je torej zaključno obdobje slovenskega osamosvajanja v letih 1990 in 1991 ter vstopanje Slovenije v različne mednarodne integracije. Prav slednja prizadevanja so bila za majhno narodno gospodarstvo, kot je bilo slovensko, še kako pomembna, saj je z odcepitvijo izgubila velik del nekdanjega jugoslovanskega trga. Ta proces je bil po avtorjevi oceni zelo dobro izpeljan, zato si zasluži pozitivno oceno. Pridružuje se mnenju, da je za sodbo o tem, kaj je Sloveniji in njenim državljanom prinesla vključitev v EU, še prezgodaj. Med nesporno pozitivne posledice te vključitve pa uvrsti povečanje trgovinske menjave, kar je izdatno pripomoglo k uspešnosti slovenskega gospodarstva.

Naslednja tri poglavja so najobsežnejša in v strokovnem pogledu tudi najpomembnejša. Tretje poglavje obravnava ciklična gospodarska gibanja v letih 1990 do 2004, zaradi katerih so se v nekajletnih intervalih menjavala obdobja gospodarskega okrevanja oziroma uravnoteženega razvoja z obdobji recesije. Analiza gospodarskih gibanj pokaže, da je Slovenija uspešno zaključila proces makroekonomske stabilizacije in zato v letih 1990 do 2004 prehodila sorazmerno uspešno pot gospodarskega razvoja. Pokaže pa tudi na posamezne primere, ko je ekonomska politika vlade odstopala od gradualistične usmeritve (monetarna reforma in liberaliziran uvoz), ter na področja, kjer se stvari niso odvijale po pričakovanjih. Med slednjimi sta bili najbolj problematični relativno visoka inflacija ter visoka stopnja brezposelnosti, katerih posledice so državljanom najbolj prizadele. Vsebinski okvir četrtega poglavja sta privatizacija gospodarstva in slovensko podjetništvo v novi preobleki, ki sta skupaj predstavljala osrednji in najzahtevnejši proces slovenske gospodarske tranzicije, ki je politiki, gospodarstvu pa tudi državljanom povzročal največ težav. Največ pozornosti je namenil privatizaciji podjetij, saj je prav ta proces omogočil številne zlorabe, krivice in nezakonito oškodovanje družbene lastnine ter pospešil družbeno razslojevanje. Po oceni avtorja so se številna oškodovanja zgodila zaradi prepozno sprejete in neustrezne zakonodaje ter ignorantskega odnosa vlada-joče politike do pozivov po ukrepanju kot tudi njene podpore številnim menedžerskim prevzemom. Naslednje, peto, poglavje analizira temeljne značilnosti in prelomnice prestrukturiranja slovenskega gospodarstva v letih 1991 do 2009, torej kompleksnega in dolgotrajnega procesa, ki ga ni mogoče ločiti od procesov privatizacije in makroekonomske stabilizacije. Po avtorjevi oceni tega postopnega in razpršenega procesa, ki je največkrat tekkel brez sodelovanja države, ni mogoče označiti kot uspešnega. Zlasti ne v njegovem prvem obdobju, ko je bilo prestrukturiranje povezano s številnimi stečajmi in likvidacijami podjetij ter množičnim odpuščanjem ali upokojevanjem delavcev. Tudi v naslednjem obdobju prestrukturiranja ni teklo po načrtovanih tirnicah. To se je pokazalo leta 2009, torej v prvem letu gospodarske krize, ko so se pred stečajem znašla številna podjetja, ki se v času tranzicije niso uspešno in primerno prestrukturirala, številna pa so bila pri-

siljena v reorganizacijo in prestrukturiranje. V tem poglavju so poleg sprememb v strukturi dodane vrednosti po dejavnosti, lastniški in velikostni sestavi podjetij, predstavljena so še najuspešnejša slovenska podjetja, vloga države pri oblikovanju in uresničevanju politike prestrukturiranja ter tuje naložbe v slovensko gospodarstvo v času tranzicije. Glede slednjega je avtorjevo stališče, da je Slovenija zaradi političnega nesoglasja in neizdelane strategije v preteklih letih zamudila številne priložnosti za tuje naložbe, ki bi zagotovo pospešile prehod iz tranzicijske krize in obdržale pri življenju številna podjetja.

Šesto in sedmo poglavje obravnava dve temnejši plati gospodarske tranzicije v Sloveniji. To sta gospodarska kriminaliteta ter razvoj mariborskega gospodarstva, ki ga je tranzicija zato, ker je bilo obremenjeno s številnimi neperspektivnimi podjetji, še posebej prizadela. Osmo in zaključno poglavje logično zaokroži obravnavano problematiko tako, da jo primerja s potekom tranzicije z izbranimi balkanskimi in vzhodnoevropskimi državami, ki so glede njene izvedbe pripadale endogenemu ali eksogenemu tipu tranzicije. Pri primerjavi temeljnih tranzicijskih procesov je največ pozornosti upravičeno namenil privatizacijski strategiji, saj je privatizacija družbene lastnine predstavljala največji in osrednji problem v vseh tranzicijskih državah.

Iz pregleda virov in literature je razvidno, da monografija ne temelji pretežno na arhivskem gradivu, temveč na časopisnih virih, revijalnem tisku, dokumentaciji državnih ustanov in zavodov, ki spremljajo gospodarska gibanja, ter na ustrezni domači in tuji literaturi. Arhivsko gradivo je zaradi zakonskih omejitev, pomanjkljivosti arhivske zakonodaje, pa tudi negativnega odnosa ustvarjalcev do njega raziskovalcem dosegljivo v manjšem obsegu. In kot vedno pogosteje opozarjajo arhivski delavci, bo tako tudi ostalo, saj uničevanje gradiva nekdanjih podjetij, ki se je začelo na začetku devetdesetih let, traja še danes. Avtor je tako lahko uporabil le gradivo fonda Družbenega pravobranilca RS in fonda Službe vlade RS za evropske zadeve, ki ju hrani Arhiv Republike Slovenije. Precej koristnih informacij je dobil tudi pri pregledovanju tekočega gradiva pri mestni upravi sedanje Mestne občine Maribor. Odsotnost primerne arhivskega gradiva je moral nadomestiti z drugimi viri s priznano dokumentarno vrednostjo. To so bile makroekonomske analize in študije, različna poročila, bilteni, statistični letopisi in podobne javne objave Banke Slovenije, Urada za makroekonomske analize in razvoj, Zavoda RS za zaposlovanje, Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ministrstva za finance in še nekaterih drugih državnih organov in ustanov. Pomemben vir temeljnih informacij je bila tudi številna domača in tuja relevantna literatura. Ob tem velja omeniti, da je bil Lorenčič mesec dni na študijskem izpopolnjevanju v češki prestolnici, kjer ni le zbiral literature o češki gospodarski tranziciji, temveč je opravil tudi več razgovorov s politiki in gospodarstveniki, ki so to tranzicijo sooblikovali. Monografija ima skupno 887 opomb, 27 tabel in 25 grafov, kar kaže na temeljit in sistematičen pristop. Če gledamo nanjo tako, ima trajno uporabno vrednost in bo postala hvalježen vir za raziskovalce sorodnih znanstvenih področij.

Knjiga dr. Aleksandra Lorenčiča *Prelom s starim in začetek novega*, ki jo na knjižni trg pošilja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani v okviru svoje zbirke

Razpoznavanja, je zagotovo mejnik v slovenskem zgodovinopisju najnovejše dobe in zato pomemben prispevek k njenemu proučevanju. Njegova dokumentirana analiza procesa preobrazbe slovenskega gospodarskega življenja od osamosvojitve leta 1990 do vstopa Slovenije v Evropsko unijo leta 2004 je prepričljiva, objektivna in dovolj povedna. Upravičeno lahko zapišemo, da je razširil vedenje o tej problematiki, sebe pa uveljavil kot njenega poznavalca. Knjigo odlikuje tudi logično strukturirana in tekoča pripoved, zato bo poleg ožjih poznavalcev problematike k branju zagotovo pritegnila tudi v tem pogledu povprečno razgledane bralce, ki bi se želeli poučiti o tej plati naše najnovejše gospodarske zgodovine.

Jože Prinčič

Zbirka *Razpoznavanja/Recognitiones*
Inštitut za novejšo zgodovino
378 strani
Cena 24,00 EUR